Published by Tukaram J vaji, Proprietor Nirnaya-Sagar Press, and
Printed by Ramchandra Yesu Shedge, t the Nirnaya-Sagar
Press, 23 Kolbhat Lane, Bombay

॥ श्रीः ॥

काव्यमाला।

नाम

नानाविधप्राचीनकाव्यनाटकचम्पूभाणप्रहसन-
च्छन्दोलंकारादिसाहित्यग्रन्थानां
संग्रहः।

दशमो गुच्छकः।

जयपुरमहाराजाश्रितमहामहोपाध्यायपण्डितदुर्गाप्रसादतनय-
पण्डितकेदारनाथशर्मणा, मुम्बापुरवासिपणशीकरो-
पाह्वविद्वद्वरलक्ष्मणात्मजवासुदेवशर्मणा च
संशोधितः।

तृतीयं संस्करणम्।

स च
मुम्बय्यां निर्णयसागराख्ययन्त्रालये तदधिपतिना मुद्राक्षरैरङ्कयित्वा
प्राकाश्यं नीतः।

१९१५

मूल्यं सार्धो रूप्यकः।

अनुक्रमणिका।

काव्यमाला ।

श्रीदुर्वाससा विरचितं

श्रीललितास्तवरत्नम् ।

वन्दे गजेन्द्रवदनं वामाङ्कारूढवल्लभाश्लिष्टम् ।
कुङ्कुमपरागशोणं कुवलयिनीजारकोरकापीडम् ॥ १ ॥
स जयति सुवर्णशैलः सकलजगच्चक्रसंघटितमूर्तिः ।
काञ्चननिकुञ्जवाटीकन्दलदमरीप्रपञ्चसंगीत. ॥ २ ॥
हरिहयनैर्ऋतमारुतहरितामन्तेष्ववस्थितं तस्य ।
विनुम. सानुत्रितयं विधिहरिगौरीशविष्टपाधारम् ॥ ३ ॥
मध्ये पुनर्मनोहररत्नरुचिस्तबकरञ्जितदिगन्तम् ।
उपरि चतु शतयोजनमुत्तुङ्गं शृङ्गपुङ्गवमुपासे ॥ ४ ॥
तत्र चतुःशतयोजनपरिणाहं देवशिल्पिना रचितम् ।
नानासालमनोज्ञं नमाम्यहं नगरमादिविद्यायाः ॥ ५ ॥
प्रथमं सहस्रपूर्वकषट्शतसंख्याकयोजनं परितः ।
वलयीकृतस्वगात्रं वरणं शरणं व्रजाम्ययोरूपम् ॥ ६ ॥
तस्योत्तरे समीरणयोजनदूरे तरङ्गितच्छायः ।
घटयतु मुदं द्वितीयो घण्टास्तनसारनिर्मितः सालः ॥ ७ ॥
उभयोरन्तरसीमन्युद्दामभ्रमररञ्जितोदारम् ।
उपवनमुपास्महे वयमूरीकृतमन्दमारुतस्यन्दम् ॥ ८ ॥

१ अस्य श्रीललितास्तवरत्नस्य पुस्तकद्वयमासादितम् तत्रैकं क—चिह्नितं जयपुरराजगुरुभट्टश्रीनारायणपर्वणीकराणाम्, अपर च ख-चिह्नित चातुर्वैदिकगौडरामचन्द्रतनूजनाथूनारायणशर्मणाम्.

आलिङ्ग्य भद्रकालीमासीनस्तत्र हरिशिलाश्यामाम् ।
मनसि महाकालो मे विहरतु मधुपानविभ्रमन्नेत्र ॥ ९ ॥
तावीयीको तरुभव्यसोत्तरसीम्नि वासयोभनत ।
साम्येण रविसमूर्विस्तुतामाचन्द्रतारक भद्रम् ॥ १० ॥
मध्ये तयोश्च मणिमयपल्लवसालाप्रसूनपरिमलिताम् ।
कल्पानोकहवाटीं कलये मकरन्दपङ्किलावालाम् ॥ ११ ॥
तत्र मधुमाधवश्रीतरुणीभ्यां तरलदृक्चकोराभ्याम् ।
आलिङ्गितोऽवतान्मामनिशं प्रथमर्तुरात्तपुष्पास्त्रः ॥ १२ ॥
नमत तदुत्तरभागे नाकिपयोलङ्घिश्टङ्गसधावम् ।
सीसाकार्वि तुरीय सितकिरणालोकनिर्मलं सालम् ॥ १३ ॥
सालद्वयान्तराले सरलालिकपोतचाटुसुभगायाम् ।
सतानवाटिकायां सक्तं चेतोऽस्तु सततमस्माकम् ॥ १४ ॥
तत्र तपनातिरूक्ष सभाशीचरणसान्द्रितस्वान्त ।
शुक्रशुचिश्रीसहितो ग्रीष्मर्तुर्वितनु कीर्तिमाकल्पम् ॥ १५ ॥
उत्तरसीमनि तस्योन्नतशिखरोत्कम्पिहाटकपताक ।
प्रकटयतु पञ्चमो न प्राकार कुशलमारकूटमय ॥ १६ ॥
प्राकारयोश्च मध्ये पल्लवितान्यमृतवर्षणोन्मेषा ।
हरिचन्दनद्रुवाटी हरतादामूलमस्मदनुतापम् ॥ १७ ॥
तत्र नभश्रीमुख्यैस्तरुणीवर्गैः समन्वितः परितः ।
वज्राट्टहासमुखरो वाञ्छापूर्ति तनोतु वर्षर्तु ॥ १८ ॥
मारुतयोजनदूरे महनीयस्तस्य चोत्तरे भागे ।
मत्र कुपीट पद प्राकार प॰ञ्चलोहधातुमय ॥ १९ ॥
अनयोर्मध्ये सततमङ्कुरदिव्यकुसुमगन्धायाम् ।
मन्दारवाटिकायां मानसमङ्गीकरोतु मे विहृतिम् ॥ २० ॥
तस्यामिषोर्जलक्ष्मीतरुणीभ्यां शरदृतुः सदा सहितः ।
अभ्यर्चयन्स जीयाद्म्मामामोदमेदुरैः कुसुमैः ॥ २१ ॥

१ सरलानिलपीत' क

तस्यापि संख्ययोजनदूरे देदीप्यमानशृङ्गौघः ।
कलधौतकलितमूर्तिः कल्याणं दिशतु सप्तमः सालः ॥ २२ ॥
मध्ये तयोर्मरुत्पथलङ्घितविटपाग्रविरुतकलकण्ठा ।
श्रीपारिजातवाटी श्रियमनिशं दिशतु शीतलोद्देशा ॥ २३ ॥
तस्यामतिप्रियाभ्यां सह खेलन्सहसहस्यलक्ष्मीभ्याम् ।
सामन्तो झषकेतोर्हेमन्तो भवतु हेमवृद्ध्यै नः ॥ २४ ॥
उत्तरतस्तस्य महानुद्भटहुतभुक्शिखारुणमयूखः ।
तपनीयखण्डरचितस्तनुतादायुष्यमष्टमो वरणः ॥ २५ ॥
कादम्बविपिनवाटीमनयोर्मध्यभुवि कल्पितावासाम् ।
कलयामि सूनकोरककन्दलितामोदतुन्दिलसमीराम् ॥ २६ ॥
तस्यामतिशिशिराकृतिरासीनस्तपतपस्यलक्ष्मीभ्याम् ।
शिवमनिशं कुरुतान्मे शिशिरर्तुः सततशीतलदिगन्तः ॥ २७ ॥
तस्याः कदम्बवाट्यां तत्प्रसवामोदमिलितमधुगन्धम् ।
सप्तावरणमनोज्ञं शरणं समुपैमि मन्त्रिणीशरणम् ॥ २८ ॥
तत्रालये विशाले तपनीयारचिततरलसोपाने ।
माणिक्यमण्डपान्तर्महिते[1] सिंहासने सुमणिखचिते ॥ २९ ॥
बिन्दुत्रिपञ्चकोणद्विपनृपवसुवेददलकुरेखाढ्ये ।
चक्रे सदा निविष्टां षष्ठ्यष्टत्रिंशदक्षरेशानीम् ॥ ३० ॥
तापिञ्छमेचकाभां तालीदलघटितकर्णताटङ्काम् ।
ताम्बूलपूरितमुखीं ताम्राधरबिम्बदृष्टदरहासाम् ॥ ३१ ॥
कुङ्कुमपङ्किलदेहां कुवलयजीवातुशावकवतंसाम् ।
कोकनदशोणचरणां कोकिलनिक्वाणकोमलालापाम् ॥ ३२ ॥
वामाङ्गगलितचूलीं[2] वनमाल्यकदम्बमालिकाभरणाम् ।
मुक्ताललन्तिकाञ्चितमुग्धालिकमिलितचित्रकोदाराम् ॥ ३३ ॥
करविधृतकीरशावककलनिनदव्यक्तनिखिलनिगमार्थाम् ।
वामकुचसङ्गिवीणावादनसौख्यार्धमीलिताक्षियुगाम् ॥ ३४ ॥

१ 'महति सुसिंहासने' क. २ 'वामासलतित' क.

आपाटलांशुकधरामादिरसोन्मेषवासितकटाक्षाम् ।
आम्नायसारगुलिकामाद्यां संगीतमातृकां वन्दे ॥ ३५ ॥
तस्य च सुवर्णसालस्योत्तरतस्तरुणकुङ्कुमच्छायः ।
शमयतु मम संतापं सालो नवमः स पुष्परागमयः ॥ ३६ ॥
अनयोरन्तरवसुधाः प्रणुमः प्रत्यग्रपुष्परागमयीः ।
सिंहासनेश्वरीमनुचिन्तननिस्तन्द्रसिद्धनीरन्ध्राः ॥ ३७ ॥
तत्सालोत्तरदेशे तरुणजपाकिरणधोरणीशोणः ।
प्रशमयतु पद्मरागप्राकारो मम पराभवं दशमः ॥ ३८ ॥
अन्तरभूकृतवासाननयोरपनीतचित्तवैमत्यान् ।
चक्रेशीपदभक्तांश्चारणवर्गानहर्निशं कलये ॥ ३९ ॥
सारङ्गवाहयोजनदूरेऽसंघटितकेतनस्तस्य ।
गोमेदकेन रचितो गोपायतु मां समुन्नतः सालः ॥ ४० ॥
तद्द्वयान्तरोर्व्यां बटुकैर्विविधैश्च योगिनीवृन्दैः ।
सततं समर्चितायाः संकर्षिण्याः प्रणौमि चरणाब्जम् ॥ ४१ ॥
तापसयोजनदूरे तस्य समुत्तुङ्गगोपुरोपेतः ।
वाञ्छापूर्त्यै भवताद्वज्रमणीनिकरनिर्मितो वप्रः ॥ ४२ ॥
वरणद्वितयान्तरतो वासजुषो विहितमधुरसास्वादाः ।
रम्भादिविबुधवेश्याः रचयन्तु महान्तमस्मदानन्दम् ॥ ४३ ॥
तत्र सदा प्रवहन्ती तटिनी वज्राभिधा चिरं जीयात् ।
चटुलोर्मिजालनृत्यत्कलहंसीकुलकलक्वणितपुष्टा ॥ ४४ ॥
रोधसि तस्या रुचिरे वज्रेशी जयति वज्रभूषाढ्या ।
वज्रप्रदानतोषितवज्रिमुखत्रिदशविनुतचारित्रा ॥ ४५ ॥
तस्योदीच्यां हरिति स्तबकितसुषमावलीढवियदन्तः ।
वैडूर्यरत्नरचितो वैमल्यं दिशतु चेतसो वप्रः ॥ ४६ ॥
अधिमध्यमेतयोः पुनरम्बाचरणावलम्बितस्वान्तान् ।
कर्कोटकादिनागान्कलयामः किं च बलिमुखान्दनुजान् ॥ ४७ ॥

गन्धवहसंख्ययोजनदूरे गगनोर्ध्वजाह्नि कस्तस्य ।
वासवमणिप्रणीतो वरणो वहलयतु वैदुर्यी विशदाम् ॥ ४८ ॥
मध्यक्षोण्यामनयोर्महेन्द्रनीलात्मकानि च सरासि ।
शातोदरीसहायान्भूपालानपि पुनः पुनः प्रणुमः ॥ ४९ ॥
आशुगयोजनदूरे तस्योर्ध्वे कान्तिधवलितदिगन्तः ।
मुक्ताविरचितगात्रो मुहुरस्माकं मुदे भवतु वप्र. ॥ ५० ॥
आवृत्त्योरविमध्यं पूर्वस्यां दिशि पुरंदर. श्रीमान् ।
अभ्रमुविटाधिरूढो विभ्रममस्माकमनिशमातनुतात् ॥ ५१ ॥
तत्कोणे व्यजनस्रुक्तोमरपात्रस्रुवान्नशक्तिधर ।
स्वाहास्वधासमेत सुखयतु मा हव्यवाहनः सुचिरम् ॥ ५२ ॥
दक्षिणदिगन्तराले दण्डधरो नीलनीरदच्छाय. ।
त्रिपुरापदाब्जभक्तस्तिरयतु मम निखिलमहसां निकरम् ॥ ५३ ॥
तस्यैव पश्चिमायां दिशि दलितेन्दीवरप्रभाश्यामः ।
खेटासियष्टिधारी खेदानपनयतु यातुधानो मे ॥ ५४ ॥
तस्या उत्तरदेशे धवलाङ्गो विपुलझषवरारूढ ।
पाशायुधात्तपाणिः पाशी विदलयतु पाशजालानि ॥ ५५ ॥
वन्दे तदुत्तरहरित्कोणे वायुं चमूरुवरवाहम् ।
कोरकिततत्त्वबोधान्गोरक्षप्रमुखयोगिनोऽपि मुहुः ॥ ५६ ॥
तरुणीरिडाप्रधानास्तिस्रो वातस्य तस्य कृतवासा ।
प्रत्यग्रकापिशायनपानपरिभ्रान्तलोचनाः कलये ॥ ५७ ॥
तल्लोकपूर्वभागे धनदं ध्यायामि शेवधिकुलेशम् ।
अपि माणिभद्रमुख्यानम्बाचरणावलम्बिनो यक्षान् ॥ ५८ ॥
तस्यैव पूर्वसीमनि तपनीयारचितगोपुरे नगरे ।
कात्यायनीसहायं कलये शीतांशुखण्डचूडालम् ॥ ५९ ॥
तत्पुरषोडशवरणस्थलभाजस्तरुणचन्द्रचूडालान् ।
रुद्राध्याये पठितान्रुद्राणीसहचरान्भजे रुद्रान् ॥ ६० ॥

१ 'मुत्तरभागे' क.

पवमानसस्ययोजनदूरे पाटलतृणमेचकस्य ।
साळो मरकतरचित सपदमचलां श्रियं च पुष्णातु ॥ ६१ ॥
माद्यवियुग्मान्तरतो हरितमणीनिवहमेचके देशे ।
हाटकताळीविपिनं हेलाघटघटितविटपमाकलये ॥ ६२ ॥
तत्रैव मन्त्रिणीगृहपरिणाहं तरलकेतनं सदनम् ।
मरकतसौधमनोज्ञं दयापायूषि दण्डनाथायाः ॥ ६३ ॥
सदने तत्र हरिन्मणिसंघटिते मण्डपे शतस्तम्भे ।
कार्तस्वरमयपीठे कनकमयाम्बुरुहकर्णिकामध्ये ॥ ६४ ॥
बिन्दुत्रिकोणवर्तुलषडस्रवृत्तद्वयान्विते चक्रे ।
सञ्चारिणी दशोत्तरशतार्णमनुराजकमलकलहंसी ॥ ६५ ॥
कोलवदना कुशेशयनयना कोकारिमण्डितशिखण्डा ।
सन्तप्तकाञ्चनाभा सन्ध्यारुणचेलसंवृतनितम्बा ॥ ६६ ॥
हलमुसलशङ्खचक्राङ्कुशपाशाभयवरस्फुरितहस्ता ।
कूर्चकपानुकम्पा कुङ्कुमघनाळितस्तनाभोगा ॥ ६७ ॥
धूर्तानामतिदूरा वार्ताशेषावलग्नकमनीया ।
आर्तालीशुभदात्री वार्ताली भवतु वाञ्छितार्थाय ॥ ६८ ॥
तस्याः परितो देवी[१] स्वप्नेश्युन्मत्तभैरवीमुख्याः ।
प्रणमत जम्भिन्याद्या भैरववर्गांश्च हेतुकप्रमुखान् ॥ ६९ ॥
पूर्वोक्तसस्ययोजनदूरे पूषाद्युपाटलच्छस्य ।
विनाशयतु भवार्तिं विद्रुमसालो विशङ्कटद्वारः ॥ ७० ॥
आवरणयोरहर्निशमन्तरभूमौ प्रकाशशालिन्याम् ।
आसीनमम्बुजासनमभिनवसिन्दूरगौरमहमीडे ॥ ७१ ॥
वरणस्य तस्य मारुतयोजनतो विपुलगोपुरद्वारः ।
साळो नानारत्नैः संघटिताङ्गः कृपीष्ट मदभीष्टम् ॥ ७२ ॥
अन्तरकक्ष्यामनयोरविरलशोभाविचक्षणोद्देशाम् ।
माणिक्यमण्डपाख्यां महतीमधिरूढमनिशमाकलये ॥ ७३ ॥

१ 'हालमद' क. २ कोमल क.

तत्र स्थितं प्रसन्नं तरुणतमालप्रवालकिरणाभम् ।
कर्णावलम्बिकुण्डलकन्दलिताभीशुकवचितकपोलम् ॥ ७४ ॥
शोणाधरं शुचिस्मितमेणाङ्कवदनमेधमानकृपम् ।
मुग्धैणमदविशेषकमुद्रितनिटिलेन्दुरेखिकारुचिरम् ॥ ७५ ॥
नालीकदलसहोदरनयनाञ्चलघटितमनसिजाकूतम् ।
कमलाकठिनपयोधरकस्तूरीघुसृणपङ्किलोरस्कम् ॥ ७६ ॥
चाम्पेयगन्धि कैश्यं शम्पासब्रह्मचारि कौशेयम् ।
श्रीवत्सकौस्तुभधरं श्रितजनरक्षाधुरीणचरणाब्जम् ॥ ७७ ॥
कम्बुसुदर्शनविलसत्करपद्मं कण्ठलोलवनमालम् ।
मुचुकुन्दमोक्षफलदं मुकुन्दमानन्दकन्दमवलम्बे ॥ ७८ ॥
तद्वरणोत्तरभागे तारापतिबिम्बचुम्बिनिजशृङ्गः ।
विविधमणीगणघटितो वितरतु सालो विनिर्मलां धिषणाम् ॥७९॥
प्राकारद्वितयान्तरकक्ष्या पृथुरत्ननिकरसंकीर्णाम् ।
नमत सहस्रस्तम्भकमण्डपनाम्नातिविश्रुतां भुवने ॥ ८० ॥
प्रणुमस्तत्र भवानीसहचरमीशानमिन्दुखण्डधरम् ।
शृङ्गारनायिकामनुशीलनभाजोऽपि भृङ्गिनन्दिमुखान् ॥ ८१ ॥
तस्यैणवाहयोजनदूरे वन्दे मनोमयं वप्रम् ।
अङ्कूरन्मणिकिरणामन्तरकक्ष्या च निर्मलामनयोः ॥ ८२ ॥
तत्रैवामृतवापीं तरलतरङ्गावलीढतटयुग्माम् ।
मुक्तामयकलहंसीमुद्रितकनकारविन्दसंदोहाम् ॥ ८३ ॥
शक्रोपलमयभृङ्गीसंगीतोन्मेषघोषितदिगन्ताम् ।
काञ्चनमयाङ्गविलसत्कारण्डवषण्डताण्डवमनोज्ञाम् ॥ ८४ ॥
कुरुविन्दात्मकहल्लककोरकसुषमासमूहपाटलिताम् ।
कलये सुधास्वरूपां कन्दलितामन्दकैरवामोदाम्[2] ॥ ८५ ॥
तद्वापिकान्तराले तरले मणिपोतसीम्नि विहरन्तीम् ।
सिन्दूरपाटलाङ्गीं सितकिरणाङ्कूरकल्पितवतंसाम् ॥ ८६ ॥

---

१. 'नटित' क. २. 'मोद' क.

पर्वेन्दुबिम्बवदनां पल्लवशोणाधरस्फुरितहासाम् ।
कुटिलकबरीं कुरङ्गीशिशुनयनां कुण्डलस्फुरितगण्डाम् ॥ ८७ ॥
निकटस्थपोतनिलया शाकी शयविधृतहेमवेत्रलता ।
परिपिबन्ती परिसरधारां लावण्यगर्विता वन्दे ॥ ८८ ॥
प्रागुक्तसप्तयोजनदूरे प्रणमामि शुद्धिमयसालम् ।
अनयोरन्तरकक्ष्यामष्टापदपुष्टमेदिनीं रुचिराम् ॥ ८९ ॥
कादम्बरीनिधाना कलयाम्यानन्दवापिकां तस्याम् ।
सोपाश्मनिवहनिर्मितसोपानश्रेणिशोभमानतटीम् ॥ ९० ॥
माणिक्यतरणिनिलयां मध्ये तस्या मदारुणकपोलाम् ।
मधुवेषीत्यभिधानामम्ब कलयामि वारुणीं देवीम् ॥ ९१ ॥
सौवर्णकेनिपानहस्ता सौन्दर्यगर्विता देव्यः ।
तत्पुरत स्थितिभाजो वितरन्त्वस्माकमायुषां वृद्धिम् ॥ ९२ ॥
तस्य पृषद्द्वयोरनदूरे ऽहंकारसालमतितुङ्गम् ।
वन्दे तयोश्च मध्ये कक्ष्यां चलमानमलयपवमानाम् ॥ ९३ ॥
विनुमो विमर्शवापीं सौषुम्नसुधास्वरूपिणीं तत्र ।
वेलाविलङ्घ्यवीचीकोलाहलभरितहल्लवनवाटीम् ॥ ९४ ॥
तत्रैव सलिलमध्ये तापिञ्छदलप्रपञ्चसुषमाभाम् ।
श्यामलकञ्चुकलसितां श्यामाविटबिम्बडम्बरहासाम् ॥ ९५ ॥
आनुपमस्तादिशी हसितांशु मधुरकामुकविलासाम् ।
मन्दस्मिताञ्चितमुखीं मणिमयताटङ्कमण्डितकपोलाम् ॥ ९६ ॥
कुरुविन्दतरणिनिलयां कुलाचलस्पर्धिकुचनमन्मध्याम् ।
कुङ्कुमविलिप्तगात्रीं कुरुकुल्लां मनसि कुर्महे सततम् ॥ ९७ ॥
तत्सालोत्तरभागे भानुमयं वप्रमाश्रये दीप्रम् ।
मध्य च विपुलमनयोर्मध्ये विमानतामपोद्धारम् ॥ ९८ ॥

१ 'रूप' क. २ 'निपातक' ख. ३ 'वाटीं' क. ४ 'साल' ख. ५ 'विधुबिम्ब स्मेरासाम्' क. ६ 'बसे' क. ७ 'वितमर्म' ख.

तत्र कुरुविन्दपीठे तामरसे कनककर्णिकाघटिते ।
आसीनमरुणवाससमम्लानप्रसवमालिकाभरणम् ॥ ९९ ॥
चक्षुष्मती प्रकाशनशक्तिच्छायासमारचितकेलिम् ।
माणिक्यमुकुटरम्यं मन्ये मार्तण्डभैरवं हृदये ॥ १०० ॥
इन्दुमयसालमीडे तस्योत्तरतस्तुषारगिरिगौरम् ।
अत्यन्तशिशिरमारुतमनयोर्मध्यं च चन्द्रिकोद्गारम् ॥ १०१ ॥
तत्र प्रकाशमानं तारानिकरैः परिष्कृतोद्देशम् ।
अमृतमयकान्तिकन्दलमन्त. कलयामि कुन्दसितमिन्दुम् ॥ १०२ ॥
शृङ्गारसालमीडे शृङ्गोल्लसितं तदुत्तरे भागे ।
मध्यस्थले तयोरपि महिता शृङ्गारपूर्विकां परिखाम् ॥ १०३ ॥
तत्र मणिनौस्थिताभिस्तपनीयाविरचितारित्रहस्ताभिः ।
शृङ्गारदेवताभि सहितं परिखाधिपं भजे मदनम् ॥ १०४ ॥
शृङ्गारवरणवर्यस्योत्तरतः सकलविबुधसंसेव्यम् ।
चिन्तामणिगणरचितं चिन्तां दूरीकरोतु मे सदनम् ॥ १०५ ॥
मणिसदनसालयोरधिमध्यं दशतालभूमिरुहदीर्घैः ।
पर्णैः सुवर्णवर्णैर्युक्तां काण्डैश्च योजनोत्तुङ्गैः ॥ १०६ ॥
मृदुलैस्तालीपञ्चकमानैर्मिलितां च केसरकदम्बैः ।
संततगलितमरन्दस्रोतोनिर्यन्मिलिन्दसंदोहाम् ॥ १०७ ॥
पाटीरपवनबालकधाटीनिर्यत्परागपिञ्जरिताम् ।
कलहंसीकुलकलकलकूलंकषनिनदनिचयकमनीयाम् ॥ १०८ ॥
पद्माटवीं भजाम परिमलकल्लोलपक्ष्मलोपान्ताम् ।
(देव्यर्घपात्रधारी तस्याः पूर्वदिशि दशकलायुक्तः ।)
वलयितमूर्तिर्भगवान्वह्निः क्रोणोन्नतश्चिरं पायात् ॥ १०९ ॥
तत्राधारे देव्याः पात्रीरूपः प्रभाकरः श्रीमान् ।
द्वादशकलासमेतो ध्वान्तं मम बहलमान्तरं भिन्द्यात् ॥ ११० ॥

१ 'आपीन' क. २. 'परिष्कृतं सेव्यम्' क. ३ 'देशे' क ४ 'सस्थिताभि' क.
५ 'स्तपनीयारचितसारिहस्ताभि' क.

तस्मिन्दिनेशपात्रे तरणिकलामोदममृतमयमर्घ्यम् ।
चन्द्रकलात्मकममृतं सान्द्रीकुर्यादमन्दमानन्दम् ॥ १११ ॥
अमृते तस्मिन्नभितो विहरन्त्यो विविधमणितरणिभाजः ।
षोडशकला सुधांशोः शोकादुत्तारयन्तु मामनिशम् ॥ ११२ ॥
तत्रैव विहृतिभाजो धातृमुखानां च कारणेशानाम् ।
सृष्ट्यादिरूपिकाख्याः शमयन्त्वखिलाः कलाश्च संतापम् ॥११३॥
कीनाशवरुणकिंनरराजदिगन्तेषु रत्नगेहस्य ।
कलयामि धान्यजस्रं कलयन्त्यायुष्यमर्घ्यपात्राणि ॥ ११४ ॥
पात्रस्थलस्य पुरतः पञ्चारमणविधिपार्वतीशानाम् ।
भवनानि शर्मणे नो भवन्तु भासा प्रदीपितजगन्ति ॥ ११५ ॥
सदनस्यानलकोणे सततं प्रणमामि कुण्डमाग्नेयम् ।
तत्र स्थितं च वह्निं तरलशिखाजटिलमम्बिकाजनकम् ॥११६॥
तस्यासुरदिशि शातोदरकपरिस्फुरितपर्वनवकाढ्यम् ।
चक्रात्मकं शताङ्गं शतयोजनमुन्नतं भजे दिव्यम् ॥ ११७ ॥
तत्रैव दिशि निषण्णं तपनीयध्वजपरम्पराश्लिष्टम् ।
रथमपरं च भवान्या रचयामो मनसि रत्नमयचूडम् ॥ ११८ ॥
भवनस्य वायुभागे परिष्कृतो विविधवैजयन्तीभिः ।
रचयतु मुदं रथेन्द्रः सचिवेशान्या समस्तवन्द्याया ॥ ११९ ॥
कुर्मोऽधिहृदयमनिशं कोलास्यायाः रथाङ्गमूर्धन्यम् ।
तद्दिशि रत्नधाम्नो रुचिरपताकाप्रपञ्चकञ्चुकितम् ॥ १२० ॥
परितो देवीधाम्न प्रणीतवासा मनुस्वरूपिण्य ।
कुर्वन्तु रश्मिमालाकृतयः कुशलानि देवता निखिला ॥१२१॥
प्राग्द्वारस्य भवानीधाम्नः पार्श्वद्वयारचितवासे ।
भासन्ती किटिमुख्यौ मणिसदने मनसि भावयामि चिरम् ॥१२२॥
योजनयुगलाभोगा सत्क्रोशपरिणाहयैव भित्त्या च ।
चिन्तामणिगृहभूमिर्जीयाद्वाम्नायमयचतुर्द्वारा ॥ १२३ ॥

१ पञ्चरपोगाणां ख. २ 'भवन्ति' क.

द्वारे द्वारे धाम्नः पिण्डीभूता नवीनबिम्बाभाः ।
विदधतु विपुलां कीर्तिं दिव्या लौहित्यसिद्धयो देव्यः ॥१२४॥
मणिसदनस्यान्तरतो महनीये रत्नवेदिकामध्ये ।
बिन्दुमयचक्रमीडे पीठानामुपरि विरचितावासम् ॥ १२५ ॥
चक्राणां सकलानां प्रथममधःसीमफलकवास्तव्याः ।
अणिमादिसिद्धयो मामवन्तु देवीप्रभास्वरूपिण्यः ॥ १२६ ॥
अणिमादिसिद्धिफलकस्योपरि हरिणाङ्कखण्डकृतचूडाः[1] ।
भद्रं पक्ष्मलयन्तु ब्राह्मीप्रमुखाश्च मातरोऽस्माकम् ॥ १२७ ॥
तस्योपरि मणिफलके तारुण्योत्तुङ्गपीनकुचभाराः ।
संक्षोभिणीप्रधाना भ्रान्तिं विद्रावयन्तु दश मुद्राः ॥ १२८ ॥
फलकत्रयस्वरूपे पृथुले त्रैलोक्यमोहने चक्रे ।
दीव्यन्तु प्रकटाख्यास्तासां कर्त्री च भगवती त्रिपुरा ॥ १२९ ॥
तदुपरि विपुले धिष्ण्ये तरलदृशस्तरुणकोकनदभासः ।
कामाकर्षिण्याद्याः कलये देवीः कलाधरशिखण्डाः ॥ १३० ॥
सर्वाशापरिपूरकचक्रेऽस्मिन्गुप्तयोगिनीसेव्या ।
त्रिपुरेशी मम दुरितं तुद्यात्कण्ठावलम्बिमणिहारा ॥ १३१ ॥
तस्योपरि मणिपीठे ताम्राम्भोरुहदलप्रभाशोणाः ।
ध्यायाम्यनङ्गकुसुमाप्रमुखा देवीश्च विधृतकूर्पासाः ॥ १३२ ॥
संक्षोभकारकेऽस्मिंश्चक्रे श्रीत्रिपुरसुन्दरी साक्षात् ।
गोप्त्री गुप्ततराख्या गोपायतु मां कृपार्द्रया दृष्ट्या ॥ १३३ ॥
संक्षोभिणीप्रधानाः शक्तीस्तस्योर्ध्ववलयकृतवासाः ।
आलोलनीलवेणीरन्तः कलयामि यावैनोन्मत्ताः ॥ १३४ ॥
सौभाग्यदायकेऽस्मिंश्चक्रेशी त्रिपुरवासिनी जीयात् ।
शक्तीश्च संप्रदायाभिधाः समस्ताः प्रमोदयन्त्वनिशम् ॥ १३५ ॥
मणिपीठोपरि तासां महति चतुर्हस्तविस्तृते वलये ।
संततविरचितवासाः शक्तीः कलयामि सर्वसिद्धिमुखाः ॥१३६॥

१ 'तृप्यतु' क.

सर्वार्थसाधकाख्ये चक्रेऽमुष्मिन्समस्तफलदात्री ।
त्रिपुरा श्रीर्मम कुशलं दिशतादुत्तीर्णयोगिनीसेव्या ॥ १३७ ॥
तासां निलयस्योपरि धिष्ण्ये कौसुम्भकञ्चुकमनोज्ञाः ।
सर्वज्ञाद्या देव्यः सकला संपादयन्तु मम कीर्तिम् ॥ १३८ ॥
चक्रे समस्तरक्षाकरनाम्न्यस्मिन्समस्तजनसेव्याम् ।
मनसि निगर्भासहितां मन्ये श्रीत्रिपुरमालिनीं देवीम् ॥ १३९ ॥
सर्वज्ञासदनोपरि चक्रे विपुले समाकलितगेहाः ।
वन्दे वशिनीमुख्याः शक्तीः सिन्दूररेणुरुचः ॥ १४० ॥
श्रीसर्वरोगहरास्यचक्रेऽस्मिंस्त्रिपुरपूर्विकां सिद्धाम् ।
वन्दे रहस्यनाम्ना वेद्याभिः शक्तिभिः सदा सेव्याम् ॥ १४१ ॥
वशिनीगृहोपरिष्टाद्विलसितहस्तोमवे महापीठे ।
शमयन्तु शत्रुवृन्दं शस्त्राण्यस्त्राणि चादिदम्पत्योः ॥ १४२ ॥
अस्त्रसदनोपरिष्टाद्वलये वलवैरिरत्नसंघटिते ।
कामेश्वरीप्रधाना कलये देवीः समस्तजनवन्द्याः ॥ १४३ ॥
चक्रेऽत्र सर्वसिद्धिप्रदनामनि सर्वफलदात्री ।
त्रिपुराम्बावतु सततं परापररहस्ययोगिनीसेव्या ॥ १४४ ॥
कामेश्वरीगृहोपरि वलये विविधमनुसंप्रदायज्ञाः ।
चत्वारो युगनाथा जयन्तु मित्रेशपूर्वका गुरवः ॥ १४५ ॥
नाथभवनोपरिष्टान्नानारत्नचयमेदुरे पीठे ।
कामेश्वर्याद्या नित्याः कलयन्तु मुदं तिथिस्वरूपिण्यः ॥ १४६ ॥
नित्यासदनस्योपरि निर्मलमणिनिवहविरचिते धिष्ण्ये ।
कुशलं षडङ्गदेव्यः कलयन्त्वस्माकमुत्पलनेत्राः ॥ १४७ ॥
सदनस्योपरि तासां सर्वानन्दमयनामके बिन्दौ ।
पञ्चब्रह्माकारं मञ्चं प्रणमामि मणिगणाकीर्णम् ॥ १४८ ॥
परितो मणिमञ्चस्य प्रलम्बमाना नियन्त्रिता पाशैः ।
मायामयी जवनिका मम दुरितं हरतु मेचकच्छाया ॥ १४९ ॥

१ 'श्रीसंमरोग' क. २ 'माद' क.

मञ्चस्योपरि लम्बन्मदनीपुंनागमालिकाभरितम् ।
हरिगोपमयवितानं हरतादालस्यमनिशमस्माकम् ॥ १५० ॥

पर्यङ्कस्य भजामः पादान्बिम्बाम्बुदेन्दुहेमरुचः ।
अजहरिरुद्रेशमयाननलासुरमारुतेशकोणस्थान् ॥ १५१ ॥

फलकं सदा शिवमयं प्रणौमि सिन्दूररेणुकिरणाभम् ।
आरभ्याङ्केशीनां मदनात्कलितं च रत्नसोपानम् ॥ १५२ ॥

पट्टोपधानगण्डकचतुष्टयस्फुरितपाटलास्तरणम् ।
पर्यङ्कोपरि घटितं पातु चिरं हंसतूलशयनं नः ॥ १५३ ॥

तस्योपरि निवसन्तं तारुण्यश्रीनिषेवितं सततम् ।
आवृन्तफुल्लहल्लकमरीचिकापुञ्जमञ्जुलच्छायम् ॥ १५४ ॥

सिन्दूरशोणवसनं शीतांशुस्तबकचुम्बितकिरीटम् ।
कुङ्कुमतिलकमनोहरकुटिलालिकहसितकुमुदबन्धुशिशुम् ॥१५५॥

पूर्णेन्दुबिम्बवदनं फुल्लसरोजातलोचनत्रितयम् ।
तरलापाङ्गतरङ्गित[3]शफराङ्कनशास्त्रसंप्रदायार्थम् ॥ १५६ ॥

मणिमयकुण्डलपुष्यन्मरीचिकल्लोलमांसलकपोलम् ।
विद्रुमसहोदराधरविसृमरस्मितकिशोरसंचारम् ॥ १५७ ॥

आमोदिकुसुमशेखरमानीलभ्रूलतायुगमनोज्ञम् ।
वीटीसौरभवीचीद्विगुणितवक्त्रारविन्दसौरभ्यम् ॥ १५८ ॥

पाशाङ्कुशेक्षुचापप्रसवशरस्फुरितकोमलकराब्जम् ।
काश्मीरपङ्किलाङ्गं कामेशं मनसि कुर्महे सततम् ॥ १५९ ॥

तस्याङ्कभुवि निषण्णां तरुण[4]कदम्बप्रसूनकिरणाभाम् ।
शीतांशुखण्डचूडां सीमन्तन्यस्तसान्द्रसिन्दूराम् ॥ १६० ॥

कुङ्कुमललामभास्वन्निटिलां कुटिलतरचिल्लि[5]कायुगलाम् ।
नालीक[6]तुल्यनयनां नासाञ्चलनटितमौक्तिकाभरणाम् ॥ १६१ ॥

१ 'तत्तु' क. २ 'कस्तूरीतिलकमनोज्ञ कुटिलालकभरितकुमुद' क. ३. 'स्मराङ्गनाशास्त्र' क. ४. 'तमाल' क. ५ 'झिल्लिका' क. ६ 'सदृश' क.

अङ्कुरितमन्दहासामरुणाधरकान्तिविजितबिम्बाभाम् ।
कैस्तूरीमकरीयुतकपोलसङ्क्रान्तकनकताटङ्काम् ॥ १६२ ॥
कर्पूरसान्द्रवीटीकवलितवदनारविन्दकमनीयाम् ।
कम्बुसहोदरकण्ठप्रलम्बमानाच्छमौक्तिककलापाम् ॥ १६३ ॥
कह्लारदामकोमलभुजयुगलस्फुरितरत्नकेयूराम् ।
करपद्ममूलविलसत्काञ्चनमयकटकवलयसंदोहाम् ॥ १६४ ॥
पाणिचतुष्टयविलसत्पाशाङ्कुशपुण्ड्रचापपुष्पास्त्राम् ।
कुङ्कुमपङ्कविलिप्तकुचकलशाम् कुङ्कुमकर्दमितरत्नकूर्पासाम् ॥ १६५ ॥
अणुवादाद्वलग्नामम्बुदसोमासनाभिरोमलताम् ।
माणिक्यखचितकाञ्चीमरीचिकाक्रान्तमांसलनितम्बाम् ॥ १६६ ॥
करभोरुकाण्डयुगलीं जङ्घाजितकामजैत्रतूणीराम् ।
प्रपदपरिभूतकूर्मां पल्लवसच्छायपदयुगमनोज्ञाम् ॥ १६७ ॥
कमलभवकमललोचनकिरीटरत्नांशुरञ्जितपदाब्जाम् ।
सन्मतकाञ्चनमयपादाङ्गुलिपोषितालक्तकाम् ॥ १६८ ॥
आदिमरसावलम्बामनिदमयमोक्षितहरीकलिकाम् ।
आम्रकीटजननीमन्त कलयामि सुन्दरीमनिशम् ॥ १६९ ॥
कस्तु क्षितौ पटीयान्वस्तु स्तोतुं शिवाङ्कवास्तव्यम् ।
मस्तु चिरन्तनसुकृतैः प्रस्तुतकाम्याय सन्मम पुरस्तात् ॥१७०॥
प्रसृमरविमोक्षिसान्द्रं परमशिवोत्सङ्गतुङ्गपर्यङ्कम् ।
तेज किंचन दिव्यं पुरतो मे भवतु पुण्ड्रकोदण्डम् ॥ १७१ ॥
मधुरिममरितशरासं मकरन्दसन्दिग्धमार्गणोदारम् ।
कैरविणीविटचूडं कैवल्यायास्तु किंचन महो नः ॥ १७२ ॥
भक्षुत्रमिक्षुचापं परोक्षमवलग्नसीमनि व्यक्षम् ।
स्वपयत्तु मे क्षेमेतरसुखरम्येमपक्ष्मलं तेजः ॥ १७३ ॥
मृगरुचिसगरकरापाङ्ग स्फारस्तुङ्गमरु ताङ्गम् ।
मङ्गलमभङ्गुरं मे घटयतु गङ्गाधराङ्गसङ्गि महः ॥ १७४ ॥

१ 'कस्तूरिमकरिकायुत' क.

प्रपदजितकूर्ममूर्जितकरुणं मर्मरुचिनिर्मथनदेहम् ।
श्रितवर्म मर्म शंभोः किंचन मम नर्म शर्म निर्मातु ॥ १७५ ॥

कालकुरलालिकालिमकन्दलविजितालिविधृतमणिवालि ।
मिलतु हृदि पुलिनजघनं वहुलितगलगरलकेलि किमपि महः १७६

कुङ्कुमतिलकितभाला कुरुविन्दच्छायपाटलदुकूला ।
करुणापयोधिवेला काचन चित्ते चकास्तु मे लीला ॥ १७७ ॥

पुष्पंधयरुचिवेण्यः पुलिनाभोगत्रपाकरश्रोण्यः ।
जीयासुरिक्षुपाण्यः काञ्चन कामारिकेलिसाक्षिण्यः ॥ १७८ ॥

तपनीयांशुकभांसि द्राक्षामाधुर्यनास्तिकवचांसि ।
कतिचन शुचं महांसि क्षपयन्तु कपालितोषितमनांसि ॥ १७९ ॥

असितकचमायताक्षं कुसुमशरं कूलमुद्वहत्कृपार्द्रम् ।
आदिमरसाधिदैवतमन्त. कलये हराङ्कवासि[1] मह ॥ १८० ॥

कर्णोपान्ततरङ्गितकटाक्षनिस्पन्दिकण्ठदघ्नकृपाम् ।
कामेश्वराङ्कनिलयां कामपि विद्यां पुरातनीं कलये ॥ १८१ ॥

अरविन्दकान्त्यरुंतुदविलोचनद्वन्द्वसुन्दरमुखेन्दुः ।
छन्द. [2]कन्दलमन्दिरमन्तःपुरमैन्दुशेखरं वन्दे ॥ १८२ ॥

विम्विनिकुरम्वडम्वरविडम्वकच्छायमम्वरवलग्नम् ।
कम्वुगलमम्वुदकचं विव्वोकं कमपि चुम्वतु मनो मे ॥ १८३ ॥

[3]कमपि कमनीयरूपं कलयाम्यन्त' कदम्वकुसुमाढ्यम् ।
चम्पकरुचिरसुवेषैं संपादितकान्त्यलंकृतदिगन्तम् ॥ १८४ ॥

शम्पारुचिभरगर्हासंपादककान्तिकवचितदिगन्तम् ।
सिद्धान्तं निगमानां शुद्धान्तं किमपि शूलिनः कलये ॥ १८५ ॥

उद्यद्दिनकरशोणानुत्पलवन्धुस्तनंधयापीडान् ।
करकलितपुण्ड्रचापान्कलये कानपि कपर्दिन. प्राणान् ॥ १८६ ॥

१ 'वासि' ख. २. 'कुन्तल' क. ३. अयं श्लोक. ख-पुस्तके त्रुटित.

रशनालसज्जघनया रसना जीवातु चापभासुरया ।
प्राणाः पुष्पकरधारया घ्राणं चित्तं कयापि वासनया ॥ १८७ ॥
सरसिजसदृक्षदृशा चम्पाकलिकासनाभिविभ्रमया ।
भासा कयापि चेतो नासामणिशोभिवदनया भरितम् ॥१८८॥
नैचयायकामसिचयान्वितयागजयानया दयापरया ।
धृतयामिनीशकलया धिया कयापि क्षतामया हि वयम् ॥१८९॥
अलमलमकुसुमबाणैरबिम्बशोणैरपुण्ड्रकोदण्डैः ।
अकुमुदबान्धवचूडैरन्यैरिह जगति दैवतमन्यैः ॥ १९० ॥
कुवलयसदृक्षनयने कुलगिरिकूटस्तन भुजगमारे ।
करुणास्यन्दिकटाक्षे कवचितचित्तोऽस्मि कतिपयैः कुतुकैः ॥१९१॥
नवजनसुलभाय नमो नालीकसनाभिलोचनाय नमः ।
नन्दितगिरिशाय नमो महसे नवनीपपाटलाय नमः ॥ १९२ ॥
कादम्बकुसुमदाम्ने कायच्छायाकणायितार्यम्णे ।
सीम्ने चिरंतनगिरां भूम्ने कस्मैचिदादधे प्रणतिम् ॥ १९३ ॥
कुटिलकबरीभरेभ्यः कुङ्कुमसब्रह्मचारिकिरणेभ्यः ।
कूलंकषस्तनेभ्यः कुर्मः प्रणतिं कुलाद्रिकुतुकेभ्यः ॥ १९४ ॥
कोकनदशोणचरणात्कोमलकुरलालिविजितशैवालात् ।
वल्लकसुगन्धिनयनादुररीकुर्मो न दैवतामन्याम् ॥ १९५ ॥
आपाटलाधराणामानीलस्निग्धबर्बरकचानाम् ।
आम्नायजीवनानामाद्यानां दूरस्य दासोऽस्मि ॥ १९६ ॥
पुलकितविलासहासस्फुरितासु पुरहिताङ्कनिलयासु ।
मम मनो मग्नीय कास्वपि कामारिजीवनाडीषु ॥ १९७ ॥
ललिता पातु शिरो मे ललाटमम्बा च मधुमतीरूपा ।
भ्रूयुग्मं च भवानी पुष्पशरा पातु लोचनद्वन्द्वम् ॥ १९८ ॥
पायान्नासां बाला सुभगा दन्तांश्च सुन्दरी जिह्वाम् ।
अधरोष्ठमादिशक्तिश्चक्रेशी पातु मे चिरं चिबुकम् ॥ १९९ ॥

१ अयं श्लोकः क पुस्तके नास्ति । २ 'नीतं' क.

कामेश्वरी च कर्णौ कामाक्षी पातु गण्डयोर्युगलम् ।
शृङ्गारनायिकाव्याद्वदनं सिंहासनेश्वरी च गलम् ॥ २०० ॥
स्कन्दप्रसूश्च पातु स्कन्धौ वाहू च पाटलाङ्गी मे ।
पाणी च पद्मनिलया पायादनिशं नखावलीर्विजया ॥ २०१ ॥
कोदण्डिनी च वक्षः कुक्षिं चाव्यात्कुलाचलतनूजा ।
कल्याणी च वलग्नं कटिं च पायात्कलाधरशिखण्डा ॥ २०२ ॥
ऊरुद्वयं च पायादुमा मृडानी च जानुनी रक्षेत् ।
जङ्घे च षोडशी मे पायात्पादौ च पाशसृणिहस्ता ॥ २०३ ॥
प्रातः पातु परा मां मध्याह्ने पातु मणिगृहाधीशा ।
शर्वाण्यवतु च सायं पायाद्रात्रौ च भैरवी साक्षात् ॥ २०४ ॥
भार्यां रक्षतु गौरी पायात्पुत्रांश्च विन्दुगृहपीठा[1] ।
श्रीविद्या च यशो मे शीलं चाव्याच्चिरं महाराज्ञी ॥ २०५ ॥
पवनमयि पावकमयि क्षोणीमयि गगनमयि कृपीटमयि ।
रविमयि शशिमयि दिङ्मयि समयमयि प्राणमयि शिवे पाहि २०६
कालि कपालिनि शूलिनि भैरवि मातङ्गि पञ्चमि त्रिपुरे ।
वाग्देवि विन्ध्यवासिनि वाले भुवनेशि पालय चिरं माम् ॥२०७॥
अभिनवसिन्दूराभामम्ब त्वां चिन्तयन्ति ये हृदये ।
उपरि निपतन्ति तेषामुत्पलनयनाकटाक्षकल्लोलाः ॥ २०८ ॥
वर्गाष्टकमिलिताभिर्वशिनीमुख्याभिरावृतां भवतीम् ।
चिन्तयतां सितवर्णां वाचो निर्यान्त्ययत्नतो वदनात् ॥ २०९ ॥
कनकशलाकागौरीं कर्णव्यालोलकुण्डलद्वितयाम् ।
प्रहसितमुखीं च भवतीं ध्यायन्तो ये त एव भूधनदाः ॥२१०॥
शीर्षाम्भोरुहमध्ये शीतलपीयूषवर्षिणीं भवतीम् ।
अनुदिनमनुचिन्तयतामायुष्यं भवति पुष्कलमवन्याम् ॥ २११ ॥
मधुरस्मितां मदारुणनयनां मातङ्गकुम्भवक्षोजाम् ।
चन्द्रावतंसिनीं त्वां सविधे पश्यन्ति सुकृतिनः केचित् ॥२१२॥

[1] 'वन्धुगृह' क.

ललितायाः स्तवरत्नं ललितपदाभिः प्रणीतमार्याभिः।
प्रतिदिनमवनौ पठतां फलानि वक्तुं प्रगल्भते सैव ॥ २१३ ॥

इति श्रीभगवता दुर्वाससा विरचितं ललितास्तवरत्नं समाप्तम्।

श्रीरामभद्रदीक्षितविरचितो

रामचापस्तवः।

सेतुशास्त्रिविरचितविषमपदटीकया समेतः।

पारावारपयोविशोषणकलापारीणकालानल-
ज्वालाजालविहारहारिविशिखव्यापारघोरक्रम।
सर्वावस्थसकृत्प्रपन्नजनतासंरक्षणैकव्रती
धर्मो विग्रहवानधर्मविरतिं धन्वी स तन्वीत नः ॥
रामचन्द्रं नमस्कृत्य क्रियते सेतुशास्त्रिणा।
टीका काठिन्ययुक्तानां पदानामर्थबोधिका ॥

अव्याद्दक्कुलाधिपकौस्तुभमणिर्दिव्यारविन्देक्षणो
भव्याविष्कृतिलम्पटेषु पटलीलव्याजरक्षीश्वरः।
रव्यासावितदोःप्रतापतुलनो हव्याशमुख्यामरः
सव्यासव्यकरात्तचापविशिखः कव्याशवैरी विभुः ॥ १ ॥

अव्यात् रक्षतात्। अवधातुः रक्षणार्थः। भव्यं मङ्गलम्। 'भावुकं भविकं भव्यम्' इ

1 'श्रीमद्राघवस्तवरत्नोऽयं ग्रन्थः कविकुलसार्वभौमेन श्रीमद्रामभद्रदीक्षितेन विरचितः। सोऽयं मध्यार्जुनक्षेत्रनिकटवर्तिनि षड्गिरावपुरेऽवात्सीदिति प्रसिद्धिः। अस्य जन्मभूमिस्तु कण्डरमाणिक्यमिति कथम ग्रामवर इत्येतद्विषये पुष्कलाः प्रमाणाभिधाना-न्नावगत प्रतीयते। अनेन निर्मिता ग्रन्था बहवः। तेष्वत्र प्रथितास्त्वेते—(१) अ ष्टप्रासस्तोत्रः (२) जानकीपरिणयनाटकम् (३) तूणीरस्तवः (४) पतञ्जलिविजयकाव्यम्, (५) पर्यायोक्तिनिष्यन्दः (६) बाणस्तवः (७) शृङ्गारतिलकभाणः। अस्य पुस्तकस्यादर्श पुस्तकानीतवन्तः संपाद्य त्रिशिरःपुरवर्ति हिन्दु हैस्कूल् (Hindu High Shool) पाठशालाधिकृतप्रपण्डितशिरोमणिभैरवनमितृभिः श्रीमद्भिः सेतुशास्त्रिभिः कठिनपद प्रकाशिका स्वयं व्याख्या निरमायि। तां च व्याख्यां समूलं विलिख्य तत्प्रभ वस्तथा सर्वं प्रहिणोमि। काव्यमालायामयं ग्रन्थः सटीकोऽद्य मुद्रितश्चेत्ताननवद्यमेवेति विलिख्यार्पितः —टीकाकारसेतुशास्त्रितनूज त्रिशिरःपुरनगर (Trichinopoly)वासी ज से महेशशास्त्री।

त्यमरः । [illegible] उत्पादनं तत्र लम्पटा गमर्था स्फुटली पाणग्रहः तया [illegible] रावण [illegible] तथोक्तः । रविणा [illegible] दो प्रता- पतुल्ना [illegible] । [illegible] तदा: सुनयण्यः न [illegible] सुन्दर [illegible] । [illegible] वेदा वैरी शत्रु ॥

अम्बा कौसल्यनन्दना दशरथो [illegible] पिता
यं बालं समवेक्ष्य कैरवसुहृद्बिम्बाननं नन्दितौ ।
[illegible]
तं बाणाहतरावणं शरणमालम्बामहे राघवम् ॥ २ ॥

[illegible] पूर्णेन्दुः [illegible] रम्याणि [illegible] । 'बिम्बोऽस्त्री [illegible]' इत्यमरः । तदि [illegible] । तं [illegible] रामं शरण रक्षकं आलम्बामहे । [illegible] ॥

अम्भोजद्युतिमर्कवंशतिलकं कुम्भोरुलङ्कापुरी-
रम्भोरुकुचभारपूरपतनारम्भोपयुक्तायुधम् ।
[illegible] दम्भोलिकेलीजुषं
तं भो मास्तु गिरा ममेति कलये तं भोगमोक्षप्रदम् ॥ ३ ॥

[illegible] विशेषणम् । [illegible] । रम्भोरू [illegible] रम्भोरू । लङ्कापुर्या [illegible] रम्भोरू [illegible] ॥

अंसासक्तनिषङ्गमाशरचमूहिंसानपेतायुधं
हंसान्वयालंकृतिम् ।
पुंसामुत्तममात्तचापविशिखं तं साधुसंसेवितं
शंसामीप्सितदायकं यदि न किं किं साधयेयं फलम् ॥ ४ ॥

अंसयो बाहुमूलयो आसक्तौ निषङ्गौ शरधी यस्य तम् । आशरचम्वा हिंसाया [illegible] आयुधं यस्य तम् । हंसः सूर्यः । 'भानुर्हंसः सहस्रांशुः' इत्यमरः । तं तादृशं यदि न शंसामि न स्तौमि यदि किं फलं साधयेयम् । न किंचिदपीत्यर्थः ॥

अत्यन्तं विषयास्तुदन्ति हृदयं सत्यं मृषा न स्विदं
नित्यं तेन मलीमसं भवति मे कृत्यं ततो भावि किम् ।
इत्यन्तः परितप्यते रघुपते गत्यन्तरं नास्ति मे
सत्यन्तावसरे त्वमेत्य सहसा भृत्यं तदा पाहि माम् ॥ ५ ॥

युवन्ति । तुद व्यथने' । न मृषा न मिथ्या । तेन कारणेन मलीमसं मलिनं भवति । ततः मामि मलिचर्चिकं कृसं न किमपि । इसन्त मन । अस्तावसरे सति मरणकाले ॥

अस्तूपस्थितमन्युवृत्तिरिति यो वस्तूनि नापेक्षते

कस्तूरीप्रभृतीनि तस्य विषया स्युस्तुच्छविच्छलाः ।

यस्तूरीकुरुतेऽथ तं मुरहरो मस्तूनि वृष्णो यथा

धुस्तूरभ्रमजयीज्य तस्य कृपयैनस्तूर्णं रामव ॥ ६ ॥

मन्युवृत्तिः मन्युवृत्तम् । उपस्थित अनायासकम्पम् । मस्तूनि मण्डानीव । धुस्तूरभ्रजयीज्य धुस् आकाशः तत्र तूर् शब्दायमान यदभ्रं त जयतीति जयिनी ज्या मौर्वी यस्य । संबोधनम् । मौर्वी ज्या शिञ्जिनी गुण' इत्यमरः । तस्य मे विषयाभिभूतस्य एनः पापं तूर्णं नाशय । कलुषं वृजिनैनोऽघम्' इत्यमरः ॥

मन्ये सन्तुविसागरस्य हिमवत्कन्येशसुतारक

मन्येरत्नमहं नु वेधि मनु यो शुन्येकगम्यात्मक ।

धन्ये जन्म गृहीतवान्रघुकुले जन्ये विनिघ्नार्यम्

रघुन्येपलकरपाटलिनि परमा निन्ये श्रुतिर्ब्रह्मणा ॥ ७ ॥

अहं त यः रघुकुले जन्म गृहीतवान् तत्तारकं वेधि । श्रुतिः अद्भुतम्या रचनया ईप त्करपाटलिनि । तस्मिन् रामे इत्यध्याहार्यम् । ब्रह्मणा विधिना श्रुतिः निन्ये कृता । राम ममपानन्तरं महागस रामसौपीपीतिरिति रामाय । कथात्रानुसंधेया ॥

आरोहव्यपनीतमेखलमपास्तोरोजहारं रिपु-

स्त्रीगेहं विरचय्य येन विजयश्रीरेषमानौजसा ।

आरोपाद्विरत शरस्य धनुषि स्फारोदयत्कीर्तिना

धीरोदात्तमिमं भजे रघुपतिं नीरोगतावाप्तये ॥ ८ ॥

येन रामेण धनुषि शरस्य आरोपात् विरतम् । उपरतमित्यर्थः । रिपुस्त्रीरोदनमित्यस्य विशेषणत्रयमेतत् । आरोहव्यपनीतमेखलं अपास्तोरोजहारं शिवायनवशुद्धवत् स्त्रीणां माममत्रये भस्माग्रमस्य वैवम्यमारोहात् व्यपनीतमेखलमित्यर्थः । नीरोगतावाप्तये रोगनिवृत्तये इत्यर्थः ॥

आशापूरणमाकलय्य भजतां क्लेशापहं सर्वदा

नाशाय द्विपतामुपासत दिशामीशाय मुक्त्या विधेः ।

कीशाकारधरैः सुरैश्च रुरुधे नैशाचरी य पुरी

मीशानायुधभञ्जनाय करुणाकोशाय तस्मै नमः ॥ ९ ॥

[illegible] । [illegible] । [illegible] प्रसन्नपुरुष [illegible]-
[illegible] । [illegible] । [illegible] ॥

[illegible]क्षिपञ्चानतो जायानुजाभ्यां युत

[illegible]काव्यानुकार्यस्तुदम् ।

[illegible]नुपम [illegible]तिभुवो [illegible]पते

भूयान् प्रणत प्रणम्य च शुभप्रायाशुपेत्य गतिम् ॥ १० ॥

[illegible] । [illegible] एतत् प्रकाशमान अ-
[illegible] । [illegible] नाम्नानुगम । [illegible] ध्यातु गोग्य
[illegible] । [illegible] । [illegible] शरीर [illegible]तीति
[illegible] ॥

[illegible]क्षिति[illegible]नलि-

श्री[illegible]विभ्रमाश्रित[illegible] वितन्वन्मृदु ।

[illegible] वहन्वक्षस

[illegible] रघुपति[illegible] निरस्याखिलम् ॥ ११ ॥

[illegible] जानकी तस्याः [illegible] तत्र व्याप्तिनी ल-
[illegible] श्री शोभा तस्याः [illegible] सनिवद्ध अ-
[illegible] । [illegible]माला तया [illegible] । मलयजो-
[illegible] ॥

[illegible]च्युति दुर्जयेन्द्रियतया स्याद्वेन चेत्पातकं

भूदेवाभिजनेऽपि तद्भवतु न. सीदेम किं तावता ।

वेदेषु स्फुटवैभवं [illegible] श्रीमज्जन्मं

वैदेहीरमणं प्रणम्य तु वयं मोदेमहि [illegible] ॥ १२ ॥

देहस्य च्युति मरण तदभिव्याप्य आदेहच्युति मरणपर्यन्तम् । दुर्जयानि इन्द्रियाणि य-
स्य स । तस्य भाव तत्ता तया । भूदेवाभिजनेऽपि ब्राह्मणत्वे उत्तमजन्मन्यपि पा-
तकं भवतु तावता वय सीदेम किम् । षद्लृ विशरणाद्यर्थ । विधिलिङि उत्तमपुरुष-
बहुवचनम् ॥

आसीन: कनकासने निजपुरोवासीभवन्मारुति-

र्या सीतेति कृताभिधा भुवि तया श्रीसीममूर्त्या युतः ।

नासीरार्पितहारसाञ्जलिसमीपासीन [illegible]त्मजो

दासीभूतसुर. सकोसलमहीवासी शरण्योऽस्तु मे ॥ १३ ॥

निजस्य यस्य पुरोभागीभवन्मावति यस्य तस्य स तपोधनः । पुरः स्थितहनुमानित्यर्थः । सीतीममूर्त्ता अधिकसौन्दर्यवत्ता । मारीरं सेनामुखम् । प्रहवे समावाम् । अर्पित दत्तः हार' मुक्ताहारः यस्मै सः ॥

आदित्य पषवृप्यक्षेपकणावा यो दिक्षपक्षान्तक-
त्याविष्टो विबुधैर्मनोन्ध्रिगुरुः स्वादिलवन्यामभूत् ।
नेदिष्ठं तपसां फलं नवसुधास्वादिष्टमन्त सदा
मादित्यान्वयदीपमाश्रयति स मे दिष्टं कीर्णं मनः ॥ १४ ॥

यः पक्षेपवगतो समस्तजगतो आदित्यं आदिकारणं आदिकारणतं कथमपि दिक्षप-
क्षान्तकृत् दितेः अपत्यानि असुराः तेषामन्तकृत् नाशकृत् । आविष्टः प्रार्थितः । नेदिष्ठं
अन्तिकस्थम् नवसुधा अभिनवामृत तद्वित् स्वादु स्वादुस्वाद्यं हृद्यं सदा महताम् । मन्तः
मनसि । दीप्तं प्रकाशकम् । कीर्णं व्याप्तम् ॥

आस्तावाहितविग्रहो जगति यः पौलस्त्यवंशोत्करं
यो स्वाटप्रवरो यदीयमनुजा भौमात्मजाम्भोजमुखी ।
सालादीपवकुम्भकर्णजयिनी साक्षात्पुमानीकिनी
रे रामस्य गताग्रतात्मपिपवत्रेसावलिर्दैवता ॥ १५ ॥

आवौ भूपिके । 'पर्याकुलीकृमूपिका' इति दुर्गः । आहिते न्यस्ते विग्रहं शरीरं यस्य सः ।
निग्रेश्वर इत्यर्थः । मत्कर यस्य शिवस्य करः वेतालकः अतिमान् तौ कादम्बरी ये मद
न्तौपि वादाः तेषां प्रवरो श्रेष्ठो शिवविशेषत्वौ । यदीयमनुजा यस्य रामस्य मनुजा मनोज्ञ
सीताकुम्भोज्ज्वलौ मुक्तालंकारसहितौ । एतद्रामतापनीयाख्ये ग्रन्थे प्रसिद्धम् ॥

इच्छां मे शृणु राम कामपि विभो कच्छातितच्छावली-
गुच्छाभ्रमं मर्दितुं मम समागच्छान्तरं त्वच्छ्रियः ।
पृच्छां मा कुरु मूढतां कथमिति स्वच्छांशुकीर्ते मया-
भ्यच्छानस्त्वरितं किमद्रिसदृशं त्वच्छाम्भवं कार्मुकम् ॥ १६ ॥

कच्छः जलसमीपप्रदेशः । 'कच्छोऽम्बुप्राये' इति गोपालितः । तत्राविकसा उत्पन्ना
अतसी पुष्पविशेषः तस्याः गुच्छं मञ्जरी तद्वित् अभ्रमसा यस्य तस्य संबोधनम् ।
मम अन्तरं मध्यभवितं समागच्छ मिथः । मध्युत्साकार्यं मर्दनं शेमवद्वीति पृच्छां
मा कुरु । अदिसदृशं तत् सीतापरिणयपण्णमूर्तं शाम्भवं कार्मुकं धनुः भवान्
माच्छाममिति न मित्रमयाम् किम् । अभिवचानेपित्सर्थः । 'छो छेदने' स्मानि क्षत्क्रमम् । अर्जु
यज्ञात् मल्ल । अनवमभिसारेण चोरो न प्रार्थितः किंतु मर्दनमेव ॥

ऊहन्ते नियमेन यं नियमिनो गेहं विशन्तो गुहां
यो हंसाकृतिरस्ति देहिषु चतुर्व्यूहं च गृह्णाति यः।
देहं चेन्द्रियमण्डलं च पृथगेवाह पदार्थाद्विद-
न्सोऽहं भावनया भजे तमधुना मोहं विना राघवम् ॥१७॥

य राम गुहां गेहं विशन्तः। गुहावासिन इत्यर्थः। नियमिन योगिनः नियमेन चित्तवृत्त्यैकाग्र्येण ऊहन्ते तर्कयन्ति। य देहिषु प्राणिषु हंसाकृति परमात्मरूपी अस्ति। चतुर्व्यूहं देशकालादिव्यूहं संकर्षणादिव्यूहं वा गृह्णाति स्वीकरोति॥

कृपयोपवेशितप्रियतमं गेरूपमानं श्रिया
पारूपस्थितमग्रतो हनुमताध्यारूढसिंहासनम्।
गोरूढं कविमण्डलस्य चरणन्यस्तार्पितैकोपलं
दारूपाहितराज्यसंपदमिमं धीरूहते मामिका॥ १८॥

कृपयोपवेशिता अङ्कस्था प्रियतमा यस्य तम्। गीरूढं गीर्षु रूढम्। कविमण्डलस्तुत-मित्यर्थः। चरणेन पादेन न्यस्तं प्राप्ता एकोपला यस्य तम्। दारुणि पादुकाभ्यां उपाहिता निन्यस्ता राज्यसंपद् येन तम्॥

एत्यामीक्ष्णमनादिकर्मपटलीं वात्यामिवैष भ्रम-
न्यात्याचाति परत्र चेह च गुरुर्भीत्या च संयुज्यते।
भीत्यागाय ततश्च भूतकरुणाचैत्यायमानेक्षणं
चैत्यावन्यधिनायकाङ्गुकमिदं दैत्यारिमालम्बते॥ १९॥

एष जीव अनादि आदिशून्या या कर्मपटली कर्मसमूहः ताम् अभीक्ष्णं पुनः पुनः एति प्राप्नोति। पूर्वकर्मानुगुण्येन जन्म लभत इत्यर्थः। वात्या वातसमूहम्। भीत्यागाय भयविसर्जनायेत्यर्थः। सबोधनम्। ततः तस्मात् कारणात् भूतेषु करुणा तस्याः चैत्या-यमाने ईक्षणे यस्य तम्। चैत्या रथ्याकोणस्थिताभिज्ञानवृक्षाः॥

एके माधवमिन्दुमौलिमपरे नाकेशमन्ये नमो-
वाकेनानुसरन्तु न लवमपि स्तोकेन तानाश्रये।
साकेतेशमुपैमि किंतु शरणं या केकसी विश्रव-
स्तोकेनाजनि भीरपास्य खलु ता लोके भजन्तं यशः॥ २०॥

एके केचिज्जना माधव विष्णुम्, अपरे इन्दुमौलिं शंकरम्, अन्ये नाकेशमिन्द्रम्, नमोवा-केन नम शब्देन अनुसरन्तु नमस्कारं कुर्वन्तु। अहं तु तान् पूर्वोक्तान् स्तोकेनापि किंचिदपि नाश्रये। या भीतिः विश्रवस्तोकेन रावणेन अजनि उत्पन्ना ता भीतिं अपास्य दूरीकृत्य॥

एकः साधु करोति यः प्रणतिं सार्कं धियानन्यया
लोकं स भुवने नयन्तमभयं पाकं रघूणामपि ।
लोकं सोपगमं कृतान्तविकटभ्रूकम्पवाक्यैरिति
व्याकल्प्याचिरसंभृतप्रणतपरीपाकं समेवाश्रये ॥ २१ ॥

यः अनन्यया अव्यभिचारिण्या प्रणतिं नमस्कारं साधु सम्यक् करोति तनोति स नमस्कारिणं लोकं जनम् । 'लोकस्तु भुवने जने' इत्यमरः । भुवने जगति अभयं निर्भयं नयन्तं कुर्वाणम् । पाकं परिपाकफलरूपं डिम्भं वा कृतान्तस्य यमस्य विकटे विस्तृते भ्रुवौ वाक्यानि च तैः लोकं कुर्वन्तं सोपगमं इति तमेव राममेव आश्रये ॥

एषा मेऽञ्जलियाचनास्तु पदयोर्भूपायितैः पांसुभिः
पाषाणं कलभाषिणीं कृतवते लोपानपाकुर्वते ।
क्षेपाकारकरालचर्मीमधनुषे लोपाचरेशच्छिदे
रोपावेशविलोपिताखिलपयसे पूषान्वयश्रेयसे ॥ २२ ॥

पदयोः चरणयोः । भूपायितैः पांसुभिः पाषाणं शिलां कलभाषिणीं मधुराम् । अपाकुर्वते तिरस्कुर्वते । लोपाचरेशः रावणः तस्य छिदे छेत्रे । एषा सुर्भं । अञ्जलिः प्रणा मयस्विन्य ॥

कल्पापायघनारवत्रयमिदं शिल्पाकरेणाखिलं
चत्स्याकेन रणे जयस्य धनुषानल्पाभरीणां व्यधात् ।
कल्याणो भगवान् स पातु करुणाकल्पावलोकोऽशुभं
त्वत्स्यानेकशरः पुरा रघुपतिर्वल्पाधिवाहीश्वरः ॥ २३ ॥

कल्पापायः प्रलयकालः तत्र विद्यमानः यः घनारवः मेघध्वनिः तस्य त्रयः सर्वोऽपि मिनत्तीति भित् तेन शिल्पाकरेण चित्राणि कर्माणि कुर्वता रणे जयं यस्य तत्त्वम् आसिषन् कुर्वन् मयन् । भगवान् कल्याणः देवदासः करुणाकल्पावलोकः कृपाकटाक्षयुक्तः पुरा भवतात्त्वं विष्णुरूपी तस्माधिवाहीश्वरः । शेषस्यासीत्सर्वं ॥

कर्ता कञ्जभवात्मना त्रिजगतां भर्ता मुकुन्दात्मना
हर्ता यश्च हरात्मनाप्यखिलं सदा च यस्योन्नतिः ।
धर्तारं धनुषः शरैः सह समाद्वर्तारमाताच्च य
सर्वारोऽप्यपथे भिया रघुपतिं भर्तामहे निर्भया ॥ २४ ॥

कंजभवात्मना ब्रह्मरूपेण कर्ता स्रष्टा । मुकुन्दात्मना विष्णुरूपेण भर्ता पालकः । हरात्मना शंकरात्मना हर्ता संहारकः । यस्य सदा । कर्मणि षष्ठी । एवमन्यत्रापि । यस्यतां उन्नति

त्यजति रापथे दुर्मार्गे सतोरोऽपि वर्तमाना अपि आर्तान्वयं दीनसमूहं अदर्तार रक्षितारं रघुपतिं श्रिता. आश्रिताः ॥

कन्तुर्हन्ति मनो विधेयविरहान्मन्तुः क्रमाद्वेधते
किंतु स्पर्यत एव नाङ्घ्रिकमल हन्तु' पुरां वा मधोः ।
गन्तुर्मे विषयाध्वसीम्नि धनिना नन्तुश्च कुक्षिंभरेः
सन्तु श्रीरघुवीरपादभजनात्संतुष्यतोऽनेहसः ॥ २५ ॥

कन्तु इच्छा विधेयविरहात् मनसा नदीप्सित कार्य तत्कर्तुमशक्यत्वात् मन चित्तं हन्ति बाधते। मन्तु अपराध पुरा हन्तु ईश्वरस्य मधोर्हन्तु विष्णो' एतयो अङ्घ्रिकमल चरणारविन्द न स्मर्यत एव। धनिनां नन्तु । कर्मणि षष्ठी । धनि कान्सेवमानस्येत्यर्थ. । रघुवीरपादभजनात् संतुष्यत' संतुष्टस्य मे मम अनेहस दिनानि सन्तु । रघुवीरपादभजनेनैव दिनानि गच्छन्त्विति निष्कर्षोऽर्थ' ॥

कङ्कालाभरणीयचापदलनाटंकारभिन्नाम्बरं
शङ्काकृष्टकुठारभृन्मदशिलाटकायमानौजसम ।
लङ्कानायकवाहिनीचरमहातङ्कावहज्यास्वन
तं कालाम्बुदमेचक रघुकुलालंकारदीप भजे ॥ २६ ॥

कङ्कालाभरण. शिव तत्सम्बन्धी य चाप तस्य दलना खण्डनं तस्य टकार तेन भिन्न अम्बर यस्य तम। शङ्कया आकृष्ट समीपमागत य कुठारभृत् परशुराम तस्य मद गर्व' स एव शिला पाषाण तस्या टंका शिलाभिदो वश्चन आयुधविशेष. सेव ओज. यस्य तम् । आतङ्क वहतीति आतङ्कावह ज्याया मौर्व्या स्वन शब्द यस्य त प्रकाशकम् ॥

कङ्कालैर्द्विपता नवैः सुखितवान्कङ्कावलि कैतव-
न्यङ्कावर्पितशासनो घनघटाशङ्कावहस्तेजसा ।
अङ्कारोपितमैथिलीकुचतटालंकारकस्तूरिका-
पङ्कालेपनकौतुकी दिशतु मे लङ्कारिपुर्मङ्गलम् ॥ २७ ॥

द्विपता शत्रूणा कङ्कालै अस्थिभि कङ्कावलि गृध्रसमूह सुखितवान् सुखिनं कृतवान् । कैतवन्यङ्कौ मायामृगे मारीचे अर्पित शासनं शिक्षा येन स । घनघटा मेघसमूह । अङ्क उत्सङ्ग आरोपिता प्रापिता या मैथिली तस्या कुचतटालंकारकस्तूरिकापङ्कालेपने मकरिकापत्रादिनिर्माणे कौतुकी ॥

का शङ्का मम कार्तिकेयवपुषाप्याशंसनीयद्युता-
वैशं कार्मुकमाशुदारितवति क्ष्माशंकरे विक्रमै. ।

क्ष्मेश हनुमदुपस्थिते रघुपतौ पार्श्वं सखाय गते
कीश चापि विदेहराजदुहितु' साश मन कुर्वति ॥ २८ ॥

कार्तिकेयवपुषापि सुब्रह्मण्यशरीरेणापि आश्रयणीया आर्य्यमाना सुतिर्यस्य सः । ऐर्ष क्षेमं काङ्क्षके भवतु । क्ष्मासंकरे क्ष्मा भूमि' तस्या संकरे मङ्गलकरे उपस्थिते सति समीपस्थिते सति । साथ गुरुं कीशं सुग्रीवमपि सखायं मित्रम् । साश्रं आकाशसहितम् ॥

कामीहे गतिमिन्दुवक्त्रितमयश्यामीपलङ्कापुरी
सामीचीन्यहरेपुपावककृतश्यामीसुखाभिश्रय ।
श्यामीकृत्स्नमनोपमाजलिमुखश्यामीकपर्दोद्भव
स्वामी न' शरण स एव भुवने भूमीसुताधवल्लम' ॥ २९ ॥

कामितं सत्पर्णं मयं येषां ते मामीषा' कृतपाणिमः उदश्वितमयाः मामीपाः भस्माः सा यादवी वा लङ्कापुरी तस्या' सामीचीन्यं सुखस्थितिः तां हरतीति हर' यः सुपुत्रमः तस्य पावकेन अग्निना कृतम् निरस्तः पामीसुखाभि' बक्षामि' तस्य क्षय' अहंकारः यस्य स' ॥

कारागारसमानसंसृतिनिराकाराय सचिन्मय
धीरा य शरणं व्रजन्ति भुवने नीरागमोहस्पृहा' ।
ताराधेशमुखप्रवानरपरीवाराय नीराकर
स्फाराटोपहराय रामभणिते धीराय तस्मै नम' ॥ ३० ॥

कारागारे बन्धागारे तस्य समाना या संसृतिः संसार' तस्य निराकरणाय निवर्तकाय । सचिन्मयं सचिद्रूपं यं धीराः धीमन्तः शरणम्व्रजन्ति । नीरागमोहस्पृहाः रागमोहस्पृहारहिता' । ताराधेश' सुग्रीवः । नीराकरः समुद्र' ॥

किं देवैरितरैः प्रपन्नहरणे सन्देहकृद्भिर्नृणां
निन्देय यदि तानिमान्न इति मां निन्देयुरार्या न किम् ।
किं देय किमदेयमित्यविदुष त देहिनामिष्टद
वन्दे कपन मन्मथनामगरिपु मन्देतरश्रेयसे ॥ ३१ ॥

प्रपन्नहरणे शरणागतसंरक्षणे सन्देहकृद्भिः इतरैर्देवैः किम् । तान् पूर्वोक्तान् निन्देयं यदि शरणं गतो यदि आत्मा पूज्या मां विमूढ इति न निन्देयु' किम् । निन्देयुरेवेत्यर्थः । किं वयं दातुं योग्यं किं अदेयं इत्यसिद्धिविषये अविदुषं अविद्वांसम् । सकलेष्टदातारमित्यर्थः । मन्मथनामगः तस्य रिपुम् ॥

कीर्तिर्यस्य निरस्य कुन्दकुटजस्फूर्तिस्मयं रोदसी-
पूर्तिव्यञ्चितवैभवाञ्चति तुलां कार्तिक्युदारेन्दुना ।
मूर्तिश्रीजितवार्मुचा रघुवरेणार्तिर्ह्रियेतामुना
मार्तिक्याः स्फुरणं मतेः प्रदिशता मार्तिप्रसूतिर्मम ॥ ३२ ॥

यस्य रामस्य कीर्तिः यशः कुन्दकुटजस्फूर्तिस्मयं कुन्दस्य कुटजस्य तदाख्यपुष्पविशेषस्य च स्फूर्तिः शोभा तस्याः स्मयं गर्वं रोदसीपूर्तिव्यञ्चितवैभवा सती रोदसी द्यावापृथिव्यौ तत्र व्यञ्चितं वैभवं यस्याः सा तथा सती । सर्वत्र व्याप्ता सतीति तात्पर्यार्थः । कार्तिक्युदारेन्दुना शरच्चन्द्रेण तुलां सादृश्यं अञ्चति प्राप्नोति । मूर्तिश्रीजितवार्मुचा स्वदेहकान्तिजितमेघेन अमुना श्रीरामेण मार्तिक्याः मृत्तिकान्वितायाः । मन्दाया इत्यर्थः । मतेः बुद्धेः स्फुरणं उपर्युपरि स्फुरणं प्रदिशता । ददतेत्यर्थः । अमुनेत्यस्य विशेषणमेतत् । मार्तिप्रसूति मृतिः मरणं प्रसूतिः जननम् । जननमरणकारिणीत्यर्थः । आर्तिः पीडा ह्रियेत ॥

कुम्भीरप्रमुखाम्बुसत्त्वनिचितं गम्भीरमुन्मोचना-
रम्भी बाणततेर्य यः खलु पयोधिं भीतिमन्तर्न्यधात् ।
कुम्भीभूस्तुतमाश्रयामि मरुतां तं भीहरं सन्मनः-
कुम्भीशानिशबद्धगारुडमणिस्तम्भीभवन्तं प्रभुम् ॥ ३३ ॥

बाणततेः अनेकबाणस्य उन्मोचनारम्भी यः रामः कुम्भीरप्रमुखाम्बुसत्त्वनिचितं कुम्भीरः नक्रः । 'नक्रस्तु कुम्भीरः' इत्यमरः । स प्रमुखः आदिः येषां तानि अम्बुसत्त्वानि तैः निचितं व्याप्तं गम्भीरमगाधं पयोधिं समुद्रं भीतिं भयं अन्तः न्यधात् आदधात । कुम्भीभूः अगस्त्यः । सन्मनांस्येव कुम्भीशाः गजश्रेष्ठाः तैरनिशं बद्धो यः गारुडमणिः स इव भवतीति स्तम्भीभवन्तम् । मरुतां देवानाम् ॥

गल्लालम्बितरत्नकुण्डलयुगामुल्लासिहारस्तनीं
फुल्लाशोकदलाधरां हृदयभूभल्लानुकल्पेक्षणाम् ।
संल्लापे रमयन्प्रभुः स जगतामल्लामवन्याः सुतां
चिल्लाभाय ममार्य चित्तखुरलीमल्लायमानो भवेत् ॥ ३४ ॥

गल्लयोः गण्डयोः आलम्बितं रत्नकुण्डलयुगं यस्यास्ताम् । हृदयभूः मन्मथः तस्य भल्लौ बाणौ तयोः अनुकल्पे सदृशे ईक्षणे तस्याः ताम् । अल्लामम्बां अवन्याः सुतां जानकीं रमयन् सतोषयन् चिल्लाभाय ज्ञानलाभाय चित्तखुरली चित्तमेव खुरली बालक्रीडास्थानं तत्र मल्लायमानः वीरो भवेत् ॥

भल्लीयन्नृपवंशमौक्तिकधनुः श्रृङ्गीशकल्पं वह-
न्भङ्गीभिस्तिसृभिः समुज्ज्वलतनौ भृङ्गीकुलश्रीमुपि ।

मुग्धीभूतमुखो दशाननवधात्त्वं गीयमानो मया
संगीतानि निशम्य दिव्यसुदृशामग्रीकुरुष्व स्तुतिम् ॥ २५ ॥

गङ्गीमभृप गङ्गामात्मन इच्छतीति गङ्गीयन् नृप मगीरथ स चासौ नृपश्च गङ्गीमभृप तस्य वंश तस्य मात्तिक मुक्ताफलम् । संबोधनमेतत् । शक्तिश्च पार्वता तेषां ईश मेरु तस्य कल्प सदृशं मधु लिप्तमिः मङ्गीमिः समुन्नततया मङ्गीकुरुष्वधीमुपि भ्रमरकुम्भवत् स्वामे । एतत्तनामिति अस्य विशेषणम् । नम्रम्भारयन् । दशाननवधात् मुग्धीभूतमुखो दिव्यसुदृशां देवस्त्रीणां संगीतानि निशम्य मया गीयमानां स्तुतिम् ॥

गात्रेषु भ्रममभिमान्यमुदरे नेत्रे जडत्व सह
श्रोत्रेणाविशती जरा विशति चेत्कोऽप्यैरयेन्मास्त्विति ।
दात्रे यन्नु नमोऽधुनापि कलये स्तोत्रेण वित्ताशया
मैत्रे जन्मजुषे कुले कृतनतिर्नेत्रे वयुञ्जाम्यहम् ॥ ३६ ॥

गात्रेषु अवयवेषु भ्रमम्, उदरे अभिमान्द्यं अजीर्णताम्, नेत्रे श्रोत्रेण सह जडत्व बधिरत्वं चाविशती कुर्वाणा जरा इत्थम् विशति चेत् । अत्रास्मिन्विषये मास्त्विति जरा मा विशत्विति क ईरयतुमेत् । अधुनापि वार्धकेऽपि दात्रे यत्किंचिद्दानकर्त्रे वित्ताशया स्तोत्रेण मनसः कलये करोमि तत् नम । कर्मी । मैत्रे कुले जन्मजुषे आताय तुभ्यं इत्यनति कृतनमस्कार नेत्र अगमायकस्य उज्झामि त्यजामि ॥

गेया यस्य गुणा पुनन्ति मनुजान्मायामनुष्यात्मनो
यो यातूनि रणे जघान तरुणीस्त्रेयानि धीरः शरैः ।
दायादं रघुभूभुजां यमपयोऽपायार्थिनो जन्मना
कायानाशिकृते स्मरन्ति भुवि न पायादयं राघवः ॥ ३७ ॥

मायामनुष्यात्मनः मायया रामरूपं प्राप्तस्य यस्य गेयाः गुणाः मनुजान् पुनन्ति । धीरः यः तरुणीस्त्रेयानि अपहर्तॄणि यातूनि रक्षांसि रणे शरैः जघान । रघुभूभुजां रघुवंश्यराजानां दायादं पुत्रं य राम जन्मना अपायार्थिनः जन्मनिवृत्तिकामाः ऋषयः यतिप्रायाः अयमानाशिकृते जन्मनिवृत्तये भुवि स्मरन्ति । अयं राघव ॥

भासावस्थितविश्वराक्षसपतित्रासावलोकोत्थित
त्रासाधिक्यवशादितिरिसुतघटाभासामरप्रार्थित ।
व्यासाभिष्टुतवैभवो हरिरिलामासाद्य जात कुले
भासामीशितुरेव य स कुशलं मे साधयेद्राघव ॥ ३८ ॥

भाषावस्थिता लोकभक्षका मिथ्ये भक्षिताः राक्षसा तेषां पतिः रावणः, तस्य त्रास

आयुधविशेष तस्यावलोक दर्शनम् तेन उत्थित त्रास तस्य आधिक्यं तस्य वशा॰ अत एव अतिनि सृतः अत्यन्तमुत्पन्नः गुरुश्वास दीर्घनि श्वास येषा ते तैरमरै प्रार्थितः । व्यासाभिष्टुतवैभव॰ व्यासेन मुनिना अभिष्टुतं वैभव यस्य स॰ तादृशः हरि इला भूमिम् । 'इरा भूवाक्सुराप्सु' इत्यमर । रलयोरभेद । आसाद्य प्राप्य भासामीशितु॰ सूर्यस्य कुले स राघव एव मे कुशल साधयेत् ॥

चर्या यस्य खराहवादिरमरीपर्यायगीता भृशं
धुर्या गायकलोकदुस्त्यजविपन्निर्यापणे केवलम् ।
पुर्या किं मरुतां परिक्षयजुषां धुर्यावहन्त्येत्यहं
कुर्यामुत्तरणं त्वमुष्य कथया तर्या भवाम्भोनिधेः ॥ ३९ ॥

यस्य भृश अमरीपर्यायगीता गायकलोकदुस्त्यजविपन्निर्यापणे गायकलोकस्य गन्धर्वलोकस्य दुस्त्यजा अनिवर्तनीया विपत् तस्या निर्यापणे निवृत्तौ केवल मुख्यतया धुर्या धुरधरा खराहवादिः खरयुद्धादि चर्या चरित्रम् । विराजते इति शेष । परिक्षयजुषा क्षयवता मरुता देवाना धुर्यावहन्त्या धुर्या भार ता वहतीति धुर्यावहन्ती तया । देवान्वहन्त्येत्यर्थ । पुर्या पुरेण किम् । न किमपि प्रयोजनम् । इत्यस्मात्कारणात् अमुष्य रामस्य भवाम्भोनिधे॰ ससारसागरस्य तर्या नावा उत्तरण कुर्याम् ॥

चूलीभूतजटाकलापमिषुधिव्यालीढवामांसकं
कालीयाधिकभीमकार्मुकधरं नालीकरम्येक्षणम् ।
कालीरङ्ग रणस्थरावणशिरस्तालीफलभ्रंशना-
केलीतर्पितकंकवायसशिवापालीकमेकं भजे ॥ ४० ॥

चूलीभूत शिरोलंकारभूत जटाकलाप॰ जटासमूह यस्य तम् । इषुध्या तूणेन । 'तूणेषुधी उपासङ्ग ' इति रत्नकोश । व्यालीढ सयुक्त वामास यस्य तम् । कालीयात् सर्पविशेषात् अधिकभीम अधिकभयंकर यत् कार्मुकं तस्य धर धरन्तम् । नालीके इव पङ्कजे इव रम्ये मनोज्ञे ईक्षणे नेत्रे यस्य तम् । काल्या रणकाल्या रङ्ग आवासस्थानं यद्रण तत्र तिष्ठति इति रणस्थ॰ य रावण तस्य शिरास्येव तालीफलानि तालफलानि तेषा भ्रंशनाक्रान्तमेव केली तया तर्पिता सतर्पिता कंकवायसशिवा गृध्रकाकजम्बुका॰ तेषा पाली पङ्क्ति यस्य तमेकं मुख्यम् ॥

जन्याभावितभानुसंततिरिलाकन्यामवाप्तुं प्रियां
धुन्याकल्पशिरःशरासदलनो वन्याविहारप्रियः ।
मुन्याकाङ्क्षितकर्मकृन्निजशरोदन्याकृताम्भोनिधिः
जन्याविद्धदशाननो रघुपतिस्तन्यादभीष्टं मम ॥ ४१ ॥

यस्या जन्म येन भाविता संभाविता भानुसंततिः सूर्यसंततिर्येन स । इक्ष्वाकन्या प्रसूता प्रिया पत्नी यस्यास्तम् । भूमी गङ्गा आकल्पः आभरणं यस्य तत् भुम्याकल्पं शिरः यस्य सः भुजगाकल्पशिराः तस्य शरासनं धनुः तत् दलयति खण्डयति इति दलनः । यस्या वने तत्र विहारप्रियः । मुनिभिः आकाङ्क्षितानि प्रार्थितानि यानि कर्माणि रावणवधादीनि तानि करोतीति कृत् निजशरैः उदन्वान् अल्पसरः तदिव कृतः अम्भोनिधिः समुद्रः यस्य सः । धन्यं पुण्यम् । 'पुण्यसामोघपर्व धन्यम्' इत्यमरः । तत्र आश्रितः शरणं येन सः ॥

जातो यो मिहिरान्वये नियमिना नीतो मखं रक्षितु

ग्रावोदर्येऽपि येन गौतममुने पूतोपलक्ष्य महो ।

भग्नोमापतिकार्मुके सदसि च सीतोपलेभे पतिं

नातो राघवतोऽपरं शरणमित्याघोषमाघोषये ॥ ४२ ॥

मिहिरान्वये सूर्यवंशे । 'मिहिरारुणपूषणः' इत्यमरः । नियमिना विश्वामित्रेण । गौतम मुनेः ग्रावोदर्येऽपि वनिता अहल्यापि येन रामेण पूता सती चरणाभिम्यसनेन उपलक्ष्यं वि श्रुतं महो । भग्नं छिन्नं उमापतिकार्मुकं शिवधनुः येन तम् । अतः राघवतः रामाद अपरमितरं न शरणं इति आघोष भेरीनादं सर्वेषां श्रवणार्थमाघोषये ॥

जाने न त्वदुपासन चरणिमूजाने जप वा मनो

दीनेनापि कृतो जनेन कुरुते योऽनेनस च यच ।

स्थाने किं वचिच विधीन्यदविधायानेहसो यापन

हे नेतर्जगतामवाप्य शुभधीदानेन मां केवलम् ॥ ४३ ॥

हे धरणीमूजाने सीतापते च रामपदकमलीनमनाः दीनेनापि अकुशलेनापि अनेन त्वत्पदे तं अविचारं अनेनसं कुरुते तं तव मनोः मन्त्रस्य जपं वा त्वदुपासनं वा न जाने । न जानामीत्यर्थः । विधीन् धर्मशास्त्रोक्तविधीन् तदुक्तकर्माणि अविधाय अननु ष्ठाय अनेहसः दिनस्य यापनं प्रापणमिति यत् तत्स्थाने किम् । योग्यं किम् । अनर्हमित्यर्थः । हे नेतः हे जगन्नायक, शुभधीदानेन मां केवल अनुकम्पया अव रक्ष ॥

जम्भारिप्रमुखामरेन्द्रमुकुटीसमाम्यमानाङ्घ्रये

कुम्भासक्षितिकन्यकाकुचयुगीकस्तूरिकाईयवे ।

दम्भादि कविदलधमपरनारम्भादिविभ्रान्तये

स्तम्भायास्तु ममैष कोसलसुतादिम्भाय सेवाञ्जलिः ॥४४॥

जम्भारिप्रमुखाः इन्द्रादयः ये अमरेन्द्राः तेषां मुकुट्यः ताभिः संमाम्यमाने पूजिते अङ्घ्री यस्य तस्मै । क्षितिकन्यकाकुची सीताकुचौ कुम्भसाम्येन धम्तिरिव भासा यथोः

१ 'अपहाय' इति पाठान्तरम्.

तौ तयो परीरम्भे आलिङ्गने अधिकं अहंयु अधिकास्थ । 'अहंकारवानहंयु' इत्यमर । तस्मै दम्भ गर्वः तस्याविष्कृति प्रकाशन तत्र दक्षा समर्था ये राक्षसा तै· सह रणारम्भः तत्र अतिविक्रान्तौ अतिविक्रमयुक्तौ दोस्तम्भौ यस्य कोसलसुताडिम्भाय ॥

जैत्रायासुमतां पुलस्त्ययमिनः पौत्राय दत्ताहवो
धात्रा चन्द्रकलाभृता च गमितः स्तोत्रावलीपात्रताम् ।
गात्राणि प्रयतर्षिचित्तकरिणां तोत्रायितान्युद्वह-
न्भ्रात्रा च प्रियया च मे रघुपतिर्यात्रासु संनह्यतु ॥ ४५ ॥

असुमता प्राणिना जैत्राय जयिने पुलस्त्ययमिन पुलस्त्यर्षे पौत्राय रावणाय दत्ताहव· दत्तसमर धात्रा ब्रह्मणा चन्द्रकलाभृता च ईश्वरेण च स्तोत्रावलीपात्रता स्तुत्यता गमित प्रापित प्रयतर्षिचित्तकरिणा परिशुद्धर्षिमनसा तोत्रायितानि गजवन्धनस्तम्भायमानानि गात्राणि उद्वहन् दधान स रघुपति ॥

तन्द्रावर्जितनृत्तगीतमतिभागिन्द्रावरोधाङ्गना-
मन्द्रारब्धविपञ्चिकास्वरझरीसान्द्रावदत्तस्तवम् ।
चन्द्रालिप्तभुजान्तरं स्मरणतोऽघं द्रावयन्तं नृणां
चन्द्रापीडशरासभङ्गचतुरं तं द्रागुपास्ते मनः ॥ ४६ ॥

तन्द्र्या आलस्येन । 'तन्द्री प्रमीला' इत्यमर· । वर्जिते रहिते ये नृत्तगीते तयो मतिभाज अत्यासक्ता· या इन्द्रावरोधाङ्गना इन्द्रान्त पुरस्त्रिय । 'भूभुजामन्त पुरं स्यादवरोधनम्' इत्यमर । रम्भाद्या मन्द्रारब्ध मन्द्रेण स्वरविशेषेण आरब्ध य विपञ्चिकास्वर वीणास्वर । 'वीणा तु वल्लकी । विपञ्ची' इत्यमर । तस्य झर्या प्रवाहेण सान्द्रावदत्त अधिकतया कृत स्तव स्तोत्र यस्य तम् । चन्द्रालिप्तभुजान्तर चन्द्रेण कर्पूरादिविशेषेण । 'चन्द्र कर्पूरकाम्पिल्लसुधांशुस्वर्णवारिषु' इति मेदिनी । आलिप्त भुजान्तर वक्ष· यस्य तम् । स्मरणत स्मृत्वा नृणा मनुष्याणा अघं पापम् । 'एनोऽघमह ' इत्यमर । द्रावयन्तं निवर्तयन्तम् । चन्द्रापीडशरासभङ्गचतुर शिवधनु खण्डनपण्डित मन द्राक् झटिति उपास्ते । ममेति शेष ॥

तं दातारमभीप्सितस्य सहसा वन्दारवे देहिने
भिन्दानं स्मरतामघानि करुणासंदानितालोकनम् ।
मन्दारब्धमहीसुतादृगलिनीवृन्दानुबन्धस्फुर-
त्कुन्दालीमधुरस्मितास्यकमलं वन्दामहे राघवम् ॥ ४७ ॥

अभीप्सितस्य प्रार्थितस्य वन्दारवे स्तोत्रे । 'वन्दारुरभिवादके' इत्यमर । देहिने प्राणिने सहसा अविलम्बेन दातारम् । स्मरता अघानि पापानि भिन्दानं भेत्तारम् । करुणासंदा-

नितान्तोत्कर्षं करुणापूरभरितावलोकनम् । मन्दारस्यमहीसुताधमल्लिनीवृन्दाप्रबन्धस्फुर-
त्कुन्दालीमधुरस्मितास्यकमल मन्दारस्था मन्दप्रवृत्ता मृदुता यस्याः सा एव भल्लिन्यः
भ्रमराङ्गनाः तासां वृन्दं समूहः तस्य अनुबन्धः संबन्धः तेन स्फुरन्त्य प्रकाशमानाः
कुन्दाल्य कुसुमका कुन्दपुष्पसदृशदन्तावल्यः ताभिः मधुरं स्मितं प्रसन्नं आस्यकमलं
यस्य तं राघवं वन्दामहे ॥

तारुण्येन महीसुताकुचतटे चारु प्रवीणस्पृहो
धारुण्यद्रिसमाश्रिते विभवतः कारुण्यवान्पातु नः ।
आरुह्याद्भुतलोकितो दिवि सुरैर्भीरुत्रस्ताशसो
भीरुद्रावणयौवतो युधि घनश्रीरुद्रवक्ष्यो विभुः ॥ ४८ ॥

तारुण्येन यौवनेन चारुणि मनोज्ञे महीसुताकुचतटे सीताकुचतटे प्रवीतस्पृहः प्रवीता
प्रसभा स्पृहा यस्य सः । अद्रिसमाश्रिते चारुणि पादुकायां विभवतः महदैश्वर्यवत्त्वात् आरु-
ह्य समभिव्याप्य दिव्याकाशे सुरैः देवैः अवलोकित वीक्षितः भीरुत्रस्तस भीरवः
भीता द्रवन्तः धावमाना राक्षसाः यस्मात्सः । भीरुद्रावणयौवत भिया रोदितीति भीरुत्
युवतीनां समूहः यौवतं भीरुत् रावणयौवतं यस्य सः । घनश्री घनस्य श्रीः शोभेव श्रीर्य-
स्य सः युधि उद्रवज्ज्यः उत् रवती अधिकध्वन्यमाना ज्या मौर्वी यस्य सः ॥

तुल्या यस्य न सन्ति पापकुशलावल्याश्रितामण्डले
कल्यासन्नमुषा यदङ्घ्रिरजसाहल्या पवित्रीकृता ।
कुल्यावज्जलधिं यथा च किल यो वल्याशरच्छित्तये
कल्याणाय स मेऽस्तु शार्ङ्गधनुर्वल्लया विराजत्करः ॥४९॥

क्ष्मामण्डले भूमण्डले । पापकुशलावल्यां पातुकस्वंपे तुल्याः यस्य न सन्ति । कल्या
सन्नमुषा कल्यं पापं तस्य आसन्नः संबन्धः तं मुष्णातीति मुषा यदङ्घ्रिरजसा यच्च
रणपांसुना अहल्या पवित्रीकृता परिशुद्धीकृता । य राम वल्याशरच्छित्तये वल्लिनः च
शिराः ये आशरा राक्षसा तेषां च्छित्तिः छेदः तस्मै जलधिं समुद्रं कुल्यावत् अल्पस
रित् बबन्ध । शार्ङ्गधनुर्वल्लया शार्ङ्गधनुर्वल्लया विराजत्करः विराजितहस्तः स रामः
मे कल्याणाय अस्तु ॥

त्रस्तोपागतलोकरक्षणविभावस्तोकमुख्यत्कृपो
निस्तोयीकरणे च यो जलनिधेरस्तोपमस्तेजसा ।
शस्तोऽपि स्तुविकस्तु पारयति यं न स्तोतुमस्मिन्मया
हस्तोपात्तधनुः स्मरे भगवति न्यस्तोऽखिलोऽयं भरः ॥ ५० ॥

त्रस्ताः भीताः उपागताः समीपं प्राप्ता ये लोकाः तस्य रक्षणविधौ अस्तोकं अधिकं उप

कृप उत्पन्नदयाधान् य. । जलनिधे निस्तोयीकरणे जलशून्यताकरणे तेजसा पराक्रमेण अस्तोपम उपमानहीन । स्तुतिकृत्सु स्तुतिकारकेषु शक्तोऽपि समर्थोऽपि य रामं स्तोतुं न पारयति न समर्थो भवति । हस्तोपात्तधनुःशरे हस्तधृतचापवाणे अस्मिन् भगवति रामे न्यस्त. भरः भार न्यस्त निक्षिप्त ॥

तृष्णा यद्विषयेषु धीविकलतां पुष्णाति धैर्यं च य-
न्मुष्णाति श्रुतिदर्शिते पथि पदं कृष्णामिवान्तं न वा ।
उष्णाभीशुकुलाधिपस्य भजने वृष्णापि वन्द्यौजसो
निष्णातस्तु भवन्क्षिपाम्यघगणान्कृष्णानिवाब्दान्मरुत् ॥५१॥

विषयेषु स्रक्चन्दनवनितादिषु तृष्णा आशा धीविकलता धीशून्यता पुष्णाति उत्पादयति आशा धैर्यं च मुष्णाति अपहरतीति यत तस्मात् श्रुतिदर्शिते वेदोक्ते पथि पदं स्थानं कृष्णामिवान्त करोमि न वा । 'कृष निष्कर्षे' कादि धातु । तथापि वृष्णापि इन्द्रेणापि वन्द्यौजस उष्णाभीशुकुलाधिपस्य सूर्यकुलाधिपस्य रामस्य भजने निष्णातः समर्थ. भवन् मरुत् वायु अब्दानिव मेघानिव अघगणान् पापनिवहान् क्षिपामि प्रेरयामि 'क्षिप प्रेरणे' शविकरण ॥

त्रातारं कमुपैमि कस्य भुवने भूतानुकम्पेति च
ध्यातासु त्रिदशावलीषु न भवत्येतादृगेकोऽपि यत् ।
वातापत्यनिवेशितप्रणयिनी दूताधिकारं तत.
सीताविभ्रमदेशिकं मृगयते जातादरं मे मनः ॥ ५२ ॥

भुवने भूमौ कं त्रातार रक्षितार उपैमि गच्छामि । कस्य भूतानुकम्पा भूतेषु प्राणिषु अनुकम्पा दया । 'कृपा दयानुकम्पा' इत्यमर । इति त्रिदशावलीषु त्रिदशाना देवाना आवलीषु समूहेषु ध्यातासु सतीषु एतादृक् एष इव एष राम स इव एकोऽपि यन्न भवति तत वातापत्यनिवेशितप्रणयिनी दूताधिकार सीताविभ्रमदेशिकं रामं मे मन जातादर सन्मृगयते अन्वेषति ॥

स्तैमित्यस्पृशि यः स्मृतो हृदि सतां चामित्रषट्कोज्झिते
भूमित्राणकरः शशीव जनितो यो मित्रवंशाब्धिना ।
ओमित्याप वनं नियोक्तरि गुरौ सौमित्रिणा सीतया
यो मिथ्यावचनत्वदोषनुदि तं नौमि त्रिलोकीपतिम् ॥ ५३ ॥

य राम अमित्रषट्कोज्झिते कामक्रोधादिषट्शत्रुरहिते स्तैमित्यस्पृशि स्तिमितस्य भाव स्तैमित्यं निश्चलता तद्वति । निश्चले इत्यर्थ । सता हृदि स्मृत भूमित्राणकर शशीव य मित्रवंशाब्धिना सूर्यवंशसमुद्रेण जनित । य मिथ्यावचनत्वदोषनुदि असत्यभीरौ गुरौ पितरि नियोक्तरि सति वनं गच्छेति प्रेरके सति ओं इति । 'ओमित्यङ्गीकारे'।

नस्तिस्वति वर्मे सौमित्रिणा सुमित्रायाः अपत्येन लक्ष्मणेन सीतया च सह आप प्राप । तं त्रिलोकीपतिं रामं नौमि नमामि ॥

वृत्तावद्भुतसम्पदेऽम्बुधिशिखिना विद्याधिराजानुज-

कृत्तायस्ततनुं विधाय मरुतां कृतापनिर्वापकम् ।

मत्तानेकपयद्भुतं प्रणमतां यत्तानुकम्पारस-

वित्ताकल्पमुनिभ्रमस्य कलये तत्तादृशं राघवम् ॥ ५४ ॥

वृत्त्वादे समुद्राय अम्बुधिशिखिना बाणाग्निना दत्तादरं दत्त इव आतङ्कः संतापः येन तम् । विद्याधिराजानुजं कुबेरानुजं रावणं कृत्तायस्ततनुं खण्डितविस्तृतशरीरं विधाय । रावणे हतेऽस्मिन् । मरुतां देवानां कृतापनिर्वापकं कृतसंतापनिवर्तकं मत्तानेकपयद्भुतं अनेकपाः गजाः । हस्ती द्विरदोऽनेकपो द्विपः इत्यमरः । मत्तगजवद्गमनं प्रणमताय यत्तानुकम्पारसं नमत्सु कृपावन्तम् । यतिभ्रमस्य वित्ताकल्पं मुनिहृदयाकर्षकं तत्तादृशं सः स इव अनन्यसदृशं राघवं कलये भजामि ॥

दानीयो रचित श्रियामपि रिपोरानीय येनानुजः

पानीयाकरमेव योऽम्बुधिशिखिनाथानीतपोदक्षमम् ।

आनीते विभव च यस्य स वसन्मौनी वटक्रोडके

यानीम शरणं मनोविहरणस्यानीकृत सीतया ॥ ५५ ॥

येन रामेण रिपोः रावणस्य अनुजोऽपि विभीषणोऽपि आनीय सन्निकृष्टं प्राप्य श्रियां महाराज्यश्रियां दानार्हः दानीय रचित इव । पानीयाकरं समुद्रं सः अम्बुधिशिखिना अपोढक्षमं यौवनमतारीत् । यस्य विभव माहात्म्यं वटक्रोडके वसन् मौनी दक्षिणामूर्तिधरः सः शिवः आनीते । सीतया जानक्या मनोविहरणस्यानीकृतं इमं शरणं यानि गच्छामि ॥

दूरादुग्रितवसद्विपीनपि जनानाराधने स्वे परा-

न्धीरासाद्यपदं नयन्त्यवनीभारापनोदक्षमम् ।

धाराधाह्निकवित्तहेतुभजनं राराज्यमानं श्रिया

श्रीरामायणनामकं सुकृतिनी धीरावितात्येव मे ॥ ५६ ॥

दूरात् उग्रितवसद्विपीनपि कर्मैश्वर्यानपि आराधने भगवदाराधने तत्परान् उद्युक्तान् धीरासाद्यपदं धीरैः जीवन्मुक्तैः आसाद्यं प्राप्यं मत्पदं नयन्तं अवनीभारापनोदक्षमं धाराधाह्निकवित्तहेतुभजनं श्रिया राराज्यमानं श्रीरामायणनामकं रामयेव मे सुकृतिनी धीः आविशति ॥

माहं पुत्रकलत्रमित्रविषये मोहं विहातुं क्षम

साहंकारमिव मनस न कुतोत्साहं गुरूपासने ।

देहं नश्वरमन्तकस्य न दया हा हन्त तेनोज्झितुं
मोहं नौमि रुचा विडम्बितपयोवाहं रघूणां पतिम् ॥ ५७ ॥

अहं पुत्रकलत्रमित्रविषये स्नेह विहातु न क्षम । इदं मनश्च साहकार सगर्वम्, गुरूपासनेन कृतोत्साह च देह नश्वर अन्तकस्य दया न । तेन मोह उज्झितु त्यक्तु रुचा कान्त्या विडम्बितपयोवाह तिरस्कृतमेघं रघूणा पतिं रामं नौमि ॥

न श्वानो भुवने भवन्ति सकृदप्यश्वायमाना यथा
विश्वा निर्जरयातयोऽपि च तथा न श्वायिता राघवात् ।
पश्चाद्द्रुहिणान्तसर्गरसिके विश्वाधिवासे ततो
विश्वामित्रमखारिवैरिणि वयं विश्वासिनः केवलम् ॥ ५८ ॥

भुवने श्वानः कुक्कुरा· सकृदपि एकदापि अश्वायमाना अश्व इव आचरन्तीति तथोक्ता. यथा न भवन्ति तथा विश्वा समस्ता निर्जरजातयोऽपि देवा राघवात् न श्वायिता न वृद्धियुक्ता । श्विधातु वृद्ध्यर्थक । तत पश्चाद्द्रुहिणान्तसर्गरसिके विश्वाधिवासे विश्वेषा समस्ताना अधिवासे वासनिलये विश्वामित्रमखारिवैरिणि वय केवलं विश्वासिन ॥

निर्वाणं गमिते शरै रणभुवि स्वर्वायुधारिव्रजे
सर्वासामजनिष्ट यः स्तुतिपदं स्वर्वारवामभ्रुवाम् ।
गुर्वादेशगृहीतकाननगतिर्दुर्वारयादोधिभू-
गुर्वापोहनसाहसी स दुरित निर्वासयेन्मे विभुः ॥ ५९ ॥

य रामं रणभुवि स्वर्वायुधारिव्रजे स्वरु 'वज्रं शतकोटि स्वरु' इत्यमर । स्वर्वायुध इन्द्र तस्यारय असुरा. तेषा व्रजे समूहे निर्वाण क्षयं शरै गमिते प्रापिते सति सर्वासा स्वर्वारवामभ्रुवा रम्भादीना स्तुतिपद अजनिष्ट। गुर्वादेशगृहीतकाननगति पितृशासनप्राप्तारण्य. दुर्वारयादोधिभूगर्वापोहनसाहसी अतिदु सहसमुद्रगर्वभङ्गसाहसी स विभु श्रीराम. मे दुरितं निर्वासयेत् निवर्तयेत् । प्रार्थनाया लिङ् ॥

नीलाम्भोदनिभ युगान्तविहरत्कालान्तकभ्रूलता-
लीलाश्चद्धनुरीरितेषुदलितस्थूलाङ्गलङ्काधिपम् ।
फालान्तश्रमशीकरं युधि चलद्गालाश्चलोद्धोपकृ-
द्गोलाङ्गूलयुतं भजामि विजयश्रीलाञ्छितं राघवम् ॥ ६० ॥

नीलाम्भोदनिभं युगान्तविहरत्कालान्तकभ्रूलतालीलाश्चद्धनुरीरितेषुदलितस्थूलाङ्गलङ्काधिपं युगान्ते प्रलयकाले विहरन् य कालान्तक शिव तस्या भ्रूलता तस्या लीला यस्य धनुष. तेनेरिता इषव. तै दलित स्थूलाङ्गलङ्काधिप· यस्य तम् । युधि फालान्तश्रम-

चीकरं भल्लूकाननशोभोपलक्षितोक्तानुत्प्लुतं पतन्ति वानरयूथपानि भयानि येषां ते तथोपं कुर्वन्तीति तथोपलक्षिताः एवंभूतैः गोलाङ्गूलैः वानरविशेषैः युतं विक्रमशीलान्वितं विजयश्रिया राजलक्ष्म्या लाञ्छितं चिह्नितं राघवं भजामि ॥

नैल्यं यद्वपुषः पयोदरुचिभिस्तौल्यं समालम्बते
मूल्यं यस्य कथा करोति कलुषं माल्यं नदीवैश्वरम् ।
शौल्यं मे विषयं निवार्य कुरु ॥शाल्यन्तको नृणां
पाल्यं मामपि पश्यतु प्रणमतां वाल्यन्तको य प्रभुः ॥६१॥

यद्वपुषः नैल्यं नीलिमा पयोदरुचिभिः मेघकान्तिभिः तौल्यं सादृश्यं समालम्बते आश्रयति । यस्य कथा कलुषं पापं ऐश्वरं माल्यं नदीव मूल्यं मूलेन सह मूल्यम् । 'नौवयो धर्म- इत्यादिना मूलशब्दाद्यत्प्रत्ययः । मे शौल्यम् । स्वार्थे ष्यञ्प्रत्ययः । विषयं विषया काङ्क्षितं मद्गुराशि निवार्य प्रणमतां नृणां शुभविषये । विषमस्य षष्ठ्यर्थे । कल्याणास्यन्तरङ्गः दयालुः यः वाल्यन्तकः वालिरिपुः सः प्रभुः मामपि पाल्यं पालितुं योग्यं पाल्यं रक्षणीयं पश्यतु । दर्शनार्थाद्धातोः लोट् । प्रथमपुरुषैकवचनं प्रार्थनासामर्थ्ये ॥

पश्याळीकशरासभञ्जनदशावद्याभिनन्द्यौजसं
पद्मामञ्जुलमञ्जितद्युतिलसद्वामस्थानपुण्यात्मनाम् ।
स्वस्थानाननमण्डलां धृतिजितावस्थापयोधां कदा
पश्यामि क्षितिजाकटाक्षपटलीदस्याकृतिं देवताम् ॥ ६२ ॥

पश्यति लोकानिति पश्य अळीकं ललाटं तत्रस्थं चक्षुरपि तात्स्थ्यात् अळीकं पश्यम् ईक्ष यस्य सः ललाटाक्षः शिवः तस्य शरासं धनुः तस्य भञ्जने खण्डने तस्य दशा तया अवद्यं अभिनन्द्यं ओजः तेजः । ओजो दीप्तिप्रकाशयोः । अवष्टम्भो बले धातुतेजसि' इति हैमः । यस्य ताम् । आत्मानपुण्यात्मना सत्पुण्यपुण्यशालिना तत्सुकृतौ मञ्जुलम- ञ्जितः निष्कपटमधस्या पद्मा वामभागशोभिना तस्यामानमण्डलां चन्द्रबिम्बसमानमुखमण्डलां धृतिजितावस्थापयोधां धैर्यजितक्षिप्रपातिसमुद्रां क्षितिजाकटाक्षपटलीदस्याकृतिं सीताकटाक्षप- टलीलक्ष्यीभूतमूर्तिं तां देवतां कदा पश्यामि ॥

पाकोऽभूद्द्यजनन्दनस्य भुवि यः काकोदरेशेशयो
लोकोपद्रवशान्तये दिविषदामेको जगन्नायकः ।
शोकोदञ्चितहासरश्मिविलसद्राकोडुपाननं
शोकोपक्षतये भजामि तमहं श्रीकोसलाधीश्वरम् ॥ ६३ ॥

काकोदरेशेशयः फणीशेशयः । काकोदरः फणी इत्यमरः । शेषशायी एक- मुख्यः जगन्नायकः यः विष्णुः दिविषदां देवानां उपद्रवशान्तये अजनन्दनस्य दशरथस्य पाको

वाल· । 'पोतः पाकोऽर्भक' इत्यमर । भुवि अभूत् । स्तोकोदञ्चितहासरश्मिविलस-द्राकोडुराजाननं किंचिदुत्पन्नहासकान्तिराजमानपूर्णचन्द्रसदृशमुखं तं कोशलाधीश्वरं रामं अहं शोकोपक्षतये दुःखनिवृत्तये भजामि ॥

पूर्वास्त्व्यवधूदृगुत्पलवनीचार्वाकृतीन्दूदयं
वार्वाहृध्वनिदायिनं च धनुषे शार्वाय भङ्गक्षणे ।
गीर्वाणारिचमूदधेरतितरामौर्वायमाणं रणे
पूर्वाराधितमाश्रये रघुपतिं दूर्वादलश्यामलम् ॥ ६४ ॥

पूर्वास्त्व्यवधूदृगुत्पलवनीचार्वाकृतीन्दूदयं पौरनारीनेत्रोत्पलवनसंतोषकरातिमनोज्ञच-न्द्रसदृशं भङ्गक्षणे शार्वाय शाकराय धनुषे वार्वाहृध्वनिदायिनं वार्वाह. मेघ रणे गीर्वा-णारिचमूदधे राक्षससैन्यसमुद्रस्य और्वायमाणं और्व वडवाग्निः । 'और्वस्तु वाडवो वड-वानल.' इत्यमरः । पूर्वाराधितं, दूर्वादलश्यामलम् । 'दूर्वा तु शतपर्विका' इत्यमर. । दूर्वाया दल इव श्यामलं रघुपतिमाश्रये ॥

पेटी विक्रममौक्तिकस्य सुमनोवाटी मुनीन्द्रालिनां
शाटीभावितवल्कला धृतजटाजूटीभवत्कुन्तला ।
चेटीभूतजगद्दशाननशिरःपाटीषुरुर्वीसुता-
पाटीराङ्कभुजान्तरा मम मनस्याटीकते भावना ॥ ६५ ॥

विक्रममौक्तिकस्य पेटी । स्थानमित्यर्थ । मुनीन्द्रालिना ऋषिश्रेष्ठभ्रमराणा सुमनो-वाटी उद्यानम् । 'वाटी वास्तौ गृहोद्यानकट्यो' इति हैम । शाटीभावितवल्कलधारिणी धृतजटाजूटीभवत्कुन्तला जटाधारिणी चेटीभूतजगद्दशाननशिर पाटीषु चेटीभूतं भृत्य-भूतं जगत् यस्य स. तादृशदशाननस्य रावणस्य शिर पाटिन इषवः बाणा यस्य स. उर्वीसुतापाटीराङ्कभुजान्तरा सीताचन्दनचर्चितवक्षा तादृशी भावना रामविषयभावना मम मनसि आटीकते आगच्छति ॥

प्रालेयांशुनिभाननं सुरतरोर्मूले स्थितं सानुजं
शीलेयं हृदि जानकीसहचरं काले यदि त्वन्तिमे ।
फालेषु भ्रमितभ्रुवो यमभटाः कौलेयकैर्दारुणै-
रालेह्यापि न शक्नुयुर्जनयितुं भीलेशमप्येव मे ॥ ६६ ॥

प्रालेयांशुनिभानन चन्द्रनिभानन सुरतरो कल्पवृक्षस्य मूले स्थितं सानुजं जानकी-सहचर अन्तिमे काले मरणकाले हृदि शीलेयं यदि फालेषु भ्रमितभ्रुव. यमभटा दारुणै. कौलेयकै· श्वभि । 'कौलेयक· सारमेयः' इत्यमर. । आलेह्यापि [जिह्वाभि.] मे भीलेश-मपि जनयितु न शक्नुयुः । न समर्था इत्यर्थ. ॥

प्रासाय प्रयतेत चेद्गिरि तदा का सारवत्ता कवे-
र्हासायैव नु सा भवेन्मतिमतामासादिता चेत्पुरः ।
प्रासादेन विना तथा विरचिता मे साहिती प्रासभा-
ग्भासा निर्जितमेघ राघव कृपामासारयास्यां श्रुतौ ॥ ६७ ॥

प्रासाय प्रयतेत चेत् यत्नं कुर्याच्चेत् तदा कवेः गिरि वाणि का सारवत्ता सारता । नास्तीत्यर्थः । किं च प्रासयत्नसाहिती मतिमतां पुरः आसादिता प्राप्ता चेत् नूनं हासायैव भवेत् । प्रासादेन विना अथ विना तथा मे साहितिः प्रासभाक् प्रासवत्त्वा विरचिता भासा निर्जितमेघ हे राघव अस्यां श्रुतौ श्रवणकाले कृपां आसारय वर्षय ॥

प्राप्याप्यपत्यवनमञ्जुलजननं क्ष्माजामवाप्य प्रिया
मात्राक्षुत्कमपि क्षणेन विदधे यो जामदग्न्यं जितम् ।
आजान्वायतबाहुरन्तिकमहीभाजानुजेनावृत
पूजाकर्मफलं सतां मनसि मे राजा रघूणां वसेत् ॥ ६८ ॥

यः प्राप्यपत्यवनमञ्जुलजनना ब्रह्मप्रेषितदिव्यपायसंभूत क्ष्माजां सीतां प्रियां पत्नीं प्राप्य मार्गे युद्धे सर्वं सोत्कर्षं अपि जामदग्न्यं परशुरामं जितं विदधे । आजान्वायतबाहुः अतिदीर्घबाहुः अन्तिकमहीभाजा समीपस्थितेन अनुजेन लक्ष्मणेन आवृत सतां पूजाकर्मफलं रघूणां राजा स रामः मे मनसि वसेत् ॥

बन्धा सेतुपथस्य सैन्यगतये सिन्धावुदारोर्मिभि-
र्लब्धाने शरचापशोभितकरः स्कन्धावसक्तेषुधिः ।
धन्यानेकपचङ्क्रमो भुवि कृतां सन्धामनन्यां वह-
न्निन्धामात्मनि सोऽवतीर्य सुचिरं स धारयत्वेष मे ॥ ६९ ॥

उदारोर्मिभिः लब्धाने । गतिमिति शेषः । सिन्धौ सैन्यगतये सेतुपथस्य सेतुमार्गस्य बन्धा निर्माता शरचापशोभितकरः स्कन्धावसक्तेषुधिः धन्यानेकपचङ्क्रमः मत्तगजगमनः भुवि कृतां सन्धां प्रतिज्ञां अनन्यां सफलां वहन् स रामः मे आत्मनि मनसि अवतीर्य इन्धां दीप्यताम् । 'ञि इन्धी दीप्तौ' । एषः आत्मा तं धारयतु ॥

बालोऽप्यध्वरगुप्तये निशिचरानालोक्य यत्किञ्चित्प्र-
हीणोऽप्यर्णवगानृपीभिरवतुर्मीलोमिभिश्चान्यधात् ।
कालोपक्रमलक्षणो भवभवत्स्वालोक्यसत्तापह-
त्त्रैलोक्यप्रसुरेप पूपकुलमूलालोक्यते मे हृदि ॥ ७० ॥

यः बालोऽपि अध्वरगुप्तये विश्वामित्रयागनाशार्थं निशिचरान् मारीचसुबाहुप्रमुखान्

आलोप्य नाशयित्वा चित्रकूलील: सन् अभ्यर्णगतान् समीपस्थान् ऋषीन् निजतनुश्रीलोभिचित्तान् व्यधात् । कालोद्यत्कमलेक्षण प्रात कालविकसितारविन्दनेत्र. भवदवज्वालोत्थसतापहृत् त्रैलोक्यप्रभु पूषकुलभू सूर्यवंशोत्पन्न. एष' रामः मे हृदि आलोक्यते ॥

भक्तं कन्दफलादिरत्नमकुटीरिक्तं जटालं शिरः
शक्तं नाम विशुद्धये शरधनुर्युक्तं च पाणिद्वयम् ।
रक्तं नेत्रयुगाञ्चलं निखिलमप्युक्तं त्विदं लक्षणं
व्यक्तं मत्कुलदैवतस्य भुवने नक्तंचरद्रोहिणः ॥ ७१ ॥

मत्कुलदैवतस्य रामस्य नक्तचरद्रोहिण भक्तं अन्न कन्दफलादिरत्नमकुटीरिक्तं शिर जटाल जटाभरितं नाम अभिधा विशुद्धये [स्मर्तृणा] विशुद्धये शक्त पाणिद्वयं च शरधनुर्युक्त नेत्रयुगाञ्चलं रक्त निखिल इद उक्त लक्षणं भुवने व्यक्तम् ॥

भिन्तामन्तरिदं निरन्तरमियं चिन्ता वृथा चेतसः
संतापं च तनोतु मुञ्चतु मुदं किं तावता मे मनः ।
संतानद्रुममीप्सितार्थघटने यन्तारमम्भोनिधे-
र्हन्तारं दशकन्धरस्य भजते तं ताटकारिं यतः ॥ ७२ ॥

अन्त' अन्त करण भिन्ता भेदयतु इयं चिन्ता निरन्तर सर्वदा वृथा चेतस. सतापं च तनोतु । मे मन मुद मुञ्चतु तावता किम् । न किमपीत्यर्थ. । यत' ईप्सितार्थघटने सतानद्रुमं अम्भोनिधे. यन्तारं दशकन्धरस्य हन्तारं तं ताटकारिं भजते ॥

मित्रं यस्य च चित्रभानुतनयः पत्रं च शत्रुंजयं
पुत्रं चाह जनः कुशं लवमपि क्षत्रं च जात्यञ्चितम् ।
सत्रं त्राणपदं च कस्यचिदृषेश्छत्रं तदेकं सितं
चित्रं धन्व च दापितं जितवता वृत्रं स पातु प्रभुः ॥ ७३ ॥

यस्य चित्रभानुतनय सुग्रीव' मित्रम् । पत्र च वाहनं च शत्रुजय गरुडः । 'पत्रं तु वाहने पर्णे पक्षे च शरपक्षिणो' इति विश्व । पुत्रं कुश लवमिति आह (लोके) क्षत्रं जात्यञ्चितम्[1] । कस्यचिदृषे विश्वामित्रस्य सत्रं याग त्राणपद छत्रं तत् एकं प्रसिद्ध सितं यस्मै वृत्र तदाख्यमसुर जितवता इन्द्रेण । चित्र शत्रुसहारक्षमं धन्व च धनुश्च दापितं दत्त स प्रभु पातु ॥

यद्रागस्य पदं विदेहतनया रुद्रायुधध्वंसना-
दुद्रावं विरचय्य येन पिदधे छिद्राणि या रोदसोः ।
भद्रायास्त्वरुणान्वयार्णवतमोनुद्रावणे सा रणे
निद्रामक्षयिणीं समर्पितवती मुद्रा खरद्रोहिणी ॥ ७४ ॥

१. 'जात्याञ्चितम्' इति पाठ .

येन रामेण अधिकपराक्रमेन या रोदसी द्यावापृथिव्योः छिद्राणि पिदधे तादृशं उग्रम् ख्याद्युपचयसमात् हरचापभञ्जनात् विरमय्य या मुग्धा रोदसी द्यावापृथिव्योःछिद्राणि पिदधे यद्यामस्य विदेहतनया यदं अस्माकमनवमोजुषः तमोजुषः पन्नगः रमे रावणे अक्षयिणी निद्रां दीर्घनिद्रां समर्पितवती सा सुमुखी सा मुग्धा भवाय अस्तु ॥

यन्मातुर्जठरेऽन्वभावि नरके यन्मानवैर्दुःसहे-
ऽप्युन्मादादिव सौख्यभाजि न सकृत्तन्मानसे चिन्त्यते ।
जन्मास्मिञ्जननोद्धिते व्यसनिनां सन्मानितोक्त्या विद-
त्सन्माहात्म्यमवेत्य राम दुरितच्छिन्माहशां त्वां भजे ॥७५॥

मानवै दुःसहे नरके नरकाख्ये मातुः जठरे यद्दुःखं जन्मभावि अनुभूतं [मया] तद्दुःखं उन्मादादिव वैचित्र्यादिव सौख्यभाजि मानसे सकृदपि न स्मर्यते जन्मास्मिन्ननन्तदुःखसहो जन्मनि अनन्तदुःखसहो व्यसनिनां सन्मानितोक्त्या विदन् उद्धिर्मानिताः सन्मानिताः महान्तः तेषां उक्त्या जानन् मादृशां त्वन्माहात्म्यं दुरितच्छिद् दुरितनिवर्तकं इति मत्वेत्य त्वां भजे ॥

यात्रेण कपिताण्डवो दिनकरश्रीखेयकेलीसुत-
श्रीसेवु किल रक्षसामसुषु चापासेवु छक्षारणे ।
अस्त्रेणापि रयेण दुर्लभजवा प्राप्ते प्रियस्य श्रिय
स्त्रासे तावदिपू रघूद्वह ममोपास्ते मनः श्रेयसे ॥ ७६ ॥

याः इषवः येन कपिताण्डव दिनकरश्रीखेयकेलीसुत छक्षारणे रक्षसां असुषु अपास्येषु श्रीः लक्ष्मीः येषु तासां तापं अकुर्वन् । याः इषवो । येनापि अखिलवेपनाशिना पि रयेन गत्येन दुर्लभजवाः प्राप्ते प्रियस्य प्राप्तिरिति कसमायां तस्याः प्रियस्य कपस्य रे वन ता पूर्वोक्तविशेषणविशिष्टाः इषूः तावद्रघूद्वह मम मनः श्रेयसे उपास्ते ॥

ये वेदैर्विदुरखिलान्यपि भुवनान्यायेषसो विष्टपा-
त्ते वेगेन तरन्ति यस्य कृपया नावेव सिन्धुं भवम् ।
धावेयुर्युधि यस्य कार्मुकगुणारावेण दूरेऽरयो
भावेनानघुभक्तिना रघुभुवां सेवे प्रमेयेश्वरम् ॥ ७७ ॥

ये वेदैः आविपस्य विष्टपात् आत्मलोकभुवनानि अखिलान्यपि विदुः ते वेगेन यस्य कृपया सिन्धुं समुद्रं नावेव भवं संसारं तरन्ति । यस्य कार्मुकगुणारावेणारयेण अरयः युधि धावेयुः तं रघुभुवां रामचन्द्रं ईश्वरं अनघुभक्तिना भावेन सेवे ॥

योऽपानि स्मरधामपानि युधि येनापानि लङ्केश्वर-
प्रक्षापातपरत्वं नयन्ति यशसामोघा यदीया जगत् ।

मोघादन्यमिषुं कृतार्णवमदव्याघातमाविभ्रतं
मेघाभं तमहं भजे परिवृढं वैखानसानां प्रियम् ॥ ७८ ॥

यः स्मरता अघानि पापानि अघानि हतवान् । युधि येन लङ्केश्वर अघानि हत. । यदीयाः यशसा ओघा जगत् श्लाघातत्परता नयन्ति । कृतार्णवमदव्याघातं कृतसमुद्र-मदभङ्गं मोघादन्यं अमोघ इषुं आविभ्रतं मेघाभं वैखानसाना प्रियं परिवृढं प्रभुं भजे ॥

रक्षत्वक्षयमङ्गलप्रदपदस्त्र्यक्षप्रसादोन्मिष-
द्रक्षःश्रीवृतपङ्क्तिकंधरभुजावृक्षच्छिदापण्डितः ।
अक्षय्यप्रबलप्रतापसचिवानृक्षप्लवंगान्नय-
न्नक्षत्रेशसदक्षचारुवदनः स क्षत्रियग्रामणीः ॥ ७९ ॥

अक्षयमङ्गलप्रदपद अक्षयमङ्गल मोक्ष । तथाक्षप्रसादोन्मिषद्रक्ष श्रीवृतपङ्क्तिकंधरभु-जावृक्षच्छिदापण्डित त्र्यक्ष परमेश्वर. तस्य प्रसादेन अनुग्रहेण उन्मिषन्ती वृद्धिमती या रक्ष श्री तया परिवृत पङ्क्तिकंधर रावण तस्य भुजा एव वृक्षा तेषा छिदा छेद । भुजा-च्छिदाशब्दौ आकारान्तौ । तस्मिन् पण्डित समर्थ । नक्षत्रेशसदक्षचारुवदनः अक्षय्य-प्रबलप्रतापसचिवान् ऋक्षप्लवंगान्नयन् क्षत्रियग्रामणी स राम रक्षतु ॥

रथ्यायां निलये सतां सदसि वा मिथ्यावचो यद्ब्रुवे
तथ्यालापमपि त्यजामि कुशले पथ्यावहेद्यो गतिम् ।
कथ्या तन्मम दुर्गतिर्भवति योन्मथ्यावहातुं च तां
कथ्यादित्यकुले कृतोदयमिनं तिथ्यां नवम्यां भजे ॥ ८० ॥

रथ्यायां निलये गृहे सता सदसि वा यत्कारणात् मिथ्यावच अनृतं ब्रुवे ब्रवीमि । यः कुशले पथि गतिं आवहेत् । तं तथ्यालापमपि त्यजामि । तत्तस्मात्कारणात् कथ्या दु सहा या मम दुर्गति भवति ता उन्मथ्यावहातुं नवम्या तिथ्या कथ्यं श्लाघ्यं यदादित्यकुलं तस्मिन् कृतोदयं कृतावतार इनं प्रभुं भजे । 'इन सूर्ये प्रभौ' इत्यमर ॥

राकानाथनिभाननं वसुमतीतोकाभिरामाकृतिं
पाकारातिपुरःसरामरसदःशोकापनोदक्षमम् ।
कोकानन्दनवंशजव्रतपरीपाकावकृष्टोदयं
केकावन्नवपिच्छनीलवपुषं लोकामहे चेतसि ॥ ८१ ॥

राकानाथनिभाननं वसुमतीतोकाभिरामाकृतिं वसुमतीतोकः सीता । पाकारातिपुर स-रामरसद शोकापनोदक्षमं पाकाराति इन्द्र । कोकानन्दन. सूर्य तस्य वंशजव्रतपरीपा-कावकृष्ट उत्पन्न उदय यस्य तम् । केकावन्नवपिच्छनीलवपुष केकावन्तः मयूरा. तेषा नवपिच्छानि नूतनबर्हाणि तद्वत् नीलशरीर चेतसि चित्ते लोकामहे ॥

राकेन्दुप्रतिमाननस्य महिमा हा केन वा वर्ण्यते
लोके यत्र कृपारसोऽजनि महान्काकेऽपि सान्द्रागसि ।
एकेनैव शरेण येन समरे नाकेशसूनुर्हतः
सोऽकेनाकुलचेतसां भुवि नृणां साकेतवासी गतिः ॥ ८२ ॥

राकेन्दुप्रतिमाननस्य महिमा लोके केन वा वर्ण्यते । न केनापीत्यर्थः । हा यत्र रामे सान्द्रागसि सीतापीडनमहदपराधवति काकेऽपि काकरूपधरे जयन्तेऽपि महान् कृपारसः अजनि । येन समरे नाकेशसूनुः वाली एकेनैव शरेण हतः स भुवि अकेनाकुलचेतसां नृणां साकेतवासी गतिः ॥

रूपं यस्य वदन्ति दृप्तमदनक्षेपं दुरापं परै-
श्चापं राक्षसमण्डलक्षयकरं कोपं चात्यन्तिकम् ।
शापं कोकवधूवियोगजननं व्यापत्परक्षापरं
भूपं तं बलभग्नभार्गवमहाटोपं नमस्कुर्महे ॥ ८३ ॥

यस्य रूपं दृप्तमदनक्षेपं दृप्तमन्मथनिन्दकम् । परैर्दुरापं चापं आत्यन्तिकं कोपं च राक्षसमण्डलक्षयकरमिति वदन्ति । यस्य शापं पतिव्रतादुःखदायकं कोकवधूवियोगजननं कोकवधूः चक्रवाकी पक्षी तु योजयति पुरुषेण संयोजयतीति कोकवधूवियोगः सूर्यः तद्वंशेऽपि सः तस्मिन् जनन जनयतीति जननं जन्मोत्पादकमिति जनाः वदन्ति । व्यापत्परक्षापरं व्यापद्भ्यः परान् रक्षतीति बलभग्नभार्गवमहाटोपं बलभग्नपरशुरामगर्वं तं भूपं नमस्कुर्महे ॥

रोपान्भस्य दशाननस्य शिरसां दोष्णां च यस्त्रिंशतं
पूषान्वयद्युतिनाशुगेन हतवान्रोपाहिते सङ्गरे ।
एषाङ्गीक्रियतां ममाञ्जलिपुटी रोपाभिमार्ष्टीकृता
क्षेपाङ्गे क्षपितस्य तन्मयतो वेपान्तरेणामुना ॥ ८४ ॥

यः रोपान्भस्य दशाननस्य शिरसां दोष्णां च । बाहूनामित्यर्थः । त्रिंशतं शिरांसि दश बाहवः विंशतिः बाहवः त्रिंशतं रोपाहिते शराहिते संगरे युद्धे पूषान्वयद्युतिना सूर्यवंशकान्तिना आशुगेन बाणेन हतवान् । रोपान् निमार्ष्टीकृत्वा निवृत्तकम् क्षेपाङ्गे क्षपितस्य तन्मयतः महाविष्णोः वेपान्तरेणामुना रामेण एषा ममाञ्जलिपुटी अङ्गीक्रियताम् । प्रार्थनायां लोट् ॥

लीलादारितमन्मथारिधनुषे सालावलीलाविने
लीलावर्जितवापसाय विदितव्यालावलीबाध्यये ।

नीलादिप्लवगार्चिताङ्घ्रियुगलीमूलाय लङ्कापतेः
कालायाकलयामि भूमितनयाहेलासखायाञ्जलिम् ॥ ८५ ॥

लीलादारितमन्मथारिधनुषे अनायासखण्डितशैवचापाय । सालावलीलाविने छेदिने शीलं सद्भाव तेनावर्जिता॰ तापसा यस्य तस्मै । विशिखज्वालावलीढाब्धये अवलीढ॰ पीत । नीलादिप्लवगार्चिताङ्घ्रियुगलीमूलाय लङ्कापते कालाय । भूमितनया सीता । हेलासखाय क्रीडासुहृदे । अञ्जलिं आकलयामि ॥

वाचावारितमप्यभीक्ष्णमहह प्राचामृषीणां मता-
नाचारानपहाय धावति मनो नीचावतीर्णे पथि ।
हा चापल्यहतस्य तन्नियमने का चातुरी मे ततो
याचाम्यानय मे वशं त्विदमिति त्वा चापपाणे विभो ॥८६॥

मे मन॰ वाचावारितमपि प्राचा ऋषीणा मतानाचारान् अपहाय त्यक्त्वा नीचावतीर्णे पथि नीचगम्ये पथि अभीक्ष्ण पुन धावति गच्छति । अहह आश्चर्यम् । चापल्यहतस्य मम तन्नियमने तस्य मनस नियमने स्थिरीकरणे का चातुरी । सामर्थ्यं नास्तीत्यर्थ । हा इति खेदे। तत तस्मात् कारणात् हे चापपाणे विभो, इदं पूर्वोक्त मन मे वशं नय इति त्वा त्वा याचामि प्रार्थयामि ॥

वाक्यानामुचितं पदं हृदय वाल्मीक्याननान्निर्यतां
कोक्यानन्दकृदन्वयं भज नमोवाक्या सुरेन्द्रानुजम् ।
केक्यारूढसुराभिरूपवपुषं पाक्याब्धिमस्त्रौजसा
नाक्याराध्यपदं च जीवपरयोरैक्यावबोधाप्तये ॥ ८७ ॥

हे हृदय । सबोधनम् । वाल्मीक्याननात् वाल्मीकिमुखात् निर्यता निर्गच्छता वाक्याना पदाना उचित योग्य पद स्थान कोकानन्दकृदन्वय सूर्यवंश सुरेन्द्रानुजं उपेन्द्र केक्या-रूढ सुब्रह्मण्य तस्य इव आभिरूपवपुष अस्त्रौजसा आग्नेयास्त्रतेजसा पाक्याब्धि शोषितसमुद्रं नाकिन देवा तै आराध्यपद रामं जीवपरयो जीवात्मपरमात्मनो ऐक्याव-बोध अद्वैतज्ञानं तस्याप्तये प्राप्तये नमोवाक्या भज ॥

वासेनातिजुगुप्सितेषु नगरेष्वासेतुवाराणसि
ग्रासे बद्धरुचिर्न चैव कृतवानासेवनं ते विभो ।
त्रासे सत्यधुनातिघोरनरकादासेदुषस्त्वां मम
न्यासेधस्तव किं क्षमो रघुपते दासेषु कर्तुं कृपाम् ॥ ८८ ॥

आसेतुवाराणसि काशीरामेश्वरपर्यन्तेषु अतिजुगुप्सितेषु अतिनिन्दितेषु । नगरवासस्य निषिद्धत्वादिति भाव॰ । [नगरेषु वासेन सहित इति शेष] ग्रासे भक्षणे बद्धरुचि॰

भयापरः सन् अहं हे विभो ते आसेवनं न चैव कृतवान् । अधुनाविनोदरसाद् यावे यदि हे रघुपते त्वां आसेवितुम् अधमस्य मम दासेषु कर्तुं व्यासेधः निषेधः क्षमः किम् ॥

विद्ध्वा य कुहनामृगं विरहितं वध्वा निरीक्ष्योटजं

श्रुत्वा पक्षिमुखात्प्रियां रिपुहृतां बद्ध्वाब्धिमम्भोनिधौ ।

रुद्ध्वा शत्रुपुरीं प्लवंगमभटैः कृत्वा रणायागता-

न्युद्ध्वारीनजयत्स मे रघुपतिर्विष्णुः कृति स्याद्गतिः ॥ ८९ ॥

यः कुहनामृगं मारीचं विद्ध्वा वध्वा सीतया विरहितं उटजं निरीक्ष्य पक्षिमुखात् जटायुषो मुखात् प्रियां रिपुहृतां रावणहृतां श्रुत्वा ज्ञात्वा अम्भोनिधौ अब्धिं सेतुं बद्ध्वा शत्रुपुरीं लङ्कां प्लवगमभटैः रुद्ध्वा रणाय आगतान् अरीन् कृत्वा युद्ध्वा अजयत् सः विष्णुः इति विष्णुरूपी । 'विष्णुः श्रीवत्सलाञ्छन' इत्यमरः । रघुपतिः गतिः स्यात् ॥

विध्वादित्यविलोचनः समितिं यो विद्ध्वा बलात्कैटभं

मध्वाघातमपि प्रकम्प्य जलधौ दध्मान शङ्खं वहन् ।

लब्ध्वा जन्म रघोः कुले निहतवान्व्यध्वावतीर्णस्थिति

वध्वामोषकमाशरं हरतु मे स ध्वान्तमन्तर्गतम् ॥ ९० ॥

विध्वादित्यविलोचनः चन्द्रसूर्यलोचनः यः समितिं बलात् कैटभं विद्ध्वा हत्वा मध्वा-घातमपि तदाख्यासुरवधमपि प्रकम्प्य जलधौ शङ्खं वहन् दध्मौ । रघोः कुले जन्म लब्ध्वा सन् व्यध्वावतीर्णस्थितिं दुर्मार्गगामिनं वध्वामोषकं सीतापहर्तारं आशरं राक्षसं निहतवान् अभवत् सः मेऽन्तर्गतं ध्वान्तं पापं हरतु प्रार्थनायां लोट् ॥

वीरेऽप्यर्पितशासनो नृपरिपौ यो रेणुकासंभवे

यो रेजे वृषकंधरस्य महरं तारेशमप्यर्दयन् ।

पारेसिन्धु निशाचरा समिदलंकारेण येनाहता

नौरेतस्य कथा भवाब्धितरणे सारेति मोदामहे ॥ ९१ ॥

यः नृपरिपौ रेणुकासंभवे वीरेऽपि परशुरामेऽपि अर्पितशासनः । यः वृषकंधरस्य महरं तारेशमपि वालिनमपि अर्दयन् पीडयन् । येन पारेसिन्धु निशाचराः राक्षसाः समिदलंकारेण युद्धवीरेण । येनेत्यस्य विशेषणमेतत् । एतस्य रामस्य कथा भवाब्धितरणे सारा दृढा नौः इति मोदामहे ॥

वेदान्ते हृदि यद्भजन्ति मुनयो नादान्तवेद्यात्मकं

खेदान्ताय कृतस्पृहं द्रुतमसमीदान्तकाम्भोधिये ।

वेदाक्षोपममैथिलीकुचतटस्वेदाम्बुलेशाङ्कित

मोदाम्भोधिविहारद मनसि तत्पादाम्बुज पातु माम् ॥ ९२ ॥

मुनय वेदान्ते ब्रह्मशास्त्रे नादान्तवेद्यं बिन्दुस्वरूपेण वेद्य- आत्मा यस्य तथोक्तं यत्पा-
दाम्बुज खेदान्ताय जन्मखेदनिवृत्तये हृदि भजन्ति शतमख_ इन्द्र श्रीदान्तः विष्णु· कः
ब्रह्मा । 'को ब्रह्मणि समीरात्मयमदक्षेषु भास्करे । मयूरेऽग्नौ च पुंसि स्यात्' इति मेदिनी।
अम्भोधिपः समुद्र एतै कृतस्तवं वेदाङ्गोपममैथिलीकुचतटखेदाम्बुलेशाङ्कितं मनसि
जोदाम्भोधिविहारदं तत्पादाम्बुजं मा पातु ॥

व्यग्रा मन्मथवह्निना मनसिजोदग्राकृतिं प्राप्य यं
विग्रा शूर्पणखा कृता निजवपुष्युग्रा सुमित्राभुवा ।
स ग्रावर्षिवधूकृदङ्घ्रिरजसा सग्राहकूर्माण्डजं
न्यग्रार्शि पयसां प्रतप्य कृतवान्नृग्रामणीः पातु नः ॥ ९३ ॥

मनसिजोदग्राकृतिं मन्मथवद्रूपिणं यं निजवपुषि उग्रा । क्रूरशरीरेत्यर्थ । शूर्पणखा
राक्षसी प्राप्य मन्मथवह्निना व्यग्रा सती पीडिता सती सुमित्राभुवा लक्ष्मणेन विग्रा विग-
तनासिका । 'वेर्ग्रो वक्तव्य ' इति नासिकाशब्दस्य ग्रा इत्यादेश । कृताङ्घ्रिरजसा ग्रावर्षिव-
धूकृत् ग्रावाणं ऋषिवधूकरोतीति ग्रावर्षिवधूकृत् अहल्याशापनिवृत्तिकर्ता सग्राहकूर्माण्डजं
पयसा पतिं न्यग्रार्शि अल्पसरितं कृतवान् स नृग्रामणी नृश्रेष्ठ पातु न ॥

व्याजानाकलितानि योगिहृदयाम्भोजानि यस्यास्पदं
पूजा यस्य जनाय यच्छति तपोभाजामलभ्यं पदम् ।
यो जानात्युदधिं विशोषयितुमप्योजायमानै. शरै
राजानं तमह भजे त्रिजगतां श्रीजानकीनायकम् ॥ ९४ ॥

यस्य व्याजानाकलितानि निष्कपटानि योगिदहृदयाम्भोजानि आस्पदम् । यस्य पूजा
जनाय तपोभाजा तपस्विना अलभ्य पदं यच्छति । य उदधिं ओजायमानै तीक्ष्णै. शरै वि-
शोषयितुं जानाति । त्रिजगता राजान श्रीजानकीनायकं सीतापतिं त रामं अहं भजे ॥

शम्बालंकृतपाणिवर्णितशरस्तम्बाय पाथोनिधे-
र्जम्बालीकरणेषवे जनकजाबिम्बाधरास्वादिने ।
अम्बानाथजुषाब्जजेन मरुतां संबाध उक्तात्मने
कुम्बाकारकपित्रजाय करुणालम्बाय तस्मै नम. ॥ ९५ ॥

शम्बालंकृतपाणि इन्द्र तेन वर्णित शरस्तम्ब शरसमूहः यस्य । पाथोनिधे समुद्रस्य
जम्बालीकरणेषवे जम्बालीकरण पङ्कीकरणम् । जनकजाबिम्बाधरास्वादिने मरुता देवाना
सबाधे समर्दे अम्बानाथजुषा सशिवेन अब्जजेन ब्रह्मणा उक्तात्मने उक्त आत्मा परमात्म-
स्वरूप यस्य । रावणवधानन्तर ब्रह्मा रामं अस्तौषीदिति रामायणकथा । कुम्बाकारकपित्र-
जाय अतिनिबिडवानरसेनासमावृताय । 'कुम्बा सुगहना वृति.' इत्यमर· । करुणालम्बाय
तस्मै नम ॥

शारीरद्युतिरेखया रुचिरया दूरीकृताम्भोधर
वारीशस्मयभञ्जनं घनकृपासारीविहारद्रुमम् ।
गौरीनाथधनुर्भिदं पदरजोनारीकृतप्रस्तर
मारीचद्विषमार्द्रभावकलापारीणमीडे विभुम् ॥ ९६ ॥

रुचिरया शारीरद्युतिरेखया शरीरस्येयं शारीरा शारीरसंबन्धिनी या द्युतिः कान्तिः तस्याः रेखया दूरीकृताम्भोधरं वारीशस्मयभञ्जनं घनकृपासारीविहारद्रुमं धारा परिक्षि-
प्तिः । गौरीनाथधनुर्भिदम् । पदरजोनारीकृतप्रस्तरम् । शिलीभूता अहल्या पादधूल्या परि
णामितसर्वाङ्गः । मारीचद्विषम् । आर्द्रभावकलापारीणं विभुं ईडे स्तौमि । 'ईड स्तुतौ' ॥

लीलालंकृतये हरीशसखये सालागमालच्छिदे
कालायाभिधराय लक्ष्मणनये शीलाकृपा सेनया ।
हेलानष्टजलाकराय कलये नीलाङ्गकायाञ्जली
लीलाकृत्तनिशाटनायकशिरःकीलालधाराकिरे ॥ ९७ ॥

लीलालंकृतये लीला लक्ष्मीः अलंकृतिरलंकारः यस्य तस्मै । हरीशसखये वानरेशस्य
सुग्रीवस्य मित्राय । 'यमानिलेन्द्रचन्द्रार्कविष्णुसिंहांशुवाजिषु । शुकाहिकपिभेकेषु हरि'
इत्यमरः ॥ सालागमालच्छिदे सालतालप्रमये लक्ष्मणये वाकिनि अञ्जलिं अभिधराय से
लक्ष्मणा प्रियकारिण्या सेनया हेलानष्टजलाकराय नीलाङ्गकाय लीलाकृत्तनिशाटनायकशि
रःकीलालधाराकिरे लीलया अनायासेन कृतानि छिन्नानि निशाटनायकशिरांसि रावण
शिरांसि तान्येव कीलालानि रक्तानि तेषां धाराः ता किरतीति तथोक्ताय ॥

श्रीपादन्यसनेन यो मुनिवधूशापापनोदं व्यधा-
त्सोपानं त्रिदिवस्य सेतुमकृताकूपारगर्भे च यः ।
कोपाद्दशमुखं रणे दशमुखं व्यापादयामास य-
स्तापालंकरणः स मेऽस्तु शरणं भूपालचूडामणिः ॥ ९८ ॥

यः श्रीपादन्यसनेन दिव्यचरणस्पर्शेन मुनिवधूशापापनोदं अहल्याशापनिवृत्तिं व्यधात्
चकार । यः अकूपारगर्भे समुद्रमध्ये त्रिदिवस्य स्वर्गस्य सोपानं तत्प्रापकं सेतुं अकृत । यः
रणे कोपात् दशमुखं दशमुखं व्यापादयामास तापालंकरणः सः भूपालचूडामणिः मे
शरणं अस्तु ॥

श्रीहीन व्यथयन्ति ये धनमदाद्देहीति याहीति वा
व्याहीकानिव न स्मराम्यपि पतीन्योऽहीयसीनां गवाम् ।
देहीतीरितमन्तरेण ददते यो हीरितं देहिनां
पाहीति ब्रुवतो रघूद्वह दयावाही स सेव्योऽसि मे ॥ ९९ ॥

ये नराः धनमदात् श्रीहीनं दरिद्रं एहि आगच्छ याहि गच्छ इति व्यथयन्ति पीडयन्ति तान् दोहीयसीना पयस्विनीनां गवा अधिपतीनपि। इदमुपलक्षणम्। अतिसंपन्नानपि वाहीकानिव वेदबाह्यानिव न स्मरामि । य· राम· देहीति ईरितमन्तरेण याच्ञा विनैव देहिनां प्राणिना ईहितं अभीष्टं ददते ददाति । 'दद दाने' । लडेकवचनम् । हे रघूद्वह पाहीति ब्रुवत मे दयावाही दयालु· त्वं सेव्योऽसि ॥

श्रुत्वा वेदशिरांसि तन्निगदितं मत्वा यथावन्नरः
स्मृत्वाभीक्ष्णमिदं लभेत विशयं हित्वात्मसाक्षात्कृतिम् ।
यत्त्वाह क्रममित्थमागमशिरस्तत्त्वावबोधोदये
सत्त्वाकार तदेव राम सुलभं न त्वामनत्वा नृणाम् ॥१००॥

नर· वेदशिरासि वेदान्तानि श्रुत्वा गुरुमुखात् श्रवणं कृत्वा यथावत् साकल्येन अभीक्ष्ण पुन पुन स्मृत्वा मननं कृत्वा विशय संशयं हित्वा आत्मसाक्षात्कृतिं मोक्षं लभेत इति निगमः वेद इत्यमेव क्रममाह । तत्त्वावबोधोदये जगन्मिथ्या ब्रह्म सत्यमिति ज्ञानोत्पत्तौ सत्त्वाकारसद्रूपेण प्रकाशितरूप हे राम, पूर्वोक्तमोक्षप्राप्तिरपि त्वामनत्वाप्रणम्य । न त्वदुपासना विना कदाचिदपि अन्योपायेन मोक्षप्रसक्तिर्नास्तीत्यभिप्राय ॥

संन्यासे नियतात्मभिः स्ववगमं वन्याविहारप्रियं
मुन्याराधनतत्परं वसुमतीकन्यासहायं भजे ।
तन्यादेष शुभान्यनन्यसदृशं मन्याशरेन्द्रादृता-
पन्यायक्षितिलोकरक्षणकलाधन्यायमानो विभुः ॥ १०१ ॥

सन्यासे वैराग्ये नियतात्मभि· निश्चलचित्तै अवगमं अवगन्तु योग वन्या वनसमूह· तत्र विहारप्रियं मुन्याराधनतत्पर वसुमतीकन्यासहायं भजे । अनन्यसदृशमन्या· अहंकारवन्त ये आशरेन्द्रा· राक्षसा रावणादय· तै आदृतः आदरेण कृत अपन्याय· यस्मिन् तस्य क्षितिलोकस्य भूलोकस्य रक्षणकलाधन्यायमानः रक्षणविद्याप्रवीण· एप विभु शुभानि तन्यात् कुर्यात् ॥

सत्राणार्थमजात्मजस्य नृपतेः पुत्रायमाणो हरिः
सत्रासान्विधुरानत्र केवलमसावत्रावनीमण्डले ।
सुत्रामप्रमुखैर्मरुद्भिरखिलैः सत्रा जवादेयिवा-
न्यत्रासन्नरकाश्च नारकिजनास्तत्रापि नत्रायताम् ॥ १०२ ॥

सत्राणार्थं सत्परित्राणार्थं अजात्मजस्य नृपते दशरथस्य पुत्रायमाण· पुत्रवदाचरमाण· असौ हरिः सत्रासान् भयसहितान् अत एव विधुरान् दु खितान् अत्रावनीमण्डले केवलं

न त्रायतां किंतु पुत्रामप्रमुखैः मतङ्गैः इन्द्रादिदेवैः सत्रा सार्धं बलात् एधिमान् आगत सन् यत्र यस्मिन् लोके नरकाः निरया नारकिणमा तत्रापि मां त्रायताम् ॥

संजातं सवितुः कुलादुपनिषत्कञ्जाभिभासिद्विष
मञ्चान वपुषा नवाम्बुदमहःपुञ्जावलेपं भजे ।
मञ्चावर्जितदक्षमक्षघटिताधिज्यारुचा कार्मुके
कक्षानुक्रियमाणलोचनरुचिं तं जानकीवल्लभम् ॥ १०३ ॥

सवितुः सूर्यस्य कुलात् संजातं उपनिषत्कञ्जाभिभासिद्विष उपनिषद्रहस्यभासिनं वपुषा शरीरेण नवाम्बुदमहःपुञ्जावलेपं नीलाम्बुदकान्तिपुञ्जं एवं मञ्चान शिरस्कर्णान्तं ततोऽपि अधिकधन्वा धिज्यारुचा ज्यारुचा मञ्चौ मनोज्ञे कार्मुके धनुषि मर्पितहस्तं कक्षानुक्रियमाणलोचनरुचिं कर्णं पश्य तं जानकीवल्लभं रामं भजे ॥

समरे शुभधीः सकृद्विविपदां भञ्जन्रिपूनायुध
गुणच्छिन्नविनि संहितेषु च चलन्कञ्जच्छदाक्षो हि यः ।
संजस्यं निगमे शिरीषसुमनःकिञ्जल्करेणुद्युतिं
तं जप्याद्यमुमाधवेन करुणापुञ्जस्वरूपं भजे ॥ १०४ ॥

शुभधीः शुभं जगतो कर्तुं धीः यस्य तथोक्तः । सिविपदां देवानां रिपून् भञ्जन् गुण च्छिन्नविनि ज्याधन्वपुरे भनुपीसम्यादर्थम् । संहितेषु बाणं आयुधं चापादि च चलन् कञ्जच्छदाक्षः पद्मपत्राक्षः यः संजले निगमे संजस्य शिरीषसुमनःकिञ्जल्करेणुद्युतिं उमाधवेन जप्या आद्या यस्य तं करुणापुञ्जस्वरूपं दयाराशिरूपं भजे ॥

साधारणं वलसत्कृपो नखिकरे साधावसाधावपि
क्षेपाकृष्टधनुश्च्युताशुविशिखनामेधायमानाम्बुधि ।
आधारो धनसामवायसरयूरोधामसाना विधौ
मेधामेधयतु स्तुतो रघुपतिर्मे धातृमुख्यै सुरैः ॥ १०५ ॥

नखिकरे मम साधौ असाधावपि साधारणं वलसत्कृपः साधारण्येन सामान्येन । निर्विशेषणेति यावत् । लसन्ती कृपा यस्य स तथोक्तः क्षेपाकृष्टधनुश्च्युताशुविशिखेन क्षेपेण आकृष्टं यत् धनुः तस्मात् च्युतस्य आशुगस्य बाणस्य शिखिना एधमानमामाम्बुधि एधमानम् अम्बुधिं आचरितं धनसामवायसरयूरोधामसानां सरय्वाः रोधा तटं तत्र भवा यागाः । 'समतन्तुर्मखः क्रतुः' इत्यमरः । धनासाः सरयूरोधामगा वैसे । वीथि तामामिसर्पैः । विधौ करणविषये आधारः धातृमुख्यैः ब्रह्मादिभिः सुरैः स्तुतः रघुपतिः रामः मे मेधां प्रज्ञां एधयतु वर्धयतु ॥

सुप्रज्ञातबलोऽर्कजेन कपिनाप्यप्रत्ययध्वंसना-
त्स्वप्रस्थानपथार्पणाय जलधौ क्षिप्रप्रकीर्णाशुगः ।
विप्रत्राणपरो विरोधिनगरीवप्रच्छिदाकृच्छ्रर:
स प्रष्टो रघुवंशलब्धजनुषा तृप्रक्षयायास्तु न: ॥ १०६ ॥

अप्रत्ययध्वसनात् दुन्दुभिकलेवरक्षेपनसालप्रभेदना अनिश्चयनिवारणेन अर्कजेन कपिनापि सुग्रीवेणापि प्रज्ञातबल स्वप्रस्थानपथार्पणाय स्वसेनागमनाय जलधौ समुद्रे क्षिप्रकीर्णाशुग । विप्रत्राणपरः विरोधिनगरीवप्रच्छिदाकृच्छ्ररः शत्रुनगरसालभिद्वाण. रघुवंशलब्धजनुषा रघुवश्यनृपाणा । प्रष्ठ अग्रगामी । 'प्रष्ठोऽग्रगामिनि' इति निपात.। स रामः न तृप्रक्षयाय पापक्षयाय अस्तु ॥

सुत्रामप्रमुखैर्दशाननचमूवित्रासितैरर्थित.
पुत्रायेष्टिकृतोऽभवद्दशरथान्मित्राभिजातान्वये ।
पित्रानृण्यविधित्सया दयितया सत्रानुजेनापि यः
सत्रावासमवापित. किमितरै. स त्रातुमस्मानलम् ॥ १०७ ॥

य. दशाननचमूवित्रासित. रावणसैन्यवित्रस्तै. सुत्रामप्रमुखै इन्द्रादिभि अर्थितः पुत्राय पुत्रं प्राप्तुं इष्टिकृत दशरथात् मित्राभिजाता सूर्यवंश्या रघव तेषा अन्वये वंशे अभवत् । पित्रानृण्यविधित्सया पितृऋणनिष्कृत्यर्थं दयितया सीतया अनुजेन लक्ष्मणेन सत्रा साकं सत्रावास सत्राणा यागाना आवास स्थानभूतं अवापित. प्राप्त. । इतरै विष्ण्वादिभि किम् । स राम अस्मान् त्रातुं अल पर्याप्तम् ॥

सेतुर्येन समस्तपापदलनाहेतुर्निबद्धोऽर्णवे
जेतुर्यस्य रणे रिपूपशमने चातुर्यमन्यादृशम् ।
धातुर्यत्प्रकृतिर्गिरा प्रकटिता यातुप्रभौ पातिते
जातु द्रष्टुममुं लभेय किमहं हा तुद्यते मे मनः ॥ १०८ ॥

येन समस्तपापदलनाहेतुः समस्तपापनिवृत्तिहेतु सेतु अर्णवे समुद्रे निबद्धः । जेतुर्जयशीलस्य यस्य रणे रिपूपशमने शत्रुहननविषये चातुर्यं सामर्थ्यं अन्यादृशमदृष्टचरम् । यातुप्रभौ राक्षसप्रभौ पातिते सति यत्प्रकृति यस्य रामस्य प्रकृति: यथातथ्यं धातु ब्रह्मणः गिरा प्रकटिता । इमं राम जातु कदाचित् द्रष्टुमहं लभेय कि इति मे मन तुद्यते दु खितं भवति । हा इति खेदे ॥

सेवित्वा कपयोऽपि यं मुमुचिरे त्रैविध्यबोधं विना
यो विष्णोस्तनुभेद एव धरणावाविर्बभूव स्वयम् ।

सावित्राम्बयजं तमासरचमूभाविस्तरावच्छरं
देवि त्वं भज धारणे हरधनुर्द्वैविध्यविधागुरुम् ॥ १०९ ॥

कपर्दोऽपि न राम ऐक्षिता त्रैविष्टपीयं विना भवजमनशाखिभर्मं विना सुमुखि रे सुष्ठ समभवत् । विष्णो हरेः तनुभेद एव न भरणौ स्वय रामरूपेण आविर्भूत । सावित्रान्वयजं भास्वरचमूभाविस्तरावच्छरं राक्षसचमूजाले अतिविषमपुङ्खबाणं हरधनुर्द्वैविध्यविधा गुरुं शिवचापभञ्जनवीर्यं तं रामं हे देवि भजे त्वं भज ॥

सोमेनोपमिताननं वसुसुखसोमेवरमापके
भूमेरात्मजयानुजेन च गुणारामेण संसेविते ।
वामे धन्व करे शरं तदपरे रामे दधाने घन-
श्यामे आमवि रामणार्थमितरा का मे गतिः स्मातके ॥ ११० ॥

सोमेन चन्द्रेण उपमिताननं । वसुसुखसोमेवरमापके वसुसुखस्य तपसस्य सोमेवरं माया तस्मापके । भूमेरात्मजया सीतया गुणारामेण गुणशालिना अनुजेन लक्ष्मणेन च संसेविते वामे करे धनुः तदपरे अवामे पाणौ शरं दधाने घनश्यामे रामे रावणार्थं आमवि सति स्मातके भूतके मे इतरा रामभिन्ना का गतिः । न कापि इत्यर्थः । राम एव मां रक्षेदित्यर्थः ॥

स्वर्वीणाधरवन्दितेन रणभूवर्गीकरेणेषुणा
निर्वीरां कृतवानिशाचरपते र्गुर्वीकनीयां पुरीम् ।
सर्वीमावितसर्ववैरिविभवा कुर्वीत मे संपदं
उर्वीमिधितमित्रया भवजना गुर्वीकुमारीपतिः ॥ १११ ॥

स्वर्वीणाधरवन्दितेन नारदवन्दितेन रणभूवर्गीकरेणेषुणा रणभूमिवशीकरणत् अतिघोरः इषुः तेन बाणेन निशाचरपतेः रावणस्य गुर्वीकनीयां गुरुणा बृहस्पतिना ईक्षणीयां लङ्कां पुरीं लङ्कां निर्वीरां वीररहितां कृतवान् । उर्वीकुमारीपतिः सीतापतिः श्रीरामः सर्वीमावितसर्ववैरिविभवां सर्वीमावितः आसीदत्र सर्ववैरिविभवः यया गुर्वीं एधितमित्रवान्धवजनां संपदं मे कुर्वीत ॥

स्वर्भेजिऽरिभमूर्धदाप्तगहवाविर्भैरिके संयुगे
सुर्भेतव्यकरी च येन भवतर्भिर्भयनाप्यसदे ।
दुर्भेद्यासमुजामुना स्वगतनाथर्मे मघोनो भय
गर्भेष्वाजसुतस्य सुन्दरमणीनिर्भेदिना सेव्यताम् ॥ ११२ ॥

आविर्भवन्तः धम्यायमानाः भेर्यः यस्मिन् तस्मिन् आविर्भैरिके संयुगे युद्धे यद्धास्य-

हता यस्य रामस्य आशुगहता वाणहता अरिचमू शत्रुसैन्यम् । स्वरिति अव्ययम् । स्वर्गं भेजे जगाम । नु मनुष्यस्य भेतव्यकरी भयंकरी भवरुक् संसारव्याधि' निर्भेषजा जिकित्सा-रहिता येन रामेण अस्यते निरस्यते । 'असु क्षेपणे' । कर्मणि लट् । प्रथमपुरुषैकवचनम् । खगतनौ वायसरूपिणि मघोन इन्द्रस्य अर्भे अर्भके जयन्ते दर्भेण कुशेन अस्त्रयुजा अस्त्र-कार्यं कुर्वता सुन्दरमणीनिर्भेदिना ताटकाघातिना अमुना अजसुतस्य दशरथस्य गर्भेण वय सेश्वरा सनाथा ॥

स्तोमाय त्रिदिवौकसामुपहृतक्षेमाय हत्वा रिपू-
न्रामाय प्रथमानसुन्दरगुणग्रामाय तस्मै नमः ।
श्यामाय त्रिपुरारिचापदलनोद्दामाय लङ्कापुरी-
भीमाय क्षितिकन्यकारमणिनः कामाय कोदण्डिने ॥ ११३ ॥

रिपून् हत्वा त्रिदिवौकसा देवाना स्तोमाय संघाय उपहृतक्षेमाय उपहृत' क्षेम येन तस्मै । प्रथमानसुन्दरगुणग्रामाय श्यामाय त्रिपुरारिचापदलनोद्दामाय लङ्कापुरीभीमाय क्षितिकन्यारमणिन सीताया' कामाय कामरूपाय कोदण्डिने रामाय तस्मै नम ॥

हर्यक्षेभरतक्षुखड्गचमरीकिर्यच्छभल्लाकुलं
निर्यद्भोगि वनं गिरा पितुरगाद्धुर्यः स्वधर्मस्य यः ।
निर्यत्नं खरदूषणत्रिशिरसः स्वर्यद्धता लेभिरे
पर्यस्यत्वहिमांशुवंशजनुषां वर्यः स पापानि नः ॥ ११४ ॥

स्वधर्मस्य धुर्यः निर्वाहक' य पितु' गिरा हर्यक्षेभतरक्षुखड्गचमरीकिर्यच्छभल्लाकुलं सिंहगजव्याघ्रचमरीवन्यवराहाच्छभल्लाकुलं निर्यद्भोगि निर्यन्त संचरन्त भोगिन सर्पाः यस्मिन् तत् वन अगात् । निर्यत्न प्रयत्न विना यद्धताः येन रामेण हता. खरदूषणत्रि-शिरस' स्वः स्वर्गं लेभिरे प्राप्ता. । अहिमांशुवंशजनुषां सूर्यवंश्याना वर्यः स न पापानि पर्यस्यतु निवर्तयतु ॥

हन्तुं प्राक्तनदुष्कृतानि जगतां मन्तुं भृशानित्यतां
कन्तुं जेतुममुत्र चेह समुपारन्तुं फलेष्वादरात् ।
यन्तुश्चेन्द्रियजातमागमशिरो गन्तुं च वक्त्राद्गुरो-
स्तन्तुं चण्डकरान्वयस्य कलये तं तुङ्गचापं प्रभुम् ॥ ११५ ॥

प्राक्तनदुष्कृतानि प्राग्जन्मार्जितपापानि हन्तुं जगतां भृशानित्यता मन्तुं अवगन्तुं कन्तुं विषयासक्तिं जेतु अमुत्र परलोके इह फलेषु आदरात् समुपारन्तु इन्द्रियजातं यन्तुं वशीकर्तुं गुरो' आचार्यस्य वक्त्रात् आगमशिरः तत्त्वशास्त्रं गन्तुं तुङ्गचापं चण्डकरान्वयस्य तन्तुं प्रभु कलये ध्यायामि ॥

क्षोणिस्सस्य यदर्चया किल पदश्रेणिर्भवेन्नाकिनां
गामिक्येन सदोषिता गणयितु माणिक्यमालानिमा ।
प्राप्तिर्मोऽस्तुलावहा सुरनदीवेणीभयोत्सारिणी
पाणिश्लिष्टधनु स मेऽस्तु शरण तूणीसूर्तासो विभु ॥११६॥

इति श्रीरामभद्रदीक्षितविरचितो रामचापस्तवकाव्यास समाप्त ।

यदर्चया यस्य रामस्य अर्चया पूजया नाकिनां देवानां गामिक्येन गमिक्यसमूहेन सदा गणयितु रचिता माणिक्यमालानिमा माणिक्यरत्नभोतमालासदृशा प्राप्तिर्मोऽस्तुलावहा भोतुकनभोत्तसंतोषकारिणी सुरनदीवेणीभयोत्सारिणी महाप्रवाह । वैमानिकी अखिलपद प्राप्ति सुसिद्धन्तायविकल्पवमाप्ति । कमनक्षयिरिति यावत् । यद्वा अखिलपदप्राप्तिः भ खिकानां महापरिरेवानां वा पदप्राप्तिः सकलोकविपुल्यलोकप्राप्तिः वा भवेत् पाणिश्लिष्ट धनुः सशरचापहस्त तूणीसर्वास स विभु राम मे शरणं अस्तु ॥ एतदन्ये शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम्— 'सूर्याश्वैर्मसजस्तताः सगुरव शार्दूलविक्रीडितम्' इति लक्षणात् ॥

श्रीमद्रामचन्द्रकविसहचर श्रीरामचन्द्रप्रभो
मद्वाक्यं शृणु मन्मनोऽभिरमतां त्वत्पादपद्मेरसे ।
श्रीरामभद्राश्रिने मम इदं तुभ्यं दयाम्भोनिधे
संतापापहृते दयार्द्रमनसे पापोपशान्तिप्रिये ॥
त्रिशिरसमरवर्ये कामिवन्याकलाका रमितसहितनामा वर्तते हासिपादैः ।
रचनविपनसाम्यैः मन्दिराणाकसुखेनटकनूपविकाला मन्दनीना मुनीभिः ॥
तत्रसेन पण्डितेन सेतुपालिका टीकेयं कृता ।

वासुदेवकविविरचितं
वासुदेवविजयम् ।
सकृदपदचन्द्रिकास्यव्याख्यासमेतम् ।

प्रथमः सर्गः ।

श्रियेऽसन्नारतीभासां पुञ्जायाद्भुतमूर्तये ।
नमोऽस्तु पत्ये भूतानां भवानन्दविलासिने ॥
भरतकुलसमुद्रान्तुदितशशिभिरहम् ।
नौमि रामजयीशप्यकविश्ययपोदजम् ॥

१ अयं च वासुदेवकविः केरलदेशे पुरुवनग्रामे प्रादुरभूदिति मातृकाव्यप्रारम्भको कस्मात्कस्मात् प्रतीयते कालस्तु न निश्चितः एतत्काव्यरचनेनास्य महावैयाकरणत्वं प्रतीयत यत । अनारम्भकेनानेन सकलाष्टाध्यायी स्वायत्तीकृता

कुन्दसूनमनोहारिमन्दहासविराजितम्।
नन्दगोपकुलोत्तसमिन्दिरारमणं भजे ॥
काव्यं मया वासुदेवविजयाख्यमकारि यत्।
व्याख्यापि तस्य तन्वीयं क्रियते पदचन्द्रिका ॥

कृतार्थता यस्य पदाम्बुजं सदा निषेवमाणं वृणुतेऽचिरात्स्वयम्।
हृदा दधत्तं वसुदेवनन्दनं पुने गिरस्तच्चरितामृतोर्मिभिः ॥ १ ॥

अहं तं वसुदेवनन्दनं हृदा दधत् तच्चरितामृतोर्मिभि गिर पुने शोधयामि। यस्य पदाम्बुज सदा निषेवमाण पुरुष कृतार्थता अचिरात् स्वय वृणुते ॥

समस्तवित्तामधिजग्मुषः स्वतो यतः प्रजेशाः श्रुतिमध्यगीषत।
तितिक्षमाणापि समं क्षमाप तं नृपीभवद्दैत्यभरार्दिता विधिम् ॥ २ ॥

क्षमा तं विधिं ब्रह्माणमाप आश्रयत्। सम सर्वं तितिक्षमाणापि सहमानापि नृपीभवद्दैत्यभरार्दिता अनृपा नृपा भवन्तीति नृपीभवन्तस्ते दैत्या एव भरस्तेन पीडिता। यत प्रजेशा श्रुतिं अध्यगीषत अधीतवन्त। स्वत स्वभावेन अथवा सर्वात्मभूतादन्तर्यामिण समस्तवित्ता सर्वज्ञत्वं अधिजग्मुष प्राप्तवत ॥—इह पाणिनीयसूत्रे चत्वारो भागा परिकल्पिता। प्रथमद्वितीयाध्यायात्मक आद्य। तृतीयाध्यायात्मको द्वितीय। चतुर्थपञ्चमाध्यायात्मकस्तृतीय। अवशिष्टाध्यायात्मकश्चतुर्थ। तत्र युगपदधिक्रियन्ते— अध्यगीषतेति। इङ् 'अध्ययने'। इङिकावधिपूर्वावेव प्रयुज्येते। लुङि 'च्लि लुङि' इति च्लि। 'च्ले सिच्' 'विभाषा लुङ्लृङो' इति गाङादेशे, 'गाङ्कुटादिभ्योऽञ्णिन्ङित्' इति सिचो ङित्त्वे 'घुमास्थागा–' आदिनेत्व। 'आदेशप्रत्यययो' इति षत्वम्। तितिक्षमाणेति। 'तिज निशाने'। 'गुप्तिज्किद्भ्य सन्' इति सन्प्रत्यय। स च 'निन्दाक्षमाव्याधिप्रतीकारेषु सन्निष्यते' इति क्षमायाम्। पञ्चमाध्यायान्तं वक्ष्यमाणानां प्रकृत्युपपदोपाधिविकारागमवर्जं प्रत्ययसज्ञा। स च 'प्रत्यय' 'परश्च' इति धातो प्रातिपदिकाद्वा पर स्यात्। 'सनाद्यन्ता धातव' इति धातुसज्ञा। 'सन्यङो' इति सन्नन्तस्य द्विर्वचनम्। लट शानच्। कृदन्तत्वात्प्रातिपदिकत्वम्। स्त्रीत्वविवक्षाया 'स्त्रियाम्' 'अजाद्यतष्टाप्' इति टाप्। तदन्तत्वात् 'ङ्याप्प्रातिपदिकात्' इत्यधिकृत्य 'स्वौजसमौट्छष्टाभ्याम्भिस्ङेभ्याम्भ्यस्ङसिभ्याम्भ्यस्ङसोसाम्ङ्योस्सुप्' इति सुप्। अधिजग्मुष इति। 'गम्लृ गतौ' अधिपूर्वः। लिट कसु 'गमहन–'आदिना उपधालोप। 'लिटि धातोरनभ्यासस्य' इति द्विर्वचनम्। तच्च हलादीना धातूना 'एकाचो द्वे प्रथमस्य' इति प्रथमस्यैकाच स्यात्। 'पूर्वोऽभ्यास' इत्यभ्याससज्ञा। 'कुहोश्चु' इत्यभ्यासस्य चुत्वम्। समस्तविदिति। 'सत्सूद्विष–' इति क्विप्। 'दित्यदित्यादित्य–' इति ण्य। ['तद्धितेष्वचाम्–' इति] आदिवृद्धि। 'वृद्धिरादैच्' इति वृद्धिसंज्ञा ॥

मीमांसमानं निगमार्थवर्त्मनीरनुद्विजित्री समितेः सुधाय सा ।
कार्त्स्न्यं दधत्यार्तिभरातपत्रं च जगद्धिते धाम्नवमार्चिपद्गिरा ॥ ३ ॥

अथ सा तं प्रथमं गिरा आर्चिचत् स्तुतवती । निगमार्थवर्त्मनीः वेदार्थमार्गान् मीमांसमानं अयथिते धाम्नव तात्पर्यमन्तं सुधा हेतुना समितेः सभायाः अनुद्विजित्री भयं न गमयन्ती आर्तिभरात् पीडातिशयेन हेतुना कार्त्स्न्यं दधती ॥—अनुद्विजित्रीति । 'ओ वि जी भयचलनयोः' । ततस्तृच् । इडागमः । 'विज इट्' इति इडादेस्तृचो ङित्वात् 'क्ङि-ति च' इति गुणाभावः । 'अरेङ्गुणः' इति गुणसंज्ञा । 'ऋन्नेभ्यो ङीप्' इति ङीप् । मी-मांसमानमिति । 'मान पूजायाम्' । 'मान्बधदान्शान्भ्यो दीर्घश्चाभ्यासस्य' इति माने जिज्ञासायां सनभ्यासस्येकारस्य दीर्घश्च । दधतीति । 'डुधाञ् धारणपोषणयोः' । शतृ । 'श्नाभ्यस्तयोरातः' श्लुः इति शपः श्लुः । अभ्यासस्य 'जक्षित्यादयः षट्' इति अभ्यस्तसंज्ञा । 'श्लौ' इति द्विर्वचनम् । 'उगितश्च' इति ङीप् । उभे अभ्यस्तम्' इत्यभ्यस्तसंज्ञायाम् । 'नाभ्यस्ताच्छतुः' इति नुमभावः । आर्चिचत् । 'अर्च पूजायाम्' । चुरादिः । णिचि लुङ् । चङि' इति द्विर्वचनम् । तत्र 'अजादेर्द्वितीयस्य' इति द्वितीयस्यैकाचः स्यात् । तत्र नन्द्राः संयोगादयः इति रेफस्य न भवति । 'हलोऽनन्तराः संयोगः' [इति सं-योगसंज्ञा ।] धाम्नवमिति । 'धाञ् निशामने' । कर्ता यता 'अशिशादयः षट्' इत्यभ्यस्त-संज्ञायां नुमभावः ॥

रजोगुणेनोर्जितया निजं महो धियं दधद्विश्वसतत्त्वरूपधीम् ।
सिसृक्षितं संतनुषे त्वमीक्षया विभो कथं मूर्छयितासि मे सुखम् ॥४॥

हे विभो त्वं सिसृक्षितं स्रष्टुमिष्टं विश्वं ईक्षया ईक्षणेन संकल्पमात्रेण संतनुषे करोषि तथा सति मे सुखं कथं नु मूर्छयितासि व्याप्तवितासि । रजोगुणेन निजं महः तेजः ऊर्जितया अवर्धितया विश्वसत्त्वरूपधरी विश्वस्य सत्त्वं पारमार्थिकं रूपं दधतीं धियं दधत् — मूर्छयितेति । 'मूर्छा मोहसमुच्छ्राययोः' । 'विभाषोर्णोः' इत्यादेः प्रसङ्गस्य वा ङित्वम् । ङित्वे उवङ् । अङित्वे गुणः । संतनुषे इति । 'तनु विस्तारे' सार्वधातुकमपित्' इति ङित्वे विकर-णस्य गुणाभावः । सिसृक्षितमिति । 'मतो' कर्मणि समानकर्तृकादिच्छायां वा इति सन् । सतत्त्वरूपधरीमिति । 'दधोः क्वनिप्' 'वनो र च' इति ङीपि रेफादेशः । परम-श्वरस्य अमरसिसृक्षात्मिका मायावत्ता ईक्षणमतपोमि — 'सोऽकामयत बहु स्यां प्रजायेय' 'स ऐक्षत' इत्यादयः श्रुतयः ॥

बह्व्युदित्वा खलु या बभूव युवतीह ये चक्रभृता निजघ्निरे ।
मयि द्विपस्ते जनिमेत्य सन्नयसे ननु रूपस्य द्विपदीमनङ्गिकाम् ॥ ५ ॥

बहूनि चक्रवर्ति अधित्वा चक्रवा खलु या युवा पुरं तारकमयासर्वं दिवि बभूव इह भुवि ये चक्रभृता निजघ्निरे ते द्विपः असुराः मयि लोकरूपिण्यां जनिं जन्म एत्य त्

पस्य धर्मस्य द्विपदीं पादद्वययुता तनुं अनङ्घ्रिका पादरहिता तन्वते । धर्ममशेषं नाशयन्ति । द्वापरे युगेऽपि धर्मो द्विपात् ॥—निजघ्निरे इति । 'असयोगाल्लिट्कित्' इति किद्भावात् 'गमहनजन–' इत्युपधालोप । बभूवेति । 'इन्धिभवतिभ्या च' इति लिटः किद्भावाद्गुणाभाव । उदित्वेति । 'वद व्यक्तायां वाचि' अस्मात् क्त्वा । 'मृडमृदगुधकुषक्लिशवदवसः क्त्वा' इति कित्त्वे 'वचिस्वपियजादीनां किति' इति यजादित्वात्सम्प्रसारणम् । 'इग्यण. सम्प्रसारणम्' 'क्त्वातोसुन्कसुनः' इत्यव्ययसज्ञा । द्विपदीमिति । द्वौ पादावस्य इति बहुव्रीहिः । 'सख्यासुपूर्वस्य' इत्यकारलोप. समासान्तः । 'पादोऽन्यतरस्याम्' इति वा टीपि 'पाद. पत्' ॥

सुधाभुजोऽपि न्यजिघृक्षदोजसा यः कालनेमिः स हि कंसतामयन् ।
जिगीषया संकुटितापथा तिसृष्वाक्रीडते संप्रति लोकसीमसु ॥ ६ ॥

स हि कालनेमि. सप्रति कंसतामयन् प्राप्नुवन् जिगीषया जेतुमिच्छया तिसृषु लोकसीमसु लोकानामन्तेषु अपि आक्रीडते य सुधाभुजो देवान् अपि ओजसा न्यजिघृक्षत् निगृहीतुमैच्छत् । अपथा अमार्गेण संकुटिता कौटिल्येन गन्ता । 'कुट कौटिल्ये' ॥—न्यजिघृक्षदिति । 'ग्रह उपादाने' । 'धातो कर्मण –' इति सन् । 'रुदविदमुषग्रहिस्वपिप्रच्छ संश्च' इति सन कित्त्वम् । 'ग्रहिज्यावयिव्यधिवष्टिविचतिवृश्चतिपृच्छतिभृज्जतीना ङिति च' इति संप्रसारणम् । 'संप्रसारणाच्च' इति पूर्वरूपत्वम् । जिगीषयेति । 'इको झल्' इति सनः कित्त्वात् गुणाभाव । 'अज्झनगमा सनि' इति दीर्घ. । तिसृष्विति । 'न षट्स्वस्रादिभ्य.' इति टीप्प्रतिषेध । सीमस्विति । 'मन' इति ङीप्प्रतिषेध. ॥

न कोऽप्यशस्त्रीयदितः पुरा पुमान्न चायशस्काम्यदुवाह नो मुदम् ।
न धैर्यलक्ष्म्या समगंस्त स प्रतानसावचिच्छित्सत यस्य वैभवम् ॥७॥

असौ कंस यस्य पुस वैभवं अचिच्छित्सत छेत्तुमैच्छत् स तादृश पुमान् कोऽपि कश्चिदपि इत' पुरा वर्तमानकालात् प्राक् न अशस्त्रीयत् आत्मन. अस्त्रमैच्छत् । न च अयशस्काम्यत् आत्मन यश. ऐच्छत् । मुदं न उवाह । धैर्यलक्ष्म्या न समगंस्त संगतवान् । प्रतान् प्रकर्षेण ताम्यन् ॥—अचिच्छित्सतेति । 'हलन्ताच्च' इति सन कित्त्वम । समगंस्तेति । 'गम्लृ गतौ' । 'वा गम'' इति सिच कित्त्वविकल्प. । कित्त्वाभावपक्षे अनुनासिकलोपाभाव । अशस्त्रीयदिति । 'सुप आत्मन. क्यच्' इतीच्छाया क्यच् । अयशस्काम्यदिति । 'काम्यच्च' इतीच्छाया सुप काम्यच् । 'पाशकल्पककाम्येषु' इति सकार । उवाहेति । 'वह प्रापणे' । 'लिट्यभ्यासस्योभयेषाम्' इति यजादित्वात्संप्रसारणम् ॥

अनुग्रहं मय्यपशर्मणि प्रभो कृषीष्ट भित्सीष्ट ममापदं भवान् ।
असूषुपत्कस्त्वदृते परः सुखं निजौरसीयन्कृपणं तदार्तिहृत् ॥ ८ ॥

हे प्रभो, भवान् मयि अनुग्रहं कृषीष्ट कुर्यात्। अपयशोऽपि अपयातु शर्म यस्मात्। मम आपदं दुर्जनमरणलक्षणां मिसीष्ट अपनयतात्। स्वरवे परं अन्यः कः पुरुषः क्षमर्षं दीनं जनं निजौरसीयन् निजं औरसं पुत्रमिवाचरन् तदार्तिहृत् तस्य पीडां हरन् सुखं असूषुपत् स्वापितवान्। आक्षेपितप्रये हि स्वापो दुर्लभः॥—मिसीष्टेति। 'मिञ् प्रक्षेपणेषु' इति मिञ् लिङ्याशिषि। कृषीष्टेति। 'उश्च' इति लिङ्याशिषि। निजौरसीयन्निति। 'उपमानादाचारे' इति कर्मणः परः क्यच्। अपयशर्मणीति। 'अपो गद्दीते' इति दीर्घप्रतिषेधः। असूषुपदिति। 'णिश्रि' चङ्। हेतुमण्ण्यन्तः चङ्। 'स्वापेश्चङि' इति संप्रसारणम्। अपूपघ्नः। उपधाह्रस्वः। द्विर्वचनम्। दीर्घो लघोः॥

पयायमानामपि तापदायिनीं मृषायितार्तिग्लपितां गिरं शुचः।

कृपायमाणोऽस्य निशम्य चिन्तया क्षणं स तूष्णीमकृतासिकां विभुः॥९॥

अथ स विभुः शुचः गिरं निशम्य चिन्तया हेतुना तूष्णीं आसिकां अकृत कृतवान्। पयायमानां पय इवाचरति पयायते तादृशीमपि तापदायिनीं मृषायितार्तिग्लपितां च मृषा मृषा भूता मृषायिता। कृपायमाणः कृपावान्॥—अकृतेति। 'उश्च' इति सिचः किन्त्वम्। पयायमानामिति। 'कर्तुः क्यङ् सलोपश्च' इति क्यङ्। 'पयसस्तु विभाषया' इति सलोपविकल्पः। पयस्यमानाम्' इति वा पाठः। मृषायितेति। मृषादिभ्यो भुव्यच्वेर्लोपश्च हलः' इत्यर्थे क्यङ्। कृपायमाण इति। लोहितादिडाज्भ्यः क्यष्' इत्यस्त्यर्थे क्यष्॥

निशम्य सोऽर्थं सहपार्वतीपतिं सुरैस्तथाधार्मिकराजया शुचा।

कष्टायमानस्य जनस्य शासितुस्तपस्यतां पत्युरगात्स्वयं हरेः॥ १०॥

स प्रभुः अर्थं कार्यं वस्तु निशम्य हरेः पदं धीयप्यिममगात्। सहपार्वतीपतिः सुरैस्तथा अधार्मिकराजया शुचा च सह। अधार्मिकः अधर्मं चरन्तो राजानो यस्यां। कष्टायमानस्य पापं कर्तुं यतमानस्य जनस्य शासितुः तपस्यतां तपश्चरतां पत्युः॥—कष्टायमानस्येति। 'कष्टाय क्रमणे' इति क्यङ्। तपस्यतामिति। 'कर्मणो रोमन्थतपोभ्यां वर्तिचरोः' इति क्यङ्। 'तपसः परस्मैपदं च'। अधार्मिकराजयेति। अधर्मं चरतीति धर्मं चरति' इति ठक्। 'राजाहःसखिभ्यष्टच्' इत्यजन्तात् अनुपसर्जनाट्टाप्। पार्वतीपतीति। तप् पर्वमरुद्भ्याम्' इति मत्वर्थीयस्तप्। पर्वतस्यापत्यं पार्वती। अनुपसर्जनात्' इत्यधिकृत्य टिड्ढाणञ्द्वयसज्दघ्नञ्मात्रच्तयप्ठक्ठञ्कञ्क्वरपः' इति ङीप्॥

स्वाम्याहृत स्त्रैणमुरांसि यत्प्रिया नित्यं न योषायत यत्परो जनः।

सोऽपुप्यमाणं स तमेकजायुर्भिं मावद्यमानो जगतां धामस्तवीत्॥११॥

स तं हरिं अस्तवीत् स्तुतवान्। यस्य प्रियाः भार्या स्त्रैणं स्त्रीसमूहः स्वामिपराधि आहृत अहत्यत। यत्परो यद्भक्तो जनो नित्यं न अदायत परस्त्रीयामासूयत। सोऽपुप्यमाणं पुनः पुनः स्वपन्तं एकजायुर्भिं प्रधानजायावन्तम्। जगतां तं पुनं नावद्य

मानः भृशमिच्छन् ॥—आहृतेति । 'आटो यमहन.', 'स्वाङ्गकर्मकाच्चेति वक्तव्यम्' इति तङ् । 'हन. सिच्' इति सिच. कित्त्वात् अनुनासिकलोपः । उदायतेति । 'यमो गन्धने' इति सिच कित्त्वादनुनासिकलोप. । गन्धनं सूचनम् । सोषुप्यमाणमिति । स्वपेर्यङ् । 'स्वपिस्यमिव्येञा यङि' इति सम्प्रसारणम् । वावश्यमान इति । 'वश कान्तौ' । कान्तिरिच्छा । यङि 'न वश.' इति सम्प्रसारणाभाव । जागृविमिति । 'जॄशॄस्तॄजागृभ्य क्विन्' औणादिक. ॥

पापठ्यमानस्य ऋचश्चतुष्पदाश्चेकीयमानस्य विधेरथात्मनि ।
वैरायमाणेषु विकापिणा मधोरूष्मायमाणेन वचोऽन्वगृह्यत ॥ १२ ॥

अथ मधो. विकापिणा हिंसकेन मधुसूदनेन विधे· ब्रह्मण आत्मनि बुद्धौ वचो अन्वगृह्यत अनुगृहीतम् । चतुष्पदा पादचतुष्टययुक्ता ऋच पापठ्यमानस्य पौन पुन्येन पठत. । चेकीयमानस्य भृशं पूजयत. । वैरायमाणेषु वैर कुर्वाणेषु । ऊष्मायमाणेन ऊष्माणमुद्वमता ॥—'बाष्पोष्मभ्यामुद्वमने' इति क्यङ् । 'अट्कुप्वाङ्–' इत्यादिना णत्वम् । वैरायमाणेष्विति । 'शब्दवैरकलहाभ्रकण्वमेघेभ्य. करणे' इति क्यङ् । चतुष्पदा इति । 'संख्यासुपूर्वस्य' इत्यकारलोप । 'टावृचि' पादान्तादृचि वाच्यायां टाप् । चेकीयमानस्येति । 'चायृ पूजानिशामनयोः' । यङि 'चाय ' 'की' इति कीआदेश । विकापिणेति । 'कष हिंसायाम्' । 'वौ कष–' इति घिनुण् ॥

स्फीता दधत्प्रीतिमुपायतावनिं य एव पाथोधिकुमारिकामिव ।
वाचं तदीयामथ सोऽदितात्मभूर्यया सुखायिष्टतरां त्रिविष्टपीम् ॥१३॥

अथ स आत्मभू ब्रह्मा तदीया विष्णुसबन्धिनीं वाचं अदित उक्तवान् य एव पाथोधिकुमारिकामिव लक्ष्मीमिव अवनिं उपायत परिणीतवान् । स्फीता प्रकृष्टा प्रीतिं दधत् । यया वाचा त्रिविष्टपीं त्रिभुवन असुखायिष्टतरा अतिशयेन सुखमन्वभूत् ॥—उपायतेति । 'उपायम स्वकरणे' इति तङ् । 'विभाषोपयमने' इति सिच कित्त्वम् । अदितेति । 'दाधाघ्वदाप्' इति घुसंज्ञा । 'स्थाघ्वोरिच्च' इति कित्वमित्वं च । असुखायिष्टतरामिति । 'सुखादिभ्य· कर्तृवेदनायाम्' इति क्यङ् । 'अकृत्सार्वधातुकयो –' इति दीर्घः । कुमारिकामिति । 'वयसि प्रथमे','वयस्यचरम इति वक्तव्यम्' इति ङीप् । 'केऽण ' इति ह्रस्व. । त्रिविष्टपीमिति । समाहारे द्विगु· 'द्विगो ' इति ङीप् । स्फीतामिति । 'स्फायी ओप्यायी वृद्धौ' क्त । 'स्फाय स्फी निष्ठायाम्' इति स्फीआदेश । 'क्तक्तवतू निष्ठा' ॥

क्षेत्रस्य भक्तीः सुधियां शतर्पभा द्राक्कोटिकाण्डाश्च हरन्त्यहंयवः ।
ये जागरित्वापथि भूरवेहि तान्प्रस्तीमपापानसुरान्प्रमापितान् ॥१४॥

हे भू, तान् असुरान् प्रमापितान् हतान् अवेहि । ये अपथि अमार्गे जागरित्वा जागरूका भूत्वा सुधिया क्षेत्रस्य भक्ती भागान् द्राक् झटिति हरन्ति । शतर्षभा शतेन

१ 'कीत' इति पाठः

च्यवने क्रीताः कोटिकाम्याः काणकोटिप्रमाणाः । काण्ड प्रमाणविशेष मानदण्ड । अ इन्धः अहङ्कारिण प्रक्षीम घनीभूत पाप येषाम् ॥—क्रायरित्येति । न क्त्वा सेट्' इति कित्त्वाभावाद्गुणः । शतयमा इति । तेन क्रीतम्' इति ठञ् । तस्य अध्यर्धपूर्वद्विगोर्लुगसंज्ञायाम्' इति लुकि अपरिमाणबिस्ताचितकम्बल्येभ्यो न तद्धितलुकि' इति न ङीप् । अभावे टाप् । कोटिकाम्या इति । प्रमाणे द्वयसज्— इति विहितस्य 'प्रमाणे लो द्विगोर्नित्यम्' इति लुकि कृते काण्डान्तात्क्षेत्रे' इति ङीप्प्रतिषेध । प्रक्षीमेति । 'स्त्यै ष्ट्यै शब्दसंघातयो' । क्तः । स्त्यः प्रपूर्वस्य इति संप्रसारणम् । प्रस्त्योऽन्यतरस्याम्' इति पक्षे मकार । अहंयव इति । अहंशुभमोर्युस्' मत्वर्थीय । भूरिति । 'नेयुवङ्स्थानावस्त्री' इति नदीसंज्ञाभावाद्ध्रस्वाभाव । ममापितानिति । इन्धकर्मण्य' इति चुरादिणिच् । मीवा त्रिमिनोतिदीङां ल्यपि च' इत्यात्वे पुक् ॥

आप्यानपीवांशुरुचो नमस्यतः सुरक्षिताद्दो शयितोऽपि पीनदोः ।
इत्थं सुरैराश्रयिता स्मृतं सुतं जनिष्यते स त्वयि विश्रवाः ॥ १५ ॥

स विश्रवास्त्वयि भूलोके जनिष्यते । यतो जगन्ते शयिता सुप्तोऽपि नमस्यतो नमस्कुर्वतो जनान् सुरक्षिता । आप्यानपीवांशुरुचो । आप्यान प्रवृद्धः । रुचि शोभा । पीनदोः पीवरबाहु । स्वं सुत इत्थं सुरैराश्रयिता उपयोगयिता ॥—शयित इति । 'शीङ् स्वप्ने' । क्तः । निष्ठा शीङ्स्विदिमिदिक्ष्विदिधृषः इति कित्त्वाभावे गुण । नमस्यत इति । 'नमोवरिवश्चित्रङः क्यच्' नमसः पूजायाम्' इति क्यच् । शीतेति । 'श्यैङ् गतौ' क्तः । 'द्रवमूर्तिस्पर्शयो श्यः' इति संप्रसारणम् । श्रातमिति । 'श्रा पाके' । क्त । श्रृतं पाके' इति व्यवस्थितविभाषा । धातोः श्रभावेश । क्षीरहविषोर्नियम, अन्यत्र न स्यात् । आप्यानमिति । स्फायी ओप्यायी वृद्धौ क्त । 'प्यायः पी' इति व्यवस्थितविभाषया पी आदेशः । अनुपसर्गस्य नियम सोपसर्गस्य न स्यात् । सुरैरिति । गतिबुद्धि— इत्यत्र' अभिधायोः प्रतिपत्तौ वक्तव्य इत्यस्मिंस्तु कर्मत्वाभावः । विश्रवा इति । विश्रवो यशोऽस्यास्त्य-स्मृतेन भूयत इति । अश्रवश्चासि वृक्षाणाम्' इति भारवे । 'सुसाधनयोर्विश्रवः' इति सूत्रम् ॥

माता द्विरामीपयस्य पयोभराद्गुर्वीरिवोत्पुच्छयमानवर्णकाः ।
जात शुभयोर्मधुवेपसः मधुकाया घटोध्नीम्नसीम्नि वत्स्यति ॥ १६ ॥

मधुपमधुवेपसो जातो माता धाताया मन्सीम्नि वत्स्यति वर्धिष्यते । यस्तः यत्नेन हेतुना द्विरामी: द्वे शामनी वार्णो पयोभरात् क्षीरातिशयाद्धेतो: इवृध्मीरिव द्वे कनकी भा पीने यासाम् । उत्पुच्छयमानवर्णकाः पुच्छमुद्यम्यन्तवर्णका यासाम् । घटोध्नी: घट इव ऊधो यासाम् । शुभेयो शुभान्वितात् ॥—उत्पुच्छयमानेति । 'पुच्छभाण्डचीवराण्णिङ्

1 गा सौरमेयी माहेयी माता मुरभिरर्जुनी' इति हैम:. २. नाभी:' इति पाठ:.

'पुच्छादुदसने पर्यसने वा' इति णिङ् । द्विदाम्नीरिति । 'दामहायनान्ताच्च' इति सख्यादेर्ङीप् । घटोध्नीरिति । 'ऊधसोऽनङ्' समासान्त. । 'बहुव्रीहेरूधसो ङीष्' घ्यूध्नीरिति । 'संख्याव्ययादेर्ङीप्' इति संख्यादित्वाद् ङीप् ॥

विमिश्रयन्विश्वमिदं यशोभरैः पेपीयमानैर्भगवान्भुजंगराट् ।

अमर्षितस्यापदि नो मधुद्विषस्तस्याग्रियत्वेन जनुर्ग्रहीष्यते ॥ १७ ॥

भुजंगराट् अनन्तो भगवान् तस्य मधुद्विषो अग्रियत्वेन अग्रजत्वेन जनुर्जन्म ग्रहीष्यते । पेपीयमानै क्रियासमभिहारेण वर्धमानैर्यशोभैररतिशयितैर्यशोभिः इदं विश्वं विमिश्रयन् मिश्रं कुर्वन् नोऽस्माकमापदि अमर्षितस्य अक्षान्तस्य । विमिश्रयन्निति । 'मुण्डमिश्रश्लक्ष्णलवणव्रतवस्त्रहलकलकृततूस्तेभ्यो णिच्' इति करणे णिच् । पेपीयमानैरिति । धातोरेकाचो हलादे क्रियासमभिहारे यङ्' पौन पुन्यं भृशार्थो वा क्रियासमभिहार । 'लिड्यङोश्च' इति धातो.-पीआदेश । 'भृपस्तितिक्षायाम्' इति सेटो निष्ठाया[मि] । किच्चाभावात् गुण. । अग्रियेति । 'घच्छौ च' इत्यग्रशब्दाद्भावे घ ॥

चङ्क्रम्यमाणानसदध्वनौजसा शोशूयमानान्समरे जिघांसतः ।

तान्दन्दशूकान्सहकृत्वरी हरेर्मायाग्र्यधाम्न्येष्यति नन्दतो जनिम्॥१८॥

माया हरे सहकृत्वरी सहकारिणी सती नन्दतो नन्दगोपात् जनिं जन्म एष्यति । दन्दशूकान् हिंस्रान् असुरान् समरे जिघासत असदध्वना दुर्मार्गेण चङ्क्रम्यमाणान् कौटिल्येन गच्छत ओजसा शोशूयमानान् भृशं वर्धमानान् अग्र्यधाम्नि अग्र्यं श्रेष्ठं धाम प्रभावो यस्या. ॥—चङ्क्रम्यमाणानिति । 'क्रमु पादविक्षेपे' । 'नित्यं कौटिल्ये गतौ' इति गत्यर्थात् कौटिल्य एव यङ् । 'नुगतोऽनुनासिकान्तस्य' इत्यभ्यासस्य नुक् । दन्दशूकानिति । 'दंश दंशने । 'लुपसदचरजपजमदहदशगॄभ्यो भावगर्हायाम्' इति धात्वर्थगर्हायामेव यङ् । 'यजजपदशां यङ ' इत्युक. । अग्र्यधाम्नीति । 'अग्राद्यत्' 'तत्र भव ' इत्यर्थे 'अन उपधालोपिनोऽन्यतरस्याम्' इति वा ङीप् । 'अल्लोपोऽन.', 'अलोऽन्त्यात्पूर्व उपधा', 'अदर्शनं लोप ' । शोशूयमानानिति । 'विभाषा श्वे ' इति लिड्यङोर्वा सप्रसारणम् । 'शेश्वीयमानान्' इति वा पाठ ॥

उद्द्योतितं येन विपत्तमःसु वः प्रागप्यतिप्रद्युतितस्य शार्ङ्गिणः ।

तस्याद्य नः पालयितुं व्रजेत गां साहायकेनैधयितुं मुदं सुराः ॥१९॥

हे सुरा., यूयं साहायकेन सहायेन व्यापारेण तस्य शार्ङ्गिण. मुदं एधयितुं वर्धयितु गा भुवं व्रजेत गच्छेत। येन शार्ङ्गिणा व विपत्तम सु विपत्स्वेव तम सु प्रागपि उद्द्योतित प्रज्वलितं अत्यन्ततेजस्विना भूतं अद्य न' पालयितु अतिप्रद्युतितस्य अतिशयेन प्रद्योतितुमारब्धस्य ॥—उद्द्योतितमिति । 'द्युती दीप्तौ' । भावे क्तः । 'उदुपधाद्भावादिकर्मणोरन्यतरस्याम्' इति सेटो निष्ठाया. पक्षे किच्चाभाव. । प्रद्युतितस्येत्यादिकर्मणि किच्चपक्ष । पालयितुमिति । 'सत्यापपाशरूपवीणातूलश्लोकसेनालोमत्वचवर्मवर्णचूर्णचुरादिभ्यो णिच्' इति

चुरादिभ्यः स्वार्थे णिच् । पुषयितुमिति । 'हेतुमति च' इति स्वतन्त्रस्य कर्तुः प्रेरकः त
द्व्यापारे प्रेषणादौ वाच्ये णिच् । साहायकेनेति । 'सहायाद्वा' इति वुञ् ॥

महीयमानस्य महीं भजेज्जगद्गोपायितुं कामयितुर्मनुष्यताम् ।
ऋतीयमानस्य धृतिं सपर्यया देवस्य शिश्वाययिषद्युयौवनम् ॥ २० ॥

युवयौवनं स्वगुणवतिसमूहं देवस्य सपर्यया पूजया धृतिं सुखं शिश्वाययिषत् वर्धयितु
मिच्छत् महीं भजेत गच्छतु । जगत् गोपायितुं रक्षितुं मनुष्यतां कामयितुरेवमृतीयमानस्य ॥—
महीयमानस्येति । 'महीङ् पूजायाम्' । 'कण्ड्वादिभ्यो यक्' । गोपायितुमिति । 'गुपूधूपविच्छि
पणिपनिभ्य आयः' । ऋतीयमानस्येति । ऋतिः सौत्रो धातुर्घृणायां वर्तते । 'ऋतेरीयङ्' ।
कामयितुरिति । 'कमेर्णिङ्' । शिश्वाययिषदिति । श्वेर्णिजन्तात् सनि लट् 'णौ च
संश्चङोः' इति संप्रसारणे विकल्पः । यौवनेति । युवतिशब्दात् भिक्षादित्वात् समूहे पुंवद्भावा
त्तिप्रत्ययनिवृत्तिः । 'अन्' इति प्रकृतिभावात् 'नस्तद्धिते' इति टिलोपाभावः ॥

पादाम्बुभूत्या पवितां विधाय गां यशो गुम्फित्वा विभवोऽपि भूयसि ।
अजोऽतृषित्वाऽसुरमारजा रुचो क्षुधो लुभित्वाशु पदं स्वमेष्यति ॥ २१ ॥

अजो विष्णुरेवं कृत्वा आशु स्वं पदमेष्यति प्राप्स्यति । किं कृत्वा । पादाम्बुभूत्या श्री
पादारविन्दपरागेण गां भूमिं पवितां विधाय यशो गुम्फित्वा ग्रथितं कृत्वा भूयसि बहु
तरेऽपि विभवे अतृषित्वा संतोषमकृत्वा रुचः असुरमारजाः रुचः पीताः लुभित्वा अ
पनीय ॥—पवितामिति । पूङ् । 'पूङश्च' इति वेट् । 'पूङः क्त्वा च' इति कित्त्वाभावः ।
गुम्फित्वा इति । 'गुफ गुम्फ ग्रन्थे' । 'नोपधात्थफान्ताद्वा' इति पाक्षिकं कित्त्वाभावः । लु
भित्वेति । 'लुभ अपनयने' । वा । 'वसतिक्षुधोरिट्' इति वा कित्त्वप्रतिषेधः । अतृ
षित्वा इति । 'ञितृष पिपासायाम्' । 'तृषिमृषिकृशेः काश्यपस्य' इति सेटः क्त्वाप्रत्ययस्य
वा कित्त्वम् । एष्यति । 'स्यतासी लृलुटोः' इति स्यः ॥

कृत्वेति दिद्योतिषु निर्मनोरुजं हरिस्पृशा सार्वगिराविधाय च ।
गोप्ता सतां सत्सु सपक्षतोऽध्ययीद्दिद्युतिषु वेधा निजधाम विभ्रगुः ॥ २२ ॥

स वेधाः सत् सदः तां सभामिति सार्वगिरा सर्वस्मै हितया गिरा निर्मनोरुजं मनोरुजया
मनःपीडया निर्गतं कृत्वा तत तस्मात् स्थानात् निजधाम अध्ययीत् गतवान् । सतां च
धर्मनिरतानां गोप्ता । सपक्षतः स्थिरबुद्धिः । विभ्रगुः विभ्रा गावो यस्य । दिद्यो
तिषु द्योतितुमिच्छु । हरिस्पृशा मनोहरया हरि स्पृशतीति । सत्सु धामप्रतिक्रान्तम् ॥—
दिद्योतिषुमिति । 'रलो व्युपधाद्धलादेः संश्च' इति सेटः सनः पाक्षिके कित्त्वाभावे गुणः ।
सार्वगिरेति । [सर्वस्मै हिता । 'सर्वपुरुषाभ्यां णढञौ' इति णप्रत्ययः आदिवृद्धिः] गॄ
शब्दे । संपदादित्वात् क्विप् । 'अपृक्त एकाल्प्रत्ययः' इत्यपृक्तसंज्ञा । 'वेरपृक्तस्य' इति
वैर्लोपः । तत्पुरुषः समानाधिकरणः कर्मधारयः इति कर्मधारयसंज्ञा । 'पुंवत्कर्मधारय–

इति पूर्वपदस्य पुंवद्भावः। निजधामेति। विशेषणसमास । 'प्रथमानिर्दिष्टं समास उपसर्जनम्' इत्युपसर्जनसञ्ज्ञा। 'उपसर्जनं पूर्वम्' इति निजशब्दस्य पूर्वनिपात. । निर्मनोरुजमिति। 'निरादय. क्रान्ताद्यर्थे पञ्चम्या' इति समास. । 'एकविभक्ति चापूर्वनिपाते' इति मनोरुजाशब्दस्योपसर्जनसञ्ज्ञा। 'गोस्त्रियोरुपसर्जनस्य' इति ह्रस्व । 'कृत्तद्धितसमासाश्च' इति प्रातिपदिकसञ्ज्ञाया सुप्। वेधा इति। 'अर्थवदधातुरप्रत्यय प्रातिपदिकम्' इति प्रातिपदिकसंज्ञा। चित्रगुरिति। 'गोस्त्रियोरुपसर्जनस्य' इति ह्रस्व । अतिद्यु। 'अत्यादय. क्रान्ताद्यर्थे द्वितीयया' इति समास । 'ह्रस्वो नपुंसके प्रातिपदिकस्य' इति ह्रस्वत्वम्। 'एच इग्घ्रस्वादेशे' इति ह्रस्वादेशे 'स्थानेऽन्तरतम' 'ऊकालोऽज्झ्रस्वदीर्घप्लुत'। गोप्ता इति। 'आयादय आर्धधातुके वा' इति तृचि पाक्षिक आय । हृदिस्पृशेति। 'हृद्युभ्या ङेरुपसंख्यानम्' इत्यलुक्। अविचाचलिरिति। चलेर्यङ्। 'सहिचलिपतिभ्यो यङन्तेभ्य किकिनौ वक्तव्यौ' ॥

ऐन्द्रीं पुरीमाजुहुवे चकासती या शूरसेनेषु विभाति नीवृति ।
गुण्येषु पुण्या मधुरेति पूरभूत्तत्रोग्रसेनः किल पार्थिवाग्रणीः ॥ २३ ॥

मधुरा इति प्रसिद्धा या पूरैन्द्रीं पुरीमाजुहुवे स्पर्धया आहूतवती। तत्र उग्रसेन पार्थिवाग्रणी राजश्रेष्ठ· अभूत् किल। शूरसेनेषु नीवृति जनपदे चकासती शोभमाना विभाति (दीव्यमाने)। गुण्येषु गुणवत्सु पुण्या शुद्धकरी ॥—शूरसेनेष्विति । शूरसेनाना राज्ञां निवास इति विगृह्य 'तस्य निवास' इत्यण्। तस्य 'जनपदे लुप्'। 'लुपि युक्तवद्व्यक्तिवचने' इति प्रकृत्यर्थवदेव लिङ्गसंख्ये। गुण्येष्विति । यत्प्रकरणे 'अन्येभ्योऽपि दृश्यते' इति यत्प्रत्यय । यानि विशेषणानि तेषा पुंवद्भावाभाव (?)। पार्थिवाग्रणीरिति। 'सर्वभूमिपृथिवीभ्यामणञौ' इत्यण्। 'तस्येश्वर' इत्यर्थे। 'अग्रग्रामाभ्या नयतेर्णो वक्तव्य' इति णत्वम्। नीवृतीति सपदादित्वाद्वृते· क्विप्। 'नहिवृति–' इति नेर्दीर्घ । आजुहुवे इति। 'ह्वेञ् स्पर्धायामाह्वाने' । 'अभ्यस्तस्य च' इति द्विर्वचनात् पूर्वं संप्रसारणम् ॥

ऊवुस्तथान्ये न नृपा वृषापि नो ववौ यथोवाय यशःपटं गुणैः ।
सोऽविद्धचेता विषयेण तेन वा निजेव पत्नी पतिवत्न्यभून्मही ॥२४॥

स उग्रसेनो गुणैरुरागाभिगाभिकै सांग्रामिकैश्च यश पट यश एव पटं यथा उवाय वयति स्म, तथा अन्ये नृपा न ऊवु उतवन्तः। वृषा इन्द्र· तथा नो ववौ न उतवान्। विषयेण विषयै शब्दादिभिरविद्धचेता अनभिभूतचित्त । तेन निजा पत्नीव मही पतिवत्नी सभर्तृका अभूत् ॥–विषयेणेति । 'जात्याख्यायामेकस्मिन्बहुवचनमन्यतरस्याम्' इति जात्यर्थस्य वा बहुवद्भाव । विद्धेति। 'न संप्रसारणे संप्रसारणम्' इति पूर्वं परस्य संप्रसारणे कृते पूर्वस्य प्रसक्तं प्रतिषिध्यते। उवायेति। 'वेञ् तन्तुसंताने'। 'वेञो वयि' इति 'लिटि वयो य' इति यकारस्य संप्रसारण प्रतिषिध्यते। ऊवुरिति। 'वश्चास्यान्यतरस्या किति' इति यकारस्य वा वकार· । ववाविति। 'वेञ' इति संप्रसारणद्वयं प्रतिषि-

प्यते । पतिवत्नीति । पतिशब्दान्मतुप् । 'अन्तर्वत्पतिवतोर्नुक्' । मान्तत्वादुगित्वात् ङीप् । पत्नीति । 'पत्युर्नो यज्ञसंयोगे' इति पतिशब्दस्य नकारः नान्तत्वान्ङीप् ॥

प्रताय कीर्तिं सितपर्यं विशोऽमुना प्रताय सम्यक्परिवीय वा विषम् ।
बभूव राजन्सहजोऽस्य देवकः प्रस्याय सन्तं भुवनं निषेविता ॥२५॥

अस्य कमठेनस्य सहजो देवको बभूव । कीर्तिं सितपर्यं वर्त्म प्रताय । अमुना सितयेन विशः प्रताय स्वात्मनय स्थिरं च सम्यक् परिवीय परिवीतां कृत्वा राजन् दीप्यमानः प्रस्याय सन्तं वर्तमानं भुवनं निषेविता इदसेवकः ॥—प्रतायेति । 'ल्यपि च' इति वेञः संप्रसारणाभावः । प्रस्यायेति । 'स्या बयोतामो' । 'ल्यप' इति ल्यपि संप्रसारणप्रतिषेधः । प्रतायेति । वेञः संप्रसारणे 'ज्यश्च' इति ल्यपि संप्रसारणाभावः । परिवीयेति । 'विभाषा परेः' इति वेञो ल्यपि संप्रसारणम् । 'हल' इति दीर्घत्वेन तुग् बाध्यते ॥

पूतक्रतायी च मनु च मानवी वृषाकपायी च करिष्यती चिरं ।
उज्ञाञ्चकाभास गुणैरकृत्रिमै रते सपत्नीव सुतास्य देवकी ॥ २६ ॥

अस्य देवकस्य देवकी नाम सुता उज्ञाञ्चकामास सर्वं सुसुभे । अकृत्रिमैः स्वाभाविकैर्गुणैरेताश्चिरकरिष्यती चिरञ्जुमारभ्या । पूतक्रतायी पूतक्रतोरिन्द्रस्य स्त्रियधर्मी मनुं मनोः स्त्रियं शतरूपां च, मानवीं मनोः स्वपत्यं देवहूतिम् वृषाकपायीं वृषाकपेः स्त्रियं च श्रियं गौरीं वा । रतौ सपत्नीव तथा सरती ॥—उज्ञाञ्चकामासेति । ल्य (?) । 'कास्प्रत्ययादाममन्त्रे लिटि' इति लिटि आम्प्रत्ययः । चसनेऽत्र इति वचनम् । 'सुपम्यायर्थे' । सपत्नीति । 'नित्यं सपत्न्यादिषु' इति निपात्यते । समानः पतिरस्या इति विग्रहः । पतिशब्दस्य नकारः । समानस्य सस्य ङीप् । पूतक्रतायीमिति । 'पूतक्रतोरै च' इति ङीप् । ऐकारादेशश्च । वृषाकपायीमिति । 'वृषाकप्यग्निकुसितकुसिदानामुदात्तः' इति ङीपैकारादेशौ । 'हरमित्र वृषाकपी' । मनुमिति । 'मनोरौ वा' इति ङीप्सहितयोरौकारैकारयोरभावे पाक्षिके रूपम् । मानवीमिति । मनोरपत्यमित्यण् । देवकीमिति । देवकस्यापत्यं देवकी । 'अत इञ्' 'संज्ञापूर्वको विधिरनित्यः' इति वृद्ध्यभावः । 'इतो मनुष्यजातेः' इति ङीप् । देवकी ॥

गार्गीव विज्ञानघना यशस्यये श्येनी कटाक्षोऽथसुस्मितैर्दिवा ।
गौरीगरिष्ठा सापत्नीर्विलसन्नवीसैधावभूवासुतकाभनीयका ॥ २७ ॥

सा देवकी एवंविधाभूत् बभूव । गार्गी यथास्य योगस्यपरममिव विज्ञानघना ज्योतिषा विज्ञानेन प्रसिद्धा । यशस्ययैः स्त्रियः श्येनीः श्वेतवर्णा विलसन्ती । कटाक्षोऽथसुस्मितैः स्त्रियः एनकी चित्रवर्णा विलसन्ती । गौरीमरिष्ठा गौरीव गुरुतरा । अद्भुतकमनीयका । कमनीयकं कमनीयत्वम् ॥ —एवंविधभूवेति । 'इजादेश्च गुरुमतोऽनृच्छः' इति आम् । आमो मितमन्तत्वात् आमः इति लुक् । रूपसंज्ञायां प्रातिपदिकत्वे सु तस्य 'अव्य

यादाप्सुपः' इति सुपो लुक् । 'स्वरादिनिपातमव्ययम्' इत्यव्ययसंज्ञा । स्वर्गमिति स्व-रादिषु पठनात् । गार्गीति । 'गर्गादिभ्यो यञ्', 'यञश्च' इति ङीप् । श्येनीरिति । श्येतो गुणोऽस्यास्तीति श्येत । 'गुणवचनेभ्यो मतुपो लुगिष्टः' । 'वर्णादनुदात्तात्तोपधात्तो नः' इति वा ङीप् तकारस्य नकारः । (शबलीरिति) अन्यतो ङीष् । गौरीरिति । 'षिद्गौरादिभ्यश्च' इति ङीष् । कामनीयका इति । 'योपधाद्गुरूपोत्तमाद्वुञ्' । भावकर्मणोः ॥

स्वःश्रेणिसौभाग्यमभिमतिं अतीतरां विभाव्य तत्र कुलधर्मसंपदम् ।

सा जागरामास निषेवणे हरेराविर्बभूवात्मसु पुण्यशालिनाम् ॥ २८ ॥

सा स्वःश्रेणिसौभाग्यमभिमतिं स्वर्गश्रेणिसमूहस्य सुभगत्वाभिमानं विभाव्य बुद्ध्या जहार । अतीतरां अतिशयेन साध्वी कुलधर्मसंपदं स्वकुलधर्मसमृद्धिं तत्र रक्ष । हरेर्निषेवणे जा-गरामास तत्परा बभूव । पुण्यशालिनाम् आत्मसु आविर्बभूव उपविवेश ॥—जागरामासेति । 'उपविदजागृभ्योऽन्यतरस्याम्' इत्याम् । तद्ध इति । 'आमेत एकेऽमिति' इत्यास्य । लिटः किपे आतो लोप । 'द्विर्वचनेऽचि' इति स्थानिवद्भावाद् द्विर्वचने पुनरप्यालोप । बिभ्याञ्चेति । 'न ल्यो लिटि' इत्यागमाभाव । 'लिटभ्यासस्योभयेषाम्' इति सम्प्रसार-णम् । णलि 'अचो ञ्णिति' इति वृद्धिः । [भोग्यमिति ।] स्वर्गसमूहस्य सौभाग्यमभिमानं भारं ॥

विलासकुल्यां श्रीमति पुत्रि नो गिरः श्रवणादरेणेति प्रतिपित्सुमानसा ।

गुरोः सदा यापयतोऽनुशासनं नगेण मूर्ध्ना बिभराञ्चकार सा ॥ २९ ॥

तथा वधूत्वयात् । 'ये सघर्मं वसन्ति धीराः कर्मार्थहितवे' इति भागवते । अन्मना मधो कुर्वं विभूषयन् मधुकुञ्जकारमूल ॥— विधीकस इति । वेदानां बहूनां प्रसर्म सम्दनिवेशे 'सरूपाणामेकशेष एकविभक्तौ' इति एक एव शिष्यते अन्येषां निवृत्तिः । चपामयोरिति । 'ष्विव तुति' 'प्वोः सिच्' । सिचः किलामावपक्षे अनुनासिकलोपा भाव । मधूपमिति । सुपायुपाक्सतुपरयां प्वोः शिवा वचनम् इति सिजभावपक्षे प्वो- रट् । मधुक्षदिति । 'शल इगुपधादनिटः क्स' इति प्वो क्सादेशः । धादेर्घातोधः इति हस्य घः । एकयो यतो मधु- इत्यादिना वर्तं वत्स वालौम् ॥

गर्गेण निर्व्यूढविवाहसत्क्रियौ तौ चक्रवाकाविव वत्सलौ मिथः ।
वात्स्यादि गार्ग्याविव दंपती गतौ चाकव्यमाश्लिक्षतुरप्यहर्षुलम् ॥ २१ ॥

तौ दंपती वात्स्याविव चाकव्यं शाखमसमूहं यथोचितमाश्लिक्षत् आलिलिङ्ग । वात्सी च वात्स्यायनश्च वात्स्यौ । गार्ग्याविव । गार्गी च गार्गायणश्च गार्ग्यौ । गर्गेण कुलगुरुणा निर्व्यूढविवाहसत्क्रियौ कृतविवाहसंस्कारौ । चक्रवाकाविव । अन्योन्यस्नेहसतया च स्नेहे स्निग्धौ । चक्रवाकश्च चक्रवाकी च चक्रवाकौ । उभयत्र स्नेहात् उदग्रत्वात्तं हर्षुलं हर्षयुक्तम् ॥— वात्स्याविति । वृद्धो यूना तल्लक्षणश्चेदेव विशेषः इति वृद्ध शिष्यते । अपत्यं पौत्रप्रभृति गोत्रम् । अपत्यमन्तर्हितं वृद्धम् । वात्स्येति । 'स्त्री पुंवच्च' इति यूना सहवचने वृद्धा स्त्री शिष्यते । तस्याः पुंवद्भावश्च । चक्रवाकाविति । 'पुमान् स्त्रिया' इति पुमान् शिष्यते । हर्षुलमिति । हर्षयुक्तम् औणादिकः । आश्लिक्षदिति । 'श्लिष आलिङ्गने' इति धातुः ॥

असूषुपत्तां कबरीकृतस्रज कंस कनिष्ठामुपलालस्य देवकीम् ।
अदर्शतां सादरमानुकूलिकौ पुत्रौ यथानं पितरौ कृतार्थताम् ॥ २२ ॥

कंसः कनिष्ठां तां देवकीं उपलाल्य असूषुपत् शोपयति स्म । कबरीकृतस्रज कबरी केशरचना । पितरौ माता पिता च । आनुकूलिकौ अनुकूले वर्तमानौ । पुत्रं दुहितरं च पुत्रौ सादरमदर्शताम् अपश्यतां कृतार्थतां यथायौ ॥—पुत्राविति । 'भ्रातृ- पुत्रौ स्वसृदुहितृभ्याम्' इति पुत्र शिष्यते । दुहिता निवर्तते । पितराविति । 'पिता मात्रा' इति पिता शिष्यते । अदर्शतामिति । न दृश इति क्सामावे 'इरितो वा' इत्यङ् । ऋदृशोऽङि गुणः । उरण् रपरः । असूषुपदिति । णिश्रिद्रुस्रुभ्यः कर्तरि चङ्' इति च्लेश्चङ् । 'णौ चङ्युपधाया ह्रस्वः' । 'चङि' इति द्विर्वचनम् । कबरीति । 'नाम पद्कुण्डगोणस्थलभाजनागकालनीलकुशकामुककबराद्वृत्त्यमत्रावपनाकृत्रिमाश्राणास्थौल्य वर्णानाच्छादनायोविकारमैथुनेच्छाकेशवेशेषु' इति ङीष् ॥

धाप्यायमाणौ श्वशुरौ प्रणम्य तौ शौरिर्वियोगार्त्युपदावचेतसौ ।
वस्त्राद्यदीयायत साधितार्थया जन्यान्वितो च सुतया निरैयत ॥ २३ ॥

अथ शौरि जन्यया भार्यया सह तौ श्वशुरौ श्वशुरं श्वश्रूं च प्रणम्य तदीयात् वस्त्यात् गृहात् निरैयत निर्गतवान् । बाष्पायमाणौ बाष्पमुद्वमन्तौ वियोगात्युपदातृचेतसौ । उपदातृ क्षयं गन्तृ । साधितार्थया वन्धुतया वन्धुसमूहेन अन्वितः । अर्थो विवाह ॥—श्वशुराविति । 'श्वशुर श्वश्र्वा' इति श्वशुर शिष्यते । 'श्वशुरस्योकाराकारयोर्लोपश्चेति वक्तव्यम्' इति ऊङि श्वश्रू । साधितेति । 'सिध्यतेरपारलौकिके' इत्यात्वम् । उपदातृ इति । दीङ् क्षये । 'मीनातिमिनोतिदीङा ल्यपि च' इत्यात्वम् । वन्धुतयेति । 'ग्रामजनवन्धुसहायेभ्यस्तल्' ॥

शोणीर्वहूर्गा धवलाश्च वर्करान्पद्रूश्च दासीर्गुणशालि हास्तिकम् ।
पुत्र्यै पिता यौतकमुन्मनीभवन्नदिक्षदश्वान्रथकट्यया सह ॥ ३४ ॥

पिता पुत्र्यै यौतक स्त्रीधन अदिक्षत् दत्तवान् । किं तत् । शोणी धवलाश्च वहू गा. वृषभाश्च । वर्करान् तरुणान् पशून् तरुणीश्च । पद्रू दासीश्च । गुणशालि हास्तिक हस्तिना हस्तिनीना च समूहम् । अश्वान् अश्वाश्च । रथकव्यया रथसमूहेन सह । उन्मनीभवन् उत्कीभवन् ॥—[गा इति ।] 'ग्राम्यपशुसघेष्वतरुणेषु स्त्री' इति स्त्री शिष्यते । तस्तुवर्करानिति(?) । अश्वानिति । 'अनेकशफेष्विति वक्तव्यम्' इति पुमान् शिष्यते । शोणीरिति । 'शोणात्प्राचाम्' इति वा ङीप् । पद्रूरिति । 'वोतो गुणवचनात्' इति वा ङीप् । हास्तिकमिति । 'अचित्तहस्तिधेनोष्ठक्' समूहे हस्तिनी । प्रातिपदिकात्तु 'भस्याढे तद्धिते' पुंवद्भावो वक्तव्य. । रथकट्ययेति । 'इनित्रकट्यचश्च' इति रथात् कट्यच् । पुत्र्यै इति । गौरादि. । केचिच्छार्ङ्गरवादिपाठात् ङीनिति । अन्यस्त्वाह—पुत्राद्वेति पुत्रा पुत्रीति ॥

व्यतिप्रभानो विविधस्तदोच्चकैस्तत्रैधते माङ्गलिकः स्म निस्वनः ।
रथेन कंसप्रगृहीतरश्मिना जायापतीभ्यामथ निर्ययै शनै. ॥ ३५ ॥

तदा तत्र माङ्गलिक· मङ्गलार्थो विविधो निस्वन उच्चकै एधते स्म । व्यतिप्रभान अन्योन्यविनिमयेन प्रकर्षेण शोभमान अथ जायापतीभ्या रथेन शनै. निर्ययै निष्क्रान्तम् । कंसप्रगृहीतरश्मिना कसः सारथ्यमकरोत् ॥—एधते इति । 'एध वृद्धौ' । 'भूवादयो धातव ' इति धातुसंज्ञा । 'उपदेशेऽजनुनासिक इत्' इति अकारस्येत्सज्ञायाम् 'तस्य लोप ' इति लोप । 'अनुदात्तङित आत्मनेपदम्' । निर्ययै इति । 'भावकर्मणो ' इत्यात्मनेपदम् । व्यतिप्रभान । 'कर्तरि कर्मव्यतिहारे' इत्यात्मनेपदम् ॥

शस्त्रापगोरं चलतां पदोद्धतं रजो भटानामदधत्प्रभां रवेः ।
क्ष्वेला च वादित्रनिनादमासला घनाघनानां निनदं निरास्थत ॥ ३६ ॥

भटाना पदोद्धतं रज रवे. प्रभा अदधत् अपिवत् । शस्त्रापगोर शस्त्राण्युद्यम्य चलता गच्छता क्ष्वेला सिंहनाद च घनाघनाना वर्षाकालमेघाना निनदं निरास्थत निर-

स्यति स्म । [illegible] ॥—अद्यमिति । 'घेट् पाने' । विभाषा घेट्श्व्योः इति चङ् । 'शुद्' इति षकारस्येत्संज्ञा । निरास्थदिति । 'असु क्षेपणे' । उपसर्गादस्यत्यूह्योर्वा वचनम्' इति तङ् । 'अस्यतिवक्तिख्यातिभ्योऽङ्' इति च्लेरङ् । 'अस्यते स्थुक्' । धनापगोरमिति । 'द्वितीयायां च' इति णमुल् । 'अपगुरो णमुलि' इति वा आत्वम् । 'धनापगोरम्' इति वा पाठः । रथ इति । [illegible] इति रभसकोशः ॥

यद्रा॰ सलीलं व्यतिजग्मुरुत्सुकाः परस्परं व्यत्ययभक्ष्म वेगिनः ।
अन्योन्यमुच्चैर्व्यविदन्त पथि न्यविक्षतान्त परमोत्सवो नृणाम् ॥२७॥

यद्रा॰ यत्र्यो गच्छन्त्यः पदातयः पथि सलीलं व्यतिजग्मुः क्रियाविनिमयेन गतवन्तः । परस्परं व्यतिभक्ष्म क्रियाविनिमयेनाभक्षत । अन्योन्यमुच्चैर्व्यविदन्त सम्यक् चाक्रुश । उत्सुकाः वेगिनः । परमोत्सव नृणां अन्त अन्तःकरणं न्यविक्षत ॥—व्यतिजग्मुरिति । 'न गतिहिंसार्थेभ्यः' इति तङभावः । 'इतरेतरान्योन्योपपदाच्च' इति तङभावः । व्यत्यभक्ष्मिति । 'परस्परोपपदाच्चेति वक्तव्यम्' इति तङभावः । न्यविक्षतेति । 'नेर्विशः' इति तङ् । यद्रा इति । इति हलन्तमपदं (सुभद्रासारः) । 'न विभक्तौ तुस्माः' इति अस्य सकारस्येत्संज्ञाया अभावः ॥

विस्मापयित्री जनमुग्रसेनजं त्राग्भापयित्री सुखमस्य पश्यताम् ।
निर्वापयन्ती निकटे तदा वियत्युच्चैरवस्थादशरीरिणीति गीः ॥२८॥

तदा नियतिः वक्ष्यमाणप्रकारा उच्चैः अशरीरिणी गीः निकटे उदस्थात् जनं विस्मापयित्री उग्रसेनजं कंसं भृशं भापयित्री भीतिं कर्त्री अस्य पश्यतां निर्वापयन्ती निर्वृतिं कुर्वती ॥—'ष्मिञ् चलने' । 'चिस्फुरोर्णौ' इति वा आत्वम् । भापयित्रीति । 'ञिभी भये' । आदिर्ञिटुडवः इति ञेरित्संज्ञा । 'बिभेतेर्हेतुभये' इति वा आत्वम् । विस्मापयित्रीति । 'नित्यं स्मयतेः' इत्यात्वम् ॥

त्राप्सीः स्म मा शीर्ष्णि हि कंस तेऽर्पितः [illegible] ।
अस्या भवानीसदृशोऽष्टमः सुतो विजेष्यते ते स्वबलेन जीवितम् ॥२९॥

हे कंस त्वं मा त्राप्सीः मा त्रपः । यतः ईश्वरेण अन्तकः ते शीर्ष्णि मूर्धनि अर्पितः हि एव अमति अज्ञान त्वां मा विजेष परिभूत् । अस्याः अष्टमः सुतः ते जीवितं स्वबलेन विजेष्यते विजीतं करिष्यति । भवानीसदृशः पार्वतीतुल्यायाः ॥—विजेष्यते इति । 'विपराभ्यां जेः' इति तङ् । भवानीति । [illegible] इति ङीषानुकौ । सदृशेति । [illegible] इत्यस्य आगमः । मितदृशोऽन्यत्रापरः । त्राप्सीरिति । 'अनुदात्तस्य चर्दुपधस्यान्यतरस्याम्' इति वा अमागमः । 'रधादिभ्यश्च' इति इड्विकल्पः । [शीर्ष्णीति] । 'शीर्षश्छन्दसि' ॥

संश्रृण्वतस्तामवृधद्गिरं हृदि क्रुधारदक्षिद्वयमाशु रक्तिमा ।
घर्माम्बु कंसस्य तदासिचत्तरां स्रुतोऽङ्गरागोऽलिपताखिलं वपुः ॥४०॥

तदा तां गिरं सश्रृण्वतः कंसस्य हृदि क्रुत् क्रोध अवृधत् ववृधे । अक्षिद्वयं रक्तिमा रक्तत्वं आशु आरत् प्राप्त । घर्माम्बु अखिलं वपु असिचत्तरा अतिशयेन सिक्तमकरोत् । स्रुत अङ्गराग. अलिपत लिप्तमकरोत् ॥–असिचत्तरामिति । 'लिपिसिचिह्वश्च' इत्यङ् । अलिपतेति । 'आत्मनेपदेष्वन्यतरस्याम्' इत्यङ् । अवृधदिति । पुषादिद्युताद्य्लृदितः परस्मैपदेषु' इत्यङ् । आरदिति । 'सर्तिशास्त्यर्तिभ्यश्च' इत्यङ् ॥

रजोविलिप्तीं तनुमुद्वहन्बलक्रीतीं विधास्यन्निजजीवितस्थितिम् ।
स शङ्खभिन्नीर्नृपतिर्द्विषां तनूः कर्तारमुग्रं करवालमाददे ॥ ४१ ॥

स नृपति उग्रं करवलं आददे । रजोविलिप्तीं अल्पेन रजसा विलिप्तां तनुं उद्वहन् । निजजीवितस्थितिं बलक्रीतीं बलेन क्रीता विधास्यन् । द्विषां तनू शङ्खभिन्नी· कर्तारम् ॥ आददे इति । 'डु दाञ् दाने' । 'आङो दोऽनास्यविहरणे' इति तङ् । बलक्रीतीमिति । 'क्रीतात्करणपूर्वात्' इति ङीप् । रजोविलिप्तीमिति । 'क्तादल्पाख्यायाम्' इति ङीष् । शङ्खभिन्नीरिति । 'बहुव्रीहेश्चान्तोदात्तात्' इति ङीष् ॥

मनोज्ञगात्री मधुरारुणाधरा शातोदरी चन्द्रमुखी पृथुस्तना ।
नृपेण दोष्णा सहजा जिघांसुना शीर्षण्यवालेषु हठादगृह्यत ॥ ४२ ॥

शात कृशम् । चन्द्रमुखीति । 'स्वाङ्गाच्चोपसर्जनादसंयोगोपधात्' इति वा ङीष् । मनोज्ञगात्रीति । 'अङ्गगात्रकण्ठेभ्योवक्तव्यम्' इति वा ङीष् । शातोदरीति । 'नासिकोदरौष्ठजङ्घादन्तकर्णश्रृङ्गाच्च' इति वा ङीष् । मधुरारुणाधरेति । 'न क्रोडादिबह्वचः' इति ङीष् । प्रतिषेधे टाप् । शीर्षण्येति । 'शरीरावयवाद्यत्' इति शिरश्शब्दाद्यत् । 'ये च तद्धिते' 'वा केशेषु [शिरस शीर्षन्नादेशो वक्तव्यः'] इति शीर्षन्नादेश. । 'ये चाभावकर्मणो' इति प्रकृतिभाव । दोष्णेति । 'पद्दन्नोमास्हृन्निशसन्यूषन्दोषन्यकञ्छकन्नुदन्नासञ्छस्प्रभृतिषु' इति दोषन्नादेशः॥

अनासिका शूर्पणखा कृता न किं रामेण नो वा किमहानि ताटका ।
खले ब्रुवत्येवमवाङ्मुखी सती तस्मिन्नशेषा जनताथ सारुदत् ॥ ४३ ॥

तस्मिन् एव ब्रुवति अशेषा सा जनता अवाङ्मुखी सती अरुदत् । रामेण शूर्पणखा अनासिका किं न कृता । ताटका नो वा किमहानि इति खले ॥–अरुददिति । 'रुदिर् अश्रुविमोचने' । 'इरितो वा' इत्यङ् । अनासिकेति । 'सहनञ्विद्यमानपूर्वाच्च' इति ङीष्प्रतिषेध । शूर्पणखेति । 'नखमुखात्संज्ञायाम्' इति ङीष्प्रतिषेध । अवाङ्मुखीति । 'दिक्पूर्वपदान्ङीप्' इति ङीप् ॥

१. 'अघानि' इति युक्तम्.

उपस्थिते पाणिगृहीत्युपप्लुते भय समाश्वसूर्वि पत्युरुच्चकैः ।
महान्विमर्शोऽप्युपपादि रोषणं तथा स विद्वानिति कंसमाश्वसत ॥४४॥

पाणिगृहीत्युपप्लवे पत्नीविनाशे, उपस्थिते पत्युः इति भय उच्चकैः समाश्वसत् मा भैषी । महान् विमर्शः उपपादि उपपन्नो विचारः कंसमिति आश्वसत रोषणं विद्वान् ॥—समाश्व सिति । 'ह्मयन्तक्षणश्वसजागृणिश्व्येदिताम्' इति वा अङ् । उपपादि 'चिण् ते पदः' इति कर्मणि चिणादेशः । पाणिगृहीतीति । पाणिर्गृहीतोऽस्या इति पाणिगृहीत्यादीनामर्थविशेषे ङीष्वक्तव्यः' ॥

जघित्ससे कर्मणि किं जुगुप्सिते सवित्र धर्मे त्वयि तिष्ठते जन ।
सञ्चीकृतां कीर्तिमवूपिवेव ते का वा त्वरैषा प्रवतिष्ठते वदे ॥ ४५ ॥

त्वं जुगुप्सिते निन्दिते कर्मणि किं जघित्ससे ईहसे । जन धर्मे संविद्य त्वयि तिष्ठते निर्णयहेतुत्वेनाश्रयति । ते कीर्तिं वपुष्मिव संवीकृताम् । का वा त्वरा एषा । यतो अधीने अवतिष्ठते हि ॥—संवीकृतामिति । 'कीकोऽनुपसर्गस्य' इति तङ् । अवतिष्ठते इति । समवप्रविभ्यः स्थः इति तङ् । तिष्ठते इति । प्रकाशनस्थेयाख्ययोश्च' इति तङ् । उत्तिष्ठ इति । उदोऽनूर्ध्वकर्मणि 'सद ईहायामिति वक्तव्यम्' इति तङ् ॥

अदीपि कोप कुत एष नाथसौ न स्यादधिक्षीत्यधुनास्ति निर्णयः ।
प्रसोप्यते येवपि ते जगाज्जित कथो मघेविन्वयितु महीपते ॥ ४६ ॥

हे महीपते ते कुत कस्माद्धेतोः एष कोपः अदीपि दीप्तोऽभूत् । असौ अधिक्षी शिशुना विनाभूता न स्यादिति अधुनापि न हि निर्णयोऽस्ति । प्रसोप्यते येऽपि ते विन्वयितु कस्मै भवेत् । जगज्जित ॥—अदीपीति । दीपजनबुधपूरितायिप्यायिभ्योऽन्यतरस्याम् इति च्लेस्ते चिण् । [अधिक्षीति ।] अस्त्यविक्षीति भाषायाम्' इति निपातनम् । इकूरपाध्यो दीर्घात्सुतिसप्यपृक्तं हल्' इति लुक्लोपः । प्रसोप्यत इति । 'पूङ् प्राणिप्रसवे । धातोरूपपूर्वः' । निर्णय इति । णीञ् प्रापणे' । 'णो नः' उपसर्गादसमासे ऽपि' इति णत्वम् । मघेविति । अतो येयः । लोपो व्योर्वलि' इति यलोपः । जगज्जित इति क्विप् । वेरपृक्तस्य' इति वेर्लोपः । महीपते इति । एङ्ह्रस्वात्संबुद्धेः' इति हलोप ॥

अस्या वधात्पुष्पमहीरुहो यथा च्छायां भवानच्छिदुरां स्म मा च्छिदत् ।
कीर्तिं मनस्तापहरां विसृत्वरीं ह्रीच्छेम को दुर्यशसा मलीमस ॥ ४७ ॥

भवान् अस्या वधात् कीर्तिं मा स्म च्छिदत् छिन्नां कुरु । पुष्पमहीरुहः छायाम् । अच्छिदुरां च्छेदमनर्हां छिदुरा । मनस्तापहरां विसृत्वरीं विसरणशीलां स्वतः । मम मलीमस को दुर्यशसा न ह्रीच्छत् अमत । दुर्यशसा मलीमस इति वा ॥—विसृत्वरी-मिति । 'इण्नशजिसर्तिभ्य क्वरप्' इति क्वरपि हस्वस्य पिति कृति तुक्' इति तुगा-

गम । 'आद्यन्तौ टकितौ' । अच्छिदुरामिति । 'संहितायाम्' इत्यधिकृत्य 'छे च' इति तुक् । मा च्छिददिति । 'आङ्माङोश्च' इति नित्यं तुक् । ह्रीच्छेदिति । 'ह्रीच्छ लज्जायाम्' । 'दीर्घात्' इति तुक् । रुषा च्छायामिति । 'पदान्ताद्वा' इति तुक् ॥

न्यस्याशु पाणावसिमुज्ज्वलं रथे गव्यादिजस्त्रीजनरक्षणदक्षिणम् ।

अक्रय्यमक्षय्यमुपेयुषा यशो रक्ष्ये हि भाव्यं प्रभुणा दयालुना ॥४८॥

पाणौ उज्ज्वलं असिमाशु रते न्यस्य (लोट्) स्थापय । गव्यादिजस्त्रीजनरक्षणदक्षिणम् । गव्या गोसमूह । रक्ष्णो रक्षणम् । प्रभुणा रक्ष्ये जने विषये दयालुना भाव्यं अवश्य भवितव्यम् हि अक्षय्यं क्षेतुमशक्यं अक्रय्य क्रयार्थरहित यश उपेयुषा —न्यस्येति । 'इको यणचि' इति इकारस्य यकार । पाणौ असिमिति । 'एचोऽयवायाव' इति औकारस्यावादेश । गव्येति । 'खलगोरथात्' इति यप्रत्यये 'वान्तो यि प्रत्यये' इति ओकारस्यावादेश । भाव्यमिति । 'ओरावश्यके' इति ण्यति वृद्धौ 'धातोस्तन्निमित्तस्यैव' इत्यावादेश । क्षय्येति । 'क्षय्यजय्यौ शक्यार्थे' इत्ययादेशो निपात्यते । अक्रय्यमिति । 'क्रय्यस्तदर्थे' इत्ययादेशो निपात्यते । रथ इति । 'एक पूर्वपरयो' इत्यधिकृत्य 'आद्गुण' इति एकादेश । तस्य 'अन्तादिवच्च' इति सुप् आदिवद्भाव । पदसंज्ञा ॥

नारीवधान्न न्यवृतत्स तद्गिर' कद्रूजाहिंस्र. श्रुतवानपीदृशीः ।

तां संहितोरूं युवतिं सरोरुदां शौरीर्व्यमार्क्षीत्कुररीमिवेक्षिता ॥ ४९ ॥

स कस ईदृशी तद्गिर श्रुतवानपि नारीवधात् न न्यवृतत् निवृत्त । शौरी कुररीमिव मरोरुदा भृशायमानरोदनसहिता युवतिं ईक्षिता व्यमार्क्षीत् विमर्शं कृतवान् । सहितोरूमिति । सहितावूरू यस्या. । कद्रूजहिंस्र सर्पवद्धिंसाशील ॥—कुररीमिति । 'जातेरस्त्रीविषयादयोपधात्' इति ङीष् । सहितोरूमिति । 'सहितशफलक्षणवामादेश्च' इत्यूङ् । कद्रू इति 'सज्ञायाम्' इति कद्रूशब्दादूङ् । नारीति 'शार्ङ्गरवाद्यञो ङीन्' नृनरयोर्वृद्धिश्च' इति ङीन् । युवतिमिति । 'तद्धिता ' इत्यापञ्चमाध्यायमधिकृत्य 'यूनस्ति ' इति त्रिया ति ['सर्वतोऽक्तिन्नर्थादित्येके' इति ङीष् ।] रोरुदेति । यङन्तादप्रत्यये यलोप ॥

य. साधु मन्त्रैरुपतिष्ठते हरिं तद्भावपूतानपि वोपतिष्ठते ।

चित्ते तदीये ह्युपतिष्ठते क्षमा सैतादृशस्योत्तपते कथं पुनः ॥ ५० ॥

यो मन्त्रै करणै हरिं साधु उपतिष्ठते पूजयति अपि वा तद्भावपूतान् विष्णुभक्त्या शुद्धात्मन उपतिष्ठते तैर्मैत्रीं करोति । तदीये चित्ते हि क्षमा उपतिष्ठते सनिधत्ते । सा क्षमा एतादृशस्य दुष्टस्य चित्ते कथ पुनरुत्तपते प्रकाशते ॥—हरिमुपतिष्ठत इति । 'उपान्मन्त्रकरणे' । उपतिष्ठते । 'उपाद्देवपूजासंगतिकरणमित्रकरणपथिष्विति वक्तव्यम्' इति तङ् । उपतिष्ठत इति 'अकर्मकाच्च' इति तङ् । उत्तपत इति 'उद्विभ्यां तप.' इति तङ् ॥

प्राग्मात्कश्चिदसम्भृणुते न खल्वसौ संपश्यतेऽस्या मत नान्तरेण वा ।
नो वा सतः संह्वयते वितसितं संदष्य किलाह्वयते परं सुरान् ॥५१॥

असौ कश्चिद्व्यवस्थायां प्राग्मान् न खलु संशृणुते । अन्तरेण अस्या मनसा वा न संपश्यते वीक्षते मत । आत्मनः वितसितं चिकीर्षितं सतः सज्जनान् न वा संह्वयते । किंतु संदष्य दतो भूत्वा परं केवलं सुरामाह्वयते स्पर्धया आह्वानं कुरुते ॥—संशृणुत इति । समो गम्यृच्छिप्रच्छिस्वरत्यर्तिश्रुविदिभ्यः इति कर्मानिवृत्तावात्मनेपदम् । संपश्यत इति । दृशेश्चेति वक्तव्यम्' इति तङ् । धातोरर्थान्तरे वृत्तेर्धात्वर्थेनोपसंग्रहात् । प्रसिद्धेरविवक्षातः कर्मणोऽकर्मिका क्रिया ॥ संह्वयत इति निसमुपविभ्यो ह्वः इति तङ् । आह्वयत इति । स्पर्धायामाङः इति तङ् ॥

असौ ततोऽस्या वितरीतुमात्मजानुमामुपेत्याप्यधुनैव सविधम् ।
मृत्योरुपेतात्परिपाकमेत्य सतीमेतां वराकीमथ सोऽभ्युपैतु वा ॥ ५२ ॥

ततः तस्मात् एषोऽयं अस्या आत्मजान् असौ वितरीतुं दातुमुमां सविधं प्रतिज्ञामुपेत्यापि एतां अधुना उपेतात् आसमात् असौ परिपाके । स मृत्युः अथ कालान्तरे अभ्युपैतु वा । सतीं वराकीं मन्दाम् ॥—उपेत्येति । 'यस्मादुपेरस्मिद' इत्येकादेशस्यासिद्धत्वात् तुक् । अधुनैव इति । इरितेर्वि' इति वृद्धिः । अभ्युपैतु इति । एत्येधत्यूठ्सु' इति वृद्धिः । वराकीमिति । 'अस्यमितद्युत्तकुत्स्यह पाकम्' यः प्रत्ययस्य' इतीत्संज्ञा ॥

कृतस्मितेनौजसिकोऽथ दारुकः क्षितीश्वरः साहसिकोऽथ शौरिणा ।
अनाहतामौपत गां विपद्यहो न कुण्ठभावं मतिमानुपाच्छति ॥५३॥

अथ कृतस्मितेन शौरिणा च क्षितीश्वरः गां वाचं औपत उप्त । औजसिकः ओजसा वर्तमानः । साहसिकः सहसा वर्तमानः । दारुणो हिंसाशीलः । अनाहतां सत्यामम् । मतिमान् विपद्यपि कुण्ठभावं न उपाच्छति प्राप्नोति । अहो ॥—औपत इति । वचेश्च संप्रसारणम् । आटश्च' इति वृद्धिः । उपाच्छतीति उपसर्गादृति धातौ' इति वृद्धिः । गामिति । औतोऽम्शसोः' इत्याकारादेशः । औजसिकः साहसिकः । 'ओजःसहो ऽम्भसा वर्तते' इति ठक् ॥

अकारि यस्य प्रकरः स्वयं द्विषामभुक्त कामानपि गौरियं समान् ।
अगात्सपारुह्य च तादृशस्य ते सुहृज्जनोऽथ नृवरानुतप्स्त मा ॥ ५४ ॥

हे नृवर यस्य द्विषां प्रकरः समूहः स्वयं अकारि हिंसते स्म । इयं गौः भूमिः यस्य समान् कामान् सर्वं अभुक्त भुङ्क्ते स्म । यस्य जगती अवाप्य अधिरूह्यते स्म । यद्वी क्षिपत स्म तादृशस्य ते सुहृत् सर्वं जन मा अनुतप्स पश्चात्तापं प्राप्नोतु ॥—अकारीति अचः कर्मकर्तरि' इति ते च्लेश्चिण् । अभुक्तेति । ['भुजोऽन्'] इति तदभ्दे च्लेर्वि भिद्यत्वः । अधारुहेति । 'न दुहः' इति चिण्प्रतिषेधः । अनुतप्सेति । तपोऽनुतापे च' इति चिण्प्रतिषेधः ॥

अपत्यमस्या भवते समस्तमप्यदायि राजन्ननुगृह्यतामियम् ।
भवाव्यथी दीव्य पुरीह दीव्यता जनेन मा क्लाम्य यसार्थसाधने ॥५५॥

हे राजन्, अस्या समस्तमप्यपत्यं भवते अदायि दत्तम् । इयमनुगृह्यताम् । त्वं अव्यथी अव्ययनशील भव । इह पुरि मधुराया दीव्यता दिवीवाचरता जनेन सह दीव्य शोभस्व । मा क्लाम्य । अर्थसाधने यस यत्नं कुरु ॥—अदायीति । 'चिण् भावकर्मणो' इति तशब्दे च्लेश्चिण् । अनुगृह्यतामिति । 'सार्वधातुके यक्' इति यक् । भवेति । 'कर्तरि शप्' इति शप् । दीव्येति । 'दिवादिभ्य. श्यन्' । क्लाम्यति । वा भ्राशभ्लाशभ्रमुक्रमुक्लमुत्रसित्रुटिलष ' इति श्यन् । यसेति 'यसु प्रयत्ने' 'यसोऽनुपसर्गात्' इति श्यन्विकल्प । दीव्यतेति । 'अधिकरणाच्चेति वक्तव्यम्' इति आचारे क्यच् ॥

संयस्यत: साधुहिते भियं निजामाधुन्वतीमानकदुन्दुभेर्गिरम् ।
शृण्वन्नृपस्तत्क्षणमक्ष्णुवन्मद: सोऽमित्यवक्प्रोज्झितजामिधिप्सकः॥५६॥

आनकदुन्दुभे. गिर शृण्वन् स नृप तत्क्षण अविलम्बेन ओं तथास्तु इत्यवक् उक्तवान् । साधुहिते सयस्यत यतमानस्य । निजा भिय आधुन्वतीं कम्पयन्तीम् । अक्ष्णुवन्मद व्याप्नुवन्मदो यस्य । प्रोज्झितजामिधिप्सक प्रोज्झिता जाम्या. स्वसु धिप्सा हिंसेच्छा येन ॥—संयस्यत इति । 'सयसश्च' इति । वा श्यन् । आधुन्वतीमिति । 'धूञ् कम्पने' 'स्वादिभ्य. श्नु' । शृण्वन्निति । 'श्रुव शृ च' इति श्नु शृ इत्यादेशश्च । अक्ष्णुवन्मद इति । 'अक्षू व्याप्तौ' । 'अक्षोऽन्यतरस्याम्' इति श्नु । सोऽमिति । 'सोऽचि लोपे चेत्पादपूरणम्' इति सुलोप । 'ओमाङोश्च' इति पररूपत्वम् । साधुहित इति । 'हितयोगे चतुर्थी वक्तव्या' । 'चतुर्थी तदर्था–' इति समास । 'जामि स्वसृकुलस्त्रियो' ॥

भिन्द्युर्गिरीनप्यधिकुर्वते च ये जगन्ति रुन्धन्त्यपि मण्डलं दिशाम् ।
दर्पं बलारेरपि तक्ष्णुवन्त्यलं प्रकुर्वते यान्सदराः सुरा अपि ॥५७॥
धिन्वन्ति ये बन्धुजनं तुदन्ति ये शोच्यान्कथं भव्यदृशो भवादृश. ।
स्तुत्वेति कंसं व्यतनोदथो मतिं गन्तुं सुषामानकदुन्दुभिर्गृहान्॥५८॥

द्वयोरन्वय । अथो आनकदुन्दुभि कंस इति स्तुत्वा गृहान् गन्तु मतिं व्यतनोत् । सुषामा शोभनं सान्त्ववचन यस्य । कथं स्तुत्वा । ये गिरीनपि भिन्द्यु., ये च जगन्ति अधिकुर्वते अभिभवन्ति, दिशा मण्डलमपि रुन्धन्ति, बलारेरपि दर्पं अलं तक्ष्णुवन्ति तनूकुर्वन्ति यान् सुरा सदरा सभया प्रकुर्वते सेवन्ते, बन्धुजनं धिन्वन्ति प्रीणयन्ति, ते भवादृश. त्वादृश कथ शोच्यान् अस्मादृशान् तुदन्ति व्यथयन्ति । भव्यदृश कुशलमेव पश्यन्त ॥—प्रकुर्वत इति । 'गन्धनावक्षेपणसेवनसाहसिक्यप्रतियत्नप्रकथनोपयोगेषु कृञ ' इति सेवने तङ् । अधिकुर्वत इति । 'अधे प्रसहने' इति अभिभवे तङ् । प्रसह-

१ 'दीव्यतीति दीर्घस्तु प्राच प्रामादिक ' इति नामधातुप्रक्रियाया सिद्धान्तकौमुदी.

नमभिमव परायो वा । तस्नुवन्तीति । 'तनूकरणे तक्षः' इति वा श्नु । अनेकाचा मातव । तुन्वन्तीति । तुदादिभ्यः शः 'अतो गुणे' इति पररूपत्वम् । रुन्धन्तीति । रुधादिभ्यः श्नम्' । तनोतिरिति । 'तनादिकृञ्भ्य उः' । भिन्दन्तीति । [छिदि] [भिदि] [जिभि]धीप्रमाणोः । 'भिन्त्रिकुल्म्योर च' इति उप्रत्ययः । अकारान्तादेशः । अतो लोपस्य स्थानिवद्भावाद्गुणाभावः । भिन्युरिति 'भिदवेश्च' 'उस्यपदान्तात्' इति पररूपत्वम् । 'क्रुधादिषु च' इति पत्वम् ॥

मित्रैश्चटचटदिति त्रुटितोरुहारे समर्दत स निजधाम विवेश रूपम् ।
केलीसमीकरणकाङ्क्षिभिरन्यमानपर्मोपलीपटपटापितपाटिताशम् ॥५९॥

स मित्रैः स ह निजधाम विवेश । रूपं प्रशस्तं विवेश । समर्दत' हेतौ चटचट दिति त्रुटितोरुहारे । केलीति समीक गुप(?) काङ्क्षिभिः कहायुधा ।
क्रियाविशेषणम् ॥—चटचटदिति । नित्यवीप्सयोः इति द्विर्वचनम् । तस्य परमाम्रेडितम्' । नाम्रेडितस्यान्त्यस्य तु वा' इत्यच्कन्यस्य इतेरिकारस्य च पररूपैकादेश भाव' । तकारेकारयोः पररूपविकल्पः । पटपटापितेति । पट इत्यस्य कापि बहुलं हे भवत इति वक्तव्यम्' इति डित्येषात् पूर्वं द्विर्वचनम् । नित्यमाम्रेडिते डाचीति वक्तव्यम् इति पूर्वान्त्यतकारस्योत्तरादिपकारस्य च पररूपमेकादेशः । निजधामेति । गत्यर्थानां विस्ता कर्म' [?] इत्यधिकरणस्य कर्मसंज्ञा ॥

सखीजनान्याप्यलभन्त क्षिपन्ती हस्तौ स्वसन्मातृकिकौ दधानाम् ।
स्त्रीणां नवोढां जगतोऽभिनम्यां ता पर्यगृह्णन्सुखिता पुरःस्थ ॥ ६० ॥

पवित्रपुत्रवत्सः स्त्रियो मुदिता' तां नवोढां पर्यगृह्णन् । आत्मवन्त्य सखीजनानपि क्षिपन्तीम्, स्वसन्मातृकिकौ हस्तौ दधानाम् स्वसन्ति मातृकितानि दर्पणादीनि ययो । स्त्रीणां कनिष्ठाम् । जगतः अभिगम्याम् ॥—पर्यगृह्णन्निति । 'ग्रहादिभ्य श्ना' 'आभ्यस्त्यो रात इत्यादय' । न आत्मेति । अकः सवर्णे दीर्घः इति द्वयोरेकादेशो दीर्घं । 'तु ल्यास्यप्रयत्नं सवर्णम्' । जनानिति । जन शस् । प्रथमयोः पूर्वसवर्णः इति द्वयोः पूर्वं सवर्णदीर्घ एकादेश । 'तस्माच्छसो नः पुंसि' इति सकारस्य नकारः । हस्ताविति । ना दिचि । पूर्वसवर्णदीर्घनिषेध । पुरःस्थ इति । पुरः एव परतीति पूर्वरूपैकादेश । ऊढेति । वहेर्निष्ठायां संप्रसारणम् । संप्रसारणाच्च' इति पूर्वरूपम् । जगतोऽभीति । एङः पदान्तादति' इति पूर्वरूपत्वम् ॥

आचार्याण्यो मातुलान्यश्च दास्यो गार्गायण्यो ब्राह्मण्यो गणश्च ।
रम्भोर्वश्च क्षत्रियाः पश्चात्य शूद्रा शूद्रा मोमुदामासुरुच्चैः ॥६१॥

एताः स्त्रियः उच्चैः मोमुदामासुः पुनः पुनर्मुमुदिरे । आचार्याण्यः आचार्याणां स्त्रियः । मातुलान्यः मातुलानां स्त्रियः । दास्यः दासस्य स्त्रियस्तानि । गार्गायण्यः गर्गस्योरस भूयः । गणस्य' गणकानां स्त्रिय । क्षत्रियाण्यः क्षत्रियकुलजा । शूद्राः शूद्राणां भार्याः ।

पुत्राः भ्रातृजान्युक्ताः । रम्भोरु रम्भोपमा ऊरू यस्याः तथा । नकुलः पञ्चनामत्वः । —आचार्याण्य इति । 'उपमान—'इत्यादिना ऊङ् । मातुलान्य इति । 'पितृव्यमातुल-मातामहपितामहाः' इति मातृभ्रातरि डुलच् निपात्यते । 'ऊपा ...' इति पक्षे ङीषानुकौ । श्वश्रू इति । 'नन ऊक्' ..., 'इतो मनुष्यजातेः' इति ङीष् । गार्ग्यायण्य इति । 'गर्गादिभ्यो यञ्' इति गोत्रे यञ् । 'यञश्च' 'प्राचां ष्फ तद्धितः' इति ष्फ । षित्वात् ङीष् । ... इति । 'ऊङुतः' इत्यूङ् । ... इति । 'पुंयोगादाख्यायाम्' इति ङीष् । ... इति । जातिविवक्षायाम् 'शार्ङ्गरवाद्यञो ङीन्' इति ङीन् ॥

ततो विसृज्याश्वपतादि शौरिर्द्वारिपादाब्जविलग्नचेताः ।
गर्गं च गार्ग्यं च ननाम दाक्षिं गार्ग्यायणादींश्च मुनीन्विदांवान् ॥६२॥

गोत्रापत्यम् । बादरिक बदरिकाद्(राप्यु)ञ्छन् । व्यासश्च कानीनमुनि । कन्याया अ पत्यं भूयि वरीयान् गुरुतरः । माण्डूकिः मण्डूकापत्यम् । एषां तेषां च पौत्रा पु त्राणां पुत्राश्च अनाद्यमिकाः । आश्रमिकः आश्रम्यां अधीतवान् ॥—गार्ग्यास इति । गा र्ग्यापत्यमपत्यात् 'यञञोश्च' इति प्रथमे समासे विवक्षिते 'फक्फिञोरन्यतरस्याम्' इति युवप्रत्ययस्य फको लुक् । 'वृद्धिर्यस्याचामादिस्तद्वृद्धम्' इति वृद्धसंज्ञा । वृद्धाच्छः' वै- यिकः । यूनश्च कुत्सायां [गोत्रसंज्ञेति वाच्यम्] इति युवसंज्ञा । वात्सीपर्विरिति बाह्वा- दिभ्यश्च' इतीञ् । वात्स्यायन । वृद्धस्य च पूजायाम्' इति वा युवसंज्ञायाम् यञिञोश्च इति यूनि फक् । वैश्वामित्रेति । मित्रे चर्षौ' इति पूर्वपदस्य दीर्घे विश्वामित्रः । तस्माद ऋष्यन्धकवृष्णिकुरुभ्यश्च' इत्यण् । मात्रेयेति । इतश्चानिञः इति ढक् । कौषीतकेयेति । 'शिवसंभूत्यक्षीतकादत्रसमये' इति ढक् । मार्कण्डेय इति । शुभ्रादिभ्यश्च' इति ढक् । 'ढे लोपोऽकद्र्वाः' इति उकारलोपः । मैत्रेयेति । 'गृष्ट्यादिभ्यश्च' इति ढञ् । केकयमित्रयुप्र लयानां यादेरियः । नाडायन इति । नडादिभ्य फक्' गोत्रापत्ये । व्यास इति । असु क्षेपणे' । व्याङावुपसर्गौ । घञाषच् । वि वेदान् विभज्य आ समन्तात् शिष्येषु अस्यति इति । अथवा अस्यतेव धातोर्विपूर्वात् करणे घञ् । कानीनेति । कन्यायाः कनीन च इत्यण् । कनीनादेशश्च । माण्डूकिरिति । ढक्च मण्डूकात्' इति ढक् । पौत्रा इति । अनृष्यानन्तर्ये विदादिभ्योऽञ्' इति अञ् अनृषित्वादनन्तरापत्ये पुत्रापत्यात्वात् । बादरिक इति उञ्छति इति ठक् । अनाद्यमिका इति 'अध्यायिन्यदेशकालात् इति ठक् ॥

द्वैमातुरादिसुरसंघधनोरसोऽर्वदेवदुर्विलसितानि गवेश्वरस्य ।
चेतो हरेर्विदधती पदयोर्गुणे स्वे यस्युर्मनोऽहरदयो मतुखेर्वधूः सा ६५

अथो सा वधूः मतुखेः पत्युः मनः अहरत् । मतुखेः । चेतः हरेः पदयो विदधती । द्वैमातुरादिसुरसंघघनोः । द्वैमातुरो गणपतिः । दैवदुर्विलसितानि असोढुः । गवेश्वरस्य गवामीश्वरस्य ॥—द्वैमातुरेति । द्वयोर्मात्रोरपत्यमित्यर्थे मातुरुत्संख्यासंभद्रपूर्वायाः इत्यण् । उत्वं च । दैवेयेति । कृदिकारादक्तिन इति वा ङीपि स्त्रीभ्यो ढक्' इति ढक् । घनो रिति । 'ससजुषो रुः' इति पूर्वरूपत्वम् । असोढुरिति । ऋत उत्' इति द्वयोरेक उकारो र पर । 'रात्सस्य' इति सलोपः । पत्युरिति । ख्यत्यात्परस्य' इति ङसोऽकारस्य उकार । मनोऽहरदिति । ससजुषो रुः अतो रोरप्लुतादप्लुते' इति रोरुकारः । चेतो हरेरिति । 'ह शि च' इति रोरुत्वम् । गवेश्वरस्येति । 'अवङ् स्फोटायनस्य' इति गोरवङादेशः । 'दिव' स्यन्तस्य । अथो मतुखेरिति । ओत्' इति प्रगृह्यसंज्ञायाम् 'उञः ऊँ' अपि' इति प्रकृतिभावः ॥

आनर्च यो महदपीन्दुसपत्नरत्नं पदपङ्कजोत्थ विभवे च मतिं गवेन्द्रे ।
सुन्दपत्युसोऽप्यपि कीर्तिभरेण सैव तामन्वकम्पत यथं सदसी न गौरि. ६६

स एव गौरिः षष्ठी तां कथ न अन्वकम्पत अनुवर्तते स्म । यो महदपीन् महत

कूपीन् आनर्च । गुणसंपदा स्वं पर्यष्करोत् अलङ्कृतवांश्च । गवेन्द्रे गवामिन्द्रे कृष्णे मतिं विदधे च । कीर्तिभरेण द्युलोकमपि स्कुन्वन् आवृण्वन् ॥—[स्कुन्वन्निति ।] 'स्कुञ् आवरणे' । 'स्तन्भुस्तुन्भुस्कन्भुस्कुन्भुस्कुञ्भ्यः श्नुश्च' इति श्नु । गवेन्द्र इति । 'इन्द्रे च नित्यम्' इत्यवङादेशः । महत्कूपीन् इति । 'आन्महत –'इत्यात्वे 'ऋत्यकः' इति प्रकृतिवद्भावो ह्रस्वश्च । द्युलोकमिति । 'दिव उत्' इति वस्य उकारः । एष तामिति । 'एतत्तदोः सुलोपोऽकोरनञ्समासे हलि' इति सुलोपः । सैष इति । 'सोऽचि–' इति सुलोपः । पर्यष्करोदिति । 'सुट् कात्पूर्वः' इत्यधिकृत्य 'सपर्युपेभ्यः करोतौ भूषणे' 'अडभ्यासव्यवायेऽपि' इति सुट् । 'सिवादीनाम्–' इति वा षत्वम्(?) । अन्वरुध्यतेति । 'अनो रुध कामे' इति रुधेर्दिवादित्वमात्मनेपदित्वं च ॥

पैतृष्वस्रीयाश्च मातृष्वसेया' कुल्याः स्वस्रीयाश्च काल्याणिनेयाः ।
ये भ्रातृव्या ये श्वशुर्याः कुलीनाः कौ[र]व्या ये चापि माहाकुलीनाः ६७
ये वा गर्गा ये च दासेरदेश्यास्ताक्षण्याद्या ये पुनर्दौष्कुलेयाः ।
सर्वाञ्छौरिर्वृत्तसर्वागमस्तानार्चीदुच्चैर्दैष्टिकोऽनुप्रधानम् ॥ ६८ ॥

द्वयोरन्वयः । शौरिस्तान् सर्वान् अनुप्रधानं प्रधानानुपूर्व्येण उच्चैः आर्चीत्पूजितवान् । ये कुल्याः कुलापत्यानि । पैतृष्वस्रीयाः पितुः स्वसुरपत्यानि । कुलशब्देन भेदात् कुल्य उच्यते । मातृष्वसेया मातृष्वसुरपत्यानि । स्वस्रीयाश्च स्वसुरपत्यानि च । काल्याणिनेया कल्याणीनामपत्यानि च । भ्रातृव्या भ्रातृणामपत्यानि च । ये च कुलीनाः कुलापत्यानि च श्वशुर्याः श्वशुरापत्यानि । ये च माहाकुलीनाः महाकुलापत्यानि च कौरव्या ये वा गर्गाः कुत्सितानि गर्गापत्यानि । ये च दासेरदेश्या दासीपुत्रप्रायाः । ये पुनः दौष्कुलेयाः दुष्कुलापत्यानि । ताक्षण्याद्याः तक्षापत्यप्रभृतयः । तान् । वृत्तसर्वागमः । वृत्तमधीतम् । दैष्टिको दिष्टमस्तीति मत्या युक्तः ॥—पैतृष्वस्रीया इति । 'पितृष्वसुश्छण्' इत्यपत्यार्थे छण् प्रत्ययः । मातृष्वसेया । 'मातृष्वसुश्च' इति । 'ढकि लोपः' । इति लोपोऽयम् । कुल्या इति । 'अपूर्वपदादन्यतरस्यां यड्ढकञौ' इति यत् । स्वस्रीया इति 'स्वसुश्छः' । काल्याणिनेया इति । 'कल्याण्यादीनामिनङ्' इति ढक् । इनङादेशश्च । भ्रातृव्या इति । 'भ्रातुर्व्यच्च' । श्वशुर्या इति । 'राजश्वशुराद्यत्' कुलीना इति । 'कुलात्खः' । कौरव्येति । 'कुर्वादिभ्यो ण्यः' इति ण्यः । ('कुरुनादिभ्यो ण्यः')इति ण्यप्रत्ययोऽन्योऽपि तद्राजसंज्ञोऽस्ति । तस्य बहुषु लुक् । अयं तु श्रूयत एव । माहाकुलीना इति । 'महाकुलादञ्खञौ' । गर्गा इति । 'गोत्रस्त्रियाः कुत्सने ण च' । गोत्राभिधायिनः शब्दाण्णढकौ । दासेरेति । 'क्षुद्राभ्यो वा' इति ढ्रक् । ताक्षण्येति । 'सेनान्तलक्षणकारिभ्यश्च' इति ण्यः । कारिणः कारवः । दौष्कुलेया इति । 'दुष्कुलाड्ढक्' । वृत्तेति । 'णेरध्ययने वृत्तम्' । दैष्टिकेति । 'अस्तिनास्तिदिष्टं मतिः' । अनुप्रधानमिति आनुपूर्व्येऽव्ययीभावः ॥

पुषाण धर्मं न तपांसि तप्था मा वत्स चेतश्च विधेहि कृष्णे ।
य ईदृगस्मै नमते स्वयं द्रागभीष्टमुक्त्वैवमहास्त गर्गः ॥ ६९ ॥

मग एवमुक्त्वा महात्मा गतवान्—'हे वत्स, त्वं धर्मं पुराणं पठन । तपांसि च । [मा] तथ्या आश्रय । अपि तु आत्म एव । चेत च कृष्णे निधेहि । यः पुरुषः ईश्वरमपि अर्से अमीह प्राक् स्वयं नमते ॥—पुराणेति । पुत्र पुत्री'। म्याविभ्य था' इत्त माः प्रावज्ञो' इति प्रायप्रत्ययस्य प्रातन् । तथ्या इति । तप संतापे' । तपस्तप कर्मकस्यैव' इति कर्तु कर्मवद्भाव । नमते इति । 'कर्मवत्कर्मणा तुल्यक्रियः' इति कर्मवद्भावे न दुहस्नुनमां यक्चिणौ' इति यगभावः ॥

अथ चेदयम कुरवम मृगामपचिता विचकिर आतकुसुकम् ।

अपरे च ततो निरगुम्यकुर्वत च अन्यगुम्फके ॥ ७० ॥

अथ चेदय चेदिराजाः कुरवः कुरुजनपदभूपा तथा अपरे च आतकुसुकं विच किरे विविधमवेष्टन्त । मृग अपचिताः पूजिताः ते ततो निरगुः । उपकै सर्वं व्यकुर्वत विविधमकुर्वत च ॥—[व्यकुर्वतेति ।] 'वेः शब्दकर्मणः' इति तङ् । विचकिरे इति । अकर्मकाच' इति तङ् । चेदय इति । 'वृद्धेत्कोसलाजादाञ्ञ्यङ्' इति 'जनपदशब्दात्क्षत्रियादञ्' इत्यणोऽपवाद इवन्तत्वात् ञ्यङ्प्रत्यये 'ते तद्राजाः' इति तद्राजसंज्ञायाम् 'तद्राजस्य बहुषु तेनैवास्त्रियाम्' इति लुक् । कुरव इति । कुर्वादिभ्यो ण्यः' इति ण्यप्रत्ययोऽपवादे । बहुषु लुक् । क्षत्रियसमानशब्दाज्जनपदात्तस्य राजन्यपत्यवत्' ॥

ब्रह्मण्यबुद्धिरथ विश्वजनीनशीलः शौवस्तिकेषु मतिमान्व्यधरातिथेयः ।

उच्चैस्तरर्द्धिनिजधामसभया स शौरिस्तत्पारिषद्यचरित सुखमभ्युवास ॥ ७१ ॥

अथ स शौरिः तया सह तत् निजधाम सभायां सुखं अभ्युवास । ब्रह्मण्यबुद्धिः ब्राह्मणेभ्यो हिता बुद्धिर्यस्य । विश्वजनीनं विश्वजनहितं शीलं यस्य । शौवस्तिकेषु श्वस्त्येषु च अर्थेषु मतिमान्व्यधत् आतिथेय अतिथिषु साधुः । पारिषद्यचरित परिषदि साधु चरितं यस्य । उच्चैस्तरर्द्धि उच्चैस्तरा ऋद्धिरत्र ॥—ब्रह्मण्येति । 'तस्मै हितम्' इति यत् । विश्वजनीनेति । आत्मन्विश्वजनभोगोत्तरपदात् खः । शौवस्तिकेषु । श्वसस्तुट् च' इति ठञ् तुडागमश्च । आतिथेय इति । 'पथ्यतिथिवसतिस्वपतेर्ढञ्' तत्र साधुः इत्यर्थे । पारिषद्यति । परिषदो ण्य । उच्चैस्तरेति अव्ययप्रकर्षे' इत्युक्तत्वात् अमुप्रत्ययाभावः ॥

इति वासुदेवकृतौ वासुदेवविजयकाव्ये पदचन्द्रिकाख्यया व्याख्यया समेतः प्रथमः सर्गः ।

द्वितीयः सर्गः ।

कृष्णाद्विजकेऽपचस्करेऽपो भिक्षुम काषायपटानभक्त ।

कलव्यमात्रे पटिमानमाटीत्सा देवकी आविष्कृपालुभावा ॥ १ ॥

१ अस्मिन्सर्गे श्लोको न ज्ञायते टीकायामपि मूलतोऽन्यूनानतिरिक्तानि पदानि दृश्यन्ते.

अथो सा देवकी कृष्णाङ्घ्रिभक्ते उपचस्करे स्वत सतीं ता सातिशयामकरोत् । काषायपटान् भिक्षून् अभजत्सेवत च । कषायेण रक्त काषायम् कर्तव्यमात्रे कर्तव्ये कृत्स्ने पटिमान वैदग्ध्यम् । आटीत् प्राप्ता । लाक्षिकपाणिपादा लाक्षया रक्तं पाणिपाद यस्या तत्सदृशं वा उपमानाद्भविष्यतीति व्युक्तम् (?)॥—उपचस्करे इति । प्रतियत्ने तङ् । 'उपात्प्रतियत्नवैकृतवाक्याध्याहारेषु' इति सुट् । सतो गुणान्तराधान प्रतियत्न । 'ऋतश्च सयोगादेर्गुण ' इत्यत्र 'सयोगोपधग्रहण कृञर्थम्' इति गुण । 'कृञ प्रतियत्ने' इति कर्मणि षष्ठी । कर्तव्येति । 'धातो ' इत्या तृतीयाध्यायसमाप्तेरधिकार । 'तत्रोपपद सप्तमीस्थम्' इति सप्तम्यन्तस्योपपदसज्ञा 'कृदतिङ्' इति तिङ्व्यतिरिक्ताना प्रत्ययाना कृत्सज्ञा । 'वासरूपोऽस्त्रियाम्' इति त्र्यधिकारविहितप्रत्ययवर्जमसमानरूपस्यापवादप्रत्ययस्य वोत्सर्गबाधकत्वम् । 'कृत्या' प्राङ्ण्वुल ' इति कृत्यसज्ञा । 'डुकृञ् करणे' । 'तव्यत्तव्यानीयर ' इति तव्यत् । तव्यो वा स्वरे भेद । काषायेति । 'तेन रक्त रागात्' इत्यण् । शुक्लस्य वर्णान्तरापादनमिह रञ्जेरर्थ । लाक्षिकेति । 'लाक्षारोचनाशकलकर्दमाट्ठक्' ॥

व्यनेष्ट लोभं विभवं विनिन्ये प्रत्यष्किरत्नो मनसापि किंचित् ।
सापन्नसत्त्वा च बभूव काले महोपसर्येव विशेषदृश्या ॥ २ ॥

सा लोभं व्यनेष्ट विशमितवती । विभवं धन विनिन्ये । धर्मार्थे विनियुक्तवती किंचित्प्राणिजात मनसापि नो प्रत्यष्किरत् हिंसितवती । उचिते काले आपन्नसत्त्वा गर्भिणी च बभूव । उपसर्या प्रथमगर्भग्रहणे प्राप्तकाला महागौरीव विशेषदृश्या विशेषदर्शनीया ॥—विनिन्ये इति । 'सम्माननोत्सञ्जनाचार्यकरणज्ञानभृतिविगणनव्ययेषु निय ' इति व्यये आत्मनेपदम् । व्यनेष्टेति । 'कर्तृस्थे चाशरीरे कर्मणि' इति तङ् । उपसर्येति । 'उपसर्या काल्या प्रजने' इति निपातनाद्यत् । दृश्येति । 'ऋदुपधाच्चाक्लृपिचृते ' इति क्यप् । प्रत्यष्किरदिति । 'कॄ विक्षेपे' । 'हिंसाया प्रतेश्च' इति सुट् ॥

पश्यन्पतिस्तामनुमेयगर्भामर्यो बुधानामनवद्यचर्य. ।
प्रजा न लभ्येति निजा प्रतिज्ञा स्मरन्नसावार्तिमगादसह्याम् ॥ ३ ॥

अनुमेयगर्भां ता पश्यन् असौ पति वसुदेव प्रजा न लभ्या इति असह्या आर्तिं अगात् । निजा प्रतिज्ञा स्मरन् । बुधाना अर्य प्रधानभूत । अनवद्यचर्य । अवद्यं दोष । चर्या व्यापार ॥—अनुमेयेति । 'अचो यत्' । लभ्येति । 'पोरदुपधात्' इति यत् । असह्यामिति । 'शकिसहोश्च' इति यत् । चर्येति । 'गदमदचरयमश्चानुपसर्गे' इति यत् । अवद्येति । 'अवद्यपण्यवर्या गर्ह्यपणितव्यानिरोधेषु' इति यन्निपात्यते । अर्य इति । 'अर्यः स्वामिवैश्ययो ' इति यन्निपात्यते ॥

वह्यं शुचामाकलयन्नथ स्वं धर्म्ये पुरोपक्रमते स मार्गे ।
अचायदप्याक्रममाणमर्कमक्रंस्त कृष्णापचितौ विशिष्य ॥ ४ ॥

अथ स धर्म्ये यशाध्यपेते मार्गे उपक्रमते पुरा अप्रतिबन्धेनागच्छत । आक्रममार्यं उ धर्म्यं धर्मं अध्यायत् पुथितनाथ । आविसस्य सदा पूजाम्' इति स्मृतिः । कृष्णाप चितौ विष्णुपूजायां विक्षिप्य अर्कत्व उत्सेहे । स्वं आत्मान मुक्तो बद्ध शासनकरणभूत आकलयन् निश्चिन्वन् ॥—अकस्त इति । 'इतिसर्गतायनेषु कम' इति धर्मे तद् । सर्व तस्माद् । उपक्रमते इति । उपपराभ्याम्' इति वृत्ता तद् । वृत्तिप्रतिबन्ध । आक्रममाणमिति । आङ उद्गमने' इति तद् । ज्योतिरुद्गमन इति वक्तव्यम् । बद्ध मिति । बद्ध करणम्' इति मत ॥

प्रच्छायकारस्करमस्कराढ्ये मेध्ये कृतापस्किरणैररण्ये ।
मुदास्पदे शुम्भति विष्किरौघैरगोष्पदे सत्त्वमबोधि गर्भे ॥ ५ ॥

अरण्ये सन् वर्तमानः मग तत् गर्भोत्पत्तिलक्षणं वस्तु अबोधि ज्ञातवान् । प्रच्छाय कारस्करमस्कराढ्ये प्रकृष्टच्छायैः कारस्करैः मस्करैः वेणुभिश्च समृद्धे । मेध्ये शुद्धे । कृतापस्किरणे विष्किराणां पक्षिसमूहे शुम्भति शोभमाने । मुदास्पदे मुदस्स स्थान भूते । अगोष्पदे महत्त्वात् ।गोभिरगम्ये॥—कृतापस्किरणमिति । 'कॄ विक्षेपे । अपाच्चतुष्पाच्छकुनिष्वालेखने । इ(ति) अपस्किरणमकरवेष्विति वक्तव्यम्' इति जीवि कार्ये सुट् । गोष्पदमिति । 'गोष्पदं सेवितासेवितप्रमाणेषु' इति असेविते सुट् । मुदा स्पदमिति । आस्पदं प्रतिष्ठायाम्' इति सुट् । विष्किरेति । 'विष्किरः शकुनिर्विकिरो वा' इति विपूर्वात् किरतेः शकुनय शब्दीकिरः कः इति कप्रत्यये सुट् निपात्यते । मस्करेति । मस्करमस्करिणौ वेणुपरिव्राजकयो इति सुट् । कारस्करेति । कारस्करो वृक्षः इति सुट् । अबोधीति दीपजन- इत्यादिना कर्तरि चिण् ॥

कयाशुभीयादिमसूक्तविद्याविचक्षणश्मामुरतः पदात्स्वात् ।
परस्पराक्षस्वसुखस्य मार्गाद्द्वारेण निर्याय स माधुरेण ॥ ६ ॥
यक्षोद्रकुस्तुम्बुरुपायसादीनाश्चर्यवित्प्राभृतिकान्सरम्भाम् ।
विच्छायतो जीवधिकानगच्छद्घासान्विचारयन्नपरस्परान्सः ॥ ७ ॥

सः स्वात् पदात् माथुरेण मथुरामभिनिष्क्रमता द्वारेण निर्याय अपरस्परान् विच्छा यतः संततमविच्छेदेन गच्छत घासान् विचारयन् पश्यन् ॥ [अ]गच्छत् इ । कयाशुभीयादिमसूक्तविद्याविचक्षणश्मामुरतः । कयाशुभीयं आदिम आद्यं सर्व येषां तानि सूक्तानि एव विद्या तस्यां विचक्षणा श्मामुरा यस्मिन् । परस्पराक्षस्वसुखस्य मार्गात् परस्परं अक्षय्यं अहिंसनीयं अहिंसक वा सुखस्य सुतरां प्रशंसनीय मार्गं मृगया मुखो यत्र । यक्षोद्रकुस्तुम्बुरुपायसादीन् क्षीरं मधु, कुस्तुम्बुरु धान्यकम् । आश्चर्यवि भान् विस्मो गमनम् । जीविकान् कर्मेण जीवत । सरम्भान् रम्भो वैणवो दण्डः । जीवधिकान् जीवधेन यथाहारेण जीवत ॥—घासेति । घसु हिंसायाम्' । 'तरि

१ कयाशुभीयेति पुस्तकस्थपाठः काशिकायां तु कयाशुभीय इति

शसिचतियतिजनीनामुपसंख्यानम्' इति यत् । सुशस्येति । 'शंसिदुहिगुहिभ्यो वेति वक्तव्यम्' इति क्यप् । 'अनिदिता-' इति नलोप. । कुस्तुम्बुरु इति । 'कुस्तुम्बुरूणि जाति ' इति सुट् । अपरस्परानिति । 'अपरस्पराः क्रियासातत्ये' इति सुट् । आश्चर्येति । 'चरेराङि चागुरौ' इति यप्रत्यये 'आचर्यः' । 'आश्चर्यमनित्ये' इति सुट् निपात्यते । कयाशुभीयमिति । 'मतौ छ. सूक्तसाम्नो ' इति मत्वर्थे छ । आदिमेति 'आदेश्चेति वक्तव्यम्' इति म । माधुरेणेति । मधुरामभिनिष्क्रामति । 'अभिनिष्क्रामति द्वारम्' इत्यण् । मधुरामभिनिष्क्रामतीत्यत्र द्वार करण स्वातन्त्र्येण विवक्ष्यते । क्षौद्रेति । क्षुद्राभ्रमरवटरपादपादञ्' तेन कृते सज्ञायाम् । वीवधिकानिति । 'विभाषा विवधवीवधात्' इति ष्ठन् । तेन जीवतीत्यर्थे । विश्नेति । 'यजयाचयतविच्छप्रच्छरक्षो नङ्' इति नङि 'च्छो शूट् -' इति श । 'शात्' इति चुत्वाभाव । क्रयिकानिति । 'वस्नक्रयविक्रयाट्ठन्' तेन जीवतीत्यर्थे । राम्भेति । रम्भशब्देन वंशो बोध्यते ततोऽण् । विचक्षणेति । 'चक्षिङः ख्याञ्' इत्यत्र 'असनयोश्च प्रतिषेधो वक्तव्य ' इति ख्याञभाव ॥

दर्पोल्लसद्विक्रममाणवाहां स्वपस्कराकाक्षसुरथ्यरथ्याम् ।
व्यवस्करामेत्य पुरीमवोचच्छौरिं हरिश्चन्द्रसदक्षमेवम् ॥ ८ ॥

स गर्ग पुरीं मथुरामेत्य शौरिं वसुदेवं एवं अवोचत् । दर्पोल्लसद्विक्रममाणवाहा विक्रममाणाश्चरन्तो वाहा अश्वा यस्याम् । स्वपस्कराकाक्षसुरथ्यरथ्याम् स्वपस्करा शोभमानरथाङ्गयुक्ता अकाक्षा कुत्सिताक्षरहिता सुरथ्या शोभनै रथ्यै रथ वहद्भिरश्वैर्युक्ता रथ्या रथसमूहो यस्याम् । व्यवस्करा पुरीषाद्यमेध्यरहिताम् । हरिश्चन्द्रसदक्षम् ॥—विक्रममाणेति 'वे. पादविहरणे' इति तङ् । व्यवस्करेति । 'वर्चस्केऽवस्कर ' इति सुट् । स्वपस्करेति । 'अपस्करो रथाङ्गम्' इति सुट् । हरिश्चन्द्रेति । 'प्रस्कण्वहरिश्चन्द्रावृषी' इति सुट् । काक्षेति । 'का पथ्यक्षयो ' इति को कादेश ॥

बृहस्पतौ वत्स धियोप यस्त्व कृत्ये स नोपक्रमसे किमर्थम् ।
पुष्योऽद्य नः पुंसवनस्य काल. प्राप्तश्च पौषेऽहनि तद्विधेयम् ॥ ९ ॥

रे वत्स, य धिया बृहस्पतौ उप सुराचार्यादधिक स त्व किमर्थं कृत्ये वस्तुनि विषये न उपक्रमसे आरभसे । अद्य पुष्य न. पुसवनस्य काल प्राप्तश्च । तत् पौषे पुष्ययुक्तचन्द्रयुक्ते अहनि तत् विधेयम् ॥—उपक्रमस इति । 'प्रोपाभ्या समर्थाभ्याम्' इति तङ् । पुष्ये इति । 'पुष्यसिद्ध्यौ नक्षत्रे' इति क्यप् । 'नक्षत्रेण युक्त काल ' इत्यण् । 'यस्येति च' इत्यलोप । 'पुष्यतिष्ययोर्नक्षत्राणि यलोपो वक्तव्य ' । पुष्य इति । 'लुबविशेषे' इत्यणो लुप् । 'लुपि युक्तवद्व्यक्तिवचने' । कृत्ये इति । 'विभाषा कृवृषो ' इति क्यप् । बृहस्पताविति । 'पारस्करप्रभृतीनि च सज्ञायाम्' 'तद्बृहतो करपत्योश्चोरदेवतयो सुट् तलोपश्च' । बृहन्तो देवा.। उपेति । 'उपोऽधिके च' इति कर्मप्रवचनीयत्वे 'यस्मादधिकं यस्य चेश्वरवचनं तत्र सप्तमी'॥

स्तोकात्प्ररुष्टोऽपि कर्षन्नवध्यान्यो यातुधर्मा क्रमते मुमूर्षन् ।
कंसः क्रियाणां सहसाकृतानां फलानि भोक्ता स पचेलिमानि ॥१०॥

स· कस्य· सहस्राक्षाणां क्रियाणां पयोक्षिमानि स्वयमेव पक्वानि फलानि भोक्ता यः मातुधर्मा मातॄणां राक्षसानां धर्म इव धर्म आचारो यस्य तादृशः सन् कम्पते कौटिल्येन वर्तते । लोकात्मरक्षः अस्मेन कारणेन पक्षं रक्ष· कुरु· । अवध्यान् गुर्वादीन् अपि कर्षन् हिंसन् अमूमुपन् संमाक्षिप्तमरणः ॥—कम्पत इति । 'अनुपसर्गाद्वा' इति तङ् । पयोक्षिमामीति 'के क्षिमर उपसंख्यानम्' 'कर्मकर्तरि चायमिष्यते' । अवध्यानिति । हनो वा वधश्च वक्तव्य' इति वधादेशो । लोकात्मरक्षति । 'काले च लोकम्— इत्यादिना पञ्चमी । 'लोकात्मिक—' इति समासः । अलुगुत्तरपदे इत्यधिकारात् प्राणानः । उत्तरपद इत्यापादान्तम् । पञ्चम्या लोकादिभ्य इत्यलुक् । सहस्राक्षाणामिति । ओज·सहोम्भस्तमसस्तृतीयाया इत्य लुक् । अमूमुपमिति । आपासायामुपसंख्यानम्' इति सन् । सा च प्रयोगूपम । सनि पूर्वस्तस्य इत्यास्यनेपदस्य भावकाष· । नहि धैर्यविधिमात्रमात्मनेपदनिमित्त किं तर्हि क्रियापि' इत्युक्ते । मातुधर्मेति । धर्मादनिष्केवलात्' इत्यनिच् समासान्त ॥

अजर्यमार्यैः सह संगतं तत्काम्येव कर्माण्यवजानते ते ।

श्वःश्रेयसं त्वाप्स्यति सर्पिराद्यैर्ये जानते ते न पदं विपत्स्याः ॥ ११ ॥

ते आर्यैः सदाचारपरैः सह तत् चिरात्मकं संगतं काम्येव कर्माणि अवजानते अप ह्नुवते । अजर्यं न जर्यमिति वा श्वःश्रेयसं मोक्षं आप्स्यति । ये सर्पिरादैः घृतादिना होमसाधनेन जानते प्रवर्तन्ते ते विपत्स्याः आपदः पदं न भवन्ति । 'अपदां कुर्वतां चापि विनि पातो न विद्यते' इति स्मृतिः ॥—अवजानत इति । अपह्नवे ज्ञः इति तङ् । जानत इति । अकर्मकाच्च' इति तङ् । ज्ञोऽविदर्थस्य करणे' इति षष्ठी । अजर्यमिति । 'अ जर्यं संगतम्' इति यत् । आर्यैरिति । ऋहलोर्ण्यत्' । श्वःश्रेयसमिति । मयूरव्यंसकादित्वा समासः । 'श्वसो वसीयः श्रेयसः' इत्यच् समासान्तः ॥

सजानते ब्रह्मरहस्यमन्य विरिञ्चभूये विगतस्पृहा ये ।

ता भ्रूणहत्यामपि निघ्नतस्त्व स सत्यवधान्भज नित्यमित्याम् ॥ १२ ॥

स त्वं तान् नित्यं भज । कान् । ये अन्ये ब्रह्मरहस्यं वेदस्य रहसि भव तात्पर्यं सं जानते सम्यग्विदन्ति । विरिञ्चभूये ब्रह्मत्वे विगतस्पृहाः । भ्रूणहत्यामपि निघ्नत । सत्य वधान् सत्यवादिनः । इत्यान् अनुगन्तव्यान् ॥—संजानत इति । 'संप्रतिभ्यामनाध्याने' इति तङ् । सत्यवधानिति । वदः सुपि क्यप् च' इति यत् । विरिञ्चभूये इति । भुवो भावे' इति क्यप् । भ्रूणहत्यामिति । हनस्त च' इति भावे क्यप् । इत्यानिति । एति स्तुशास्वृदृजुषः क्यप्' । सत्यवधाम् इति एकवचनपक्षे सत्यवचनयुक्तान् । अन्यमिति । अमयत्' । रहस्यमिति । दिगादिभ्यो यत्' ॥

उक्त्वेत्युपि कारितयोग्यकर्मा शौरिं समापृच्छय सभृत्यमार्यम् ।

मा·ष्लन्येयामगपत्नुभेयास्त्व मार्गयलोक कलयन्स्वधामैस् ॥ १३ ॥

१ रिधि इति पुस्तकस्य· पाठ· आदिविष्यनुसारं परिष्कृत

ऋषि इति उक्त्वा कारितयोग्यकर्मा पुंसवनादि कारयित्वा शौरिं समापृच्छ्य नगरात् स्वधाम ऐत् गतवान् । समृत्यभार्यं भृत्यभार्यासहितं मार्ग्यशोकं कलयन् अपनेयदुःखं चिन्तयन् । साहस्रखेयात् साहस्रं सहस्रपरिमितेन धनेन हेतुना निर्वृत्त खेय परिखा यत्र । —खेयानिति । 'खनु अवदारणे' । 'ई च खन' इति खने. क्यप् । अन्त्यस्य च ई-त्वम् । भृत्येति । 'भृञोऽसंज्ञायाम्' इति क्यप् । भार्येति । 'ऋहलोर्ण्यत्' । मार्ग्येति । 'मृजेर्विभाषा' इति क्यप् । तदभावे 'ऋहलोर्ण्यत्' । पक्षे वृद्धि कुत्व च । 'मृज्य' इति पाठे क्यपि 'क्ङिति च' इति मृजेर्वृद्धेर्लघूपधगुणस्य प्रतिषेध' । साहस्रमिति । 'तेन निर्वृत्तम्' इत्यण् ॥

मासे सुतं वैजननेऽथ सूतमादाय शौरिर्वदमानमद्यौत् ।

तमात्मनालक्षतमं कुराजं भिद्योद्ध्यकल्पं व्यथितोऽमृषोद्यः ॥ १४ ॥

अथ शौरि. वैजनने प्रसवयोग्ये मासे सूतं सुतमादाय त कुराज कुत्सितं राजानं अ-द्यौत् अभिगतवान् । वदमानं भासमानम् । आत्मनालक्षतम लक्षसंख्यापूरक बहुपरिवार-युक्तम् । भिद्योद्ध्यकल्प नदविशेषद्वयवत् दुर्निवारम् । व्यथित । अमृषोद्य मृषावादर-हित ॥—वदमानमिति । 'भासनोपसंभाषाज्ञानयत्नविमत्युपमन्त्रणेषु वद' इति शानच् । अमृषोद्य इति । 'राजसूयसूर्यमृषोद्यरुच्यकुप्यकृष्टपच्याव्यथ्या' इति क्यन्निपात्यते । भि-द्योद्ध्येति । 'भिद्योद्ध्यौ नदे' इति क्यन्निपात्यते । आत्मनालक्षतममिति । 'नित्य शता-दिमासार्धमाससंवत्सराच्च' इति तमडागम । 'आत्मनश्च पूरणे' इत्यलुक् । वैजनन इति । विजननशब्दात् 'ज्योत्स्नादिभ्य उपसंख्यानम्' इति अण् मत्वर्थीय । अद्यौत् । "द्यु अभिगमने' ॥

संस्त्यानया सिध्यरुचः शुचास्य प्रष्ठस्य शिष्टेषु गविष्ठिरस्य ।

प्रणाय्यगृह्योऽतिविनीयधामाप्यप्रेष्ठ सत्योद्यतया स कंसः ॥ १५ ॥

स कंस अस्य सत्योद्यतया सत्यवादितया अति अतिशयेन अप्रेष्ठ प्रीतोऽभूत् । प्र-णाय्यगृह्य. असंमतजनपक्ष्य' । विनीयधामा विनीयस्य पापस्य आस्पदमपि । संस्त्या-नया घनीभूतया शुचा सिध्यरुच पुष्यनक्षत्रवद् म्लानशोभस्य । शिष्टेषु प्रष्ठस्य पुरोगमस्य। गवि वाचि स्थिरस्य ॥—[विनीयेति ।] 'विपूयविनीयजित्या मुञ्जकल्कहलिषु' इति कल्के क्यन्निपात्यते । गृह्येति । 'पदास्वैरिबाह्यापक्ष्येषु च' इति पक्षभावे क्यप् । प्रणाय्येति । 'प्र-णाय्योऽसमतौ' इति ण्यदायादेशनिपातनम् । गविष्ठिरस्येति । 'गवियुधिभ्यां स्थिर' इति षत्वम् । अलुक् च निपातनात् । संस्त्यानेति । 'संयोगादेरातो धातोर्यण्वत' इति निष्ठानत्वम् । प्रष्ठस्येति । 'प्रष्ठोऽग्रगामिनि' इति षत्वम् ॥

अवीवचच्चेति तथा व्यथां मा युग्येन यायाः ससुतः समीर्त्सन् ।

अश्राव्यपादानमनष्टमो वां न ह्यात्मजन्मा मम मित्र भीतेः ॥ १६ ॥

१ 'कुल्य' इति पुस्तकगतः पाठ. २ 'पथ्या' इति पुस्तकगत. पाठः.

स इति । अधीवचव उपचारोप । हे मित्र नन्दो त्वं व्यर्था मा तथाः कार्षीः । समुद्र सुपेन वाहनेन माया गच्छ । समीरर्सन् नर्दितुमिच्छन् । मां सुपसो ममष्टम मास जन्मा पुत्र मम भीते अपायानं हेतु न अपाति ॥—सुपेति । 'सुम्भं च पत्रे इति सुपेः क्यप् कुत्वं च । अधीवचवेति । वच परिभाषणे' । सुबादिः । तथा इति । तनादिभ्यस्थ थासोः इति वा सिचो लुक् । समीरर्सीमिति । 'ऋधु वृद्धौ' । संपूर्वः सन् । समीन्वर्षे प्रस्तदम्भुधिरस्स्पृशुनयप्रिपिधसाम्' इति पक्ष इट्समासः । अभ्यासेर्द्वितीयस्य' इति धंयाव्यस्य द्विवचनम् । आपज्ञप्यृधामीत्' इतीत्वं रपरम्, अभ्यासलोपः । खरि च' इति चर्त्वम् । क्तः कृता ॥

समप्रावदन्नैव गुणांस्तवार्यो विप्रावदन्नेह न केऽपि साधो ।
आलाप्यमाना वचसा तथैषां ममाशुनैवान्ववदिष्ट चेतः ॥ १७ ॥

हे साधो आर्याः तव गुणान् संप्रावदन्त एव । इह गुणेषु विषये न केऽपि विप्रावदन्त विरुद्धमवदन् । तथा आलाप्यमाना आलापनामानां एषां जनानां वचसा मम चेतः आशुनैव अन्ववदिष्ट अनुवादमकार्षीत् । आशु सादृश्ये ॥—संप्रावदन्तेति । 'व्यक्तायां समुच्चारणे' इति तङ् । अन्ववदिष्टेति । अनोरकर्मकात्' इति तङ् । विप्रावदन्तेति । 'वि भाषा विप्रलापे' इति तङ् । आलाप्येति । आशुयुवपिरपिलपित्रपिचमश्च इति ण्यत् ॥

अवद्यपङ्काभ्या द्विजिह्वा ममाथ ये खेचरीं वाचमुदैरिरंस्ताम् ।
नूनं गृहेशूर इतीमके मां क्षिपन्ति वर्येऽजलमानिवार्यम् ॥ १८ ॥

अथ मम द्विजिह्वा वेला अवद्यपङ्काभ्या अवद्यसमुच्चेऽभीता ये तां खेचरीं वाचं भयरीं रमाम उदैरिरन् उदीरितवन्तः । इमके कुत्सिता इमे मां गृहेशूर इति क्षिपन्ति । नूनं वर्येऽजलमनिवार्यं वर्ये जायते अजलं तेनाभिभावयम् ॥—अवद्यपङ्काभ्या इति । मोरावश्च के' इति ण्यत् । अंपूर्व्याभ्यामप्रतिसमाधः । तुम्पेरयानमः हसे' इति मलोपः । खेच रीमिति । 'तत्पुरुषे कृति बहुलम्' इति सप्तम्या अलुक् । द्विजिह्वा इति । 'प्रावृट्शर त्कालदिवां जे' इति अलुक् । वर्येति । 'विभाषा वर्षक्षरशरवरात्' इत्यलुक् ॥

अवागिरन्नैव यकन्ति नृणां ये पूतनाद्या यमसिश्रियंस्ते ।
वाणीमकार्ये प्रसितस्य तस्य न चेतसा संगिरते स्म शौरिः ॥ १९ ॥

शौरिः तस्य तादृशस्य कंसस्य वाणीं चेतसा न संगिरते स्म नाङ्गीकृतवान् । ये नृणां यकन्ति एव अभ्यन्तरान्येव अवागिरन्त भक्षितवन्तः, ते पूतनाद्या यं असिश्रियन् आश्रितवन्त । अकार्येः प्रसितस्य अकार्येषु प्रसक्तस्य ॥—अवागिरन्तेति । 'गृ निगरणे । अचाम् इति तङ् । संगिरत इति । सम' प्रतिज्ञाने' इति तङ् । असिश्रियमिति । 'णि श्रिद्रुस्रुभ्यः—' इति चङ् । अकार्येरिति । 'बहुलोप्यत्' । 'प्रसितोत्सुकाभ्याम्—' इति तृतीया ॥

इदंवचोऽनुचरमाण ईते तस्मिन्स्वमादाय शिशुं निकाय्यम् ।
आनाय्यपूज्यो मधुरां प्रणाय्यस्तां नारदः स्मायति लोकपान्थः ॥२०॥

तस्मिञ्शौरौ स्व शिशुमादाय निकाय्यं गृहं ईते सति नारद ता मधुरा आयति स्म प्राप्तवान् । इदंवच अस्य वाक्यं अनुचरमाणे अनुत्क्रम्य वर्तमाने आनाय्यपूज्य. आनाय्योऽग्निविशेष । तद्वत् पूज्य । प्रणाय्य निष्काम तथापि लोकपान्थ लोकेषु पथो नित्यं गच्छन् ॥—अनुचरमाण इति । 'उदश्चर सकर्मकात्' इत्यात्मनेपदम् । लट शानच् । 'आनाय्योऽनित्ये' इत्याङ्पूर्वान्नयतेर्ण्यदायादेशौ । प्रणाय्य इति । 'प्रणाय्यो समतौ' इति प्रपूर्वान्नयतेर्ण्यदायदेशौ । निकाय्येति । 'पाय्यसान्नाय्यनिकाय्यधाय्या मानहविर्निवाससामिधेनीषु' इति निवासे वाच्ये निपूर्वाच्चिनोतेर्ण्यदायादेशावादिकुत्वं च निपात्यते । लोकपान्थ । 'पन्थो ण नित्यम्' गच्छतीत्यर्थे ॥

सकुण्डपाय्यैर्विदिताग्निचित्यैश्चिन्वद्भिरग्नींश्च समूह्यमुख्यान् ।
अध्येतृभिः सम्यगृचां चरूणां पचैः कुशाग्रीयविशालधीभिः ॥ २१ ॥

वासिष्ठकालेयमुखेषु सामस्वधीतिभिर्ब्रह्मभिरन्विता ज्ञैः ।
सवामदेव्येषु तथैव वास्त्रवैयाघ्रमुख्यैश्च रथैर्द्रढिष्ठैः ॥ २२ ॥

अभ्रेण खे संचरमाण आराद्विलेशयद्वेषिसमानजूतिः ।
प्राह्णेतनादित्यकरोपमस्रः पुरीं ददर्शानाजताावृतां सः ॥ २३ ॥

ज्ञै विद्वद्भि ब्रह्मभि· अन्विताम् । सकुण्डपाय्यै· तन्नामक्रतुविशेषसहितै । विदिताग्निचित्यै विदिता अग्निचित्या अग्निचयन यै । समूह्यमुख्यान् अग्नीन् चिन्वद्भि । च ऋचा सम्यगध्येतृभि । सवामदेव्येषु वासिष्ठकालेयमुखेषु सामसु अधीतिभि । कुशाग्रीयविशालधीभि । कुशाग्रीया कुशाग्रवन्निशिता विशाला वा धीर्येषाम् । चरूणा पचै· तथैव रथैश्च अन्विताम् । वास्त्रवैयाघ्रमुख्यै वस्त्रेण परिवृता वास्त्रा । व्याघ्रस्य विकारश्चर्म वैयाघ्रं तै· परिवृता । तैश्च तैश्च द्रढिष्ठैर्दृढतरै । स पुरीं आरात् ददर्शान् दृष्टवान् । अभ्रेण मेघेन खे सञ्चरमाण तद्वाहनतया चरन् विलेशयद्वेषिसमानजूति गरुडतुल्यवेग । प्राह्णेतनादित्यकरोपमस्र प्राह्णेतन प्राह्णे भव । स्रा जटा । गजताावृता गजसमूहव्याप्ताम् ॥—कुण्डपाय्येति । 'क्रतौ कुण्डपाय्यसञ्चाय्यौ' इति निपातनम् । समूह्येति । 'अग्नौ परिचाय्योपचाय्यसमूह्या ' इति निपातनम् । 'समूह्यं चिन्वीत पशुकाम ' इति श्रुति । अग्निचित्येति । 'चित्याग्निचित्ये च' इति भावे यकारस्तु निपात्यते । अध्येतृभिरिति । 'ण्वुल्तृचौ' इति तृच् । पचैरिति । 'नन्दिग्रहिपचादिभ्यो ल्युणिन्यच ' इत्यच् । पचतीति पच । ज्ञैरिति । जानातीति ज्ञ । 'इगुपधज्ञाप्रीकिर क '। वासिष्ठेति । वसिष्ठेन दृष्टं 'दृष्ट साम' इत्यण् । कालेयेति । 'कलेर्ढक्' । कलिना दृष्टम् । वामदेव्येति । तेन दृष्टमित्यर्थे 'वामदेवाड् ड्यड्ड्यौ' । वास्त्रेति । 'परिवृतो रथ ' इत्यण् । [वैयाघ्रेति ।] 'आतश्चोपसर्गे'

इति ण्याभिप्रतेः क । ण्याप्र । 'दूष्येवयाप्यायन्' । कुष्माण्डीयेति । 'कुष्माण्डक' ॥ संवरमाण इति । समस्तुतीभ्याघुणाद् इत्यात्मनेपदम् । अप्रेरतनेति । 'यञ्चाम्स्तनेषु कारनासा' इति वा सप्तम्या अलुक् । विकेशयेति । 'अधिकरणे शेतेः' इत्यत् । 'हृद्युभ्यां ङिश्च' इति वा अलुक् । गजवेति । गजात् च वक्तव्यम्' इति ठक् । तदन्त निर स्त्री । परस्पानिति । एलोपेति वक्तव्यम्' इति कलोर्वा द्वद् ॥

आपूपनूपान्नचर्व च शष्कुल्य क्षैरेयमौदश्वितमप्यथान्य ।
या दाधिकाद्य च अनेन पूर्णा रराज कौमारवधूककान्ता ॥ २४ ॥

या पुरी अनेन पूर्णा रराज । मधुनपूपान् क्षैरेयं क्षीरेण संस्कृतं औदश्वितं उदश्विति संस्कृतं दाधिकमपि दधिसंस्कृतं दाधिकं तथापि च अन्य अन्नं च अभवत् कौमारव धूककान्ता अपूर्वपती कुमारीरूपपन्नाः कौमाराः ते च ते वधूकाश्च कान्ता यत्र । अथवा अपूर्वपतय पतीनुपपन्ना कुमार्यः कौमार्यः ताभ ता वध्वश्च ताभु रम्यमनस कान्ता यत्र ॥—कौमारेति । 'कौमारापूर्ववचने' इत्यण् । शाष्कुलमिति । शष्कुलेकायद्' इति यत् । दाधिकेति । 'संस्कृतम्' । औदश्वितमिति । उदश्वितोऽन्यतरस्याम् इति ठञ्यो । क्षैरेयमिति । क्षीराढ्ढञ् ॥

रम्यं फलं समप्रददे ह किंचिद्दास्या मिथः कश्चन कौक्कटेर ।
क्षारावमन्न ददुवेऽपरस्यै यत्रापरः औरसुकस्तदानीम् ॥ २५ ॥

यत्र कश्चन कौक्कटेरः कुक्कुट्याः अपत्यं रम्यं शोभनं किंचित् फलं मिथो रहसि दास्या संप्रददे दास्यै दत्तवान् । अपरः कौक्कटेरः अपरस्यै दास्यै क्षाराव मदावे वस्तुकम् अन्नं औरसुकःसन् ददरे दत्तवान् ॥—दास्येति । अशिष्टव्यवहारे तृतीया चतुर्थ्यर्थे भवतीति वक्तव्यम्' । संप्रददे इति । दाणश्च सा चेच्चतुर्थ्यर्थे' इति तङ् । सेति तृतीया । कौक्कटेर इति । कुक्कुट्यपत्यात् क्षीणहीनत्वीचनात् 'क्षुद्राभ्यो वा' इति ढ्रक् । 'कौक्कटेरः' इति पाठ कुक्कुट्यपत्या वा' इति ढक् । क्षारावमिति । तत्रोद्धृतममत्रेभ्यः' इत्यण् ॥

बाह्यद्रु(द्रु)मे यत्र सराजपुत्रकोऽजनि राजन्यकराजकाख्यम् ।
प्रात्यौद्धकौरभकवातवार्ष्ठीयोत्सितकका कौरककौन्तिकादम् ॥ २६ ॥

यत्र मथुरायां बाह्याद्(द्रु)मं बहिर्देशमवमद्(द्रु)मं एवंविधमभवत् । सराजपुत्रकोऽय सितराजन्यकराजकाख्यं राजपुत्रसमूहसहितेन कर्जसिना यशस्वता राजन्यकेन राजन्य समूहेन राजकेन राजसमूहेन च समस्तम् । प्रात्येति । औघूकं उष्ट्रसमूहः । औरभ्रं उरभ्र समूहः । उरभ्रो मेषः । वात्सकं वत्सासमूहः । आपीममसमूहः । कापोतिकाः कपोतसंज्ञा कुचकुचा । कौन्तिकाः कुन्तायुधाः । प्राप्ताः प्रभूता एते यत्र ॥—बाह्येति । बहिर्दें बपयमनेभ्यश्चेति वक्तव्यम् इति अव्ययीभावे च्य । बहिर्पयिलोपश्च । अव्ययानां भमात्रे टिलोप इत्यस्यानित्यत्वज्ञापकमेतद् । बाह्येति । राजन्यादिभ्यश्च' इत्यत्र । अपीयेति ।

'पैलाश्वाभ्यां मन्ठाचन्यतरस्याम्' इति ढ । औणादिषु 'गोशोधोशीरश्वराजराजन्यरा-जपुत्रवत्समनुष्याजाद्वुञ्' । राजके 'नस्तद्धिते' इति टिलोप । आयनीति । 'शिवा-दिभ्यो ऽण्' इति यत् । फाण्टाहृतेति । 'फाण्टाहृतिमिमताभ्यां णफिञौ' इतीञ्मन्वर्यान ॥

तं पौरुषीः षट् पुरपालयान्याः क्रान्त्वोपयान्तं परिखा मुनीन्द्रम् ।

दिदृक्षमाणं नृपतिं विविद्वान्द्वास्थोऽन्वजिज्ञासदवेक्ष्य दूरात् ॥ २७ ॥

द्वास्थ तं मुनीन्द्रं दूरादवेक्ष्य अन्वजिज्ञासत ज्ञातुमैच्छत् । नृपतिं दिदृक्षमाणं वि-विद्वान् ज्ञातवान् । पौरुषी पुरुषप्रमाणा तथा अन्याश्च परिखा क्रान्त्वा अतिक्रम्य उ-पयान्तं समीपं आगच्छन्तम् ॥—दिदृक्षमाणमिति । 'ज्ञाश्रुस्मृदृशां सन ' इत्यात्मनेपदम् । अन्वजिज्ञासदिति । 'नानोर्ज्ञ ' इति तदभाव । पौरुषीरिति । 'पुरुषहस्तिभ्यामण्च' । षट्-पुरुषा इति । प्रमाणे विहितस्य द्वयसजादेशस्य 'प्रमाणे लो द्विगोर्नित्यम्' इति लुकि 'पु-रुषात्प्रमाणेऽन्यतरस्याम्' इति ङीबभावे टाप् । 'षट्पुरुषी ' इति वा पाठ । विविद्वानिति विदेर्ज्ञानार्थात्क्वसु ॥

कंसं कृतातिथ्यविधिं सजन्यं शुश्रूषमाणं मुनिरित्यवादीत् ।

न शीयते मे त्वयि सौहृदय्यं तत्प्रत्यशुश्रूषिषमीप्सितं ते ॥ २८ ॥

स मुनि कंसं इति अवादीत् । 'मे त्वयि सौहृदय्य न शीयते नावगच्छति । तत् ते अभीप्सित प्रत्यशुश्रूषिषम प्रतिश्रोतुमैच्छम् । कृतातिथ्यविधिम् । जन्य जनस्य जल्पम । शुश्रूषमाण श्रोतुमिच्छन्तम ॥—प्रत्यशुश्रूषिषमिति । 'प्रत्याङ्भ्यां श्रुव ' इति तदभाव । शीयते इति । 'शदे शित ' इति तङ् । 'पाघ्रा–' इति शीयादेश । आतिथ्येति । 'अतिथेर्ञ्य 'ता-दर्थ्ये । जन्यमिति । 'मतजनहलात्करणजल्पकर्षेषु' इति जल्पे यत् । सौहृदय्यमिति । ब्राह्मणादित्वात् ष्यञ् । हृदादेशाभावपक्ष ॥

ऋजुत्वदोषान्म्रियसे पुरा त्वं जानासि न स्वं विषमस्थमेव ।

स्वसुःपतिः स्थाण्डिलसंमितस्ते भूकाश्यपश्चक्रभृतः पितायम् ॥ २९ ॥

ऋजुत्वदोषात् आर्जवमेव दोषस्तस्माद्धेतो म्रियसे पुरा आशु प्राणांस्त्यक्ष्यसि । स्व-मात्मानमेवं विषमस्थं कृच्छ्रे वर्तमानं न जानासि । ते अयं स्वसु पतिर्वसुदेवश्चक्रभृत पिता भूकाश्यप । यो यो भगवत पिता दशरथादि स स भूकाश्यप स्थाण्डिलसंमित व्रतवशात् स्थण्डिले शायी स्थाण्डिलः ॥—म्रियस इति । 'म्रियतेर्लुङ्लिङोश्च' इति तङ् । विषमस्थमिति । 'सुपि स्थ ' इति क । 'स्थे च भाषायाम्' इत्यलुक्प्रतिषेध । स्वसु पति-रिति । 'विभाषा स्वसृपत्यो ' इति षष्ठ्या अलुक् । स्थाण्डिलेति । 'स्थण्डिलाच्छयि-तरि व्रते' ॥

संविद्धि मातापितरौ तवेमौ यदूंश्च गोपांश्च नृपादितेयान् ।

प्रस्थं सुधां नन्दनमाश्रितानां स्वं कालनेमिं स्वसखांश्च दैत्यान् ॥ ३० ॥

हे नृप तव इमौ मातापितरौ तथा भ्रातॄन् वर्धूंश्च गोत्रांश्च आश्रितेयान् संविद्धि अपेहि । स आस्मान काळनेमिं तमामभ्यमसुरेश्वरं संविद्धि । युधां युद्धानां प्रसं प्रति छते इति प्रस्थ । आश्रितानां भन्दनम् । सस्थान् अस्मत्सार्धीन देशान् संविद्धि ॥—आश्रितेयानिति । 'कृदिकाराक्तिन' । सर्वतोऽक्तिन्नर्थादित्येके' इति ङीपन्तात् 'स्त्रीभ्यो ढक्' । मातापितराविति । 'आनङृतो द्वन्द्वे' इत्यानङ्पूर्वपदस्य । प्रस्थमिति । 'आतश्चोपसर्गे' इति कः ॥

कः काळनेमेरितरो हि कण्ठेकालाङ्घ्रिभागी निपुणः समित्याम् ।
मित्रेषु साधुः प्रियमां स मे त्वां सपश्यतो मुञ्चति हा न चेतः ॥३१॥

काळनेमेरितरः को लोकेऽस्ति कण्ठेकालाङ्घ्रिभागी शिवपादसेवनशीलः । समित्यां युधि निपुणः । मित्रेषु साधुश्च स काळनेमिः । विषीदामि । त्वां संपश्यतः मे चेतो न मुञ्चति । प्रियमां अहं प्रियो भवम् ॥—मित्रेषु समित्यामिति । साधुनिपुणाभ्यामर्चायां सप्तम्यप्रतेः इति सप्तमी । तत्पक्षवने न भवति । कण्ठकालेति । सप्तमीविशेषणे बहुव्रीहौ इति सप्तम्यन्तस्य पूर्वनिपातः । अमूर्धमस्तकात्स्वाङ्गादकामे' इति सप्तम्या अलुक् । कण्ठेकालस्याङ्घ्री भजते सेवत इति कण्ठेकालाङ्घ्रिभागी । 'संपृचानुरुधा— इति मजधा तोर्घिनुणि भजतेः कु चिण्यतोः इति कुत्वम् । प्रियमामिति । 'समासैकवचने इति समास एकार्थस्याम्यक्तो मपर्यन्तस्य मादेश ॥

पिताश्चतुर्विंशतिरङ्घ्रिहस्ता यस्यास्तरेन्द्रः स हि चैद्य एष ।
स विप्रचित्तिः शृणु मागधोऽसौ च सहितोऽभूत्सरया गुरुस्ते ॥३२॥

यस्य चतुर्विंशतिरङ्घ्रिहस्ता पिता वाहाता । स आसुरेन्द्रो लोकेऽत्र चैद्यश्चेदिराज शिशुपालः त्वं शृणु । स प्रसिद्धो विप्रचित्तोऽसुरस्ते गुरुरसौ मागधो मगधराजो जरासंधः । यो जरया संहितोऽभूत् ॥—अङ्घ्रिहस्ता इति । अचिकरणैतावत्त्वे च' इति द्वन्द्वे एकत्वाभावः । गत्यच इति । चतुर्मसप्तकविंशतिर्ववगतिप्रहाण्डम् इत्यपवादेऽयम् तस्य रावण्य पत्सवर्द । रावणो हि चतुष्पात् । अतः च रामायणे— रावणो विंशतिभुजश्चतुष्पाभ्यां नमन्दिरः इति ॥

इन्द्रबृहस्पत्युपहृतसमक्षः शरसाहिनोऽमीयरुणो तथान्ये ।
सुरा भवन्त्यत्र हन्तुकामा अमोघपौषकुर्वोऽश्चे सम् ॥ ३३ ॥

अमीवरुणौ तथा अन्ये सुराश्च भवन्तो हन्तुकामाः तमपोक्षम् प्रवोधयांचकुः । यत सेदे । इन्द्रबृहस्पत्युपहृतसमक्षाः । मध्ये गुप्तिनाव । शरसाहिनः ॥—प्रबोधयांचकुरिति । बुधयुधनशजनेङ्प्रुद्रुस्रुभ्यो णे इति परस्मैपदम् । आम्प्रत्ययवत्कृञोऽनुप्रयोगस्य इति कृञोऽपि परस्मैपदम् । इन्द्राबृहस्पती इति । देवताद्वन्द्वे च' इत्यानङ् ।

१ 'मजस' इत्यादर्शपाठः २ 'तस्य राजमीसेव' इति काशिकावृत्तिः

सग्रीवरुणाविति । 'इदगे' नोनवदणगो.' इतीकार । हन्तुरागा उति । 'तुं काममन-नोरपि' इति लोप ॥

स उत्तिपिवो दैत्ययशोमृतानामुदेजय सर्वनिलिम्पभीते ।
गोविन्द आधेरसतां ददोऽसौ हन्ताष्टमस्ते वसुदेवसूनु. ॥ ३४ ॥

सोऽसौ गोविन्दो अष्टमो वसुदेवसूनुस्ते हन्ता । दैत्ययशोमृतानामुत्पिब । सर्वनिलिम्प-भीतेरुदेजय कम्पयिता । असतामाधेर्दद ॥—उत्तिपिब इति । 'पाघ्राध्माधेट्दृश श' इति श । उदेजय इति । 'एजृ कम्पने' । 'अनुपसर्गाल्लिम्पविन्दधारिपारिवेद्युदेजिचेति-सातिसाहिभ्यश्च' इति श । निलिम्पेति । 'नौ लिम्पेरिति वक्तव्यम्' इति श । गो-विन्द इति । 'गवादिषु विन्दे संज्ञायाम्' इति श । दद इति । 'ददातिदधात्योर्विभाषा' इति श ॥

प्रयुङ्क्ष्व काल्यान्फलिनानुपायान्प्रियाणि मित्राणि च दर्शयस्व ।
संक्ष्णुष्व बुद्धिं शृणु भोक्ष्यसे त्वं नैवान्यथा राज्यसुखं चिराय ॥ ३५ ॥

काल्यान् प्राप्तकालान् फलिनान्फलेन निश्चितान् उपायान् प्रयुङ्क्ष्व । प्रियाणि मि-त्राणि च दर्शयस्व च तेषामात्मकर्मदर्शने अनुकूलो भव । बुद्धिं संक्ष्णुष्व निशिता कुरु । इदं शृणु । अन्यथा मदुक्ताकरणे त्वं राज्यसुखं चिराय नैव भोक्ष्यसे नानुभवि-ष्यसि ॥—प्रयुङ्क्ष्वेति । 'प्रोपाभ्यां युजेरयज्ञपात्रेषु' । 'स्वराद्यन्तोपसृष्टादिति वक्तव्यम्' इति तङ् । संक्ष्णुष्वेति । 'समः क्ष्णुवः' इति तङ् । भोक्ष्यस इति । 'भुजोऽनवने' इति तङ् । दर्शयस्वेति । 'णेरणौ यत्कर्म णौ चेत्स कर्तानाध्याने' इति तङ् । 'हक्रो –' इत्यत्र 'अभिवादिदृशोरात्मनेपद उपसंख्यानम्' इति कर्तुर्वा कर्मसंज्ञाया द्वितीया । [काल्यानिति 'तदस्य प्राप्तम्' इत्यधिकारे 'कालाद्यत्' इति यत् । फलितानिति 'फलबर्हाभ्यामिनच्' इति मत्वर्थीय इनच्] ॥

द्यावाक्षमे संचरत. सदा मे दिवस्पृथिव्योरधिपोऽसि बुद्ध्याम् ।
न भीषये नापि च गर्धये त्वा [1]शक्त्याज्वलं नाप्यपपालयेऽहम् ॥ ३६ ॥

त्व मे बुद्ध्या अति वर्तसे । द्यावाक्षमे लोकेषु साकल्येन संचरत । दिवस्पृथिव्योर-धिप । अहं त्वा न भीषये, नापि च गर्धये व्यामोहये । नापि अपपालये (=अपलापये)न्य-क्करोमि । शक्त्या ज्वल ज्वलन्तम् ॥—भीषये इति । 'भीस्म्योर्हेतुभये' इति तङ् । गर्धये इति । 'गृधिवञ्च्योः प्रलम्भने' इति तङ् । अपपालये (अपलापये) इति । 'लियः संमानन-शालीनीकरणयोश्च' इति तङ् । 'विभाषा लीयते' इत्यात्वे पुक् । ज्वलमिति । 'ज्वलिति-कसन्तेभ्यो णः' इति णाभावे पचाद्यच् । द्यावाक्षमे इति । 'दिवो द्यावा' इति द्यावादेश । दिवस्पृथिव्योरिति । 'दिवसश्च पृथिव्याम्' इति दिवसादेश । सस्य रुत्वादिविकाराभा-वोऽकारोच्चारणात् ॥

१. 'शक्त्याज्वलं नाप्यपलापयेऽहम्' इति न्याय्य पाठ.

हसन्नवश्यायकरं प्रभाभिर्घर्मं घृणानामुत्पथनायनायम् ।
तमित्यमुदीय्य गृहात्तदीयान्मार्गे महाणां मुनिराटिटीके ॥ ३७ ॥

मुनिराडित्थमुदीर्य तदीयात् गृहात् महाणां मार्गमाटिटीके प्राप्तवान् । प्रभाभिरवश्यायकरं हिमकरं हसन् । घृणां दार्थं परितापकम् । उत्पथनायनार्थं पन्थानमुत्क्रान्तो यो नायः नय तस्य नाय नेतारं प्रापकम् ॥—अवश्यायेति । 'श्यैङ् गतौ' । श्यायाव्यधासुसंस्रुतीणवसावहृलिहश्लिषश्वसश्च' इति णः । दार्थं नाय इति । 'दुन्योरनुपसर्गे' इति णः । महाणामिति । 'विभाषा ग्रहः' इति णः । ज्योतिषि ग्रहः । गृहमिति । 'गेहे कः' इति कर्तरि कः । [आटिटीके इति ।] टीक गत्यर्थः । [लिट्] ॥

स्वर्गौकसां प्रथमेऽथ तस्मिन्विच्छायिते पाणिविपञ्चीणे ।
मानुष्यकं नर्तकगायकाद्यं मुक्त्वान्वयानभ्र तत सभायाम् ॥ ३८ ॥

तस्मिन् विच्छायिते गते सति स नर्तकगायकाद्यं मानुष्यकं मनुष्यसमूहं मुक्त्वा ततः तस्याः सभायाः अन्तः पुरमागम गतवान् । स्वर्गौकसां स्वर्गौकसां प्रथमे । पाणिविपञ्चीणे पाणिविपञ्ची वीणा यस्य ॥—नर्तकेति । 'शिल्पिनि ष्वुन्' । नृतिखनिरञ्जिभ्य' परिगणनं कर्तव्यम्' । गायकानामिति । गस्थकन्' इति गायतेः शिल्पिनि थकन् । गायनेति । 'ण्युट् च' । गायतेः शिल्पिनि । विपञ्चीणे इति । 'स्त्रियाः पुंवद्भाषितपुंस्कादनूङ् समानाधिकरणे स्त्रियामपूरणीप्रियादिषु' इति पूर्वपदस्य पुंवद्भावः । तत इति । तसिलादिष्वाकृत्वसुचः' इति पुंवद्भावः । मानुष्यकमिति । 'प्रकृत्याके राजन्यमनुष्ययुवानः' इति प्रकृतिभावेन 'आपत्यस्य च' इति यलोपाभावः ॥

विपक्षकावस निशम्य सत्रोपहाय भूत्वा छद्मको बहूनि ।
सजीवकोऽहं नत हायनानि भूयासमाशंसत चेतसेति ॥ ३९ ॥

स चेतसा इत्याशंसत इष्टवान् । अहं भवान् झटिति निजस्य सत्रो [छद्मकः] उपच्छेदको भूत्वा बहूनि हायनानि संवत्सरान् संजीवकः भूयासं नत इति ॥—हायनानीति । 'हय गतिकान्त्यो' इति बहुले 'ल्युट्' । छद्मक इति । 'भृशस्य समभिहारे वुन्' इति साधुकारिणि वुन् । संजीवक इति । 'आशिषि च' इति धातुमात्राद्वुन् । विपक्षकावस्येति । 'धर्मेभ्यश्' इति विकार्ये कर्मणि उपपदे ॥

श्येनायते यद्यशसा त्रिलोकी दिगन्तमायेन तमोपहेन ।
सं शूरसूनुं सहआयपोषः कारोपरोधं निगडैरसेधः ॥ ४० ॥

स तं शूरसूनुं वसुदेवं [आयमा देवक्या सह] कारोपरोधं कारायामुपरुध्य निगडैरसेधः बबन्ध । कंसः । यद्यशसा यस्य शूरसूनोर्यशसा त्रिलोकी श्येनायते श्येनी धवलेवाचरति । दिगन्तमायेन दिगन्तान् मिमानेन परिच्छिन्दता । तमोपहेन दुरितं घ्नता ॥—दि

गन्तमायेनेति । 'ह्नावामश्च' इत्यण् । तमोपहेनेति । 'अपे क्लेशतमसो' इति इन्तेर्ड । श्येनायत इति । 'क्यङ्मानिनोश्च' इति पुंवद्भाव । असेषेति । 'षिञ् बन्धने' । लुङ् ॥

स तामसीबुद्धिररुष्करोक्तिः प्रणाशिकावृत्तिरथो तदीयम् ।
कोपोत्थदुष्प्रेक्षमुखीतनुर्द्राक्शिशुं प्रसह्याच्युतशङ्कयाहन् ॥ ४१ ॥

अथो स द्राक् तदीय शिशुमच्युतशङ्कया प्रसह्य अहन् हतवान् । तामसीबुद्धि. तमोगुणविकाररूपा बुद्धिर्यस्य । अरुष्करोक्ति. अरुष्करी बाधाविधायिनी उक्तिर्यस्य प्रणाशिकावृत्ति· जनाना प्रणाशयित्री वृत्तिर्यस्य । कोपोत्थदुष्प्रेक्षमुखीतनु कोपोत्थानेन दुर्निरीक्षवदना मूर्तिर्यस्य ॥—प्रणाशिकावृत्तिरिति । 'न कोपधाया' इति पुवद्भावप्रतिषेध । तामसीबुद्धिरिति । 'वृद्धिनिमित्तस्य च तद्धितस्यारक्तविकारे' इति पुवत्वाभाव. । कोपोत्थेति । 'सुपि स्थ.' इति योगविभागाद्भावे क· । दुष्प्रेक्षमुखीतनुरिति । 'स्वाङ्गाच्चेतोऽमानिनि' इति पुवत्त्वाभावः ॥

पुलोमजाजानिमुदोऽवसायो गोदं फलद्वैनयिकं स्वतातम् ।
जनस्य शोकापनुदं स वद्धा परम्परीणां श्रियमन्वबोभूत् ॥ ४२ ॥

स स्वतातमुग्रसेनं बद्धा परम्परीणा पराश्च परतराश्चानुभवन्तीं क्रमप्राप्ता अन्वबोभूत् भृशमन्वभवत् । पुलोमजाजानिमुद पुलोमजा जाया यस्य तस्येन्द्रस्य मुद अवसाय अवसानकर. । गोदं गा ददतम् । फलद्वैनयिक फलत् वैनयिकं विनयो यस्य । जनस्य शोकापनुदं शोकमपनुदन्तम् ॥ अवसाय इति । 'श्याद्व्यधास्रुसंस्वतीणवसा—' इत्यवपूर्वात् 'षोऽन्तकर्मणि' इत्यतो ण गोदमिति । 'आतोऽनुपसर्गे क' । शोकापनुदमिति । 'तुन्दशोकयो परिमृजापनुदो' 'आलस्यसुखाहरणयोरिति वक्तव्यम्' इति क । पुलोमजाजानिरिति । 'जायाया निङ्' समासान्त । 'सञ्ज्ञापूरण्योश्च' इति न पुंवत्वम् । वैनयिकेति । 'विनयादिभ्यष्ठक्' स्वार्थे । परम्परीणामिति । 'परोवरपरम्परपुत्रपौत्रमनुभवति' इति ख ॥

साधिष्ठसंतापकनीतिशाली धियो यदून्साध्वितरा दधानान् ।
सुखप्रदान्भागवतांश्च नृणा गोसंख्यवर्गीयजनं च सोऽद्वेट् ॥ ४३ ॥

स यदून् भागवतान् भगवद्भक्तियेषा ताश्च गोसख्यवर्गीयजन च अद्वेट् द्वेष्टि स्म । साधिष्ठसतापकनीतिशाली साधिष्ठा साधुतमा तेषा सतापिकी सतापाय समर्था या निति तद्वान् । साध्वितरा अतिशयेन साध्वी धिय. दधानान् नृणा सुखप्रदान् ॥—[प्रदानिति ।] 'प्रे दा ज्ञ' इति क । गोसख्येति । 'समि ख्य' इति क । गोसख्यवर्गीयेति । 'वर्गान्ताच्च' इति छ । सतापकनीतीति । 'पुंवत्कर्मधारयजातीयदेशीयेषु' इति पुंवत्त्वम् । साध्वितरा इति । 'वोतो गुणवचनात्' इति ङीप् । घरूपकल्पचेलड्ब्रुवगोत्रमतहतेषु ङ्योऽनेकाचो ह्रस्व' । 'तरप्तमपौ घ.' । भागवतानिति । 'भक्ति' इत्यण् ॥

आख्याव भृत्यानयि मो नियेष्ये यश्चैत्रवैशाखशुक्ले सदापि

मासे स्वकार्यार्पणतो द्विपो मे तस्माच्च यथास्तु कुरुध्वमेवत् ॥ ४४ ॥

हे भृत्यान् इति आख्याव सम्बोध्य । अयि भो मित्राणि यः अहं चैत्रवैशाखशुक्ले मासेऽपि सदा स्वकार्यार्पणतः नियेष्ये सेवितो भवामि तस्य तादृशस्य मे भवद्द्विपः द्विपो भवन्ति यदि तर्हि अस्तु भवतु । एवमेवतुष्यमाण कुरुध्वम् ॥—[कुरुध्व मिति ।] स्वरितमितः कर्त्रभिप्राये क्रियाफले' इति तङ् । वैशाखेति । नक्षत्रेण युक्तः कालः' इत्यणि विशाखायुक्ता पौर्णमासी वैशाखी साऽस्मिन् पौर्णमासीति' संज्ञायामण् । चैत्रेति । विभाषा फाल्गुनीश्रवणाकार्तिकीचैत्रीभ्यः' इति ठगभावपक्षेऽण् । मासिवसम्बन्ध साहूतात्रीकारे ॥

माहेन्द्रमाग्नेयमृतव्यमैन्द्रं द्यावापृथिव्यं च चरुं निरुप्य ।

कायं च सौम्यं च सुरान्यजन्ते ये तान्द्विजानाहृत सामगायान् ॥४५॥

एव तान् द्विजान् आहृत । सामगायान् साम गायन्तीति सामगाः । चरुं निरुप्य निर्वापं कृत्वा । किंदेवत्यम् । माहेन्द्रं महेन्द्रदेवताकम् आग्नेयमग्निदेवत्यम्, ऋतव्यमृतु देवत्यम्, ऐन्द्रं द्यावापृथिव्यं कायं कः प्रजापतिस्तद्देवत्यं च सौम्यं सोमदेवताकं च ॥— यजन्त इति । स्वरितेत्त्वादात्मनेपदम् । सामगेति । गापोष्टक्' । ऐन्द्रमिति । सास्य देवता' इत्यण् । कायमिति । कस्येत्' इत्यण् इकारादेशश्च । माहेन्द्रमिति । महेन्द्राद् घाणौ च' इत्यण् । सौम्यमिति । सोमाट् ट्यण्' । ऋतव्यमिति । 'वाय्वृतुपित्रुषसो यत्' । द्यावापृथिव्यमिति । द्यावापृथिवीशुनासीरमरुत्वदग्नीषोमवास्तोष्पतिगृहमेधाच्छ च' इति यत् । आग्नेयमिति । अग्नेर्ढक्' । 'प्राग्दीव्यतीयेषु तद्धितार्थेषु सर्वत्राग्निकलिभ्यां ढग्वक्तव्यः' ।

मिथ्यापि ये केचन कारयन्ते पदानि लोकेऽत्र यजन्ति वा ये ।

तान्दैत्यमुख्यानपि भावयध्वं तेऽपि स्फुटं नोऽपवदन्त एव ॥ ४६ ॥

अयि तान् दैत्यमुख्यान् भावयध्वं गमयत । कान् । येऽत्र लोके पदानि मिथ्यापि कार यन्ते .... । ये वा यजन्ति परार्थं मार्गं कुर्वन्ति तान् । तेऽपि नः अस्मान् अपवदन्ते कुप्यन्ति असूययन्ति वा एव स्फुटम् ॥— कारयन्त इति । मिथ्योपपदात्कृञोऽभ्यासे' इति तङ् । अपवदन्त इति । अपाद्वदः' इति तङ् । न इति कुमारिना .... । भावयध्वमिति । भू प्राप्तौ' । 'णिचश्च' इति तङ् ॥

अपूपिकाव्य सुविदीर्णभैक्ष्यं केदार्यवत्काथमिक्षुपायम् ।

अभीयवन्नुसमन्वैतितिरोक्तं तृष्याभिवान्यानवमन्यमानम् ॥ ४७ ॥

प्राक्प्रसभसत्त्वैर्य यदीदृगासीत्तत्काकचमाय कुलं यदूनाम् ।

भयस्वनन्तापिनापद्यपातात्परेतपिण्डाचनविन्दजीवम् ॥ ४८ ॥

यत् प्राक् मत्प्रसादेनैव ईदृगासीत्, तत् यदूनां कुलमपेदानीं तु भगन्ता-

र्पितपक्षपातात् मानुपेक्ष्य विष्णौ अर्पितात् पक्षपाताद्धेतो परेतपिण्डादनविन्दजीवं द्रिद्रतया परेभ्य इतस्य पिण्डस्य अदनेन लब्धजीवन भवतु। काकवत् काकसमूह इव तदपि अनन्ते आकाशे अर्पितात् पक्षाभ्या पातात् प्रेतपिण्डभक्षणलब्धजीवन भवति। कीदृक्। आपूपिकार्दं अपूपसमूह आपूपिकम्। सुवितीर्णभैक्ष दत्तभिक्षासमूहम्। कैदार्यवत्। कैदार्य केदारसमूह। कावचिकानुयातम्। कावचिकं कवचिना समूह। अश्वीयवत्। अश्वीयमश्वसमूह। गृह्यकर्ततित्तिरोत्कम्। गृह्यासक्ते तित्तिरिसमूहे उत्कम्। अन्यान् सर्वान् तृण्यामिद तृणसमूहमिवावमन्यमानम॥—काकेति। 'तस्य समूह' इत्यण्। भैक्षमिति। 'भिक्षादिभ्योऽण्'। कैदार्येति। 'केदाराद्यञ्च'। कावचिकेति। 'ठञ् कवचिनश्च'। तैत्तिरेति। 'अनुदात्तादेरञ्'। आपूपिकेति। 'अचित्तहस्तिधेनोष्ठक्'। अश्वीयेति। 'केशाश्वाभ्या यञ्छावन्यतरस्याम्' इति छ। तृण्येति। 'पाशादिभ्यो य'। गृह्येति। 'पदास्वैरिबाह्यापक्ष्येषु च' इति ग्रहेर्स्वैरिणि क्यप्॥

ऊर्ध्वं मुहूर्ताच्छृणुया यदि त्वमव्यथ्यमेकं द्विषतां भवन्तम्।
निस्तृण्ढि मांसौदनिकान्किमन्यद्भाक्तान्नृपास्मानिति ते तमूचु॥४९॥

ते असुरास्तमित्यूचु। हे नृप, अन्यत् किं ब्रूमहे। त्व मुहूर्तादूर्ध्वं द्विषता मध्ये एकमपि अव्यथ्य व्यथाहीन भवन्त सन्त यदि शृणुया, तर्हि अस्मान् निस्तृण्ढि जहि इति। मांसौदनिकान् येभ्यो नित्यं मांसौदनं दीयते। तथा भक्त येभ्यो नित्य दीयते। भक्तमन्नम्। ते भाक्ता। न व्यथत इति अव्यथ्य॥—अव्यथ्यमिति। 'राजसूयसूर्यमृषोद्य–' इति नञ्पूर्वाद्व्यथते क्यप्। शृणुया इति। 'लिङ् चोर्ध्वमौहूर्तिके' इति लोडर्थलक्षणे भविष्यति वा लिङ्। लोडर्थं प्रैषादि। मांसौदनिकानिति। 'श्राणामांसौदनाट्टिठन्'। 'तदस्मै दीयते नियतम्' इत्यर्थे। भाक्तानिति। 'भक्तादणन्यतरस्याम्' इत्यण्॥

उद्यच्छमानात्कदनाय कंसादुद्विग्नचित्ता यदव सदारा।
प्रायेण वैराटकशैवमुख्यं देशान्तरं पादविका वतेयु॥ ५०॥

यदव कंसादुद्विग्नचित्ता भीतचित्ता सदारा प्रायेण बाहुल्येन वैराटकशैवमुख्यं वैराटक विराटविषय, शैवं शिबीना विषयो देश। तं देशान्तरमीयु। वत कदनाय सकुलवधाय उद्यच्छमानात् उद्यम कुर्वाणात्। पादविका पदवीं धावन्त॥—उद्यच्छमानादिति। 'समुदाङ्भ्यो यमोऽग्रन्थे' इत्यात्मनेपदम्। शैव इति। 'विषयो देशे' इत्यण्। ग्रामसमूहोऽत्र विषय। वैराटकेति। 'राजन्यादिभ्यो वुञ्'। पादविका इति। 'पाथोत्तरपदपदव्यनुपदं धावति' इति ठक्। ईयुरिति। 'दीर्घ इण किति' इत्यभ्यासस्य दीर्घ॥

श्रेयस्क(स्त)राभिर्गुणमण्डलीभिर्या रोहिणीति स्त्रितरा वितेपे।
शौरेर्वधू सा निजभर्तृबन्धोर्नन्दस्य तावद्व्रजमन्ववात्सीत्॥५१॥

तावत् शौरे सा वधूर्जाया नन्दस्य व्रजमन्ववात्सीत्। या रोहिणीति प्रसिद्धा स्त्रितरा उत्तमस्त्री श्रेयस्क(स्त)राभिर्गुणमण्डलीभिर्वितेपे अशोभत॥—वितेपइति।'उद्विभ्या तप'

इति तद् । क्षितरेति । 'रुसी छपी शब्दसंघातयोः । 'संस्थाने स्यायधेर्तूद्' । टिल्लोपश्च लोपे । ङीप् । द्विवचनविभज्योपपदे तरबीयसुनौ' इति श्रीपाष्यात्तरप् । 'मघा क्षेपसाम्यतरस्याम्' इति वा ह्रस्वः । भेमरक्ष(रूक्ष)पमितिरेति । प्रकर्षयोगात् प्राक्प्रीतस्मापिच क्षायो क्षितिः । ङीपि तु 'उगितश्च' इति ह्रस्वाभावपक्षे 'तसिलादिष्वाकृत्वसुचः' इति पुंवद्भावः ॥

अन्यायतो रिक्थहरः क्षितीशो बिभ्यन्मुरारेराशु पुनर्भगिन्या ।

स शौरिजायातनयान्सुपूर्वाननेष्ट पञ्चाप्यथ पञ्चभावम् ॥ ५५ ॥

स क्षितीशः पुनर्भगिन्या द्वितीयादीन् पञ्चाप्याशु आत्मजान् तनयान् पञ्चभावं निधनमनेष प्रापितवान् । एवं षड्गर्भजन्मोक्तम् । अन्यायतो रिक्थहरः अन्यायेन द्रव्यहरन् । मुरारेर्बिभ्यत् । शौरिजाया अतिशयितायाः प्रियाः सुपूर्वीम् ॥—रिक्थहर इति हरतेरनुद्यमनेऽच्' ॥

यद्भागिभावोऽपि हि जानते वाक्चेद्यं यदष्टावयं यत्र पाता ।

विभुर्भुजङ्गाधिपतिर्महात्मा स देवकीसप्तमगर्भ आसीत् ॥ ५३ ॥

स भुजङ्गाधिपतिरनन्तो देवकीसप्तमगर्भ आसीत् । महात्मा महानात्मा यस्य । यद्भागिभावो यद्भुजान् भजन्तोऽपि यत् शेष वस्तु तत् जानते हि । यश्च अष्टवप वैदोपवेदाद्योपाङ्गरूपस्य विभुः पाता रक्षिता ॥—जानत इति । अनुपसर्गाज्ज्ञः इति तङ् । महात्मेति । 'आन्महतः समानाधिकरणजातीययोः' इत्याकार । अष्टवप इति । 'अष्टनः संख्यायामबहुव्रीह्यशीत्योः । आकथातादिति वक्तव्यम्' इत्याकारः ॥

महीयसीरूपवयोविता या श्लेषससारभयापहर्त्री ।

या च त्रयोविंशतिवितस्वरूपा गणाश्रिपट्टिम वपुर्यदीयम् ॥ ५४ ॥

इच्छोकहेतुर्जगतां हरेः सा मायाख्यया गर्भमयो अमुष्याः ।

स रोहिणीमाप्य पुनः स्वजन्यै नन्दस्य दारानविशद्यशोदाम् ॥ ५६ ॥

अथो सा माया हरेराज्ञया अमुष्याः गर्भे रोहिणीमाप्य मापय्य पुनः स्वजन्यै आत्मनः प्रादुर्भावाय नन्दस्य दारान् यशोदामविशत् । या प्राक्षेपु महीयसीरूपवया व श्रिता उक्ता । अतिशयेन महती महीयसी । श्लेषसंसारभयापहर्त्री इत्यत्र श्लिष्यतीति श्लेषः । या च त्रयोविंशतिवितस्वरूपा । अत्र बोपैमते 'वित्तं नाम(?)तत्त्वान्तरं नहि अत्र त्रयोविंशतिको गणः । इति बोपदेवः । त्रिपदिर्पपाय यदीयं वपुः । जगतां इच्छोकहेतुः । इच्छे शोको इच्छोकः—त्रयोविंशतीति । 'तेषाम । प्राक्छ्यादिति प्रयसारेषाः । त्रिपदिरिति । विभाषा चत्वारिंशत्प्रभृतौ सर्वेषाम्' इति वा त्रयसादेशः । प्राक्छ्यात्

१ अनुभवतो यदीयहरे सा मायागर्भ इत्यादर्शपाठः २ बोधवते इत्यादर्शपाठः ३ बोपदेव' इत्यादर्शपाठः

हृल्लेखेति । 'हृदयस्य हृल्लेख यदण् लासेषु' इति हृदादेश । हृच्छोकेति । 'वा शोकष्यञ्रोगेषु' इति वा हृदादेश । महीयसीऽपतयेति । 'उगितश्च' इति ह्रस्वाभावपक्ष । आप्येति । आङ्पूर्वाल्ल्यप् । 'विभाषाप' इति णेरयादेशाभावपक्षे 'णेरनिटि' इति णेर्लोप । 'आदित्रयं ह्रस्वदीर्घप्लुतभेदान्नवात्मकम् । दीर्घप्लुततया षट्क परतु द्वादशात्मकम् ॥ स्यु पञ्चविंशति स्पर्शो अन्तस्थाना चतुष्टयम् । षड्ष्माणश्च चत्वारो यमा विन्दुविसर्गला. ॥' इति षष्टिवर्णा । दीर्घाश्चाष्टौ प्लुताश्चाष्टौ ह्रस्वा पञ्च यमा नव । व्यञ्जनानि त्रयस्त्रिंशत् त्रिषष्टिर्वर्णजातय ॥ ३ ॥

धन्य वितन्वन्नपरोदधिभ्य. क्षीरोदमुच्चैरथ शार्ङ्गधन्वा ।
दुराजपद्योपलभङ्गहृद्या विधास्यमानः श्रुतिपद्धतीस्ताः ॥ ५६ ॥
पन्मिश्रतीर्थाम्बुकृतोदवासैर्जुष्यो मुनीन्द्रैः कलितोदकुम्भैः ।
सुरासुरग्रामणिदर्पदाता गर्भेऽभवद्देवकनन्दनायाः ॥ ५७ ॥

अथ शार्ङ्गधन्वा देवकनन्दनाया गर्भे अभवत् सानिध्यमकरोत् । इतरोदधिभ्य क्षीरोदमात्मसानिध्येन उच्चैर्धन्यं भाग्यवन्त वितन्वन् । ता श्रुतिपद्धती दुराजपद्योपलभङ्गहृद्या दुष्टा राजान एव पादौ विध्यन्त उपलास्तेषा भङ्गेन हृदयस्य प्रिया विधास्यमान । मुनीन्द्रैर्जुष्य सेव्य । पन्मिश्रतीर्थाम्बुकृतोदवासै पदमिश्रं तीर्थाम्बु गङ्गाजलं तत्र कृत उदवासो यै कलितोदकुम्भै धृत उदकपूर्णकुम्भो यै । सुरासुरग्रामणिदर्पदाता सुरासुरश्रेष्ठाना दर्पस्य प्रतिपादयिता खण्डयिता च ॥—पद्येति । 'विध्यत्यधनुषा' इति यत् । 'पद्यत्यतदर्थे' इति पादशब्दस्य पदादेश । पद्धतीति । पादाभ्या हन्यते इति कर्मणि क्तिन् । 'हिमकाषिहतिषु च' इति पदादेश । वह्वादित्वात् ङीषन्तो वा । पन्मिश्रेति । 'वा घोषमिश्रशब्देषु' इति पद्भाव । क्षीरोदमिति । 'उदकस्योद सज्ञायाम्' । 'सज्ञायामुत्तरपदस्योदकशब्दस्य उदादेशो भवतीति वक्तव्यम्' । उदवास उदधीति । 'पेषंवासवाहनधिषु च' इत्युदकशब्दस्य उदादेश । उदकुम्भेति । 'समानाधिकरणाधिकारे शाकपार्थिवादीनामुपसंख्यानम् । मध्यमपदलोपश्च' 'एकहलादौ पूरयितव्येऽन्यतरस्याम्' इत्युदादेश । सुरासुरग्रामणिदर्पदाता इति 'इको ह्रस्वोऽङ्यो गालवस्य' इति वा ह्रस्वादेश ॥

श्रमोदविन्दुस्नपितास साल्पे हेतौ तथाप्यैदिधदात्मधर्मम् ।
भान्ती निकामं धृतवामनां तां तदादिति(ती)मन्वकरोदिवासौ ॥५८॥

सा अल्पे हेतौ अपि श्रमोदविन्दुस्नपिता आस बभूव । उदकस्य विन्दव उदविन्दव । तथापि आत्मधर्ममैदिधदवर्धयत् । तदा निकाम भान्ती शोभमाना असौ धृतवामना तामदितीमन्वकरोदिव ॥—ऐदिधदिति । 'विभाषोपपदेन प्रतीयमाने' इत्यात्मनेपदा-

१. 'वृत्त्यादिषु 'विदुषीतरा' इत्युदाहृतम् । तन्निर्मूलम्' इति सिद्धान्तकौमुदी. एवं चेदमपि वृत्त्यनुरोधेन बोध्यम्.

माधे परस्मैपदम् । मान्तीति । 'शेषात्कर्तरि परस्मैपदम्' । अन्वक्रोशिति । 'अनुपराभ्यां कृञः' इति परस्मैपदम् । प्रमोदविभ्रितिति । 'भन्वोपसर्गादुत्फिल्पुस्तकनारडाद्वीवच ॥ देवु च' इति वा उपदेशः । प्रासेसप्ययम् ॥

सुखाहरैर्वर्महरैः सगर्भ्यैः प्रलम्बमुस्येन सहाभयैसौ ।

अभिक्षिपन्नक्षमकोऽर्घनार्हान्दृष्ट्वा स्वसुर्दीप्तिमसिन्व कंस ॥ ५९ ॥

कंस स्वसुर्दीप्तिं दृष्ट्वा अभिन्न स्थितोऽभूत् । सगर्भ्यैर्भ्रातृभिरैः प्रलम्बमुस्येन सह अर्घनार्हान् । पूजामर्हत अभिक्षिपन् अभिभवन् । सुखाहरैः सुखहरणशीलैः वर्महरैः कवचं हर्तुं संप्राप्यमानवयोभिः ॥ अभये वयसित्यर्थः । अक्षमकः न विद्यमाना क्षमा यस्य ॥—अभिक्षिपन्निति । अभिप्रत्यतिभ्य क्षिपः इति परस्मैपदम् । वर्महरैरिति । 'वयसि च' इत्यच् । सुखाहरैरिति । 'आङि ताच्छील्ये' इत्यच् । अर्घनार्हानिति । 'अर्हः' इत्यच् । दीप्तिमिति । 'स्त्रियां क्तिन्' । सगर्भ्यैरिति । 'सगर्भसयूथसनुताद्यत्' सगर्भेऽर्थे । समाने गर्भे भव इति 'समानस्य छन्दसि' इति सः ॥

प्रोवाह चिन्तां परिमुह्यति स्म दैवाय कार्याद्विरराम भीत ।

उपारमत्स्वाम स यानमानैः सदोपरेमे विषयोपभोगात् ॥ ६० ॥

स तदा भीतश्चिन्तां प्रोवाह चकार । दैवाय परिमुह्यति स्म असूयति स्म कार्यात् विरराम उपरतव्यापारोऽभूत् । यानमानैः स्वान् ज्ञातीन् नोपारमत् नारमयत्, विषयोपभोगात् उपरेमे निवृत्ते ॥—प्रोवाहेति । 'प्राद्वहः' इति परस्मैपदम् । परिमुह्यतीति । 'परेर्मृषः' इति परस्मैपदम् । विररामेति । 'व्याङ्परिभ्यो रमः' इति परस्मैपदम् । उपारमदिति । 'उपाच्च' सकर्मकात् परस्मैपदम् । उपरेम इति । 'विभाषाकर्मकात्' इति परस्मैपदविकल्पः । कार्यादिति । 'ध्रुवमपायेऽपादानम्' इत्यपादानसंज्ञायां पञ्चमी ॥

न याजयान्यत्र वधादमुष्याः स्वेष्ट यशो मे तनयं तु जातम् ।

विनाशयिष्याम्यहमेव प(व)श्त्वेत्यासीदसौ तत्प्रसवप्रतीक्ष ॥ ६१ ॥

अहमनयामुष्या वधात् मे स्वर्गं स्थिरतरं यशो न नाशयानि कम्पयानि । जातं तनयं तु तदैव प(व)स्त्वा गत्वा विनाशयिष्यामि इति चिन्तयन् असौ तत्प्रसवप्रतीक्षः तस्याः प्रसवं प्रतीक्षमाण आसीत् ॥—प्रतीक्षमाणेति । 'ईक्षिक्षमिभ्यां चेति वक्तव्यम्' इति णः । याजयानीति । वा गतिगन्धनयोः । 'वो विधूनने जुक्' इति भी जुगागमः । 'निगरणचलनार्थेभ्यश्च' इति परस्मैपदम् । प(व)त्त्वेति । प(व)गुणकालदयो धात्वर्थाः ॥

उद्वेगपद्भिर्निरगमात सोऽविश्चिपन्नप्रसवावसन्ने ।

भद्रीतकं रक्षिजनं तथापि त्रासो मनस्तस्य परामकार ॥ ६२ ॥

तदन्ते तस्याः समीपे आ प्रसवात् प्रसवपर्यन्तं रक्षिजनं अतिक्षिपत् स्थापयामास ।

ऋषिभिरप्रनाद्दनन्यथानजुह्वोपयन् । अशीतव [न] शीतहोऽग्निः । तथापि तस्य तत पराभवार्थ अभवन ॥—जुह्वोपयन्निति । 'मुरयुपनगमनेऽमुद्गमगन्तो पे.' इति परस्मैपदम् । अतितिपदिति । 'अणावकर्मकाच्चित्तवत्कर्तृकात्' इति परस्मैपदम् ॥

द्रोहिक्षिपाकर्णठमुप्रवेष्टे गर्भं गते शंकरया-भयाजे ।

नान्देरमा भूपलयस्य धाया प्रावीभुतन्द्राघ्नमवारिधारा. ॥ ६३ ॥

अजे शंकरयाभयया गर्भं गते भूपलयस्य धारा भूपलय दमन. नान्देरमा दिग्गजा इव मदवारिधारा प्रावीभुतन्द्राघ्नताम् । द्रोहिक्षिपाकर्णठमुप्रवेष्टे द्रोहिणो द्रोहशीलान्। क्षिपाया निरसने कर्णठा दक्षेषु शोभना प्रकोष्ठ भुजा यस्य ॥—नान्देरमा इति । 'नान्दरणी रमणीयो' 'दक्षिणचरणौरिति वक्तव्यम्' इत्यत्र । 'बहुलं छन्दसि' इत्यनुस्मृत् । धारेति । 'धाञ् धातो ज्ञानम्' इत्यत्र । कर्णठ इति । 'कर्णनि पटोऽकन्' ॥

विलेशयेशोऽपि भरायभुम्नः किमप्यनर्थायित हर्षमाणः ।

मुद्गुतधतानि देवतानामनर्तयन्नाप्नमस्य तानि ॥ ६४ ॥

विलेशयेशोऽनन्तोऽपि किमप्यगर्वायत गर्वितान् भगवन् । भरायभुम्नः । हर्षमाणो हृष्यन्. । देवताना चेतांसि मुदा द्योतोऽद्युतन् दीप्यते स्म । तानि देवतानि कर्तृणि अप्यस्मोऽनर्तयन् नर्तितवन्तः ॥—अनर्तयन्निति । 'न पादम्याङ्यमाङ्यसपरिमुहरुचिनृतिवदवस' इति परस्मैपदप्रतिषेधः । अगर्वायतेति । 'वा कयप' इति परस्मैपदमात्मनेपदं च । अद्युतन्निति । 'द्युद्भ्यो लुङि' इति वा परस्मैपदम् । विलेशयेति । 'अधिकरणे शेते' इत्यत्र । 'शयवासवासिष्वकालात्' इति वा सप्तम्या अलुक् । हर्षमाण इति । 'ताच्छील्यवयोवचनशक्तिषु चानश्' ॥

वनेचरास्त्रैष्टुभजागतादिप्रगाथविज्ञा मुनयः सशिष्याः ।

चिक्लृप्सति स्वस्थितये हरौ त विशृन्मदानन्दथवो ऽभ्यनयन् ॥ ६५ ॥

हरौ स्वस्थितये स्वर्गस्य रक्षार्थं चिक्लृप्सति परिणन्तुमिच्छति सति मुनयः सशिष्यास्तमवानयन् स्तुतवन्तः । वनेचराः त्रैष्टुभजागतादिप्रगाथविज्ञाः । प्रगाथो मन्त्रविशेषः । त्रिष्टुबादिरस्येति त्रैष्टुभः । जगती आदिरस्येति जागतः । विज्ञाः निपुणाः । विशृन्मदानन्दथवः विशृन्मन् वर्धितुमिच्छन् आनन्दथुः मुदः येषाम् ॥—'शृन्म स्यसनो' इति वा परस्मैपदम् । चिक्लृप्सतीति । 'लुटि च क्लृपः' इति वा परस्मैपदम् । वनेचरा इति । 'चरेष्टः' । त्रैष्टुभजागतेति । 'सोऽस्यादिरिति च्छन्दसः प्रगाथेषु' इत्यण् । 'त्रिष्टुभम्' इति विवक्षिते 'छन्दसः प्रत्ययविधाने नपुंसकात्स्वार्थ उपसंख्यानम्' ॥ स्वस्थितये इति । क्लृपिसंपद्यमाने चतुर्थी वक्तव्या ॥

---

१. एवं पाठे छन्दो विचिन्त्यम्.

अपिस्फवत्पुण्यकृतां प्रमोदं महोत्सवं प्रादित वल्लवेभ्यः ।
भिक्षाचरोपाहृतमाशिजीवच्छौरेर्मुखं रोहिणिपुत्रजन्म ॥ ६६ ॥

रोहिणिपुत्रजन्म रोहिणीपुत्रस्य रामस्य जन्म पुण्यकृतां प्रमोदं हर्षमपिस्फवदवीवृधत्, वल्लवेभ्यो गोपेभ्यो महोत्सवं प्रादित शौरेर्मुखमाशिजीवत् । भिक्षाचरोपाहृतं च रूपेण भिक्षामर्थयमिः कथितम् ॥—भिक्षा इत्यत्र इकारस्य 'ह्रस्वं लघु' इति लघुसंज्ञा प्राप्नोति । 'संयोगे गुरु' इति गुरुसंज्ञैव भवति । 'आकडारादेका संज्ञा' इति नियमात् । 'गुरोश्च हलः' इत्यप्रत्ययः । 'भिक्षासेनादायेषु च' इति चरेष्टः । अपिस्फवदिति । 'स्फायी वृद्धौ' इत्यस्माण्णिचि 'स्फायो वः' इति यकारस्य वकारे 'स्फावि' इत्यस्माल्लुङि चङि 'णौ चङ्युपधाया ह्रस्वः' इत्युपधाह्रस्वे 'चङि' इति द्वित्वे 'पूर्वोऽभ्यासः' इत्यभ्याससंज्ञायां 'हलादि शेषः' 'शर्पूर्वाः खयः' इति सकारलोपे अभ्यासे 'चर्त्वे' इति पकारादेशे 'सन्वल्लघुनि चङ्परेऽनग्लोपे' इति सन्वद्भावे 'सन्यतः' इत्यभ्यासाकारस्येत्वम् । आशिजीवदिति । आङ्पूर्वाज्जीवधातोर्णिचि लुङि चङि 'भ्राजभासभाषदीपजीवमीलपीडामन्यतरस्याम्' इत्युपधाह्रस्वाभावपक्षः । वल्लवेभ्य इति । 'सुपि च' इति दीर्घे 'बहुवचने झल्येत्' इत्येत्वे च प्राप्ते 'विप्रतिषेधे परं कार्यम्' इति परत्वादेत्वमेव स्यात् । रोहिणिपुत्रजन्मेति । 'ङ्यापोः संज्ञाछन्दसोर्बहुलम्' इति ह्रस्वः ॥

ज्वरपूर्वसरा रुजः प्रशेमुः कलहाः कौणपुरःसराश्च गोष्ठे ।
भुजगेस्मि निशाकराभिरामे द्विषतां क्षोभकरे सहावतीर्णे ॥ ६७ ॥

तदा भुजगेशि अनन्ते अवतीर्णे गोष्ठे ज्वरपूर्वसरा ज्वरप्रथमा रुजो रोगाः प्रशेमुः शान्ताः । कौणपुरःसराश्च कलहाश्च प्रशेमुः । कौणः [illegible] जनः । निशाकराभिरामे चन्द्रवन्मधुरे । द्विषतां क्षोभकरे क्षोभकारिणीके । पुरःसर इति । 'पुरोऽग्रतोऽग्रेषु सर्तेः' इति टः । पूर्वसरेति । 'पूर्वे कर्तरि' इति टः । क्षोभकर इति । 'कृञो हेतुताच्छील्यानुलोम्येषु' इति टः । निशाकरेति । 'दिवाविभानिशाप्रभाभास्करान्तानन्तादिबहुनान्दीकिंलिपिलिबिबलिभक्तिकर्तृचित्रक्षेत्रसंख्याजङ्घाबाह्वहर्यत्तद्धनुररुष्षु' इति टः । क्षेमेति । समासे प्रयोगमयोग्यस्याः इति मन् । भुजगेशीति । 'ईश ऐश्वर्ये' क्विप् ॥

यो वैरकारः स्वयमेव गोष्वमूमुषत् नो स च साल्करीनपि ।
नासीदकालेऽप्यफलो महीरुहस्तदर्तवः कर्मकरा इवाभवन् ॥ ६८ ॥

गोषु यो वैरकारोऽभूत् स स्वयमेव साल्करीनपि नो मुष्णाति स्म वत्सानपि न हिंसितवान् । द्रुमोऽकालेऽपि अफलो महीरुहो नासीत् । तदा ऋतवः कर्मकरा वैतनिका इवाभवन् ॥ कर्मकरा इति । 'कर्मणि भृतौ' इति टः । वैरकार इति । 'न शब्दश्लोककलहगाथावैरचाटुसूत्रमन्त्रपदेषु' इति टप्रतिषेधे 'कर्मण्यण्' । स

१ 'अपिस्फवत्' इत्यादर्शे.

फलेग्रहीनिति । 'स्तम्बशकृतोरिन्' । फलेग्रहिरिति । फलानि गृह्णातीति । 'फलेग्रहिरात्मम्भरिश्च' इति निपातित ॥

पृथ्व्या रक्षामभि(पि) विदधतस्तं श्रियो वासभूमे-
दैत्यश्रीणां प्रविचलयितुः स्वःश्रियाः स्थापकस्य ।
देवस्त्रीणामभिभवहृतः संभवोत्थं प्रमोदं
विश्वस्यावेत्त्रिभुवनपतेर्व्यत्रसीच्चाति कंसः ॥ ६९ ॥

कंसः विश्वस्य तं प्रमोदं त्रिभुवनपतेः संभवोत्थमवेत् ज्ञातवान् । अति व्यत्रसीच्च बिभाय । पृथ्व्याः रक्षामपि विदधतः । श्रियः वासभूमेः । दैत्यश्रीणां प्रविचलयितुः कम्पयितुः । स्वःश्रियाः स्वर्गलक्ष्म्याः स्थापकस्य । देवस्त्रीणामभिभवहृतः परिभवं हरतः ॥—पृथ्व्या इति । 'यू स्त्र्याख्यौ नदी' इति नदीसंज्ञा 'यस्मात्प्रत्ययविधिस्तदादि प्रत्ययेऽङ्गम्' इत्यङ्गसंज्ञा । 'आण्नद्याः' इति आटि वृद्धियणादेशौ । दैत्यस्त्रीणामिति । 'नेयङुवङ्स्थानावस्त्री' 'वामि' इति विकल्पेन नदीसंज्ञाया नुट् । श्रियः, स्वःश्रिया इति । 'ङिति ह्रस्वश्च' इति वा नदीसंज्ञायामाड्वृद्धियणादेशाः । अन्यत्रेयङ् । वासभूमेरिति । विकल्पेन नदीसंज्ञाभावे 'शेषो घ्यसखि' इति घिसंज्ञायां 'घेर्ङिति' इति गुणः । त्रिभुवनपतेरिति । 'पतिः समास एव' इति घिसंज्ञायां गुणः । स्त्रीणामिति । 'अस्त्री' इत्युक्त्वा परत्वान्नुट् ॥

कालिंमन्याः कुर्वदाशाः स्वधाम्ना गां द्यांमन्यां चोल्लसन्मालभारी ।
बिभ्यन्मृत्योर्भावनादार्द्र्ययोगाच्छौरे रूपं शश्वदीक्षांबभूव ॥ ७० ॥

मृत्योर्बिभ्यत् स भावनादार्द्र्ययोगात् शौरेः रूपं शश्वद् ईक्षांबभूव प्रत्यक्षीकृतवान् । स्वधाम्ना आशाः कालिंमन्याः आत्मनः कालीं मन्यमानाः कुर्वन् । गां भूमिं द्यांमन्यां स्वर्गमात्मानं मन्यमानां कुर्वन् । उल्लसन्मालभारी उल्लसन्तीं मालां बिभ्रत् ॥—ईक्षांबभूवेति । 'दीर्घं च' इति गुरुसंज्ञा । 'इजादेश्च गुरुमतोऽनृच्छः' इत्याम् । उल्लसन्मालभारीति । 'इष्टकेषीकामालानां चिततूलभारिषु' इति ह्रस्वः । 'इष्टकादिभ्यस्तदन्तस्यापि ग्रहणम्' कालिंमन्या इति । 'जानपदकुण्डगोणस्थलभाजनागकालनीलकुशकामुककबराद्वृत्त्यमत्रावपनाकृत्रिमाश्राणास्थौल्यवर्णानाच्छादनायोविकारमैथुनेच्छाकेशवेशेषु' इति ङीपि काली । 'आत्ममाने खश्च' । 'खित्यनव्ययस्य' इति ह्रस्वः । 'अरुर्द्विषदजन्तस्य मुम्' इति मुमा ह्रस्वो न बाध्यते । द्यांमन्यामिति । 'इच एकाचोऽम्प्रत्ययवच्च' इत्यमागमो द्वितीयैकवचनवच्च स्यात् । 'औतोऽम्शसोः' ॥

दाण्डां क्रीडां ये च मौष्टामकुर्वञ्छ्यैनंपातां शश्वदाखेटकेलीम् ।
ये वाचाटास्तेऽपि वाचंयमानां योग्यामापुः सात्त्विकीमेव वृत्तिम् ॥ ७१ ॥

तेऽपि जनाः सात्त्विकीमेव वृत्तिमापुः । के ये दाण्डां मौष्टां च क्रीडामकुर्वन् । दण्डः प्रहरणमस्यां क्रीडायाम् । मुष्टिः प्रहरणमस्यां क्रीडायाम् । ये च शश्वदाखेटकेलीमकुर्वन् ।

श्येनपातोऽस्यां क्रियायामिति श्यैनंपाताम् । यैश्च वावाटा । बार्चयमानां मुनीनां योगयाम् ॥—श्यैनंपाताम् ... मौढामिति । 'तदस्यां प्रहरणमिति क्रीडायां ण' 'स्त्रियाम्' 'अजाद्यतष्टाप्' इति टाप् । श्यैनंपातामिति । 'घञः सास्यां क्रियेति ञः' इति घञन्तात् पातशब्दात् प्रहरणे गतिकारकपूर्वस्य ग्रहणम् । 'श्येनतिलस्य पाते ञे' इति मुमागमः । वाचंयमानामिति । 'वाचि यमो व्रते' इति खच् । 'वाचंयमपुरंदरौ च' इति पूर्वपदस्यामागमो निपात्यते । वावाटा इति । 'आजमाटचो बहुभाषिणि' इत्याटच् । कुत्सित इति वक्तव्यम् । 'यचि भम्' इति भसंज्ञायां कुत्वाभावः ॥

धर्मायित मघवकुलो मरुत्वत् क्ष्वेडापहं दानवसत्त्वमेजयम् ।

स्वर्वासिन सार्वमुदात्तवाग्मयै शार्वायपोऽस्तौपत शयवो हरिम् ॥७२॥

धनायव सर्वासिनो हरिमुदात्तवाग्मयैर्वाग्भिरस्तौपत स्तुतवन्तः । मघवकुलां मघवत्प्रमुखां धर्मायितं धर्मवदाचरितमर्थं रक्षकम् मरुत्वत क्ष्वेडापहम् । दानवसत्त्वमेजयं दानवानां सत्त्वं द्रव्यं कम्पयन्तम् । शार्वं सर्वस्मै हितम् । शयवः शुभाशिषयन्त ॥—शार्वायपोऽस्तौपतेति । 'सुप्तिङन्तं पदम्' इति पदसंज्ञायां 'एङः पदान्तादति' इति पूर्वरूपत्वम् । धर्मायितमिति । 'आचारेऽवगल्भक्लीबहोडेभ्यः क्विब्वा' 'क्यचि च' इति पदसंज्ञायां नलोपः । ...इति । 'ऊर्ध्वमथो ... ' इति खुश् । 'खिति च' इति पदसंज्ञायामनुस्वारपरसवर्णौ । मरुत्वत इति । मरुतोऽस्य सन्तीति मतुपि 'तसौ मत्वर्थे' इति भसंज्ञायां जश्त्वाभावः । शार्वाय इति । 'बहुषु बहुवचनम्' इति बहुवचनम् । हरिमिति । 'द्व्येकयोर्द्विवचनैकवचने' इत्येकवचनम् । वाग्मयैरिति । 'मयड्वैतयोर्भाषायामभक्ष्याच्छादनयोः' इति विकारे मयट् । 'यरोऽनुनासिकेऽनुनासिको वा' । 'प्रत्यये भाषायां नित्यम्' इति वचनं कर्तव्यम् ॥

अमरपरिमदातुरक्षमाभाभ्य ।र्दकारपरतपानुभावे ।

भगवत्यभिलापकेऽवतार भुवनं प्रीतिविवशावदं बभूव ॥ ७३ ॥

भगवति अवतारमभिलापके सति भुवनं प्रीतिविवशावदं बभूव । अमरपरिमदातुरक्षमाभा अपदर्दकारपरतपानुभावे अमरारय एव भरस्तेनातुराः क्षमायाः साधुरक्षो अपदर्दकारचिकित्सकः । परेषां तपयिता प्रानुभावो यस्य । दक्षसीर्यात्यारभार्वी रक्ष्नो मियक् दुर्भिः इति पाठः ॥—भगवदमिति । 'प्रियवशे वदः खच्' । 'अरुर्द्विषदजन्तस्य मुम्' परंतपेति । 'द्विषत्परयोस्तापेः' इति खच् । अगदं करोतीति । अगदं करोतीत्यर्थे । 'कारे सत्यागदस्य' इति अस्तु सत्यागदस्य कार इति वक्तव्यम्' इति मुमागमः ॥

इति सटीके वासुदेवविजये द्वितीयः सर्गः ।

तृतीयः सर्गः ।

नारायणे रात्रिंचराङ्गनानामसातये तत्र जनिष्यमाणे ।

मूर्ध्नि सुरैर्नोकनगप्रसून पपात नक्षत्रपथादनल्पम् ॥ १ ॥

तत्र नारायणे जनिष्यमाणे प्रादुर्भविष्यति सति नक्षत्रपथात् अनल्पं नाकनगप्रसूनं स्वर्गवृक्षकुसुमं पपात । सुरैर्मुक्तम् । अनल्पं बहु । रात्रिमटाञ्जनाना राक्षसस्त्रीणामसातये न सातयति सुखयतीत्यसातय ॥—नक्षत्रपथादिति । 'कारके' इत्यधिकृत्य 'ध्रुवमपायेऽपादानम्' इत्यपादानसंज्ञा । 'अपादाने पञ्चमी' । रात्रिमटेति । 'रात्रे कृति विभाषा' इति मुमागम । असातय इति । 'अनुपसर्गाल्लिम्पविन्दधारिपारिवेद्युदेजिचेतिसाति–' इति नञ्पूर्वात्साते शुलार्थाच्छ । 'नलोपो नञ' उत्तरपदे परे । अनल्पमिति । 'तस्मान्नुडचि' इति परस्य नुडागम । नक्षत्रनाक इत्यत्र 'नभ्राणनपान्नवेदानासत्यानमुचिनकुलनखनपुंसकनक्षत्रनक्रनाकेषु प्रकृत्या' इति नञ प्रकृतिभाव । नगेति । 'नगोऽप्राणिष्वन्यतरस्याम्' इति प्रकृतिभाव ॥

येषां पराजेषत वीर्यभूम्नो येभ्यः पुरान्तर्दधते च पूर्वम् ।
मुष्टिंधयेभ्योऽपि च दानवेभ्यस्तेभ्यस्तदा नाविभियुर्दिविष्ठाः ॥ २ ॥

तदा दिविष्ठा देवास्तेभ्यो दानवेभ्यो नाविभियुर्विभ्यति स्म । ते पूर्वं येषा वीर्यभूम्न पराजेषत विमुखीबभूवु । मुष्टिंधयेभ्यो अत्यन्तबालेभ्योऽपि येभ्य पुरा अन्तर्दधते अन्तरदधत ॥—दानवेभ्य इति । 'भीत्रार्थाना भयहेतु' इत्यपादानसंज्ञा । पराजेषत वीर्यभूम्न इति । 'पराजेरसोढ.' इत्यपादानसंज्ञा । येभ्य अन्तर्दधते । 'अन्तर्द्धौ येनादर्शनमिच्छति' इत्यपादानसंज्ञा । 'पुरि लुङ्चास्मे' इत्यनद्यतनभूतेऽपि लट् । दिविष्ठा इति । 'सुपि स्थ' इति कप्रत्यये 'हृद्द्युभ्या च' इति । सप्तम्या अलुकि 'अम्बाम्बगोभूमि–' इति मूर्धन्यादेश । मुष्टिंधयेभ्य इति । 'नाडीमुष्ट्योश्च' इति खश् । [भूम्न इति 'पृथ्वादिभ्य –' इतीमनिच्प्रत्यये 'बहोर्लोपो भू च बहो' इति बहुशब्दस्य भूरादेश प्रत्ययादिलोपश्च ॥]

विभीहि मा देवकि ते सुतोऽयं संत्रास्यते त्वां स सगोत्रवर्ग्याम् ।
स्वस्त्यस्तु तुभ्यं सहभर्तृकायै विहाय इत्यानशिरे गिरोऽर्थ्याः ॥ ३ ॥

हे देवकि, मा विभीहि । ते सोऽयं सुत सगोत्रवर्ग्यां त्वा सन्त्रास्यते रक्षिष्यति । समानगोत्राणा वर्गे भवा सगोत्रवर्ग्या । सहभर्तृकायै तुभ्य स्वस्त्यस्तु इति गिरो विहाय आकाशं आनशिरे व्याप्ता । अर्थ्या अर्थादनपेता. ॥—सगोत्रवर्ग्यामिति । 'ज्योतिर्जनपदरात्रिनाभिनामगोत्ररूपस्थानवर्णवयोवचनबन्धुषु' इति समानशब्दस्य सभाव. । 'वोपसर्जनस्य' इति बहुव्रीह्यवयवस्य सहशब्दस्य सभाव । सहभर्तृकायै । 'प्रकृत्याशिषि' 'अगोवत्सहलेषु' इति सहशब्दस्य प्रकृतिभाव । 'नद्यृतश्च' इति कप् समासान्तः । अर्थ्या इति । 'धर्मपथ्यर्थन्यायादनपेते' इति यत् ॥

अथार्धरात्रे निबिडैस्तमोभिरभ्रंलिहैश्छन्नदिशे निकंसः ।
स्वारिंपचामत्रविपक्वमन्नं विष्वण्य सुष्वाप स रक्षिवर्गः ॥ ४ ॥

अथार्धरात्रे निकंस कंसेन नियुक्तो रक्षिवर्गोऽन्नं विष्वण्य सशब्दं भुक्त्वा सुष्वाप ।

गर्भैर्भिरैराम्रायणैर्निर्मितैस्तमोभिरछन्नमिति आवितमिति । वारिपचामप्रमिपर्क वारि पचेषु पात्रेषु मितकम् । वारि पचतीति वारिपचा ॥—परिमाणे पचः [इति खश्] । खित्यनव्ययस्य' इति ह्रस्व । पाकमिति । पचो च इति निपातस्य च । गर्भै निष्ठरिति । वहाग्रे मितं' इति खश् । निर्भस इति । अवावय कृध्यर्थे तृतीया' इति गतिसमासः ॥

मितपचं किंचिदनुद सा प्रसूतिर्न तु समयागमूष ।

भक्तकल्लाटतपभास्कराभ वृषानमीक्ष शरण्यं गता सा ॥ ५ ॥

तां प्रसूतिव दुःख प्रसवमैथुना अयानमूप आसा । सा ईर्श विष्णुं शरणं गता मितं पचमल्पं किंचित् भस्थुव पीताकरे ललाटंतपमास्करमं वक्ष वृषानम् । ललाटं तप तीति तथा मध्याह्नार्कः ॥—मितंपचमिति । मितनखे च' इति खश् । मस्थुदमिति । वियस्योस्तुदः इति खश् । संयोगान्तलोपः । ललाटंतप इति । असूर्यललाटयोर्द् शितपोः इति खश् ॥

प्रियवद् मित्रमिवातुरोपि द्विषंतप देवमिव सुषानम् ।

इरमद ज्योतिरमुचञ्च शनैः शनैः प्रावृषिकं ररास ॥ ६ ॥

प्रावृषिक प्रावृषि जातमभ्रं शनैः शनैः ररास शब्दायते स्म । प्रियवदमनुरोध्यनुवर्तं मयीर्णं मित्रमिव । द्विषंतपं देवं सुषानमिव । द्विषतः तपतीति । इरमदं ज्योतिरमुचत् इरया अन्नेन माद्यतीति ॥—इरंमदमिति । उग्रंपश्येरंमदपाणिंधमाश्च' इति निपातनम् । प्रियंवदमिति । 'प्रियवशे वदः खच्' । द्विषंतपमिति । 'द्विषत्परयोस्तापे' इति खच् । प्रावृषिकमिति । प्रावृषण्यं' । प्रावृषिकम्' इति वा पाठे 'प्रावृष्शरत्कालदिवां जे' इति सप्तम्या भवत् ॥

अधीतवन्तो विविधवृतदन्य सुधी सतीर्थ्यैः सह सेदिरे मख्या ।

भूयास्तुत्य देवकनन्दनाया हरैवमाशासत तापसौद्धा ॥ ७ ॥

तापसौद्धा प्रशस्तास्तापसिनो हरैवमाशासत प्रार्थितवन्तः । देवकनन्दनाया मुद भूयात् इति गुरुभ्यः सतीर्थ्यैः समानतीर्थेनाधिभिः सह सेदिरे सुधी [अधीतवन्त] । सेदीति अव्ययं विभक्तिसमीप—इत्यव्ययीभावसमासे अव्ययीभावे चाकाले' इति सेप्याव्यायिके च' इति वा सहशब्दस्य समावः । सतीर्थ्यैरिति । समाने तीर्थेवासी' इति यत् । 'तीर्थे ये' इति समानशब्दस्य समाप । तापसौद्धा इति । तप शब्दात् 'अस्य' इत्यम् मत्वर्थीयः । 'प्रशंसावचनैश्च' इति समासः । मख्या इति । मत पनहयत् करभजस्पर्धेषु' इति यत् ॥

---

१ अस्य तत्पुरुषे चरितार्थत्वादुपस्यासाधिक्यम्

सब्रह्मचारी नवमेघरुच्याः सोदर्यदेश्यो हरिदश्मभासाम् ।
तमालकान्तेः सदृगाननन्दत्प्रभोद्गमः कश्चन जंपती तौ ॥ ८ ॥

कश्चन प्रभोद्गम तौ जंपती जायापती आननन्दत् आनन्दयामास । नवमेघरुच्याः सब्रह्मचारी हरिदश्मभासा मरकतत्विषा सोदर्यदेश्य ईषदसमाप्त समानोदर्य । तमालकान्ते सदृक् सदृश ॥—सब्रह्मचारीति । ब्रह्म वेद । तदध्ययनार्थं यद्व्रत तदपि ब्रह्म तच्चरतीति ब्रह्मचारी । समानं ब्रह्म चरतीति सब्रह्मचारी । 'व्रते' इति णिनि । 'चरणे ब्रह्मचारिणि' इति समानस्य स । सोदर्यदेश्य इति । समाने उदरे शयित स्थित इत्यर्थे 'सोदराद्य' इति यत्प्रत्यये विवक्षिते प्रागेव 'विभाषोदरे' इति समानस्य स । 'ईषदसमाप्तौ कल्पब्देश्यदेशीयर' । सदृगिति । 'दृग्दृशवतुषु' इति समानस्य स । जपती इति । राजदन्तादित्वात् पक्षे जायाशब्दस्य जमावो दभावश्च निपात्यते । परनिपातश्च ॥

इयानसावित्यपि कल्पकोट्या दुर्ज्ञानसौभाग्यविशेषसीमा ।
सुतः स तादृक्त्रिजगत्पवित्रमाहात्म्यभूमाजनि देवकीतः ॥ ९ ॥

देवकीत स तादृक् सुतो अजनि । असौ इयान् इदंपरिमाणक इति कल्पकोट्या कल्पाना कोट्या अपि दुर्ज्ञानसौभाग्यविशेषसीमा । त्रिजगत्पवित्रमाहात्म्यभूमा ॥—देवकीत इति । 'जनिकर्तु प्रकृति' इत्यपादानसंज्ञा । इयानिति । 'किमिदभ्या वो घ' । 'इदं किमोरीश्की' इतीशादेश । तादृगिति । 'आ सर्वनाम्न' इत्याकारादेश । दुर्ज्ञानेति । 'आतो युच्' इति युच् ॥

कलानिधे. संतमसस्य हन्तुः पत्यु. सतामात्तरतेरनन्ते ।
समुद्रियात्प्रादित मोदमाभ्यां विधोर्भवन्ती स्मितचन्द्रिका सा ॥१०॥

विधोर्विष्णोश्चन्द्राच्च भवन्ती स्मितचन्द्रिका आभ्या जपतिभ्या मोद प्रादित प्रददौ । कलानिधे कलाना विद्याना विम्बषोडशाशाना च निधे । संतमसस्य व्याप्ततमसोऽज्ञानस्य, तिमिरस्य च हन्तु । सता साधूना, नक्षत्राणा च, पत्यु अनन्ते शेषे, आकाशे च, आत्तरते । समुद्रियात् समुद्रोद्भवात् ॥—विधोरिति । 'भुव प्रभव' इत्यपादानसंज्ञा । आभ्यामिति । 'कर्मणा यमभिप्रैति स संप्रदानम्' इति संप्रदानसंज्ञा । 'चतुर्थी संप्रदाने' । समुद्रियादिति । भवे 'समुद्राभ्राद् घ' ॥

पुरंदराश्मद्युतिचौर्यधुर्यविष्वद्र्यगक्षाममहःप्रवाहम् ।
तिर्यक्स्फुरत्सारसनप्रभोर्मीसौदामनीनूतनवारिवाहम् ॥ ११ ॥
सर्वंसहादुर्विषहामनस्यसर्वंकपं सर्वपथीनवीर्यम् ।
यथामुखीनं मुकुरं रमायाः श्रीकौस्तुभं प्रत्युरसं दधानम् ॥ १२ ॥

प्रतीपमुच्चैर्गरुडाश्मरुण्डसप्रश्मरिम्भरिन्द्रारिपु पाण्डुपर्णैः ।
सम्यक्षु सत्स्वक्षरितेषु भान्तं इवे समेषामपि रोचमाने ॥ १३ ॥

क्षेमकरैः पुण्यवतामरीणां भयकरैर्नित्यमनन्यवासैः ।
घनायितं वैतनिकैरिवाक्षैः क्षीरार्णवानूपविहारलोलम् ॥ १४ ॥

कदर्थितानर्थमनन्यदर्पं ताभ्यां स्वधामेत्य नवं युवानम् ।
हृभ्या न चारु न परं समेतौ जगन्ति चानन्दरसे न्यमाङ्क्षु ॥ १५ ॥

इं रम्यं चारु साधु पिबन्तौ एतौ देवकिसुतेशौ न परं केवलं न अपि तु जगन्ति च आनन्दरसे न्यमाङ्क्षु न्यमज्जयन्। ताभ्यामात्मभ्यां स्वधाम स्वमेवं नपङ्कपानं प्रकाशयन्तम्। पुरंदरास्मद्युतिपौर्णेधुर्यैर्विस्मयमवसमामाकाशम्। पुरंदराश्मा इन्द्रनील । विस्मयङ् समन्ततो व्याप्नुवत्। सारसनप्रभोर्मीधीसामनीनूतनवारिवाहम्। सारसनं काञ्ची। सर्वसहादुर्विषहामनसवर्णम्। सर्वसहा भूमिः। आमनसं तु वम्। सर्वं पवीनवीर्यं सर्वपर्णं व्याप्नुवत्। प्रस्फुरसं उरसि श्रीकौस्तुभ दधानम्। रमाया यथाभुवीनं मुखप्रतिबिम्बदर्शनाभिरूपं सुकरम्। पाण्डुपर्णैर्मोल्यम्। इन्द्रारिपु प्रतीपकृतैः प्रतिकूलव्यापारैः। मरकतासमसश्मरिम मरकतपद्मसरसैः। सम्यक् सहायः। सम्यक्षु क्षमेषु चरितेषु सत्सु समेषां सर्वेषामपि इवे रोचमाने नित्यं समितये स्पृहां कारयद्भिः। पक्षैः पक्षा पाण्डुपैः घनायितं स्तुत वैतनिकैः वेतनेन जीवद्भिरिव। पुण्यवतां क्षेमकरैः। अरीणां नित्यं भयंकरैः। अनन्यवासैः आत्मान्तररहितैः। क्षीरार्णवानूपविहारलोलम्। अनूपं जलप्रायो देशः। कदर्थितानर्थम्। कदर्थितास्ता अनर्था आपदो येन। अनन्यदर्पम् ॥—इन्द्र इति। 'रुच्यर्थानां प्रीयमाणः' इति संप्रदानसंज्ञा। ताभ्यामिति। 'छायाङ्कस्यात्मनां दीप्यमानः' इति संप्रदानसंज्ञा। पुरंदरस्पर्शस्येति। 'पुं संज्ञायां घः प्रायेण' इति घः। क्षेमंकरैरिति। 'क्षेमप्रियमद्रेऽण् च' इति खच्। विस्मयमिति। 'स्फायितञ्चिवञ्चिशकिक्षिपिक्षुदिसृपितृपिदृपिवन्द्युन्दिश्विततिजनिवपि...गम्युविकुच्या च' इति क्विन्। 'विपराभ्यां जेः' ... इत्यात्मनेपदम्। सम्यगिति। समः समि'। तिर्यगिति 'तिरसस्तिर्यलोपे च'। सश्मरिमरिति सहस्य सध्रिः'। प्रतीपेति। प्रतिगता आपोऽस्मिन्निति। 'अन्तरुपसर्गेभ्योऽप ईत्' इत्याकारस्य ईकारः॥ भावे परस्य'। अनूपेति। ऊदनोर्देशे' इत्यूकारः। अनन्यवासैरिति। अपत्यपतुतोयास्तस्य सुमाधीराधास्वासिथतोस्तुभोतिभ्यः ७।१।५७५ इति सुपागमः। अनन्यदर्पमिति। अर्धे विभाषा' इति जुक्। कदर्थितेति। कुत्सितोऽर्थः कदर्थः। को कत्तत्पुरुषेऽचि' इति कदादेशः। यौवेति। माधवणादिपाठात् ष्यम्। सौदामनीति। सुदाम्ना पर्वतेन एकदिक्। 'तेनैकदिक्' इत्यण्। टिड्ढाणञ्— इति ङीप्। नूतनेति। नवस्य नूनत्वम् प्याय' इति स्वार्थे तनप्रत्ययो नू आदेशश्च। सर्वपथीनेति। तत्सर्वादेः पथ्यङ्ग' इति ख। यथामुखीनमिति। यथामुखसंमुखस्य दर्शनः खः। वैतनिकैरिति। वेतनेन जीवन्तीति ठक्।

प्रत्युरसमिति । 'विभक्त्यर्थेऽव्ययीभाव.' । 'प्रतेरुरस सप्तमीस्थात्' इति समासान्तोऽच् । दारू इति । 'दाधेट्सिशदसदो रु' ताच्छीलिक ॥

ये कद्वदाः कोष्णवधूकुचैकश्राद्धाः कवोष्णानि पलान्यदन्तः ।
सकत्तृणारण्यजुषोऽभवंस्तेऽप्यकापथाः कापुरुषास्तदानीम् ॥ १६ ॥

ये कापुरुषा कुत्सिता पुरुषास्तदानीं भगवदाविर्भावसमये अकापथा सन्मार्गस्था अभवन् । कुत्सित पन्था कापथ । तद्रहिता. । कीदृशा । कद्वदा गर्ह्यवादिन । कोष्णवधूकुचैकश्राद्धा प्रभूतश्रद्धा । कवोष्णानि ईषदुष्णानि पललानि अदन्त· । कत्तृणारण्यजुष । कत्तृणं तृणविशेष ॥—कद्वदा इति । 'रथवदयोश्च' इति कोः कद्भाव । कत्तृणेति । 'तृणे च जातौ' इति कद्भाव । कापथेति । 'का पथ्यक्षयो ' इति कादेश. । कोष्णेति । 'ईषदर्थे' इति कादेश । कापुरुषा इति । 'विभाषा पुरुषे' इति कादेश । कवोष्णानीति । 'कवं चोष्णे' इति कवादेश । श्राद्धा इति । श्रद्धार्चावृत्तिभ्यो ण मत्वर्थीय ॥

उदूढहर्षा ननृतुर्मयूरा व्यह्नेऽपि पद्मा व्यरुचन्प्रफुल्लाः ।
वीरुत्ततिर्भृङ्गकुलैररंसीदामोदमुद्वोढुमिवानुसर्थाः (?) ॥ १७ ॥

मयूरा उदूढहर्षा ननृतु । व्यह्ने अपि अहनि अतीतेऽपि पद्मा प्रफुल्ला व्यरुचन् शोभन्ते स्म । विगतमह्नो व्यह्न । वीरुत्तति· भृङ्गकुलैरामोदं सौरभ्यं हर्षं चोद्वोढुमनुसर्थां(?) इव ॥—मयूरा इति । मह्या रौतीति रौतेरचि टिलोप । महीशब्दस्य मयूभावः । 'वर्णागमो वर्णविपर्ययश्च द्वौ चापरौ वर्णविकारलोपौ । धातोस्तदर्थातिशयेन योगस्तदुच्यते पञ्चविध निरुक्तम् ॥' 'पृषोदरादीनि यथोपदिष्टम्' इति लोपविकारादय. । व्यह्न इति । 'सङ्ख्याविसायपूर्वस्याह्नस्याहन्न्यतरस्यां ङौ' इत्यहनादेशाभावे रूपम् । उदूढेति । वहेः क्त । यजादित्वात्सम्प्रसारणम् । 'हो ढ ' 'झषस्तथोर्धोऽध ' इति तस्य ध· । तस्य 'ष्टुना ष्टु ' इति ष्टुत्वम् । 'ढो ढे लोप ' । 'ढ्रलोपे पूर्वस्य दीर्घोऽण ' । उद्वोढुमिति । 'सहिवहोरोदवर्णस्य' इत्योकार । ढलोप. । वीरुदिति । विविधं रोहतीति क्विप् । न्यङ्क्वादित्वात् हस्य ध । 'अन्येषामपि दृश्यते' इति दीर्घ । प्रफुल्ल इति । 'ञिफला विशरणे' । 'ञीत. क्त ' । 'ति च' इति अकारस्य उकार ॥

यायावरा लाक्षणिका. कठाश्च कौशिक्यनुब्राह्मणिपैप्पलादाः ।
ये तैत्तिरीयाः क्रमकाः समे ते विश्वंभरं तुष्टुवुरात्विजीनाः ॥ १८ ॥

ते समे सर्वे विप्रा विश्वंभर तुष्टुवु । के । यायावरा । 'अग्निहोत्रकमात्स्तु यात्राशीलो द्विजो हि य । याचमान क्रमाद्वर्णान् स हि यायावर स्मृत ॥' लाक्षणिका इति । लक्षणमधीतवन्तो ज्ञातवन्तो वा । द्वावर्थावत्रानुवर्तेते । क्रमका क्रममधीयाना विदन्तो वा । कठा कठेन प्रोक्तमधीयाना विदन्तो वा । कौशिक्यनुब्राह्मणिपैप्पलादा । कौशिकिन. कौशिकेन प्रोक्तं कल्पमधीयाना विदन्तो वा । अनुब्राह्मणिन अनुब्राह्मणमधी-

याना । पैप्पलादं पिप्पलादप्रोक्तं छन्दोऽधीयाना । तैत्तिरीया तित्तिरिप्रोक्तं छन्दोऽधीयाना विदन्तो वा । आर्तिंजीना ऋत्विक्कर्मार्हन्तो याग्मयोग्याः । ऋत्विक्कर्मार्हा वा ॥—भिर्धंभरमिति । सक्ष्ययो मतृवृभिधारिसहितपिदमः इति खन् । यायावरा इति । यातेर्यङ् यश्च यङः इति वरच् । आसामिश्च इति 'तदधीते तद्वेद' इत्यधिकृत्य 'क्रतूक्थादिसूत्रान्ताट्ठक्' इति अनुसूक्तलक्षणे च (?) इति ठक् । क्रमक इति । क्रमादिभ्यो वुन्' । अनुब्राह्मणीति । 'अनुब्राह्मणादिनिः' । पैप्पलादा इति । पिप्पलादशब्दात् 'तेन प्रोक्तम्' इत्यण् । छन्दसि तदन्तात् 'छन्दोब्राह्मणानि च तद्विषयाणि' इति वचनात् अध्येतृवेदितृप्रोक्तप्रत्ययस्य प्रोक्तात् लुक्' इति लुक् । तैत्तिरीया इति 'तित्तिरिवरतन्तुखण्डिकोखाच्छण्' तदन्तादध्येतृप्रत्ययस्य प्रत्ययस्य लुक् । कौशिकीति । काश्यपकौशिकाभ्यामृषिभ्यां णिनि । तदन्तादुत्पन्नस्य प्रोक्तालुक् । 'छन्दोब्राह्मणानि च' इति चकारात् कल्पसूत्रादीनामपि केषांचित् तद्विषयता । कठा इति । कलापिवैशम्पायनान्तेवासिभ्यश्च' इति वैशम्पायनान्तेवासित्वाण्णिनि । तस्य कठचरकाल्लुक्' तदन्तात्तथा तद्विषयादुत्पन्नस्य प्रत्ययस्य 'प्रोक्तात् लुक्' । आर्त्विजीना इति । यज्ञर्त्विग्भ्यां घखञौ' । 'तत्कर्मार्हन्तीत्युपसंख्यानम्' ॥

> औदुम्बरे वैदिशनैम्बमुख्ये देशेऽवसन्ये स जनंगमौघा ।
> ये चापि कौशाम्बि जनास्तदानीमाकस्मिकीं प्रीतिमयासिषुस्ते ॥ १९ ॥

ते जना अपि तदानीमाकस्मिकीमविद्यमानहेतुकां प्रीतिमयासिषुः । ये औदुम्बरे वैदिशनैम्बमुख्ये च देशे ग्रामादिकेषु देशेषु अवसन् । अपि कौशाम्बि कौशाम्ब्यामवसन्। ते जनंगमौघा । जनंगमाश्चण्डाला ॥—जनंगमा इति । 'गमश्च' इति खच् । औदुम्बर इति । उदुम्बरा अस्मिन्सन्तीति तथा । तदस्मिन्नस्तीति देशे तन्नाम्नि' इत्यण् । कौशाम्बीति । कुशाम्बेन निर्वृत्ता इति तथा । 'तेन निर्वृत्तम्' इत्यण् । नैम्बेति । निम्बानां निवास इति । 'तस्य निवासः' इत्यण् । वैदिशेति । विदिशाख्या नगर्या अदूरभवं नगरं वैदिशम् । अदूरभवश्च' इत्यण् । आकस्मिकमिति । अकस्मात्छब्दो निपातः तत्र भवे ठक् ॥

> पाण्ड्यैः कलिङ्गैः कुरुभिः प्रसिद्धा वसुंधरा सर्वगशक्तिसारे ।
> जाते हरौ तारपथाद्युदीते कुमुद्वतीव स्म चकास्तिरूपम् ॥ २० ॥

हरौ जाते वसुंधरा चकास्तिरूपं स्म । प्रशस्तमशोभत । तारपथात् उदीते कुमुद्वतीव पाण्ड्यैः कलिङ्गैः कुरुभिर्जनपदैः प्रसिद्धा अलंकृता । सर्वगशक्तिसारे सर्वं गच्छति व्याप्नोति इति सर्वगः । अन्तात्यन्ताध्वदूरपारसर्वानन्तेषु डः इति गमेः कर्मण्युपपदे डः । डित्यभस्यापि' इति टिलोपः । पाण्ड्यैः कलिङ्गैः कुरुभिः इति । पाण्ड्वादीनां निवास इत्यर्थे तत्प्रकृत्याभ्यो जनपदे लुप् इति लुप् । लुपि युक्तवद्व्यक्तिवचने' इति पुंस्त्वं बहुत्वं च । 'पाण्डोर्जनपदशब्दात् क्षत्रियाद् ड्यण्वक्तव्यः' इति पाण्ड्यशब्दः । कुमुद्वतीति । कुमुदनडवेतसेभ्यो ड्मतुप्' । 'टिडाडिलोपः' । ड्मतुः इति वत्वम् । चकास्तिरूपमिति । प्रशंसायां रूपप्' ॥

तापिच्छनीकाशरुचि प्रतीचि स्ववैरिमर्माविधि पुंसि रागात् ।
स शत्रुहः स्तादिति वक्तुकामः स्वयं व्यलज्जिष्ट विविच्य गर्गः ॥२१॥

गर्ग प्रतीचि सर्वप्रत्यगात्मनि पुंसि रागात् स शत्रुह शत्रूणा हन्ता भूयादिति वक्तुकाम सन् विविच्य स्वय व्यलज्जिष्ट लज्जते स्म । तापिच्छनीकाशरुचि तमालसदृशकान्तौ स्ववैरिमर्माविधि असुराणा मर्मवेधकर्तरि ॥—शत्रुह इति । 'आशिषि हन.' इति ड । मर्माविधीति । मर्मपूर्वकाद्व्यधधातो क्विपि 'नहिवृतिवृषिव्यधिरुचिसहितनिषु क्वौ' इति पूर्वपदस्य दीर्घ । सम्प्रसारणम् । नीकाश इति । पचाद्यच् । 'इक काशे' इति दीर्घ । प्रतीचीति । 'चौ' इति दीर्घ ॥

दन्तावलेन्द्रं सुचिरेण वाष्पपाथःपरीवाहततस्तुराषाट् ।
विमुच्य विश्वावसुविष्टुतः सन्नातिष्ठदष्टापदविष्टराग्र्यम् ॥ २२ ॥

तुराषाट् सुचिरेण दन्तावलेन्द्रं ऐरावतं विमुच्य विश्वावसुविष्टुत सन् अष्टापदविष्टराग्र्य स्वर्णसिंहासनमातिष्ठत् आक्रम्य स्थितवान् वाष्पपाथ परीवाहतत ॥—दन्तावलेति । 'दन्तशिखात्सञ्ज्ञायाम्' इति मत्वर्थीयो वलच् । 'वले' इति दीर्घ । विश्वावसुवित्ति । 'विश्वस्य वसुराटो ' इति दीर्घ. । परीवाहेति । 'वाहेर्भावे घञ्' । 'उपसर्गस्य घञ्यमनुष्ये बहुलम्' इति दीर्घ । अष्टापदेति । 'अष्टन. सञ्ज्ञायाम्' इति दीर्घ । तुराषाडिति । तुर वेगवन्त सहते इति 'छन्दसि सह ' इति ण्वि । छान्दसा अपि लोके भवन्तीति 'अन्येषामपि दृश्यते' इति दीर्घ ॥

क्षिप्नुः सुदर्पात्पुरुहूतपक्ष्यान्कंसः पतिघ्नीमथ पाणिरेखाम् ।
दारैर्दधद्भि सहितोऽजशक्त्या मूर्च्छां तदानर्च्छ कुमारघाती ॥ २३ ॥

अथ तदा कंस अजशक्त्या विष्णुमायया हेतुना मूर्च्छामानर्च्छ प्राप्तवान् । पतिघ्नीं पाणिरेखा दधद्भि दारै सहितः । सुदर्पात् दर्पसमृद्धेर्हेतो पुरुहूतपक्ष्यान् इन्द्रपक्षभवान् क्षिप्नुर्निरसनशील । कुमारघाती ॥—कुमारघातीति । 'कुमारशीर्षयोर्णिनि ' । पतिघ्नीमिति । हन्ते 'लक्षणे जायापत्योष्टक्' । हूतेति हूतमाह्वानम् । ह्वयते. क्त । यजादित्वात् सम्प्रसारणम् । 'अङ्गस्य' इत्यासप्तमाध्यायपरिसमाप्तेरधिकार. । 'हल ' इति दीर्घ । सुदर्पादिति । समृद्धावव्ययीभाव. ॥

तमीशितारं तिसृणां गतीनां सुखाय नृणामुररीकृताङ्गम् ।
चतुर्दशानां प्रभवं तनूजं विद्यापदानां पितरौ तनु (नुतः) स्म ॥२४॥

पितरौ देवकीवसुदेवौ तनूजमात्मज नुत स्म तुष्टुवतु । तिसृणा सत्त्वरजस्तमोमयीना गतीना ईशितारम् । नृणा सुखाय उररीकृताङ्गम् । चतुर्दशाना विद्यापदाना स्थानभूतम् । गतीनामिति । 'ह्रस्वनद्यापो नुट्' इति नुटि 'नामि' इति दीर्घ । तिसृणामिति । 'न तिसृचतसृ' इति दीर्घाभाव । नृणामिति । 'नृ च' इति दीर्घ । चतुर्दशानामिति । 'षट्चतुर्भ्यश्च'

इति गुणः। नोपधायाः इति दीर्घः। ईशितारमिति। 'ईश ऐश्वर्ये'। तृच्। 'अप्तृन्तृच्स्वसृनप्तृनेष्टृत्वष्टृक्षत्तृहोतृपोतृप्रशास्तॄणाम्' इति दीर्घः ॥

वर्षिष्ठधामानमुपेयिवांसं मनुष्यलोकं पुरुषं महान्तम् ।
प्रशासितारं परिपन्थिनस्त्वामित्यस्मदाशा प्रियकारमुर्व्याः ॥ २५ ॥

त्वमित्यस्मदाशा। वर्षिष्ठधामानमतिशयवत्तेजसम्। मनुष्यलोकमुपेयिवांसं प्राप्तवन्तम्। महान्तं पुरुषम्। परिपन्थिनः प्रशासितारम्॥ उर्व्याः प्रियकारम्। वर्षिष्ठधामानमिति। 'सर्वनामस्थाने चासंबुद्धौ' इति दीर्घः। उपेयिवांसमिति। 'उपेयिवाननाश्वाननूचानश्च' इति क्वसन्तो निपातितः। 'उगिदचां सर्वनामस्थानेऽधातोः' इति नुम्। 'सान्तमहतः संयोगस्य' इति। महान्तमिति। महेर्धातोरौणादिकेऽतिप्रत्यये शतृवद्भावे नुमित्वा-नुमि 'सान्तमहतः—' इति दीर्घः। प्रशासितारमिति तृजन्तस्य दीर्घः। प्रियकारमिति। 'क्षेमप्रियमद्रेऽण् च' इति कर्मण्यण्॥

[1]... ... ... ।
... ... ॥ २६ ॥
... ... ।
... ... ॥ २७ ॥

शुष्यन्मनोर्जूर्तिहतस्तथापि तस्मान्मदीयान्नयनाध्ववाशः ।
हस्तिघ्नतो भोजपतेर्भयं नो भनक्ति मूर्तं हृदयं शुचेव ॥ २८ ॥

तथापि तस्मात् भोजपतेर्भयं नो हृदयं भनक्ति मर्म करोति। शुष्यन्मनोर्जूर्तिहतः। जूर्तिः ज्वरः पीडा। मदीयान्नयनमार्गवाशः मदीयस्य नयनस्य मार्गं वाञ्छतः। हस्तिघ्नतः हस्तिनं हन्तुं समर्थात्। शुचेव मूर्तं मूर्च्छायुक्तम्॥—हस्तिघ्न इति 'शक्तौ हस्तिकपाटयोः' इति टक्। 'गमहनजनखनघसां लोपः क्ङित्यनङि' इत्युपधालोपः। वाश इति। 'वाछि इच्छायाम्'। क्विप्। 'छ्वोः शूडनुनासिके च' इति छकारस्य शकारः। जूर्तीति। 'ज्वर रोगे'। स्त्रियां क्तिन्। 'ज्वरत्वरस्रिव्यविमवामुपधायाश्च' इति वकारस्य उपधाया वकारस्य स्थाने ऊठ्। मूर्तमिति। 'मूर्छा मोहसमुच्छ्राययोः'। क्तः। 'राल्लोपः' इति छलोपः। 'न ध्याख्यापॄमूर्छिमदाम्' इति नत्वाभावः। भनक्तीति। 'भञ्जो आमर्दने'। 'रुधादिभ्यः श्नम्'। 'श्नान्नलोपः' इति धातुनकारस्य लोपः ॥

त्वमुत्तमर्णाय यथाधमर्णस्तस्मै कुमारान्वत धारयामः ।
तस्य स्मरन्तः स्पृहयामहे न स्वजीवितायापि क्षपामहे ते ॥ २९ ॥

यथा अधमर्ण उत्तमर्णाय ऋणं धारयति तथा तस्मै कुमारान् धारयाम । वत वय

[1] अत्र श्लोकद्वयं सर्वथा त्रुटितम्.

तस्य स्मरन्त स्वजीवितायापि न स्पृहयामहे इच्छाम । ते शपामहे शरीर स्पृशाम इति शपथ कुर्महे शपथ ज्ञापयितुं इच्छाम ॥—ते इति । 'श्लाघहुङ्स्थाशपा ज्ञीप्स्यमान ' इति सम्प्रदानसज्ञा । तस्मै इति । 'धारेरुत्तमर्ण ' इति तत्तुल्यत्वात्संप्रदानसज्ञा । स्पृहयामहे इति (स्वजीविताय।पीति) । 'स्पृहेरीप्सित ' इति संप्रदानसंज्ञा । तस्येति 'अधीगर्थदयेशा कर्मणि' इति षष्ठी ॥

निषेवितो झार्झरपाणिघाद्यैः कौक्षेयकक्रूरतराग्रहस्तः ।

पुरायमैति श्रुतसंभवस्ते क्रुधं धियोऽन्धंकरणीं दधान ॥ ३० ॥

अयं ते श्रुतसभव श्रुतत्वात्संभव पुरा ऐति शीघ्रमागमिष्यति । धियो अन्धकरणीमन्धीभावकरणभूता क्रुधं दधान । कौक्षेयकक्रूरतराग्रहस्त । कौक्षेयक खड्गः । झार्झरपाणिघाद्यैर्निषेवित । झर्झरवादन शिल्पमस्येति झार्झर ॥—पाणिघाद्यैरिति।पाणितलयोर्मिथो घट्टनेन वादनं कुर्वन्त पाणिघा । 'पाणिघताडघौ शिल्पिनि' । अन्धकरणीमिति । 'आढ्यसुभगस्थूलपलितनग्नान्धप्रियेषु च्व्यर्थेष्वच्वौ कृञः करणे ख्युन्' । कौक्षेयकेति । कुक्षिशब्दात् 'कुलकुक्षिग्रीवाभ्य श्वास्यलंकारेषु' इति ढकञ् । यौगिकोऽपि रूढ । झार्झर इति । 'मड्डुकझर्झरादणन्यतरस्याम्' इति शिल्पेऽण् ॥

भक्तेष्वभिव्यक्तमिद पिधाय बालोचितं रूपमुरीकुरुष्व ।

परिष्वजेमह्यचिराद्विभो त्वा गोपायितु क्वापि पुनर्लपामः ॥ ३१ ॥

त्वमिदं रूप पिधाय आच्छाद्य बालोचितं रूपमुरीकुरुष्वाङ्गीकुरुष्व । हे विभो, त्वामचिरात् परिष्वजेमहि तथा प्रार्थयामहे । पुन क्वापि गोपायितुं रक्षितु लपाम । भक्तेषु अभिव्यक्तम् ।—अभिव्यक्तमिति 'अञ्जू व्यक्तिम्रक्षणकान्तिगतिषु' क्त 'अनिदिता हल उपधाया क्ङिति' इति नलोपः । परिष्वजेमहीति । 'दंशसञ्जस्वञ्जा शपि' इति नलोप ॥

नादेयतोयागमदुर्निवारः पौरस्त्यपाकाहतिदृष्टकर्मा ।

क्रुध्यन्नहेतावपि नाथ सह्यो माभिद्रुहत्त्वा सहसा स कंसः ॥ ३२ ॥

हे नाथ, कस सहसा त्वा मा अभिद्रुहत् । नादेयतोयागमदुर्निवार । नद्या भवं नादेयम् । पौरस्त्यपाकाहतिदृष्टकर्मा पुरस्ताज्जाताना शिशूना हनने दृष्टं कर्म यस्य । अहेतावपि सह्य क्रुध्यन् तान् प्रति कोप कुर्वन् ॥—सह्य इति । 'क्रुधद्रुहेर्ष्यासूयार्थाना य प्रति कोप ' इति संप्रदानसंज्ञा । त्वामिति । 'क्रुधद्रुहोरुपसृष्टयो कर्म' इति कर्मसंज्ञाया द्वितीया । नादेयमिति । 'नद्यादिभ्यो ढक्' । पौरस्त्येति।'दक्षिणापश्चात्पुरसस्त्यक्' ॥

येऽस्मभ्यमैक्षन्त विषद्रुहृद्य. कार्तान्तिकाः पुत्र्यसुकर्मभाग्भ्यः ।

दशद्विषादोरगताक्ष्र्यमाहुस्ते त्वानुरज्यन्मनसः सुपानम् ॥ ३३ ॥

ये कार्तान्तिका दैवज्ञा पृष्टा अस्मभ्यमैक्षन्त अस्माक शुभाशुभं पर्यालोचितवन्त । ते त्वा सुपानं अकृच्छ्रेण रक्षणीयमाहु । विषद्रुहृद्य. विषादनशीलं हृदयं येषाम् ।

पुष्पमुकुटमामुच्य पुष्पनिर्मितं मुकुटं भजत । यथाद्रियायोरगताक्षमधुरज्यन्मनस स समेयानुरागे यवद् मनो मेयाम् ॥—मत्समत्वमिति । रागीत्वोगस्य विप्रभः इति संप्रदानसंज्ञा । यथाभिमत इति । भ्वाल्लो देयम् । तद्वेत' इति ठक् । उरगेति । उरसा गच्छतीति गमेर्डः । उरसो लोपश्च' । मधुरज्यदिति । 'कुषिरञ्जोः प्राचां श्यन्परस्मैपदं च' । कर्मकर्तरि । पुष्पेति । पुष्पाच्च च' इति मत् । मुकुटमामुच्य इति । मनो भि ॥

अथानुरागस्य च विह्वलाभ्यां ताभ्यां प्रतिश्रुत्य तथेति वाक्यम् ।
सन्त्येव सौहार्दभरेण देवस्तावूचिवानञ्चितमुग्धहास ॥ ३४ ॥

अथ देवो वाक्यं तथा इति ताभ्यां प्रतिश्रुत्य सौहार्दभरेण सन्त्वा इव तौ ऊचिवान् उक्तवान् । अनुरागस्य स्वविह्वलाभ्यां स्वतो देयः । अञ्चितमुग्धहासः । अञ्चितः पूजितः ॥— ताभ्यामिति प्रसारणम्या शुचः पूर्वस्य कर्ता' इति सम्प्रदानसंज्ञा । अनुरागेति । भावे घञ् । 'घञि च भावकरणयोः' इति लोपः । सन्त्वेति । सन्त्वेत्यपि नलोपो दृश्यमानस्य निपात्यते । 'सत्त्वोऽश्वी' । अञ्चितेति । नाञ्चेः पूजायाम्' इति नलोपाभावः । सन्त्वेति । क्त्वि स्कन्दिस्यन्दोः' इति नलोपाभावः ॥

प्राच्येऽपि वामन मनोमयस्मिन्सुतोऽभव दिव्यवपु प्रसन्न ।
तत्रत्यमुन्मीलयितु मयैव पुत्र स्फुटं ह्यस्त्यमिवापि रूपम् ॥ ३५ ॥

अत्र अहं वां युवयोः प्राच्ये प्राग्भवे मनोमयस्मिन् जन्मन्यपि सुतोऽभवम् । दिव्यवपुः दिवि भवम् । प्रसन्नः प्रसादयुक्तः । तत्रत्यं तत्र भवं वृत्तं ह्यस्त्यमिव गतमिव सम्प्रतमिव मुग्धमुन्मीलयितुं मया इदं रूपं आपि प्राप्तम् ॥—दिव्यप्राच्येति । द्युप्रागपागुदक्प्रतीचो यत्' । तत्रत्यमिति । अव्ययात्त्यप्' । अमेहक्वतसित्रेभ्यस्त्यब्विधिर्योऽव्ययात्स्मृतः । निनिर्भ्यां ध्रुवगत्योश्च प्रवेशो नियमे तथा ॥ ह्यस्त्यमिति । 'ऐषमो ह्यः श्वसोऽन्यतरस्याम्' इति त्यप् ॥

भक्त्यै परिक्रीतमुपात्तवामनवपु शिशूनाममुषितं पिता तम् ।
तत्प्रेरितात्मा नवराङ्कवत्सकपर्यङ्किकाया जगृहे कराभ्याम् ॥ ३६ ॥

पिता तं नवराङ्कवत्सकपर्यङ्किकायाः कराभ्यां जगृहे । राङ्कवी रङ्कुसम्बन्धिनी । शिशूनामुषितं वपुरुपात्तवामनम् । भक्त्यै भक्त्या परिक्रीतम् । तत्प्रेरितात्मा अन्तर्यामिणा तेन प्रेरितबुद्धिः ॥—भक्त्यै इति । परिक्रयणे सम्प्रदानमन्यतरस्याम्' इति वा संप्रदानसंज्ञा । कराभ्यामिति । साधकतमं करणम्' इति करणसंज्ञायां कर्तृकरणयोस्तृतीया' इति तृतीया । राङ्कवेति । रङ्कोरमनुष्येऽण्' ॥

भाव्यमविष्णु प्रमदेन गच्छन्पथा प्रियमाशुकत्वा गतेन ।
स नन्दगोष्ठाय ददर्श मार्गे दीव्यन्तमूर्मीन्यमुनाप्रवाहम् ॥ ३७ ॥

नन्दगोष्ठाय पथा गच्छन् ॥ मार्गे यमुनाप्रवाहं ददर्श । प्रमदेन आत्मंभविष्णुः भ

नाढ्य· समृद्धो भूत । प्रियंभावुकता गतेन प्रियता प्राप्तेन । ऊर्मीन् दीव्यन्तमूर्मीभि क्रीडन्तम् ॥—ऊर्मीनिति । 'दिव कर्म च' इति कर्मसञ्ज्ञा । मार्गे इति । 'आधारोऽधिकरणम्' इत्यधिकरणसञ्ज्ञाया 'सप्तम्यधिकरणे च' । आढ्यभविष्णुरिति । प्रियंभावुकतेति । 'कर्तरि भुव खिष्णुच्खुकञौ' आढ्यादिषूपपदेषु । गोष्ठायेति । गावस्तिष्ठन्त्यस्मिन्निति 'घञर्थे कविधानम्' इति क । 'अम्बाम्बगोभूमि' इति षत्वम् ॥

अध्यास्त यं नक्रकुलं स्थवीयो द्विपोऽप्यमङ्क्त्वा न यमुत्ततार ।
नभस्पृगूर्मिस्तितरीषतोऽस्य हरेर्दधस्यैकपदीमदात्सः ॥ ३८ ॥

स यमुनाप्रवाहस्तितरीषतस्तारितुमिच्छतोऽस्य वसुदेवस्यैकपदीं मार्गमदात् । नभःस्पृगूर्मि । हरेर्दधस्य हरिं दधत । यं स्थवीय स्थूलतर नक्रकुलमध्यास्तावर्तत । य द्विपोऽपि अमङ्क्त्वा नोत्ततार ॥—यमिति । 'अधिशीङ्स्थासा कर्म' इत्याधारस्य कर्मसञ्ज्ञा । नभस्पृगिति । 'स्पृशोऽनुदके क्विन्' । अमङ्क्त्वेति । 'जान्तनशा विभाषा' इति वा नलोपाभाव । द्विप इति । द्वाभ्या करेणास्येन च पिबतीति । 'सुपि' इति योगविभागात् क ॥

तावज्जनित्वा व्रजनाथपत्न्या मनो जनस्याभिनिविश्य देव्या ।
अभाजि निद्राच्छलतोऽर्थबोधः शक्त्या हरेः प्रागशिषद्यथा स. ॥३९॥

तावत् हरे शक्त्या देव्या मायया व्रजनाथपत्न्या जनित्वा निद्राच्छलतो जनस्य मनो अभिनिविश्यार्थबोधो विषयज्ञानं अभाजि भग्न । स हरिर्यथा प्रागशिषत् नियुक्तवान्॥—मन इति । 'अभिनिविशश्च' इति कर्मसंज्ञा । अभाजीति । 'भञ्जेश्च चिणि' इति वा नलोप । 'अभञ्जि' इति वा पाठ । अशिषत् । 'सर्तिशास्त्यर्तिभ्यश्च' इत्यङ् । 'शास इदङ्हलो.' इति इत्वम् । 'शासिवसिघसीनाम्' इति षत्वम् ॥

जहि द्विषो वत्सक शाधि लोकानित्यात्मनाशंसुरथात्मजं स्वम् ।
शौरिर्यशोदाशयने न्यधात्तामादत्त चोत्तानशयां कुमारीम् ॥४०॥

अथ शौरि स्वमात्मजं यशोदाशयने न्यधात् । तामुत्तानशयामुत्तानत्वेन शयाना कुमारीमादत्त च । हे वत्सक, द्विषो जहि वध्या, लोकान् शाधि इति आत्मना आशंसुरिच्छु ॥—शाधीति । 'शा हौ' इति शास. शादेश । 'असिद्धवदत्राभात्' इति शाभावस्यासिद्धत्वात् 'हुझल्भ्यो हेर्धि' । जहीति 'हन्तेर्ज' इति हौ जादेश ।उत्तानशयामिति। 'उत्तानादिषूपसंख्यानम्' इत्यच् । 'पुंवत्कर्मधारय–' इति पुंवत्वम् ॥

गत्वा दधृग्धाम ततः स्वपत्न्या निधाय पल्यङ्कतले शिशुं ताम् ।
विरत्य कृत्यान्निगलार्पिताङ्घ्रिः सुखी स तत्पूर्ववदन्ववात्सीत् ॥ ४१ ॥

स ततो धाम स्वगृहं गत्वा स्वपत्न्या पल्यङ्कतले ता शिशुं निधाय कृत्यात् विरत्य विरतो भूत्वा पूर्ववत् तद्धामान्ववात्सीत् । दधृक् प्रगल्भ । निगलार्पिताङ्घ्रि । सुखी स्व-

स्वपित ॥—तदिति । 'उपान्वध्याङ्वसः' इति कर्मसंज्ञा । वकृगिति । 'ऋत्विग्दधृक्स्रग्दिगुष्णिगञ्चुयुजिक्रुञ्चां च' इति क्विन्प्रत्ययान्तो निपातितः । गत्वेति । 'अनुदात्तोपदेशवनतितनोत्यादीनामनुनासिकलोपो झलि क्ङिति' इति मलोपः । अनुस्वारोत्तमा अनुनासिका इति प्रातिशाख्ये । अनुदात्तोपदेशा अनुनासिकान्ता यमिरमिनमिगमिहनिमन्यतयः । वि रम्येति । 'वा ल्यपि' इति मलोपः । मान्तानां विकल्पेन अन्येषां नियमम् ॥

स्वरेण पुर्यन्वगताथ बाला सा तारकेनाविरतामरोदीत् ।
स्वापेन काष्ठैः सदृशं शयानः स यामिकानां व्यमुषत् रक्षिवर्गः ॥ ४२ ॥

अथ सा बाला तारकेण स्वरेण अविरतम् अरोदीत् । यामिकानां स रक्षिवर्गोऽप्युभ्यत । पुरन्तपता पुर्यन्वं गच्छता स्वरेण । स्वापेन निद्रया काष्ठैः सदृशं शयानः ॥—तारकेनेति । 'गदादिषु रक्षोऽनालोचने कप्' इति कप् । तारकेति । अकेति । मकरात् किम् सदृश इति । समानान्यथोपेति वक्तव्यम्' इति कप् । 'दृगदृशवतुषु' इति समानस्य सादेशः । तारकाक्षयो रक्षिसमूहाः । पुरन्तपता इति । गमः क्वौ' 'गमादीनामिति वक्तव्यम्' इति मलोपे तुक् ॥

नालोकयत्किंचन नाशृणोद्वा न चावदत्किंचन कंचनापि ।
जातस्वरामीतिरुपेत्य कंसं प्रासूत प्रसवं भगिन्याः ॥ ४३ ॥

स रक्षिवर्गः किंचन वस्तु नालोकयत् नाशृणोत् वा कंचनापि किंचन नावदत्, जातस्वरामीति उपेत्य कंसं भगिन्याः प्रसवं प्रायुङ्क्त निवेदयामास ॥—प्रसवमिति । 'कर्तुरीप्सिततमं कर्म' इति कर्मसंज्ञायां 'कर्मणि द्वितीया' । किंचनेति । तथायुक्तं चानीप्सितम्' इति कर्मसंज्ञा । कंचनेति । अकथितं च' इति कर्मसंज्ञा । कंसमिति । 'गतिबुद्धिप्रत्यवसानार्थशब्दकर्माकर्मकाणामणि कर्ता स णौ' इति कर्मसंज्ञा । जातेति । जनसनखनां सञ्झलोः' इत्याकारादेशः ॥

जाजायमानेन भयेन नम्रात्स्थायवामो सहसोत्थितस्य ।
मित्रद्रुगादीनवमात्मकम्प्यः कंसः समागत्य जघाद्दरिष्टम् ॥ ४४ ॥

भयो कंसो जाजायमानेन भृशं जायमानेन भयेन नम्रात् सोमारहित भतावय भवति । सहसा उत्थितस्य पर्यङ्कादेः सूतिकायाः समागत्य गतवान् । मित्रद्रुक् । मित्रेभ्यो द्रुह्यति इति । आदीनवमात्मकम् आदीनवः क्लेशः प्रकम्प्यः ॥ मित्रद्रुगिति । 'सत्सूद्विषद्रुहदुहयुजविदभिदच्छिदजिनीराजामुपसर्गेऽपि क्विप्' इति क्विप् । आदीनवमायिति । 'भयो भिः । जाजायमानेति । यङ् । 'ये विभाषा' इत्याकारः । 'जाजन्यमानेन' इति वा पाठः । सहायवति यङ् । 'तनोतेर्यकि' इति वा आकारः । 'जतन्यत' इति वा पाठः ॥

कुमारजीवादभवेत्य कंसः कन्यास्तदृशं सरसाच्चिह्रानम् ।
सा देवकी सेपरिपस्वजेऽर्भां प्रलापिनी चातितरामरोदीत् ॥ ४५ ॥

शचारिवनिताभिरुपास्यमाना ॥—मनसिकृत्येति । 'अनत्याधान उरसिमनसी' इति गति-संज्ञा । आकाशचारीति । 'बहुलमाभीक्ष्ण्ये' इति णिनि. । आभीक्ष्ण्यं तात्पर्यम् । वेभिदित्रीति । भिदेर्यङन्तात् तृन् । 'यस्य हल.' इति साकच्कस्य यकारस्य लोप । सयतित्रीति । 'यम उपरमे' क्विप् । 'गम क्वौ' इत्यनुवृत्तौ 'गमादीनामिति वक्तव्यम्' इत्यनुनासिकलोप । सयत् स्त्रिया पुंसि वा । तत इच्छार्थे क्यच् । तदन्तात् तृन् । 'क्यस्य विभाषा' इति यलोप ॥

मित्रस्य कंस जगतां परकीयमानी
मा भूर्ममोरसि कुरुष्व वचो मदीयम् ।
भावत्कमीप्सितमिदं विफलं त्वया य-
त्पाणौकृता बत पुरा विधवा भवन्ति ॥ ५२ ॥

हे कस, त्व मम परकीयमानी मा भू मा परकीया मा मन्यस्व । जगता मित्रस्य मदीयं वच उरसि कुरुष्व अङ्गीकुरु । भावत्कं भवदीयमीप्सितं विफल यत् तत् त्वया पाणौ कृता परिणीता स्त्रिय पुरा विधवा भवन्ति आशु भविष्यन्तीत्यर्थ ॥—पाणौ कृतेति । 'नित्यं हस्ते पाणावुपयमने' इति गतिसज्ञा । 'ते प्राग्धातो' इति गत्युपसर्गाण। धातो प्राक्प्रयोग । मदीयमिति । 'त्यदादीनि च' इति वृद्धसज्ञायाम् 'वृद्धाच्छ' । भावत्कमिति 'भवतष्ठक्छसौ' । परकीयमानीति । परशब्दाद् 'गहादिभ्यश्च' इति छ । 'कुग्जनस्य परस्य च' इति कुगागम । मानीति । 'मन' इति णिनि । 'क्यङ्मानिनोश्च' इति पुवद्भाव ॥

योऽभूच्छूरंमन्य जन्मान्तरे ते हन्ता कश्चित्सोऽधुना मर्त्यभावम् ।
मध्येकृत्य ख्यातिमान्नाशकस्त्वां शुम्भत्युच्चैः क्वापि सद्वर्णितौजाः ॥५३॥

हे शूरमन्य, यो जन्मान्तरे ते हन्ता कश्चित् अभूत् सोऽधुना मर्त्यभावं मध्येकृत्य त्वा नाशक त्वा नाशयितु क्वापि देशे उच्चै शुम्भति । ख्यातिमान् । सद्वर्णितौजा ॥—मध्येकृत्येति । 'मध्येपदे निवचने च' इति गतिसज्ञा । शूरमन्येति । 'आत्ममाने खश्च' इति खश् । अतीता प्रत्यया सार्वकालिका । नाशक इति । नश्यतेर्ण्यन्तात् ण्वुल् । 'णेरनिटि' इति णिलोप । वर्णितेति । वर्ण्यते क्त । 'निष्ठाया सेटि' इति णिलोप ॥

प्रियंकरं त भुवि सोमयाजिनां मन्ये स्ववीर्येण हनिष्यसीति ।
ब्रुवे न त हास्य हनिष्यसि ध्रुवं स त्वा तु राजन्नचिराद्धनिष्यति ५४

त्वं स्ववीर्येण त हनिष्यामीति किं मन्ये मन्यसे । भुवि सोमयाजिना प्रियंकरम् । अहं ब्रुवे—हे हास्य, त्व त न हनिष्यसि ध्रुवम् । हे राजन्, स तु त्वामचिरात् हनिष्यति ॥—सोमयाजिनामिति । 'भूते' इत्यधिकारे 'वर्तमाने लट्' इति यावत् 'करणे यज.' इति णिनि । हनिष्यसीति । 'युष्मद्युपपदे समानाधिकरणे स्थानिन्यपि मध्यम.' इति मध्यमपुरुष । हनिष्यसि मन्ये इति । 'प्रहासे च मन्योपपदे मन्यतेरुत्तम एकवच'

इति प्रहासे मध्यमोत्तमयो प्राप्तयोरुत्तममध्यमौ विपर्ययेत । मुम इति । असमुत्तमः इत्युत्तमपुरुष । इनिष्यतीति । स्यं प्रथमः इति प्रथमपुरुषः ॥

ग्रामेयकैर्नागरकैश्च लोकैर्निरीक्ष्यमाणा सह राजकीयैः ।
कर्मेन्धिषन्धा प्रकथय्य सैव शिरोवधेऽनु स्तनयित्नुघोषाम् ॥ ५५ ॥

सा देवी एव प्रकथय्य स्तनयित्नुघोषां मेघमागमनु शिरोवधे । राजकीयैः राजसंबन्धिभिर्ग्रामेयकैर्ग्रामेभवैर्नागरकैः प्रवीणैर्नगरभवैश्च लोकैर्निरीक्ष्यमाणा कर्मेन्धिषन्धा कर्मेन्द्रमार्कं भिक्षुसूत्रमध्यायिन कर्मेन्द्रिम ॥—कर्मेन्दीति । कर्मेन्दकृशाश्वादिनि । अनु स्तनयित्नुघोषामिति । 'स्तन गदी देवशब्दे' चुरादिः औणादिक इत्नुच् । अयाम न्तास्वाय्येत्न्विष्णुषु इति णेरयादेशः । पान्तय द्विता यथा । शरीरावयवायद' । यथ सत्वदर्थे' इति पञ्चाय । अन्विति । कर्मप्रवचनीयाः अनुलक्षणे इति कर्मप्रवचनीय संज्ञा । 'कर्मप्रवचनीययुक्ते द्वितीया प्रकथय्येति । कथयतेर्ल्यप् । ल्यपि लघुपूर्वात्' इति णेरयादेशः ग्रामेयकैरिति । 'कन्यादिभ्यो ढकञ्' । नागरकैरिति । 'नगरात्कुत्सनप्रावीण्ययोः' इति वुञ् । राजकीयैरिति । 'राज्ञः क च' इति छः । कन्यान्तादेश' ॥

व्यामोहमन्त्ववसितेन हृदा नृपोऽपि
प्रक्षीय सोऽक्षितधियौ निगलाद्विमोक्षम् ।
प्रापय्य शौरिमथ तां भगिनीं च वाक्यै
रक्षीणसौहृदमपेतशुचावशानीत् ॥ ५६ ॥

अथ स नृपोऽपि हृदा प्रक्षीय क्षीणचित्तो भूत्वा अक्षीणधियौ शौरिं तां भगिनीं च निगलात् विमोक्षं प्रापय्य वाक्यैरपेतशुचावशानीत् । व्यामोह अनु व्यामोहेन अवसितेन संपन्नेन । अक्षितधियौ अक्षीणमनस्कौ ॥—अन्विति । 'तृतीयार्थे' इति कर्मप्रवचनीयसंज्ञा । तद्योगे द्वितीया । प्रापय्येति । विभाषापः इति णेरयादेशः । प्रक्षीयेति । क्षिय इति ल्यपि दीर्घ । अक्षीणेति । कर्तरि 'निष्ठायामण्यदर्थे' इति दीर्घ । अक्षितेति । कर्तरि निष्ठा । वा क्रोशदैन्ययो इति वा दीर्घ ॥

असत्कृत्यप्रदाभिपक्षः सुकृत्वां सोमसुतामसौ सौत्यः ।
गृहमेत्य स भागिनेयघाती हुतमानुहुवदात्मन सहायान् ॥ ५७ ॥

स गृहमेत्य हुतमात्मन सहायान् आजुहुवत् आह्वययामास । असत्कृत्यामहाभिनव कृत्येत्यपभिमप । सुकृत्वां सोमसुतां सोमं सुतवतां सोमयाजिनामसौ असौत्योऽशौत्यमु यः ॥—भागिनेयघातीति कर्मणि हन इति णिनिः । कुत्सितग्रहणं कर्तव्यम्' । हन्त्रेति । ब्रह्मभ्रूणवृत्रेषु क्विप् । सुकृत्वामिति । सुकर्मपापमन्त्रपुण्येषु कृञः इति क्विप् । सोमसुतामिति । सोमे सुञः इति क्विप् । आजुहुवदिति । हृञतेर्णिच् । ह्व संप्रसारणम् इति

सन्परे णौ च सम्प्रसारणम् । संप्रसारणस्य बलीयस्त्वात् 'शाच्छासाह्वाव्यावेपा युक्' इति प्रागेव युङ् न भवति ॥

अघपूतनाबकमुखा बलिन परिवादिनः सततमग्निचिताम् ।
नितरामपारिमुखिकेन नृणामधिपेन तेऽथ सदकारिषत ॥ ५८ ॥

अथ अघपूतनाबकमुखास्ते नृणामधिपेन नितरां सदकारिषत सत्कृताः । बलिनः । अग्निचितामग्निं चितवतां सततं परिवादिनोऽपवादशीलाः । अपारिमुखिकेन सौमुख्यवता ॥—अग्निचितामिति । 'अग्नौ चेः' इति क्विप् । सदकारिषतेति । कृञः कर्मणि लुङि 'स्यसिच्सीयुट्तासिषु भावकर्मणोरुपदेशेऽज्झनग्रहदृशां वा चिण्वदिट् च' इत्युपदेशेऽजन्तत्वाच्चिण्वद्भाव इडागमश्च । 'चिण्वद्वृद्धिर्युक्च हन्तेश्च घत्वं दीर्घश्चोक्तो यो मितां वा चिणीति । इट् चासिद्धस्तेन मे लुप्यते णिर्नित्यश्चायं वल्निमित्तो विघाती ॥' इति चिण्भावयोजनम् ॥

सुभृशमुपदिदीये मृत्युभीत्या मदीयं
हृदयमनु च यः स्वं वीर्यतोऽमंस्त विश्वम् ।
स्वजनमपरिमेयक्रौर्यमोजायमानं
नृपतिरथ स पश्यन्प्रण्यगादीत्प्रणेयम् ॥ ५९ ॥

अथ नृपतिः स्वजनं पश्यन् आलोकनेन संभावयन् प्रण्यगादीत् उक्तवान् । मदीयं हृदयं मृत्युभीत्या सुभृशमुपदिदीये क्षीणमभूत् । यश्च विश्वं वीर्यतः स्वमनु आत्मनो हीनममंस्त । अपरिमेयक्रौर्यम् । ओजायमानमोजस्विनं भवन्तम् । प्रणेयं वश्यम् ॥—ओजायमानमिति । 'ओजसोऽप्सरसो नित्यम्' इति क्यङि सलोपः । अन्विति । 'हीने' इति कर्मप्रवचनीयसंज्ञा । उपदिदीये इति । 'दीङ् क्षये' । 'दीङो युडचि क्ङिति' इति युडागमः । परिमेयेति । 'माङ् माने' । 'अचो यत्' । 'ईद्यति' इत्याकारस्येकारः । प्रण्यगादीदिति । अड्व्यवायेऽपि नेर्गदादिषु णत्वमिष्यते ॥

सर्वोऽपि यानुप गुणैर्जगतीह तेषां
न स्थीयते नहि मया जननाद्वशे वः ।
तेभ्यश्च युष्मदप मे सुहृदोऽनुकार्यं
नैवास्ति वर्तनमपि स्थ च मा सहार्दाः ॥ ६० ॥

हे सुहृदः, इह जगति सर्वोऽपि जनो गुणैर्यानुप हीनो भवति । मया तेषां वो वशेऽधीनत्वे आ जननात् जननमारभ्य नहि न स्थीयते अपि तु स्थीयत एव । तेभ्यो युष्मत् अप तान् युष्मान् वर्जयित्वा मे अनुकार्यं कार्ये कार्ये वर्तनं च नैवास्ति । मामभि लक्षणीकृत्य सहार्दाः सस्नेहाः स्थ भवथ च ॥—उपेति । 'उपोऽधिके च' इति चकाराद्धीने कर्मप्रवचनीयसंज्ञा । अपेति । 'अपपरी वर्जने' इति कर्मप्रवचनीयसंज्ञायां 'पञ्चम्यपाङ्परिभिः' इति तद्युक्ते पञ्चमी । आ जननादिति । 'आङ् मर्यादावचने' इति कर्मप्रवचनी-

र्मसंज्ञा । अभीति । अभिरभागे' इति कर्मप्रवचनीयसंज्ञा । स्यामते इति । दुमास्वागा पामहासिषो इति' इति इकारो लिप्सकारस्यैकार ॥

क्षीबा ये चारण्यका पा(प)र्वतीया दुर्वेशस्या सन्ति सामुद्रका वा ।
यौष्माकीणेनैव वीर्येण सर्वेऽप्यास्माकत्वं प्रापितास्तेऽक्लिशित्वा॥६१॥

ते सर्वेऽपि यौष्माकीणेन युष्मत्संबन्धिना वीर्येण अक्लिशित्वा अनायासेन । आस्माकत्वं मत्संबन्धित्वं प्रापिताः । के ये आरण्यका अरण्ये भवाः । पा(प)र्वतीयाः पर्वते भवाः । दुर्वेशस्या सवनावय । ये वा सामुद्रकाः समुद्रे भवाः सन्ति ते क्षीबा मीयादिना मत्ताः ॥—सामुद्रका इति । धूमादिभ्यश्च' इति वुञ् । समुद्रनावादि मनुष्ये च वुञिष्यते । आरण्यका इति । अरण्यान्मनुष्ये' । पथ्यध्यायन्यायविहारमनुष्यहस्तिष्विति वक्तव्यम्' इति वुञ् । लैपिक । पा(प)र्वतीया इति 'पर्वताच्च' [इति छः] यौष्माकीणेनेति । युष्मदस्मदोरन्यतरस्यां खञ्च' इति खञ् । तस्मिन्नणि च युष्माकास्माकौ' इति युष्माका देश । आस्माकेति । अन्यतरस्यां ग्रहणादण् । तस्मिन्नस्माकादेशः । दुर्वेशस्या इति । धातो क्षेत्र इति च' इत्याचारलोपः । क्षीबा इति । अनुपसर्गात्फुल्लक्षीबकृशोल्लाघाः इति निपातित ॥

स्थेयास्त्वामी शाक्रत प्रत्यक्षङ्ग प्रस्थेयास्युष्मास्व सर्वोपसर्गाः ।
प्रत्स्नायासु शत्रवश्चेति मां प्रत्याशसध्वे गृध्नवो यूयमेव ॥ ६२ ॥

यूयमेव मां प्रति लक्ष्मीकृत्य इति आशंसध्वे इच्छथ । गृध्नव इच्छायमानाः । कथम् । अस्माकं स्वामी मत्प्रभुत्वयुक्तः शाक्रतः प्रति शाक्रस्य प्रतिनिधि सन् स्थेयात् । अस्य सर्वोपसर्गाः सर्वोपद्रवाः प्रस्थेयासुः प्रकामं भूयासुश्च । शत्रवः प्रस्नायासुः स्नानाः सन्तु च ॥—प्रतीति । प्रतिः प्रतिनिधिप्रतिदानयो इति कर्मप्रवचनीयसंज्ञा । 'प्रतिनिधिप्रतिदाने च यस्मात्' इति तद्योगे पञ्चमी । प्रतियोगे पञ्चम्यास्तसिः । स्थेयादिति । एर्लिङि' इति घुमास्थादीनामेत्त्वम् । प्रस्थेयासुरिति । प्रस्नायासुरिति । वान्यस्य संयोगादेः इति वा एत्वम् । स्वामीति । स्वामिन्नैश्वर्ये इति निपातितः ॥

कुतोऽभ्युपेयाद्विपदीदृशानिलेवा प्रिय तावदितो विहाय ।
मृत्यु विहन्तु मम यस्यत स प्राणानिमां यस्यत यस्यतेति ॥ ६३ ॥

अतो यूयमीदृशान् कुत केन प्रकारेण विपत् अभ्युपेयात् प्राप्नुयात् इत्येतां प्रियं ताव विहाय मम प्राणानामासङ्गेन युक्तामिमां मृत्युं विहन्तु यस्यत यस्यतेति यस्यत स मृ मर्म कुरुत ॥—अपीति । अपिपरी अनर्थकौ'इति कर्मप्रवचनीयसंज्ञा । तात्पर्यव्यतिरेकेनार्थस्यानभिधानात् प्रायोगिकं स्वरूपियम् । विहायेति । 'न ल्यपि' इति घुमास्थादीनामित्त्वाभावः । यस्यत स्येति । 'अभीक्ष्ण्ये च' इति स्ये लोट् ॥

अतिसक्ततयैव मामकीने हितकृत्ये मम सा हि भागिनेयी ।
भुवि सुस्थमुपादिशद्रिपुं मे वितथाभूदशरीरिणी तु वाणी ॥ ६४ ॥

सा मम भागिनेयी स्वसुरपत्य मामकीने हितकृत्येऽतिसक्ततयैव मे रिपुं भुवि सुस्थमुपादिशत् । अशरीरिणी वाणी वितथा असत्या अभूत् ॥—सुस्थमिति । 'सु पूजायाम्' इति कर्मप्रवचनीयसंज्ञा । अतिसक्ततयेति । 'अतिरतिक्रमणे च' इति चकारात् पूजायां कर्मप्रवचनीयसंज्ञा । मामकीने इति । खञि 'तवकममकावेकवचने' इति अस्मदो ममकादेश. ॥

प्रणिजगदुरथासुरा नरेन्द्रं नृप किमिदं भवति ह्यधि त्रिलोकी ।
कमलभवमपि स्वजेत भीतिस्त्वयि रुषिते किमुताल्पकं कृतान्तम् ६५

अथ असुरा नरेन्द्रं प्रणिजगदुरुक्तवन्त । हे नृप, किमिदं वैक्लव्यम् । त्रिलोकी भवति अधि हि भवत्स्वामिकं त्रैलोक्यम् । त्वयि रुषिते कमलभवमपि भीति स्वतेज आलिङ्गितुं संभाव्यते । अल्पकं कृतान्तं किमुत ॥—अपीति । 'अपिः पदार्थसंभावनान्ववसर्गगर्हासमुच्चयेषु' इति संभावनायां कर्मप्रवचनीयसंज्ञा । लिङ् च संभावने । अधीति । 'अधिरीश्वरे' इति कर्मप्रवचनीयसंज्ञा । भवतीति 'यस्मादधिकं यस्य चेश्वरवचनं तत्र सप्तमी' इति सप्तमी ॥

ब्रूमो वयं संप्रति पश्य तावद्द्वित्रैर्दिनैरेव भवन्तमेत्य ।
निजेन दण्डेन भियापमित्य याचिष्यति स्वं न स जीवितं किम् ॥ ६६ ॥

वयं संप्रति ब्रूम । पश्य तावत् । स कृतान्तो भिया द्वित्रैर्दिनैरेव भवन्तमेत्य निजेन दण्डेनापमित्य प्रहृत्य स्वं जीवितं किं न याचिष्यति । कृतान्तो भवन्तं याचित्वा निजेन दण्डेन भवदधीनं स्वजीवितं व्यतिभास्यति व्यतिहरिष्यते ॥—अपमित्येति । 'उदीचां माङो व्यतीहारे' इति उत्तरकाले क्त्वा विधीयते । गतिसमासे 'मयतेरिदन्यतरस्याम्' इतीत्वम् ॥

विप्रैः सुराविक्रयिणां विरोपिभिश्चिन्वद्भिरग्नीन्रथचक्रचिन्मुखान् ।
आदत्यकर्मा यदि सोऽन्यमुख्यभूत्तस्याधिकुर्मः क्षणमञ्जसोष्णकाः ६७॥

स कन्यकोक्तया द्योतितो विष्णुर्यद्यन्यमुख्यभूत् तर्हि अञ्जसा तस्य क्षयमधिकुर्म । विप्रैरादत्यकर्मा । सुराविक्रयिणां विरोपिभिः रथचक्रचिन्मुखान् अग्नीन् चिन्वद्भिरुष्णका उष्णमिव शीघ्रं कुर्वन्त । अधिकुर्म ॥—क्षयमिति । 'विभाषा कृञि' इत्यधेर्वा कर्मप्रवचनीयसंज्ञा । कर्मण्येवात्र द्वितीया । रथचक्रचिदिति । 'कर्मण्यग्न्याख्यायाम्' इति क्विप् । रथचक्रवच्चीयत इति सज्ञैषा । 'रथचक्रचितं चिन्वीत भ्रातृव्यवान्' इति श्रुति. । सुराविक्रयिणामिति । 'कुर्मणीनि विक्रय.' इति इनि । कुत्सानिमित्तमिह कर्म । उष्णका इति । 'शीतोष्णाभ्यां कारिणि' इति कन् । अभूदिति । 'लुङ्लङ्लृङ्क्ष्वडुदात्त.' ॥

मूर्तार्थदम्भमथ राजभुजङ्गमाभिरेतै सहस्रकृत्वमिखे ।
न स्वस्वसाध्यो विविजोऽपि सोऽत्र किमु क्रशीयो मनुजत्वमीत' ६८

अपि मूर्तार्थदम्भन् परमार्थं राजन्, राजभुजङ्गन् ग्रावो गोपितवन् तैरत्नाभिः सहस्र-
त्वमि सहस्रकृत्वमिव सहायमूर्तैर्विविजोऽपि सोऽजवेन खलु असाध्या अपि तु मारवितव्य
एव । क्रशीयः कृशतरं मनुजत्वमीत' प्राप्तः । किमु ॥—मूर्तार्थदम्भमिति । कर्म-
ण्युपपदे हस्ते' क्वनिप् । राजभुजङ्गमिति । 'राजनि युधि कृञ' । युधिरन्तर्भावितण्यर्थत्वात्
सकर्मकः । युध्यमानं राजानं यदापरः प्रेरयति युध्यतेति तदा युधिः प्रयोज्येन सकर्मकः ।
सहस्रकृत्वमिरिति । सहे च' इति क्वनिप् । विविज इति । 'सप्तम्यां जनेर्डः' । प्रागद्
परत्वकविरो के इत्यकः । मन इति । अन्येष्वपि दृश्यते' इति डः । ईत इति । ई
मतौ' । 'निष्ठा' इति मूते क्त' ॥

त्वद्भुजात्मजा सा यथा प्रथा कथमिवैष्वपुरुस्तादस्य क्षणात् ।
इवविमूत्य शाम्बरी सुरा न किमतीदृशन्मेह विभ्रसी' ॥ ६९ ॥

अथवा त्वद्भुजात्मजा सा प्रथा कथमिव तादृशं वपुः कथमेव प्राप्ता । त्वया इवविमू-
त्य सुरा' शाम्बरीं मायां तादृशीं न किमतीदृशन् अदर्शयन् । इह अभिमतें मा वि-
भ्रसी मिथ्यार्थ कार्षी ॥—आत्मजेति । पञ्चम्यामजातौ' इति डः । प्रथेति । 'उपसर्गे
च संज्ञायाम्' इति कः । त्वद्भुजेति । त्वामभुजाता त्वद्भुजा । अनो कम– इति कः ।
अतीदृशमिति । दृशि' इति मूते लुङ् । ऐदिति । 'अनद्यतने लङ्' आडजादीनाम् इत्या
डागमः । विभ्रसीरिति । न माङ्योगे इति अडभावोऽरमाप ॥

ये यज्वानः सुषुवांस श्रुतीनामर्थोऽच्छान्ति सर्वदोपेयिवांस' ।
तेषां पात साप्तयज्ञायणानां पातो विष्णोस्ते पदस्यैकमूर्तिः ॥ ७० ॥

ये यज्ञायणा यज्वानः इष्टवन्तः श्रुतीनामर्थान् सुषुवांसः सुतवन्तः सर्वदा शान्ति
मनोवशमुपेयिवांस आसन्नास्तेषां यज्ञायणानां इहाभां ब्राह्मणानां पातो विष्णो-
मींत' स्यात् । ते मम एकमूर्तिं प्रमाणशरीरं यत् ॥—यज्ञेति । 'जीर्यतेरतृन्' । सुषुवांस
इति । 'भाषायां सदवसश्रुवः' इति क्विः' क्वसु' । उपेयिवांस इति । 'उपेयिवाननाश्वाननूचा-
नश्च' इति निपातनम् । ब्राह्मणानामिति । ब्राह्मणोऽपसर्पार्थेऽप्' । अजात्यवेव सिद्धि क्षेप' ॥

स्थापयित्वा तृणचयमाधितमर्वं या
निर्मन्तुं वपति हविः समांसमीना ।
प्रष्ठौहीरवनिप कूलमुद्रुजास्ता
इम्भो गा परिमथिनी स्तनधयीर्वा ॥ ७१ ॥

हे अवनिप ता याय इम्भः । समांसमीनाः प्रसवं सुवमानाः । प्रष्ठौही' बाल एव
गर्भिणी' । स्तनधयी अतिबालाय । कूलमुद्रुजाः कूल भिन्दती । परिमथिनीः अम्भःपरिमथ

करी.। या आशितंभव तृप्तिसाधनभूतं निर्मन्तुं निरपराधं तृणचयं खादित्वा हविर्ददाति॥—स्तनधयीरिति । 'धेट् पाने' । 'नासिकास्तनयोर्ध्माधेटो.' इति खश् । धेटष्टित्वात् 'टिड्ढाणञ्–' इति ङीप् । कूलमुद्रुजा इति । रुजो भङ्गे । 'उदि कूले रुजिवहो.' इति खश् । आशितभवमिति । 'आशिते भुव करणभावयो' इति करणे खच् । आशितस्तृप्तो भवत्यनेनेति । प्रष्ठौहीरिति । पञ्चमे षष्ठे वा वर्षे वहतीति । 'वहश्च' इति ण्वि । उपधावृद्धि । प्रष्ठवाहशब्दात् ङीप् 'वाह ऊठ्' इति वकारस्य सप्रसारणम् । 'एत्येधत्यूठ्सु' इति ऊठि पूर्वपरयोर्वृद्धि. । समासमीना इति । 'समा समा विजायते' इति ख ॥

द्वैरात्रिका ये शिशवस्त्र्यहीना मास्या भुवि द्वैसमिका. समीनाः ।
तान्पञ्चमास्यानपि च त्रिवर्षान्सर्वान्प्रहन्मोऽद्य तवापदर्थम् ॥ ७२ ॥

वयमद्य तव आपदर्थमापन्निवृत्तये तान् सर्वान् शिशून् प्रहन्म. । कान् । भुवि ये द्वैरात्रिका द्वैरात्रीभूता. । त्र्यहीना । त्रीण्यहानि भूता. । मास्याः मास भूता । द्वैसमिका द्वैसमे भूता. । समीना समा भूताश्च शिशव सन्ति तान् । तथा पञ्चमास्यान् पञ्च मासान् तान् । अपि च त्रिवर्षान् त्रीणि वर्षाणि भूताश्च ॥—मास्यानिति । 'मासाद्वयसि यत्खञौ' इति यत् । पञ्चमास्यानिति । 'द्विगोर्यप्' । समीना इति । 'समाया ख' । द्वैसमिका इति । 'द्विगोर्वा' इति खाभावपक्षे ठञ् । द्वैरात्रिका इति । 'रात्र्यह सवत्सराच्च' इति ठञ् । त्र्यहीना इति । तेनैव ख । त्रिवर्षानिति । 'चित्तवति नित्यम्' इति खठञोर्लुक् ॥

न तेऽस्त्यभिज्ञा सहकुष्ठलाधिपं विजेष्यते संयति राजकं भवान् ।
न वाभिजानासि विकत्थिनः सुरान्यदप्रतिस्तब्धपराक्रमोऽजयः ॥७३॥

ते अभिज्ञा स्मृतिर्नास्ति किम् । भवान् सयति सहकुष्ठलाधिप कुत्सितस्थलाधिपतिसहितं तं राजकं राजसमूह विजेष्यते जितवान् । नाभिजानासि वा । विकत्थिन श्लाघाशीलान् सुरान् अप्रतिस्तब्धपराक्रमोऽनभिभूतपराक्रम सन् अजय इति यत्॥—विजेष्यते इति । 'अभिज्ञावचने लृट्' इत्यनद्यतनभूते लृट् । अजय इति । 'न यदि' इति लृडभावे लड् । कुष्ठलेति । 'विकुशमिपरिभ्य स्थलम्' इति षत्वम् । अप्रतिस्तब्धेति । 'प्रतिस्तब्धनिस्तब्धौ च' इति षत्वाभावो निपात्यते ॥

इदमपि तवाभिज्ञातं यत्क्षणेन दिशांपती-
नपि युधि भवान्भङ्क्ष्यत्येषां हरिष्यति वा वसु ।
तितनिषसि यत्कस्त्वं श्वासो निवारयिता ततः
परिपरि परं धर्माधर्मावपास्य वलीयसः ॥ ७४ ॥

इदं तवाभिज्ञातमपि भवान् युधि दिशापतीन् अपि क्षणेन भङ्क्ष्यति भग्नवान् । एषा वसु हरिष्यति वा हृतवांश्च । यत् तितनिषसि तत तस्मात् श्वास प्राणन् सन् को नि-

वारयितुं न कोऽपि । धर्माधर्मौ परं केवलं बलीयस्त्वं परिपरि अतिक्रम्य परिहृत्य व-र्तते इत्यपास्य चानीहि ॥—मन्यस्वेति इतिभ्यतीति । 'विभाषा साकाङ्क्षे' इति भविष्यत् सहिते केवले चाभिज्ञावचने उपपदे वा लृट् । तत इति । 'वारणार्थानामीप्सितः' इत्यपा-दानसंज्ञा । भाव इति । [illegible] इति णः । परि परि इति । 'परेर्वर्जने' 'असमासे' चेति वक्तव्यम्' इति द्वित्वम् 'पञ्चम्यपाङ्परिभिः' ॥

अध्यास्य क्षमोमोक्षयित्वा मृडानी क्षेमे तस्मात्प्रावण प्रागमीष्टम् ।

[illegible] समस्यथा पश्य नन्यायमूर्ताम् ॥७५॥

प्राक् राघवो विभवसोऽपर्यो धामोऽत्य—र्थं वर्तमानौ मृडानीं भावयित्वा तस्माद् भीः क्षेमे । सम्प्रति [illegible] [illegible] पार्थेकान् वा अनुष्ठुवा [illegible] । अर्थो आसामिति । पश्य । न तु न्यायमूर्तान् ॥—अर्थामिति । अर्थोपद' वैदिकः । पार्थेकानिति । 'पार्थेवाभिवक्षति' । इति कन् । [illegible] निति । अयम् [illegible] उपठयौ' । धामोरिति । अधकरणे 'मितद्रुरिम्व उपसं-स्थानम्' इति क 'भू प्राप्तौ' आत्मनेपदी । सं कम्यार्थं भूतवान् अभ्यवानिति । राघव इति । 'छिगादिम्योऽण्' इति अणे 'विभवकरणौ' इति पाठः विभवो रघ्वादेशः ॥

निग्राहिता सोऽपि सुधारसान्धो दर्शिष्यते येन पतन्पयोधे ।

[illegible] तेऽस्य प्रभावमूला परिभावि वीर्यं ॥ ७६ ॥

य' पुरस्ते पयो पतन् न दर्शिष्यते स सुधारसान्ध' सुधारसान्धनोऽपि निग्राहित्वा इतिष्यते । [illegible] प्रभावमूला अतो जगत् परिभावि वीर्य परिभूतताम् ॥—वि क्रमेणेति । 'पञ्चम्यामकाती' इति कः । दर्शिष्यत इति । 'स्तसिच्' इति [illegible] । परिभाविवीर्येति । लीलुद्धि । निग्राहितेति । [illegible] ॥

इत्युक्तवते स सहायताये प्रीणन्परार्ध्योनि वसूनि वाग्मी ।

ददेऽवरार्ध्योनि च राष्ट्रियाणि द्वैप्यानि मध्यानि च पार्वतानि ॥ ७७ ॥

स इति उक्तवते सहायताये सहायस्य समूहाय प्रीणन् तां तोषयितुं वसूनि रत्नानि ददे दत्तवान् । वाग्मी प्रशस्तवाक् । कानि । परार्ध्योनि उत्तमार्ध्योनि अवरार्ध्यानि अधमा-र्ध्यानि मध्यानि समानि राष्ट्रियाणि राष्ट्रे भवानि द्वैप्यानि समुद्रसमीपद्वीपे भवानि पार्वतानि पर्वते भवानि च ॥—[पार्वतानि]इति । 'विभाषामनुष्ये' इति [illegible] । 'राष्ट्रावारपाराद् घखौ' । परार्ध्यानीति अवरार्ध्यानीति 'परावराधमोत्तमपूर्वाच्च' इति यत् । मध्यानीति । 'मध्यान्मः' 'म सांप्रतिके' इत्यप्रत्यय' । द्वैप्यानीति । 'द्वीपादनु समुद्रं यञ्' । वाग्मीति । 'वाचो ग्मिनिः' मत्वर्थीय' ॥

देवद्रीचा सो [illegible] ददयान् ।

[illegible] सन्स न्यध्यासीत्तन्मय विभ्रमेवत् ॥७८॥

स तान् तथा आदिश्य शश्वत् विष्णोर्भीरुक. सन् एतत् विश्वं तन्मयं विष्णुमयं न्यध्यासीत् दृष्टवान् । देवद्रीचा देवान् प्राप्नुवता दो पटिम्ना सामर्थ्येन अप्रदिष्टान् अमृदुतनान् । अत्यन्तीनान् अत्यर्थं गमनशीलान् । वश्यान् वशंप्राप्तान् । घातुकान् दैत्यहननशीलान् ॥—अत्यन्तीनानिति । 'अवारपारात्यन्तानुकामगामी' इति ख । वश्यानिति । 'वशं गत.' इति यत् । भीरुक इति । 'भिय कुकन्निति वक्तव्यम्' । 'भीलुकः' इति वा पाठ ॥

अध्वनीनकथितानन्वशृण्वन्नन्दगोपसुतसंभवजन्यान् ।
उत्सवान्व्रजपदे हरिमर्चञ्जायया स मुमुदे वसुदेवः ॥ ७९ ॥

स वसुदेवो जायया सह मुमुदे । व्रजपदे अध्वनीनकथितान् नन्दगोपसुतसंभवजन्यान् तेन जातान् उत्सवान् अनुश्रृण्वन् हरिमर्चन् पूजयन् ॥—अध्वनीनेति । 'अध्वनो यत्खौ' । अनुश्रृण्वन्निति । 'श्रु श्रवणे' । अस्माल्लट् । 'लः परस्मैपदम्' इति परस्मैपदसंज्ञा । 'शेषात्कर्तरि परस्मैपदम्' । मुमुद इति । 'तङानावात्मनेपदम्' इत्यात्मनेपदसज्ञा । 'तिङस्त्रीणि त्रीणि प्रथममध्यमोत्तमा' इति प्रथमपुरुषसज्ञा । 'शेषे प्रथम.' इति प्रथमपुरुष । 'तान्येकवचनद्विवचनबहुवचनान्येकश' इत्येकवचनसज्ञा । 'द्व्येकयोर्द्विवचनैकवचने' इत्येकवचनम् । स इति । 'सुप' इति वचनसंज्ञा । 'विभक्तिश्च' इति सुपा तिङा च विभक्तिसज्ञा । 'त्यदादीनाम' इति विभक्तावकारादेश । जाययेति । 'आङि चाप' इत्येकार । 'पर सन्निकर्षः संहिता' इति संहितासज्ञाया 'एचोऽयवायाव' इत्ययादेश. । वसुदेव इति । 'विरामोऽवसानम्' इत्यवसानसज्ञाया 'खरवसानयोर्विसर्जनीय' ॥

इति वासुदेवकृते वासुदेवविजयकाव्ये पदचन्द्रिकाख्यया व्याख्यया समेतस्तृतीयः सर्ग ।

धातुकाव्यम् ।

स्मरत हरेर्मधुरतर मुरलीनिनदामृतं हि शब्दमयम् ।
पदयुगलं च भवान्या महिपारेर्मुक्तिनिलयवासिन्या. ॥
गुरुपादाब्जसंसेवानितान्तविमलाशयैः ।
सतीर्थ्यैरद्य लिख्यन्ते धातुकाव्यार्थलोचना. ॥

अथ वासुदेवकविविरचितस्य वासुदेवविजयाभिधस्य काव्यरत्नस्य शेषपरिपूरणाय चिकीर्षितं प्रतिजानीते—

उदाहृतं पाणिनिसूत्रमण्डलं प्राग्वासुदेवेन तदूर्ध्वतोऽपरः ।
उदाहरत्यद्य वृकोदरोदितान्धातून्क्रमेणैव हि माधवाश्रयात् ॥ १ ॥

वासुदेवेन प्राक् पाणिनिसूत्रमण्डलमुदाहृतम् । अथापरस्तदूर्ध्वतो धातूनुदाहरति इत्य-

न्यस्य । वासुदेवो नाम केरलेषु पुरुवनग्रामजन्मा कश्चिद् द्विजन्मा । पाणिनेः सूत्राणि पाणिनिसूत्राणि तेषां सम्पर्कं समूहं उदाहृतमुदाहरणैः प्रकाशीकृतम् । अपर ॥ सौहार्दपरिहाराय नामानुक्तिः । तद्भूतेन इति समस्यार्थं तथिः । तस्य सूत्रोदाहरणस्योर्ध्वभागे धातूनुदाहरतीत्यर्थः । अन्योदाहरणकाव्येषु कश्चिदप्यदृष्टमिदमितीदानीतनं प्रतिपादयति—क्रमेणैवेति । अयं भावः—अस्ति तावदुर्गमप्रयोगाणामखिलधातूनाम क्रमेणाप्येकत्रावगमे जिज्ञासूनां महानुपयोगः । इह पुनः क्रमेणैवोदाहरणादेतस्मिन् प्रकरणभागे एतावति योऽयं धातुरिति सम्यगवगम्यमाने मोमुहनस्य कौतुकातिशयः किमु वक्तव्य इति । द्विरुक्तेन च क्रमेणैवेत्यसाधारणत्वं सूचयता न्यायान्यपि तथाविधानाधीति दुष्करत्वप्रकटनेन भविष्यन्तीति सूचयति ॥ ननु धातुपाठानां बहुत्वात् कोऽयं क्रमोऽभिप्रेत इत्यत्राह—भीमसेनेरितानिति । भीमसेनप्रणीतानित्यर्थः । न च भीमसेनप्रणीतत्वं प्रसिद्धिमात्रत्वादप्रामाणिकमिति मन्तव्यम् । तस्माद् भीमसेनस्याप्ययमेव पाठो युक्तः इति पुस्तकार एव कथितत्वात् । ननु भीमसेनपाठस्यापि मैत्रेयाणिकाद्युपतिभेदकृद्भिः मतभेदादिभिः व्याकुलत्वात् दुःसाधमुदाहरणमित्याशङ्क्याह—माधवाभ्यामिति । माधवो नाम धातुवृत्तिकारः । तेन तद्वचितो ग्रन्थो लक्षणीयः । तद्रूपस्याभ्यसावकम्पस्य मध्याधारमुदाहरति । अतो न दुःसाधत्वमिति । किं च । माधवस्य कर्णाटकमन्त्रिणस्य मधुकुलावतीर्णस्य पूर्णप्रज्ञः स्वामिनः सर्वात्मना धीरीकरणात् तत्कल्पनैवेदं क्रियते । अतो न दुःसाधत्वमिति भावः । अपि च । माधव एवाध्यक्षः प्रतिपाद्यः । तन्मायेतोरेवेदं क्रियते । अतो माधवविषयकव्याकरणाविच्छेदार्थमेव क्रियमाणत्वात् सर्वेषामपि दोषाय न भवतीति भावः । एवं च माधवाभ्यामित्यनेनैवेदमेवं दुष्करत्वमपि सूच्यं वेदितव्यम् । शृङ्गारप्राधान्यार्थे वीरमद्भुतादयो रसाः । त्रिभिर्विनेः कृतं कर्म त्रिभिः सर्वेष कल्पते ॥ अक्रूरयोगो धात्वादितिकाव्ये इत्यन्तं वेदितम् । माध्येयो मार्गकं सान्त्वयन्तं च व्याहृत कृतम् ॥ धातुपाठे च मूर्धादिमूलम् भवति तत्र च । भ्वगण प्रथमो मान्यो द्वन्द्वयो गणताम् परः ॥ अनन्तो रयमो नाम प्रथमः सर्गं उच्यते । द्वितीयमागमोऽस्य युग्मान्त द्वितीयके ॥ कथायितमुपायन्त तृतीयेनोपवर्ण्यते । व्यज्यते यथमेवाद्यः कथाभेदादिभिर्ध्वने ॥ तात्पर्यमेवाथोऽन्यन्ते तुल्यधर्मो अपि भावकः ॥'

अर्थमनूद्य काव्यमारभते—

स गान्दिनीभूरथ गोकुलेषितं स्वप्नोद्भवीणाधिककार्यवाधिनम् ।
द्रक्ष्यन्हरिं नाथितलोकनायकं ऐषे सुखाकुम्भितमन्तरिन्द्रियम् ॥२॥

अथ स गान्दिनीभूर्हरिं द्रक्ष्यन् अन्तरिन्द्रियं सुखाकुम्भितं ऐषे । अथ श्रीकृष्णानयनार्थं कंसनियोगानन्तरं ॥ तदावयवभवनप्रसिद्धिवाली गान्दिनीतो भवस्तुत्पद्यते इति गान्दिनीभूरक्रूरः । गान्दिनी श्वफल्कभार्या । द्रक्ष्यन्निति भविष्यत्प्रयोगस्याप्राप्तसमभिव्याहार-

१ 'धरणीकरणात्' पाठः. २ 'माधिस' पाठः

परत्वाद् द्रष्टुमारब्ध इत्यर्थः । भोक्ष्यमाण आचरतीतिवत् । अन्तरिन्द्रियं मनः । तदानीमाभ्यन्तरतमे भगवद्रूपे एवात्यासक्तत्वेन बहिर्मनोवृत्तीनामसत्प्रायत्वात् अन्तरिन्द्रियत्वमेव मनसो जातमिति भावः । मुदि सतोषे समुद्रस्थानीये आस्कुन्दितमाप्लुतं स्नातं निमग्नमित्यर्थः । मुदाया स्कुन्दितमिति वा । हलन्तादपि वा टाप् स्यात् इत्याकारान्तस्यापि मुदाशब्दस्य सद्भावात् । अथवा मुदा हेतुना उत्प्लुत्य गतं कृतनर्तनमित्यर्थः । यद्वा मुदा कर्त्र्या उद्धृतमुन्नमितं वर्धितमिति यावत् । कीदृशं हरिं इत्यत्राह—गोकुलैधितं गोकुले प्रवृद्धम् । गोकुलं गोष्ठः । स्पर्धालुधीगाधितकार्यबाधिनं स्पर्धालुना स्पर्धावता धियि बुद्धौ गाधितं प्रतिष्ठितं लब्धस्थानमित्यर्थः । लिप्सितं वा कार्यं बाधितुं शीलं यस्य तम् । नाधितलोकनायकं नाधितलोकस्य उपतप्तजनस्य नाथकमीशितारं रक्षकमित्यर्थः । नाधितस्य प्रार्थितस्य निजलोकस्य आशीरूपेणानुग्रहितारं वा ।।—गान्दिनीभूरिति । गान्दिन्या भवत्युत्पद्यत इति गान्दिनीभूः । १ भू सत्तायाम् । उदात्तः परस्मैभाषः । अस्मात् 'क्विप् च' इति क्विप् । एधितमिति । २ एध वृद्धौ । एतदादयः कत्थान्ता उदात्ता अनुदात्तेतः । अस्मात् 'गत्यर्थाकर्मक–' इत्यादिना कर्तरि क्तः । स्पर्धालुरिति । ३ स्पर्ध सघर्षे । सघर्षः पराभिभवेच्छा । पराभिभवस्य धात्वर्थान्तर्भावादकर्मकः । अस्माद् 'गुरोश्च हलः' इत्यप्रत्यये स्पर्धा । स्पर्धा लात्यादत्ते मितद्वादित्वाद्डुः । ४ गाधृ प्रतिष्ठालिप्सयोर्ग्रन्थे च । आत्मयापनास्थानलाभश्च प्रतिष्ठा । एकत्र स्थापनं सदर्भो वा ग्रन्थः । सदर्भः शब्दविषयोऽर्थविषयोऽपि । अस्मात् कर्तरि कर्मणि वा क्तः । कार्यबाधिनमिति । ५ बाधृ लोडने[1] । लोडनं प्रतिघातः । अस्मात् 'सुप्यजातौ णिनि' इति णिनिः । नाधितलोकनायकमिति । ६ नाधृ ७ नाथृ याच्ञोपतापैश्वर्याशीःषु । ऐश्वर्यमाधिपत्यं नियन्तृत्वं च । 'नृति-नन्दि-नर्दि-नक्कि-नाटि नाधृ नाथृ-नॄवर्जिता सर्वे नादयो णोपदेशाः' इत्युक्त्या द्वावप्यणोपदेशौ । आद्यो णोपदेश इत्येके । आद्यात् कर्तरि कर्मणि वा क्तः द्वितीयाण् ण्वुल् । देधे । ८ दध धारणे । लिट् । स्कुन्दितम् । ९ स्कुदि आप्रवणे । आप्रवणमाप्लवनमुत्प्लुत्य गमनं वा । उद्धरणं वा । अस्मादिदित्वान्नुमि प्राग्वत् क्तः ॥

यद्यस्य भगवतीयान् प्रेमातिशयः तर्हि कथ पूर्वमेव न प्रस्थितवान् इत्यत्राह—

श्विन्दिताशं यशसा पुराप्यसौ विवन्दिषुस्तं नतभन्दिनं विभुम् ।
स्वमन्दिरात्स्पन्दितुमेव नाशकत्कंसात्परिक्लिन्दितसज्जनाद्भिया ॥ ३ ॥

अपिरुभयत्र योजनीयः । असौ पुरा अपि तं विभु विवन्दिषुरपि स्वमन्दिरात् स्पन्दितुमेव नाशकत् । असावक्रूरः । पुरापि पुरैव विवन्दिषुर्वन्दितुमिच्छुः । इहापिर्विरोधे । स्पन्दितुं किंचिदपि चलितुं नाशकत् न शक्तोऽभूत् । कीदृशम् । यशसा श्विन्दिताशं श्विन्दिता सम्यग्धवलीकृता आशा दिशो येन तम् । नतभन्दिनं नतान् नमनकर्तॄन् भन्दयितुं सुखयितुं कल्याणवतः कर्तुं वा शील यस्य तम् । कसात् भिया । हेतौ तृतीया ।

१. 'लोटने' पाठः .

मीरयान् । परिह्लिन्दितसमनात् । परिह्लिन्दिता परिवेदिता समना येन तस्मात्—प्रह्लिन्दितेति । १० ञ्विदि चेतने । निष्ठान्तात् कर्मणि क्तः । विमन्दितुरिति । ११ वदि अभिवादनस्तुत्योः । अभिपूर्वकस्यात्मनेपदं नतिमात्र नाभिवादनम् । अस्मात् समन्तात् सनार्थतमिव क्त इत्युप्रत्ययः । नतमन्दितमिति । १२ भदि कल्याणे सुखे च । कल्याणं कल्याणकृतामः । अस्मान्निष्ठान्तात् णिनि । मन्दितमिति । १३ मदि स्तुति मोदमदस्वप्नकान्तिगतिषु । कान्त्र मानसम् । अस्मादधिकरणार्थे इषि-मदि-मुदि-खिदि छिदि-भिदि-मन्दि' इत्यादिना किरच् । स्पन्दितुमिति । १४ स्पदि किंचिच्चलने । तस्मात् 'स्वप्ययत'-इत्यादिना युच् । परिह्लिन्दितेति । १५ ह्लिदि परिदेवने । अस्मान्निष्ठान्तात् कर्मणि क्तः ॥

अस्य सैन्योपास्तिमयं दर्शयति—

मुदा स चेतो ददृशे चिरं हरौ स्वादात्सुरे स्वर्थितमङ्कयोर्धने ।
अकूर्दितास्य पुरः खकुर्दकैर्वनान्तगूर्ती रिपुगोपसूपसौ ॥ ४ ॥

स मुदा चिरं हरौ चेतो ददृशे । मुदा हेतुना ददृशे समर्पितवान् । स्वादात् साधुर्यात् हेतो सुरे स्वर्थितमङ्कयोर्धने स्वर्थितानि आस्वादितानि मङ्कस्मान्मूर्धनानि क्रीडनानि यस्य तस्मिन् । अन्योऽन्यस्यातिशयमाह—असौ अस्य पुरः खकुर्दकैरकूर्दतेव । असौ हरिः खकुर्दकैः खकीयैः क्रीडनकैर्वनसैरिवार्थं । सहार्थे तृतीया । अकूर्दत क्रीडितवान् । वनान्तगूर्ती वनान्ते वनमध्ये गूर्तिर्गु क्रीडितु धीर्तं यस्य स । रिपुगोपसूपसी रिपूणां गोत्रं क्रीडा सुप्सितु हिंसितुं धीर्तं यस्य—मुदा । १६ मुद हर्षे । अस्मात् संपदादित्वात् क्विप् । ददृशे । १७ दद दाने । धारणे च कस्माहमे । अस्मालिटि 'न शसदद- इत्येत्वाभ्यासलोपाभावः । स्वादात् । १८ स्वद १९ स्वर्द आस्वादने । आस्वादमनुभव 'घातादेः ष' सः । स्वर्थेत्वम् । स्वर्दितेति कर्मणि क्तः । अनयो रात्र' घोपदेश' । अन्यो वा । 'अवमस(?)यत' स्वादय' घोपदेशाः । स्मिङ्-स्विदि-स्वदि-स्वञ्जि-स्वपश्च' इत्युक्तेः । स्वदेति । २० खर्द माने क्रीडायां च । अस्मात्पुटि । उपधायां च इति दीर्घे । अकूर्दतेति । २१ कुर्द २२ खुर्द २३ गुर्द २४ गुद क्रीडायामेव । कुर्दनम् । खर्दैः खर्दैस्तुक् । वनान्तगूर्ती । रिपुगोपसूपसी । गूर्तेर्णिनि । गुरेय षम् । २५ पूद क्षरणे । णिस्तरणं तदर्हिसार्थेऽप्यस्ति अस्माण्णिनि ॥

गम्भीरनिह्नादमथाश्रितो रथं ... ।
प्रयाणसिद्धेऽस्मयतो ययौ नियोयुवत्काननयोतिनाम्यना ॥ ५ ॥

अथ स रथमाश्रितोऽस्मयतो नियोयुवत् काननयोतिनाम्यना प्रयाणसिद्धये ययौ । आश्रितः आरूढ स्थितः । अस्मयतोऽप्रमादेन । नियोयुवत् काननयोतिना नियोयुवता असमर्थं भासमानेन काननेन योतितुं मार्गितुं धीतं यस्य तेन । प्रयाणसिद्धेयम् । प्रस्थाना-

१ इत्यागमशासनः इति पाठोऽर्थ..

दिकुत्सितशब्दकरणात् पृदाकुः सर्पः । तं जयतीति पृदाकुजित् गरुडः । तस्य वेग इव वेगो यस्य इति क्रियाविशेषणं रथविशेषणं वा । गभीरनिर्ह्लादं गभीरो निर्ह्लादो ध्वनिर्यस्य तं रथम् । ह्लादादनुस्वादितकृष्णसत्कथः । ह्लादात् सुखेन हेतुना अनुस्वादिता पुनःपुनश्चर्व्यमाणा. कृष्णस्य सत्कथा. येन सः ॥—निर्ह्लादमिति । २६ ह्राद अव्यक्ते शब्दे । अस्माद् घञ् । ह्लादात् । २७ ह्लादी सुखे च । चादव्यक्तशब्देऽपि । अस्मादपि घञ् । अनुस्वादितेति । २८ स्वाद आस्वादने । कर्मणि क्त । पृदाकुरिति । २९ पर्द कुत्सिते शब्दे । अस्मात् 'पर्देर्नित्सम्प्रसारणमल्लोपश्च' इत्याकुप्रत्ययो रेफस्य सम्प्रसारणं पकारस्थिताकारस्य लोपश्चायन्नत । ३० यती प्रयत्ने । अस्माद् 'यजयाचयत—'इति नङ्प्रत्ययः । वियोयुतदिति । ३१ युतृ ३२ जुतृ भासने । युते यङ्लुगन्ताच्छता । जोतिना । जुतेर्णिनि ॥

एवं गोकुलं प्रति प्रस्थितोऽक्रूरो निजेप्सितप्रतिबन्धमाशङ्कमानः प्रार्थयते—

स वेथते स्माखिलवेथितं विधिं प्रश्रन्थितग्रन्थनधीरकत्थनः ।
अतेन्मुरारिर्मम चिन्मयोऽन्तिके च्योतन्दिशः प्रश्च्युतितैः स्मितामृतैः ६

स विधिं वेथते स्म । विधिमीश्वरं वेथते स्म प्रार्थितवान् । अखिलवेथितं सर्वजनैः प्रार्थितमिति विधिविशेषणं प्रधानकर्म वा । प्रश्रन्थितग्रन्थनधीः प्रकर्षेण श्रन्थितं शिथिलीभूतं ग्रन्थनं कौटिल्यं यस्यास्तादृशी धीर्यस्य सः । अकत्थनः । न कत्थनमात्मश्लाघाशीलं यस्य स. । अस्य विष्णो. श्लाघाशील इति वा । प्रार्थनीयमेवाह—मुरारिर्ममान्तिके अतेत् सततं गच्छेत् । चिन्मयो ज्ञानस्वरूपः । प्रश्च्युतितैः स्मितामृतैर्दिशश्च्योतन् । प्रश्च्युतितैर्गलितैः । च्योतन् आसिञ्चन् ॥—वेथत इति । ३३ विथृ ३४ वेथृ याचने । विथे 'लट् स्मे' इति भूते लट् । वेथितम् । वेथे कर्मणि क्त । प्रश्रन्थितेति । ३५ श्रथि शैथिल्ये । तच्च विशिष्टता अगाधता वा । अस्मात् कर्तरि क्त । ग्रन्थनेति । ३६ ग्रथि कौटिल्ये । शाठ्यं वक्रता वा तत् । अस्माल्ल्युट् । अकत्थन इति । ३७ कत्थ श्लाघायाम् । सा च परविषया स्वविषया च स्यात् । अस्माद् 'अनुदात्तेतश्च—' इति युच् । अत्र युजन्तोक्त्या तवर्गान्तानुदात्तेता समाप्ति सूचिता । अतेदिति । ३८ अत सातत्यगमने । इत इन्धन्ता उदात्ता उदात्तेतः । अस्माल्लिङ् । उदात्तेत् प्रकरणारम्भकद्योतकमिदम् । चिन्मय इति । ३९ चिती सञ्ज्ञाने । तच्च चैतन्य स्मरण च । भट्टिमते(?) ज्ञानमात्र च । अस्मात् सम्पदादिक्विबन्तान्मयट् । तद्रूप इति केचित् । इति कौमुद्युक्ते । ताद्रूप्ये मयट् । च्योतन् । ४० च्युतिर् आसेचने । आर्द्रीभवन तत् । अस्माच्छता । प्रश्च्युतितैरिति । ४१ श्च्युतिर् क्षरणे । श्चुतिस्तद्वत् । अस्मात् कर्तरि क्त ॥

कस्य प्रति हितानुक्तिदोषेण प्रार्थनप्रतिबन्धमाशङ्क्य परिहरति—

ममन्थ विश्वं सुजनानकुन्थकान्प्रपुन्थ्य बन्धूनपि लुन्थति स्म यः ।
स भोजराड्घ्न हरिं मिमन्थिषुः प्रमान्थनं सेधतु को निषेत्स्यति ॥७॥

१ 'प्रार्थितप्रतिबन्ध' पाठ.

यो मित्रं मन्थन्न क्षोभितवान् । अकुन्थकान् पुथनात् प्रपुन्थ्य बन्धूनपि क्लुन्थति स अकुन्थकान् अहिंसकान् प्रपुन्थ्य हिंसित्वा क्लेशयित्वा वा क्लुन्थति स हतवान् । स मो अराद् अथ हरिं मिमन्थिषुः प्रमान्थनं सेधतु कः निषेत्स्यति । मिमन्थिषुर्मन्थितुमिच्छुः । प्रमान्थनं हिंसां सेधतु गच्छतु॥—मन्थेति । ४२ मन्थ विलोडने । क्षोभम तद् । अस्मात्क्विप् । अकुन्थकानिति । ४३ कुथि ४४ पुथि ४५ लुथि ४६ मथि ४७ मान्थ हिंसासंक्लेशनयोः । कुन्थेर्ण्वुल् । प्रपुन्थ्येति । पुन्थेर्ल्यप् । क्लुन्थति । क्लुन्थेर्भूते क्त् । मिमन्थिषुः । मन्थेः सनि उप्रत्ययः । प्रमान्थनम् । मान्थेर्ल्युट् । सेधतु । ४८ षिध गत्याम् । षिधि सगौ प्रातकाले वा लोट् । निषेत्स्यति । ४९ षिधू शास्त्रे माङ्गल्ये च । शास्त्रं शासनं शासनमात्रं वा । माङ्गल्यं मङ्गलक्रिया । अस्माल्लृट् ॥

पलान्यकाणानि खदन्नवद्युपुर्गदन्नवाच्यानि रदन्सतां मनः ।
नदन्नथार्दितसंक्षयोऽधुना क्षणं खलो नर्दतु गर्दभस्वरे ॥ ८ ॥

खल एषोऽधुना गर्दभस्वरे क्षणं नर्दतु । गर्दभस्वरैर्गर्दभसदृशैः स्वरैः । क्षणं क- अप्यनो' इति द्वितीया । नर्दतु शब्दं करोतु । अकाणानि पलानि खदन् अभक्ष्याणि मांसानि भक्षयन् । अत एव वपुषु शिरोभयोः अवाच्यानि गदन् सतां मनः रदन् विलिखन् पीडयन् मदात् नदन् । अत एव अर्दितसंक्षयः अर्दितः प्राप्तः सर्वैः प्रार्थितो वा संक्षयो नाशो यस्य सः ॥—अकाणानीति । ५० खाद भक्षणे । अस्मात् ण्यत् । खदन्निति । ५१ खद स्थैर्ये हिंसायां च । चाद्भक्षणेऽपि । वदन्निति । ५२ वद स्थैर्ये । गदन्निति । ५३ गद व्यक्तायां वाचि । रदन्निति । ५४ रद विले- खने । तच्च विदारणं क्षोभणं वा । नदन्निति । ५५ णद अव्यक्ते शब्दे । 'णो नः' इत्यत्र णत्वम् । अर्दितेति । ५६ अर्द गतौ याचने च । अस्मात् कर्मणि क्तः । नर्द- त्विति । ५७ नर्द ५८ गर्द शब्दे । नर्देरतिसर्गे लोट् । गर्दभ इति । 'कृशॄशलिकलिगर्दि- भ्योऽभच्' इत्यभच्प्रत्ययः ॥

भवर्दकास्तत्र विकर्दमाशया प्रवर्दितैरस्मदनिन्दितान्विकाः ।
सुधान्तुकैश्चित्तगजेन्द्रचेदिभिस्तुष्यन्तु सन्तो गुणबिन्दुलोलुपाः ॥९॥

सन्तोऽथ तुष्यन्तु । भवर्दका अहिंसकाः । विकर्दमो निरतर्णोप आशयो येषां ते । प्रवर्दितैः कृतव्यापारैरस्मदनिन्दितमर्थमनन्विकं येषां ते । सुधान्तुकैः सालसैरन्तुकैः पादचलकैः चित्तरूपं गजेन्द्रं चेर्दं चीक येषां ते । गुणस्य बिन्दौ लेशे लोलुपाः सस्पृहाः॥— भवर्दका इति । ५९ तर्द हिंसायाम् । ण्वुल् । विकर्दमेति । ६० कर्द कुत्सिते शब्दे । बाहुलकात् आयादिलोपोऽमच् । प्रवर्देति । ६१ खर्द दन्दशूके । दन्दशूक इति तत्स्वरूपं

दशनमुपमम् । अस्मात् पचाद्यच् । असमन्तितेति । ६२ अति ६३ अदि बन्धने । अन्तेः कर्मणि क्त । अन्दुकेति । 'अन्दूदृम्भूकफेल्लुकर्कन्धूदिधिषू' इत्यूप्रत्ययान्ता अन्देः स्वार्थे कनि । 'केऽण' इति ह्रस्व । इन्द्रेति । ६४ इदि परमैश्वर्ये । अस्माद् 'ऋज्रेन्द्र—'इत्यादिना निपातितो रन् । बिन्दुरिति । ६५ बिदि अवयवे । बाहुलकादुप्रत्यय ॥

मनोज्ञगण्डं तमनिन्दितानन्दं नन्दात्मजं शारदचन्द्रशीतलम् ।

पराक्रमत्रन्दनकन्दितासुरं संक्रन्दनक्रन्दितमीक्षितास्महे ॥ १० ॥

वय तं नन्दात्मजमीक्षितास्महे द्रक्ष्याम । तद्दिवसे एव भगवद्दर्शनानिश्चयात् लुटप्रयोग । मनोज्ञगण्डमित्यादीनि त्रीणि विशेषणानि स्पष्टानि । पराक्रमत्रन्दनकन्दितासुरं पराक्रमरूपेण त्रन्दनेन चेष्टया कन्दिता रोदिता असुरा येन तम् । सक्रन्दनक्रन्दितमिन्द्रेण बहुकृत्व स्वरक्षणार्थमाहूतम् ॥—गण्डम् । ६६ गडि वदनैकदेशे । अस्मात् पचाद्यच् । वदनैकदेश इति तदारम्भक्रियोक्ता । अनिन्दितेति । ६७ णिदि कुत्सायाम् । कर्मणि क्त । नन्देति । ६८ टुनदि समृद्धौ । समृद्धिर्हर्षे पर्यवस्यति । पचाद्यच् । चन्द्रेति । ६९ चदि आह्लादे दीप्तौ च । 'स्फायि-तञ्चि-वञ्चि-शकि-क्षिपि-क्षुदि-सृपि-तृपि-दृपि-वन्दि-उन्दि-श्विति-वृति-अजि-नी-पदि-मदि-मुद-खिदि-छिदि-भिदि-मन्दि-चन्दि-दहि-दसि-दम्भि-वसि-वाशि शीङ् हसि-सिधि-शुभिभ्यो रक् इति रक् । त्रन्देति । ७० त्रदि चेष्टायाम् । ल्युट् । कन्दितेति । ७१ कदि ७२ क्रदि ७३ क्लदि आह्वाने रोदने च । कन्देर्णिजन्तात् क्त । संक्रन्दनेति । 'समि-क्रन्दि-क्रुषि-हृदिभ्य' इति नन्द्यादिपाठाल्ल्युट् । क्रन्दितमिति । क्रन्दे कर्मणि क्त ॥

अक्लिन्दनीयाञ्शुधितात्मनो जनान्प्रशीकते यः करुणावलोकनैः ।

तमुत्तमश्लोकमवेक्ष्य तत्स्तुतिद्रेकैरुपध्रेकयितास्मि दिक्तटम् ॥ ११ ॥

य करुणावलोकै शुधितात्मनो जनान् प्रशीकते । शुधित शुद्ध आत्मा मनो येषा तान् प्रशीकते नितरा सिञ्चति । अक्लिन्दनीयान् परिदेवयितुमनर्हान् । अहं तमुत्तमश्लोकमवेक्ष्य तत्स्तुतिद्रेकैर्दिक्तटमुपध्रेकयितास्मि तत्स्तुतिद्रेकैस्तस्य स्तुतिरूपैर्द्रेकै शब्दैरुपध्रेकयितास्मि शब्दयिष्यामि ॥—अक्लिन्दनीयानिति । ७४ क्लिदि परिदेवने । अस्माण्णिजन्तादनीयर् । शुधितेति । ७५ शुन्ध शुद्धौ । अस्मात् कर्तरि क्त । 'अनिदिताम्' इति नकारस्य लोप । अतादय उदात्ता उदात्तेत । प्रशीकत इति । ७६ शीकृ सेचने । एतदादय श्लाघ्यन्ता उदात्ता अनुदात्तेत । अस्माल्लट् । आत्मनेपदारम्भसूचकस्तशब्द । अवलोकनैरिति । ७७ लोकृ दर्शने । ल्युट् । उत्तमश्लोकमिति । ७८ श्लोकृ संघाते । स च ग्रन्थनम् । तच्च कर्मगत कर्तृगत वा । अस्मात् कर्मणि घञ् । द्रेकैरिति । ७९ द्रेकृ ८० ध्रेकृ शब्दोत्साहयो । शब्दोत्साह इत्येके । उत्साहो वृद्धिरौद्धत्यं वा । द्रेकेर्घञ् । उपध्रेकयितास्मि । ध्रेकेर्लुट् ॥

स एवमादीन्विसृजन्नरेकधीरसेकत स्रेकितमानसो हरौ ।

दुःश्रङ्कमाश्रङ्क्य हरेः पदं जनः प्रश्लङ्कते कुत्र कथं क शङ्कते ॥ १२ ॥

स एवमादीन् विसृजन् असेकत गतवान् । अरेकधीररेकाशङ्का धीर्यस्य स । हरौ स्रेकितमानसो गतमना यतो दुःश्रङ्कं हरेः पदमाश्रङ्क्य कुत्र सर्वं प्रश्लङ्कते क शङ्कते । दुःश्रङ्कं दुष्प्राप्यं आश्रङ्क्य प्राप्य कुत्र सर्वं पीडां प्रश्लङ्कते प्राप्नोति । न क्वापीत्यर्थः । क शङ्कते ॥—अरेकेति । ८१ रेकृ शङ्कायाम् । घञ् । असेकतेति । ८२ सेकृ ८३ स्रेकृ ८४ स्रकि ८५ श्रकि ८६ श्लकि गत्यर्थाः । सेकतेर्लङ् । स्रेकितेति । स्रेकेः कर्तरि क्तः । दुःश्रङ्कमिति । खल् 'ईषद्दुःसुषु कृच्छ्राकृच्छ्रार्थेषु खल्' इत्यनेन खल् । आश्रङ्क्येति । श्रङ्केर्ल्यप् । प्रश्लङ्कत इति श्लङ्केर्लट् । शङ्कत इति । ८७ शकि शङ्कायाम् । लट् ॥

फलाङ्कितान्वङ्कितवीरुन्मङ्कितान्वनप्रदेशानतुलाककोकिलान् ।

वृकायुतान्सुचकोरकूजितान्कुलीनकङ्कानयमत्यवङ्कत ॥ १३ ॥

अयं वनप्रदेशान् अत्यवङ्कत अतिक्रान्तवान् । फलाङ्कितान् फलैर्लक्षितान् । वङ्कितवीरुन्मङ्कितान् वङ्कितानि कुटिलाभिर्वीरुद्भिर्मङ्कितान् मण्डितान् । सुरवं चकोरकूजितं येषु तान् । कुलीना कङ्का येषु तान् ॥—अङ्कितेति । ८८ अकि लक्षणे । कर्मणि क्तः । वङ्कितेति । ८९ वकि कौटिल्ये । कर्तरि क्तः । मङ्कितानिति । ९० मकि मण्डने । कर्मणि क्तः । कोक इति । ९१ कक लौल्ये । इष्यत्वं च कुके । अस्मात् वा कुलकात् कर्तरि पच् । कोकिलः । ९२ कुक ९३ वृक आदाने । 'सलि-कलि-अनि-महि-भडि-भण्डि-शण्डि-पिण्डि-तुण्डि-कुकि-भूभ्य इलच्' इति कुकेरिलच् । वृकेति । वृके- रिगुपधत्वात् कः । चकोरेति । ९४ चक तृप्तौ प्रतिघाते च । अस्मात् 'कठिचकिभ्य ओरन्' इत्योरन् । कङ्केति । ९५ ककि ९६ वकि ९७ श्वकि ९८ त्रकि ९९ ढौकृ १०० त्रौकृ १०१ ष्वष्क १०२ वस्क १०३ मस्क १०४ टिकृ १०५ टीकृ १०६ तिकृ १०७ तीकृ १०८ रघि १०९ लघि गत्यर्थाः । कङ्केः पचाद्यच् । अत्यवङ्कतेति । वङ्केर्लङ् ॥

प्रष्वष्कणोऽप्युट्टितवस्कनादढौकि नीचैरपि नो शिखावलैः ।

विष्वक्परित्रौकितलोचनैः स्थितं विष्वष्कमाणान्मदनावशङ्कया ॥ १४ ॥

शिखावलैः प्रष्वष्कणोऽप्युट्टितवस्कनादीचैरपि नो अढौकि । शिखावलैर्मयूरैः । प्रष्व- ष्कणेन वेगगमनेन उट्टितात् उद्गतात् वस्कनात् । नो न अढौकि गतम् । विष्वष्कमाणा न्मदनादशङ्कया विष्वक्परित्रौकितलोचनैः स्थितम् । विष्वष्कमाणस्य वेगेन गच्छतो मे पस्य मार इति शङ्कया विष्वक् परितः परित्रौकिते संचारिते लोचने यै तथाभूतैः ॥— प्रष्वष्कणेति । ष्वष्केर्ल्युट् । उट्टितेति । टीकेः कर्तरि क्तः । अढौकीति । भावे चिण् । परित्रौकितेति । त्रौकेः णिचि कर्मणि क्तः । विष्वष्कमाणेति । ष्वष्केः शानच् । 'तुष्णा- शुरिपुष्पाण्वतीनां णं' इति णत्वादेः च सामान्यः ॥

अवस्कि रोहिद्भिरमस्कि विष्किरैरटेकि गोधाभिरटीकि पन्नगैः ।
अरङ्घि कोलैर्लघु तद्रथस्वनात्प्रबुध्य सिंहैः पुनरङ्घितं तदा ॥ १५ ॥

तद्रथस्वनात् रोहिद्भिरवस्कि धावितम् । विष्किरैरमस्कि पक्षिभिरुद्गतम् । गोधाभिरटेकि गतम् । पन्नगैरटीकि अपसृतम् । कोलैर्लघु अरङ्घि शीघ्रं गतम् । सिंहैः पुनः प्रबुध्य तदा अङ्घितम् । अन्येषां गतिराक्षिप्ता निन्दिता वा ॥—अवस्कि, अमस्कि, अटेकि, अटीकि, अरङ्घि । वस्कादीनां पञ्चानां भावे लुङि चिण् । लघ्विति । 'रङ्घिलङ्घ्योर्नलोपश्च' इत्युप्रत्ययः । अङ्घितम् । ११० अघि १११ वघि ११२ मघि गत्याक्षेपे । गतौ गमनारम्भे चैके । कैतवे च । अङ्घेः साध्ये भावे क्तः ॥

प्रवङ्घमानस्य च तस्य सत्वरं विमङ्घनस्याधिकराधितात्मनः ।
निकाममुल्लाघतनोः समत्यगात्प्रद्राघिता श्लाघ्यगुणस्य वर्तनी ॥ १६ ॥

सत्वरं प्रवङ्घमानस्य तस्य प्रद्राघिता वर्तनी समत्यगात् च । प्रवङ्घमानस्य सम्यग्गच्छतः प्रद्राघिता अत्यर्थमायता समत्यगात् अतिक्रान्ता । विमङ्घनस्य विगतं कैतवं यस्य तस्य । अधिकराधितात्मनोऽधिकं राघितः समर्थ आत्मा मनो यस्य तस्य । निकाममुल्लाघतनोः उल्लाघा निर्गतरोगा तनुर्यस्य तस्य ॥—प्रवङ्घमानस्येति । वङ्घेः शानच् । विमङ्घनस्य । मङ्घेर्ल्युट् । राघितेति । ११३ राघृ ११४ लाघृ ११५ द्राघृ सामर्थ्ये । दाघृ आयामे चास च दैर्घ्ये क्रियासमर्थन वा । राघेः कर्तरि क्तः । उल्लाघेति । 'अनुपसर्गात्फुल्लक्षीव–' इति लाघेर्निपातितः । प्रद्राघितेति । द्राघेः कर्तरि क्तः । श्लाघ्येति । ११६ श्लाघृ कत्थने । अस्मात् कर्मणि ण्यत् । शीकादय उदात्ता अनुदात्तेतः ॥

अफक्कतातर्क्यगुणेन तङ्कता खलश्ववुक्कापरुषे पुरेऽमुना ।
फेनैः कखन्तीमिव तां कलिन्दजां संतीर्य वृन्दावनमैक्ष्यनोखितम् ॥ १७ ॥

अफक्कता अमुना तां कलिन्दजां सतीर्य वृन्दावनमैक्षि । अफक्कता मन्दगमनमसद्व्यापारं वा कुर्वता । अतर्क्यगुणेन । अतर्क्या अपरिहसनीया गुणा यस्य तेन । खलश्ववुक्कापरुषे पुरे तङ्कता । खला एव श्वानस्तेषां वुक्काभिर्भषणैः परुषे पुरे तङ्कता कृच्छ्रेण जीवता । कीदृशीं कलिन्दजामित्यत्राह—फेनैः कखन्तीं हसन्तीमिव । कीदृशं वृन्दावनमित्यत्राह—अनोखितं कचिदप्यशुष्कम् ॥—अफक्कतेति । ११७ फक्क नीचैर्गतौ । शिङ्घन्ता उदात्ता उदात्तेतः । नीचैर्गतिर्मन्दगमनमसद्व्यापारो वा । अस्मात् परस्मैपदारम्भद्योतकः शता । अतर्क्येति । ११८ तक हसने । अस्मात् कर्मणि 'तकिशसिचतियतिजनीनां यद्वाच्य' इति यत् । तङ्कता । ११९ 'तकि कृच्छ्रजीवने' । शता वुक्केति । १२० वुक्क भषणे । भषणं श्वरवः । 'गुरोश्च हलः' इत्यप्रत्ययः । १२१ कख हसने । शत्रन्तान्ङीप् । अनोखितम् । १२२ ओखृ १२३ राखृ १२४ लाखृ १२५ दाखृ १२६ धाखृ शोषणालमर्थयोः । ओखेः कर्तरि क्तः ॥

वृन्दावनं विशिनष्टि षड्भिः—

भराखिवस्विभिरञ्चासिवच्छदे अम्राखिवाभ्राखिफलैर्म्म शाखिमि ।
प्रश्राखिव गोखिवसत्वमुद्धिर्व अगैवैसन्नाववनद्धिसौरभम् ॥ १८ ॥

शाखिमिः प्रश्राखितं व्याप्तम् । कीदृशैरित्याह—भराखितत्वग्भिः । भराखिता भ्र
द्धुष्ण त्वग् येषां तैः । भञ्चाखितास्तस्मात्मच्छदा येषां तैः । प्रम्राखितानि भसम्स्तपर्व
त्तानि अभ्राखीन्यसोपमानि फलानि येषां तैः । प्रोखितसत्वम् । प्रोखितानि इव
सतो गच्छन्ति सत्वानि जन्तवो यस्मिंस्तत् । अगैवद्धिर्वं प्राप्तम् । वनन्नाववनद्धिसौरभम् ।
चलता संचरता वायुना सह गमनशीलं सौरभं सौरभ्यं यस्य तत् ॥—भराखितेति । रावे
कर्तरि क्तः । भञ्चाखितेति । वावे क्तः । प्रम्राखितेति । राषेः क्तः । भम्राखीतिम्राखेर्णिनिः ।
शाखीति । १२७ शाख् १२८ श्लाख् व्याप्तौ । चाखेरप्रत्ययान्ताद्दीर्घान्तात्सिमि ।
प्रश्राखितम् । शाखेः क्तः । प्रोखितेति । १२९ उख १३० उखि १३१ वख १३२
वखि १३३ मख १३४ मखि १३५ णख १३६ णखि १३७ रख १३८ रखि
१३९ लख १४० लखि १४१ इख १४२ इखि १४३ ईखि १४४ वल्ग १४५
रगि १४६ लगि १४७ अगि १४८ वगि १४९ मगि १५० तगि १५१ त्वगि
१५२ श्रगि १५३ श्लगि १५४ इगि १५५ रिगि १५६ लिगि गत्यर्थाः ।
उखे कर्तरि क्तः । उखितमिति । उद्गेः कर्मणि क्तः । चलदिति । चेले धातुः । वद्धेति ।
वद्धेर्णिनि ॥

मखत्कपोत मपमद्धिर्बर्हिणं कलत्पिकं नद्धिवचःचलोत्करम् ।
रखच्छकं रद्धिवरङ्कु रिद्धिवद्विपं ळलत्केसरिळङ्घवारवम् ॥ १९ ॥

मखन्त उद्गच्छन्तः कपोता यस्मिंस्तत् ।मपेन मद्धन्तो गमनशीला बर्हिणो यस्मिंस्तत् ।
गपन्त संचरन्तः पिकाः यस्मिंस्तत् । नद्धिवः चेचरन् चलनपनाद्युत्कराः यस्मिंस्तत् ।
रखन्तः शुका यस्मिंस्तत् । रद्धिता रङ्कवो यस्मिंस्तत् । रिद्धितापक्षिका द्विपा यस्मिंस्तत् ।
लपन्त्यः इतस्ततो गच्छन्त्यः केसरिणो लङ्घमुग्धलकलरवो यस्मिंस्तत् ॥—मखे धातुः ।
मिद्धर्णिनि । मखेः धातुः । नखे क्तः । रद्धेः धातुः । रद्धेः क्तः । कखिलद्वयोः धातुः ॥

पखत्खफोरोत्करमिद्धिव शुकैः मेद्धव्वाबलानरजमण्डपम् ।
पिलङ्घवेर्णं ख्वचाद्धनाजनप्रवद्धिव मद्धवधेनुवद्धिवम् ॥ २० ॥

एनन्त उद्गच्छन्पर्यक्षोरोत्कराः यस्मिंस्तत् । शुकैरिद्धितं प्राप्तम् । मेद्धन्त्यायमन्सा
लतास्पायाः नर्तक्या नर्तनस्य नर्तनस्य रङ्गमण्डपम् । पिलङ्घन्तो विशेषेण गच्छन्त
एण्य यस्मिंस्तत् । स्वचाद्धमायने अवद्धितं प्राप्तम् । मद्धधेनुवद्धितं मद्धसस्याभिर्धेनु

१ 'पखोरोत्सर' इति पाठः.

भिस्त्वङ्गित व्याप्तम् ॥—एखदिति । इखेः शता । इङ्खितम् । इङ्खे कर्मणि क्त । प्रेङ्खदिति । ईङ्खे शता । वल्गेनेति । वल्गेर्ल्युट् । रङ्गेति । रङ्गो गच्छन्त्यस्मिन् प्रेक्षकाणा मनासीति । 'हलश्च' इति सञ्ज्ञायामधिकरणे घञ् । अङ्गे प्राप्रोत्सवयवानित्यङ्गम् । प्राग्वद् घञ् । अस्मात् 'अङ्गात् कल्याणे' इति पामादिपाठान्मत्वर्थीयो न । प्रवङ्गितमिति । वङ्गे कर्मणि क्त । मङ्गलेति । 'मङ्गेरलच्' इत्यलच् । तङ्गो कर्मणि क्त. ॥

त्वङ्गत्खगश्रङ्गितपक्षमारुतश्लङ्गद्रजोराजिभिरिङ्गिताम्बरम् ।
रिङ्गत्प्रियालिङ्गितमृङ्गसंगमत्वङ्गत्प्रसूनं रवितापयुङ्गितम् ॥ २१ ॥

त्वङ्गता दयमानाना खगाना श्रङ्गितैश्चलितै पक्षमारुतै श्लङ्गन्तीभी रजोराजिभिरिङ्गित व्याप्तमम्बर यस्मिंस्तत् । रिङ्गन्त्या चलन्त्या प्रिययालिङ्गिताना मृगाणा सगमेन त्वङ्गन्ति चलन्ति प्रसूनानि यस्मिंस्तत् । रवितापेन युङ्गित वर्जितम् ॥ त्वङ्गदिति । त्वङ्गेः शता । श्रङ्गे कर्तरि क्त । श्लङ्गे शता । इङ्गे कर्मणि क्त । रिङ्गदिति । रिङ्गे शता । आलिङ्गितेति । आङ्पूर्वत्वादाश्लेषार्थत्वम् । कर्मणि क्त । त्वङ्गदिति । त्वगि कम्पने । अस्माच्छता । युङ्गितमिति । १५७ **युगि** १५८ **जुगि** १५९ **वुगि** वर्जने । युङ्गेः कर्मणि क्त ॥

विजृङ्ग्य वुङ्ग्यं गुणसंघदङ्घका अलङ्घितानन्दरसात्तघर्घनाः ।
सुमङ्घिता. शिङ्घितपुष्पसौरभा यद्वर्चमानाः पशुपाः प्रसेचिरे ॥२२॥

पशुपा यत् प्रसेचिरे यत् वृन्दावनं प्रसेचिरे सम्यक् सेवितवन्त । कीदृशा इत्यत्राह—वुङ्ग्य विजृङ्ग्य गुणसघदङ्घका । वर्जनीय वर्जयित्वा गुणसघस्य दङ्घका· पालका । अलङ्घितस्य अशुष्कस्य परिपूर्णस्य आनन्दस्य रसेनास्वादनेनात्तं स्वीकृत घर्घनं हासो यैस्ते । सुष्ठु मङ्घिता· मण्डिता । शिङ्घित आघ्रात पुष्पाणा सौरभो यैस्ते ॥—विजृङ्ग्येति । जृङ्गेर्ल्यप् । वुङ्ग्यमिति । वुङ्गेर्ण्यत् । दङ्घका इति । 'दघि पालने त्यागे च द्रुमे' । अस्माण्ण्वुल् । अलङ्घितेति । 'लघि शोषणे' । कर्तरि क्त. । घर्घनेति । १६० **घर्घ**[1] हसने[2] । ल्युट् । सुमङ्घिता । १६१ **मघि** मण्डने । कर्तरि क्त । १६२ **शिघि** आघ्राणे । कर्मणि क्त । फक्कादय उदात्ता उदात्तेत । वर्तमाना इति । १६३ **वर्च दीप्तौ** ईजन्ता उदात्ता अनुदात्तेतः । अस्माच्छानच् । प्रसेचिरे । १६४ **षच** सेचने सेवनेऽपि । लिट् ॥

सुलोचना यत्र शचीसमप्रभा अशाश्चचुः श्वञ्चितसौरभाः कचे ।
सकञ्चुकाः काञ्चनकाञ्चिभूषिता व्रजाङ्गना निर्मचनेन नर्मणा ॥२३॥

यत्र व्रजाङ्गना निर्मचनेन नर्मणा अशाश्चचु । निर्मचनेन निर्गतं मचन शाठ्यं यस्मात् तेन । नर्मणा सह अशाश्चचु इतस्ततश्चरितवत्य· । कचे केशे श्वञ्चित व्याप्तं सौरभ यासा ता । सुलोचना इत्यादि विशेषणचतुष्कं स्पष्टम् ॥—सुलोचना । १६५ **लोचृ** दर्शने । करणे

१. स्वार्थणिचमाश्रित्य 'घाघना' इति पठनीयम्. २ धातुपाठे तु 'घघ हसने' इत्युपलभ्यते.

म्मुद् । छतीति । १६६ शाख व्याप्तौ वाचि । हलन्तात् 'इषिकारादुषिवः' इति ङीप् । अशाम्भु । १६७ श्वस १६८ श्वचि गतौ । मद्भक्षमन्तात् मनेऊँ 'सिचम्भव–' इति मेर्जुस् । मचितेति । मचे: कर्तरि क्त । कमेति । १६९ कस प्रमने । दीप्तौ च इमे । पूर्वा मनो भमाचीति पचाचम् । कमुकेति । १७० कचि १७१ काचि दीप्तिबन्धनयोः । कमे बाहुलकादुकप्रत्ययः । कामनेति । कामीति । कामेरणुदात्तेत्वादुन् । औणादिक इमपि । मचनेति । १७२ मच १७३ मुचि कल्कने । मचीलेके । मुचेलम्भे । कल्कन दम्भः । शाठ्यं कत्थनं वा । लोकवञ्चनार्थं साध्वाचारो दम्भः । मचेर्ल्युट् ॥

अमुचनैर्मेचितचितपचितत्रयीमतमस्तुचिते शुभार्जकैः ।

समूचित कन्दमसूकसस्तकान्यद्भिरेकत्र यदेजित जनैः ॥ २४ ॥

यद् एकत्र शुभार्जकैर्मैरेजितम् । शुभस्य पुण्यस्य तस्कम्मूलस्य मङ्गलस्य वा अ र्जकैः । एजितं शोभितम् । अमुचनैः । न मुचनं दम्भः शाठ्यमात्मश्लाघा वा येषां तैः । मचितचितपचितत्रयीमतमस्तुचिते मचिते हरौ चारिते पुचिते व्यक्ते वा चिते पचि तेन व्यक्तीकृतेन त्रयीमतेन वेदान्तसिद्धान्तेन प्रस्तुचिते प्रसन्ने । समूचितं कन्दमप कसस्तकानि यावद्भिः समूचितमभिपत्नम् । कपस्थानि गलभिपन्नानि । काश्यपाद मीति यावत् ॥—अमुचनैरिति मुचेर्ल्युट् । मचितेति । १७४ मचि धारणोच्छ्रयपूजनेषु । कर्मणि कर्तरि वा क्तः । पचितेति । १७५ पचि व्यक्तीकरणे । कर्मणि क्त । प्रस्तुचिते । १७६ स्तुच प्रसादे । कर्तरि क्त । [अर्जकैः] । १७७ अर्ज गतिस्थानार्जनोर्जनेषु । अर्जनोपार्जनेष्विति वा पाठः । अर्जनं स्वीकारः । उर्जन शक्तिप्राप्तिः प्रापन वा । आह्स्वीत् ण्वुल् । समूचितम् । १७८ ऋजि १७९ भृजी भर्जने । भर्जनं पाकः । पक्वे कर्मणि क्त । कपकेति । पक्वे प्राग्वत् कः । ईदित्त्वादनिट्त्वम् । एजितम् । १८० एजृ १८१ भ्रेजृ १८२ भ्राजृ दीप्तौ । एजे कर्तरि क्त ॥

अभ्रेषि विभ्राग्भिरनीजितैश्च यत्कथाप्यशोचद्भिरशेषजन्तुभिः ।

चुकोच यत्रोत्कुचिताग्रमुन्मुचत्क्रौञ्चोऽपि लुञ्चन्हृदि सम्यगात्मवान् ॥२५

यदशेषजन्तुभिरभ्रेषि च । अभ्रेषि शोभितम् । विभ्राग्भिः विशेषेण शोभमानैः । अनी जितैरकुत्सितैः । कथाप्यशोचद्भिः सदा संतुष्टैः । यत्र क्रौञ्चोऽपि हृदयतया सम्यग्लु ञ्चन्मुमुत्कुचिताग्रं चुकोच । क्रौञ्चः पक्षी उन्मुचन्मुत्कुचिताग्रैः कुचितानि कुटिलीभूतान्यग्राणि यस्मिन् तथेति चकोचनक्रियाविशेषणम् । चुकोच उच्चैः कूजित वान् ॥—अभ्रेषि । भ्रेजेर्णिजन्तात् कर्मणि चिण् । विभ्राग्भिः । भ्राजेः क्विपि 'च्वोः कुः' इति कुत्वम् । भ्राजादिपक्षे तु राजेस्सम्प्रसारणपठितस्येन । अनीजितैः । १८३ ईज गतिकुत्सनयोः । कर्मणि क्तः । यदर्थस्य पचिवर्ग्यमुदात्ता अनुदात्तेतः । अशोचद्भिः । १८४ शुच शोके । प्रमान्ता उदात्ता उदात्तेतः । अम्मात्प्रभृति । चुकोच । १८५ कुच शब्दे तारे । परस्मैपदे । अस्मादिट् । उत्कुचितेति । १८६ कुञ्च १८७ क्रुञ्च गतिकौटिल्याल्पीभावयोः । गते

कौटिल्ये द्रव्यस्याल्पीभावे चेत्यर्थ. । 'गतिकौटिल्ययो' इति द्रुमे । कुचे कर्तरि क्त । क्रौञ्च इति । क्रुञ्चे 'ऋत्विग्दधृग्–' इत्यादिना क्विनि कुङ् । अस्मात् पुन प्रज्ञादित्वादण् । लुञ्चन् । १८८ लुञ्च अपनयने । शता । सम्यगिति । १८९ अञ्चु गतिपूजनयो । 'ऋत्विग्' इत्यादिना क्विन् । 'क्विन्प्रत्ययस्य कु' इति कुत्वम् ॥

आवक्रचञ्चूपुटतञ्चदारवत्वञ्चत्खगम्रुक्तशिखैर्लताद्रुमैः ।

अम्लुक्तरश्मौ शशिना निमुम्रुचे निमुम्लुचेऽर्केण च यत्र संततम् २६

यत्र शशिना निमुम्रुचे । अर्के (र्के)ण च निमुम्लुचे । उभयोरस्तमितमित्यर्थ. । कीदृशे वने । लताद्रुमैरम्लुक्तरश्मौ अप्रविष्टरश्मौ । कीदृशैर्लताद्रुमै । आवकचञ्चूपुटतञ्चदारवत्व-ञ्चत्खगम्रुक्तशिखै । ईषद्वक्रचञ्चूमध्यात् तञ्चता उद्गच्छता आरवेण शब्देन सह त्व-ञ्चद्भिर्गच्छद्भि खगैर्म्रुक्ता प्राप्ता शिखा अग्राणि येषा ते ॥—आवकेति । १९० वञ्चु १९१ चञ्चु १९२ तञ्चु १९३ त्वञ्चु १९४ म्रुञ्चु १९५ म्लुञ्चु १९६ म्रुचु १९७ म्लुचु गत्यर्था । वञ्चे 'स्फायितञ्चि–' इत्यादिना रकि नेलोपश्च । चञ्चू इति । चञ्चे 'पटिचटिचञ्चिभ्यश्च' इति भोजोक्त्या उप्रत्यय. । 'अप्राणिजातेश्च' इत्यूङ् । तञ्च-त्-त्वञ्चदिति । तञ्चे त्वञ्चेश्च शता । म्रुक्तेति । म्रुञ्चे कर्मणि क्त । अम्लुक्तेति । म्लुञ्चे कर्तरि क्त । निमुम्रुचे निमुम्लुचे । म्रुचिम्लुच्योर्भावे लिट् । निपूर्वत्वाच्चयोरस्तमयार्थत्वम् ॥

समम्रुचत्क्षीरमथाग्लुचद्धृतं चुकोज वासांसि चुखोज मानसम् ।

समग्लुचत्केलिषु सज्जमानधी. स यत्र गुञ्जन्मणिनूपुरो हरि. ॥२७॥

हरिर्यत्र क्षीर समम्रुचदचोरयत् ॥ अथ घृतं अग्लुचज्जहार । वासासि चुकोज हृत-वान् । मानसं चुखोज । व्र(व्र)जवासिना हृदयं लीलाभिरपहृतवानित्यर्थ । यत्र केलिषु स-ज्जमानधीर्गुञ्जन्मणिनूपुर स समग्लुचत् । सज्जमाना सनह्यन्ती धीर्यस्य स । गुञ्जन्तौ क्वणन्तौ मणिनूपुरौ यस्य सः । समग्लुचत् सचचार ॥—समम्रुचत् । १९८ म्रुचु १९९ ग्लुचु २०० कुजु २०१ खुजु स्तेयकरणे । म्रुचे 'जृस्तम्भु–' इत्यादिना लुङयङ् । अग्लुचत् । ग्लुचे प्राग्वदङ् । चुकोज चुखोज । कुजे खुजेश्च लिट् । समग्लुचत् । २०२ ग्लुञ्चु २०३ षस्ज गतौ । 'षचे' इत्यप्येके । षस्जेर्लक्षणया सनाहार्थता । ग्लुञ्चे-रटि नलोप । सज्जमानेति । 'यदभिप्रायेषु सज्जते' इति भाष्यप्रयोगादात्मनेपदम् । तेन शानच् । गुञ्जदिति । २०४ गुजि अव्यक्ते शब्दे । शता ॥

सुरार्चिते म्लेच्छजनैर्दुरासदे श्रीलच्छिताङ्गे सितपुष्पलाञ्छिते ।

यत्र स्थिते वाञ्छितदे हरिद्रुमे तदाञ्छितह्रीच्छनमास्त नन्दनम् ॥२८॥

१ 'चो कु' इत्येतद्दृष्ट्यास्यासिद्धतत्वेन 'चो कु.' इत्यस्योपन्यासो युक्त . २ 'नका-रजावनुस्वारपञ्चमौ झलि धातुषु । सकारज शकारश्च षाट्टवर्गस्तवर्गज. ॥' इत्यभियुक्तोक्त्या धातूना नकारोपधत्वात्.

यत्र हरिद्रुमे स्थिते तत् नन्दनमालिकाहीच्छनमाप । हरिद्रुमे हरितो हरिचन्दने च नन्दनं नन्दनोद्यानमालिकाहीच्छनं मालिकात्मागतं हीच्छनं यस्य तत् । हरिद्रुमं विशिनष्टि—सुरार्चिते सुरैर्देवैः पूजिते । म्लेच्छजनैर्दुरापसदे प्राकृतजनैर्दुरापे । मौल-क्षिकताले श्रिया लक्ष्म्या शोभया च लक्षितमहितमङ्ग यस्य तस्मिन् । स्मितपुष्पल-ञ्छिते स्मितैरेव पुष्पैः स्मितैर्विकसितैः पुष्पैश्च लाञ्छिते । वाञ्छिते ईप्सिते ॥—अ-र्चितेति । २०५ अर्च पूजायाम् । 'अच' इत्येके । कर्मणि क्तः । म्लेच्छेति । २०६ म्लेच्छ अव्यक्ते शब्दे । स चास्पष्टशब्दः । अपशब्दो वा । म्लेच्छे यथायथम् । लक्षितेति । २०७ लक्ष २०८ लाछि लक्षणे । लक्षेः कर्मणि क्तः । 'लक्षे च' इति नुम् । पूर्वत्र 'दीर्घात्' इति नुक् । लाञ्छितेति । लाञ्छेः कर्मणि क्तः । वाञ्छितेति । २०९ वाछि इच्छायाम् । कर्मणि क्तः । आञ्छितेति । २१० आछि आयामे । कर्तरि क्तः । हीच्छनम् । २११ हीछ लज्जायाम् । ल्युट् । मागतुक् ॥

अघूर्णचित्ता परिमूर्छितव्रता स्फूर्जामया अप्रयुक्ष उच्छोञ्छना ।
भजन्ति यां व्युष्टिमतोऽपि भूयसीं प्रजन्ति यद्व्रजनमात्रतो जनाः ॥ २९ ॥

ईदृशा यां व्युष्टिं भजन्ति जनाः । यद्व्रजनमात्रतोऽपि भूयसीं प्रजन्ति । व्युष्टिं फ-लम् । यद्व्रजनमात्रतो यस्य सुन्दरवनस्य व्रजनमात्रतः प्राप्तिमात्रेण । प्रजन्ति प्राप्नुवन्ति । कीदृशा इत्यत्राह—अघूर्णचित्ताः अघूर्णमकुटिलं चित्तं येषां ते । परिमूर्छितव्रताः परिमूर्छितं परिपूर्णं व्रतं येषां ते । स्फूर्जामया स्फूर्जा विस्तृता आमया येषां ते । अप्रयुक्तो ऽप्रमत्ताः । उच्छोञ्छनाः उत्पन्नं उञ्छनं धान्यानां पृथक्पृथगादानं येषां ते ॥—अघू-र्णेति । २१२ घुर्णा कौटिल्ये । इह कौटिल्यमपसरणमित्येके । कर्तरि क्तः । आसिता निष्टत्वम् । परिमूर्छितव्रताः । २१३ मूर्छा मोहसमुच्छ्राययोः । 'गुरोश्च हलः' इत्य प्रत्यये मूर्छा । तस्मात् 'तदस्य संजातम्' इति तारकादित्वादितचि मूर्छितम् । स्फूर्जेति । २१४ स्फुर्छा विस्तृतौ । कर्मणि क्तः । अप्रयुक्तः । २१५ युछ प्रमादे । अस्मात् क्विपि 'च्छ्वोः शूड्—' इति छस्य शः । उच्छनेति । २१६ उछि उञ्छे । उञ्छो धान्यानां पृथक्पृथगादानम् । अस्माल्ल्युट् । व्युष्टिमिति । २१७ उछी विवासे । स च समाप्तिः । प्रायेण विपूर्वो व्यञ्जनादिकेषु च दृष्टे अस्मात् क्तिन् । प्रजन्ति । २१८ ध्रज २१९ ध्रजि २२० धृज २२१ धृजि २२२ ध्वज २२३ ध्वजि गतौ । 'ध्रजि' इत्येके । प्रजेश्लट् । प्रजेर्लट् ॥

अथ धनदवनप्रवेशहेतुभूतस्य प्रशस्तिमाह—

प्रध्रज्य मोदं स दधृज धद्मन ध्वजोद्धृतिध्वस्तितकूजदण्डजम् ।
स्वर्गोपमं सर्जितपुष्पसञ्चयो गम्भीरगर्जैर्ध्वनिताम्बुदम् ॥ ३० ॥

स मोदं प्रध्रज्य धद्मन दधृज । प्रध्रज्य प्राप्य दधृज प्राप । ध्वजोद्धृतिध्वस्तितकूजद-ण्डजं ध्वजस्योद्धृत्योर्ध्वं । अनेन ध्वस्तिता गताः कूजन्तो अण्डजाः यस्मात्तत् । सर्जितपु

ण्यसचयोऽर्जिततुकृतौघः । गभीरगर्जद्रथतर्जिताम्बुद. गभीर यथा तथा गर्जता शब्दायमानेन रथेन तर्जितो भर्त्सितोऽम्बुदो येन स ॥—प्रभ्रज्येति । भ्रजेर्ल्यप् । दृभ्रंश भृज्जेर्लिट् । ध्वजेति । ध्वजे पचाद्यच् । ध्वञ्जितेति । ध्वञ्जे. कर्तरि क्त । कूजदिति । २२४ कूज अव्यक्ते शब्दे । शता । स्वर्जेति । २२५ अर्ज २२६ षर्ज अर्जने । सुष्ठु अर्जते । अर्जेर्घञि वार्तिकमते न्यङ्क्वादित्वात् कुत्वम् । सर्जितेति । षर्जे. कर्मणि क्त । [गर्जदिति] । २२७ गर्ज शब्दे । मेघशब्दे द्रुमे । अस्माच्छता । तर्जितेति । २२८ तर्ज भर्त्सने । कर्मणि क्त ॥

अकर्जितोऽसौ हरिखर्जनोत्कधीरजत्पशुव्रातमजेन तेजितम् ।
लसत्खजाकं व्रजमासदत्क्रमादखञ्जितैरेजितचामरैर्हयैः ॥ ३१ ॥

असौ हयैः क्रमात् व्रजमासददपगतोऽभूत् । अकर्जितोऽभीतो दुःखरहितो निश्चलबुद्धिश्च । हरिखर्जनोत्कधीः । हरेः खर्जने पूजायामुत्का धीर्यस्य स । अजत्पशुव्रातमजन्तो गच्छन्तः पशुव्राता यस्मिंस्तत् । अजेन तेजितं पालितम् । लसत्खजाकं लसन्तः खजाका मन्थनदण्डा यस्मिंस्तत् । अखञ्जितैरपङ्गुभिः । एजितचामरैरेजिताः कम्पिताश्चामरा येषु तैः ॥—अकर्जित इति । २२९ कर्ज व्यथने । तच्च भयदुःख चलनं च अस्मात् कर्तरि क्त । खर्जनेति । २३० खर्ज पूजने । मार्जने च द्रुमे । ल्युट् । [अजदिति] । २३१ अज गतिक्षेपणयोः । शता । तेजितम् । २३२ तेज पालने । कर्मणि क्त । खजाकेति । २३३ खज मन्थे । 'खजेराक' इत्याकप्रत्यय । अखञ्जितैः । २३४ खजि गतिवैकल्ये । कर्तरि क्त. । एजितेति । २३५ एजृ कम्पने । कर्तरि क्त ॥

विस्फूर्जदक्षीणघनाघनोपमक्षीजा लजन्तस्त्रिदशानलाञ्जितान् ।
लाजादिहोतृष्वपि लञ्जनप्रदा यस्मिन्विनेशुर्जजनेषु दानवाः ॥ ३२ ॥

दानवा यस्मिन् जजनेषु विनेशुः । यस्मिन् व्रजे । जजनेषु युद्धेषु । कीदृशा इत्यत्राह—विस्फूर्जदक्षीणघनाघनोपमक्षीजाः । विस्फूर्जद्भिः स्तनयद्भिः, अक्षीणैः पूर्णैर्घनाघनैर्मेघैरुपमा यस्य तादृशः क्षीजोऽव्यक्तशब्दो येषां ते । अलाञ्जितान् कैरप्यभर्त्सितांस्त्रिदशाल्लजन्तो भर्त्सयन्तः । लाजादिहोतृष्वपि लञ्जनप्रदा भर्त्सनप्रदा ॥—विस्फूर्जदिति । २३६ टु ओ स्फूर्जा वज्रनिर्घोषे[1] । शता । अक्षीणेति । २३७ क्षि क्षये । कर्तरि क्त । 'निष्ठायामण्यदर्थे' इति दीर्घे 'क्षियो दीर्घात्' इति निष्ठानत्वम् । क्षीजेति । २३८ क्षीज अव्यक्ते शब्दे । घञ् । लजन्त इति । २३९ लज २४० लजि भर्त्सने । २४१ लाज २४२ लाजि भर्त्सने । भर्जने चेति लीलाशुकः । लजेः शता । अलाञ्जितान् । लाजेः कर्मणि क्त । लाजेति । लाजेः कर्मणि घञ् । लञ्जनेति । लञ्जेर्ल्युट् । जजनेषु २४३ जज २४४ जजि युद्धे । जजेर्ल्युट् ॥

1. 'व्रजनिष्पेषे' इति पाठः.

जहृषे जवात्तुजितवत्सकैरसौ घृणैरसुखैर्गजगर्जिभिर्वृतम् ।
गर्जत्खरं गृञ्जितधेनुमोमुचद्रसोत्करं मुखदं भजन्व्रजम् ॥ २३ ॥

असौ व्रजं जहृषे । भजन् प्राप्नुवन् । कीदृशं व्रजम् । वृषैर्वृतं व्याप्तम् । कीदृशैर्वृषैः । जवात्तुजितवत्सकैः जवया परस्परयुद्धेन तुजितानि पीडितानि वत्सकानि यैस्तैः । असुखैर्नरपामहिंसकैः । गजगर्जिभिर्गजा इव गर्ज्यमानैः । कीदृशं व्रजम् । गर्जन्तः खराः शब्दायमाना खरा यस्मिंस्तम् । गृञ्जितधेनुमोमुचद्रसोत्करं गृञ्जिता हुंकारवं कुर्वाणा धेनवो नवप्रसूता गावो यस्मिंस्तम् । मोमुचतः पुनः पुनः स्राव्यमाना च रसोत्करा यस्मिंस्तम् । मुखदं मुखान्तो भवन्तोऽव्याकुला यस्मिंस्तं च ॥—जवेति । घञे 'गुरोश्च— हल' इत्यकारः । तुजितेति । २४५ तुज हिंसायाम् । कर्मणि क्तः । भजुषे । २४६ तुजि पालने च । प्राणने च हुमे । अप् । गर्जेति । २४७ गज २४८ गजि २४९ गृज २५० गृजि २५१ मुज २५२ मुजि शब्दार्थाः । गज मदने च । मज मजि इत्यप्येके । शब्दायते गायति भैरवं गर्जेरन् । गर्जीति । घञे 'कर्तर्युपमाने' इति णिनिः । गर्जेतिति । गर्जेः शता । गृञ्जितेति । गृञ्जेः कर्तरि क्तः । मोमुचदिति । मुजे र्यङ्लुकि शता । मुखदिति मुजेः शता । भजन् । २५३ वज २५४ व्रज गतौ । वजे शता । व्रजे गोचरसंचर— इत्यादिना घः ॥

मार्गांस्स दृष्ट्वा हरिपादलाञ्छनान्व्यवेष्टयोर्व्या महनीयचेष्टितः ।
वल्केष्ठिसंगोष्टितकोटमानमहने महच्छ्रितपोस्फुटद्रुमे ॥ २४ ॥

मार्गात् स हरिपादलाञ्छनं दृष्ट्वोर्व्यां महनीयचेष्टितो व्यवेष्टत । मार्गात् मार्गनति क्रान्त्वान् । व्यवेष्टत विलुठितवान् । महनीयचेष्टितो महनीयं चेष्टितं व्यापारो यस्य सः । वने वल्केष्ठिसंगोष्टितकोटमानमहते । तस्य वनस्य चेष्टा संगोष्टितं संघातीकृतं कोटमिह-मप्यम्यम् । कीदृशे वने । महच्छ्रितपोस्फुटद्रुमे महच्छ्रिता वायुभिः कम्पिता । अत एव पोस्फुटतः अत्यर्थं स्फुटन्तो द्रुमा यस्मिंस्तस्मिन् ॥—मार्गादिति । २५५ मार्ग गति कम्पहिंसनयोः । धातूनां सर्वाता अनुदात्तेव । लोपश्चोपधो वाच्यम् । टोपधोऽपि द्रुमे । अस्मात् क्विपि संयोगान्तलोपः । व्यवेष्टत । २५६ वेष्ट वितुण्डने । अकर्मकः । लङ् । चेष्टितेति । २५७ चेष्ट चेष्टायाम् । अस्मात् स्थियमाणे क्तः । गोष्टितेति । २५८ गोष्ट २५९ लोष्ट संघाते । गोष्टेर्णिजन्तात् कर्मणि क्तः । कोटमिति । पचाद्यच् । घट्टितेति । २६० घट्ट चलने । कर्तरि क्तः । पोस्फुटदिति । २६१ स्फुट विकसने । यङ्लुगन्तात् शता ॥

मनन्तुमार्गेषु द्रुमाप्यनैव च प्रमन्त्रघोस्फुठित गोपिके हरौ ।
स पापमुन्मिमुषदेवमिरुन्मदैरनेडिता क्ष्मां पुनरप्यहिण्डत ॥ २५ ॥

॥ उन्मदैरमेडिता क्ष्मां पुनरप्यहिण्डत । उन्मदैरक्षुब्धमदैरनेडितामपीडितामहिण्डत।

गच्छत् । कीदृश. । कुमार्गेषु अनन्नगच्छन् । शुभाध्वना एव वन्नसहाय एव गच्छन् । सृशोत्कण्ठितगोपिके हरौ प्रमन् भृशमुत्कण्ठिता गोपिका यस्मिंस्तस्मिन् । सोत्कण्ठस्मृतिमान् । कीदृशेऽन्मदे । पापमुन्भिः पापस्य पालकै । बुधहेड्भि' बुधाना बाधकै ॥—अनन्निति । २६२ अठि गतौ । अस्मात् क्विपि सयोगान्तलोपे अन् । तस्मान्नञ्समासे नुट् । वन्निति । २६३ वठि एकचर्यायाम् । सा चासहायगमनम् । प्राग्वत् । क्विप् । प्रमन्निति । २६४ मठि २६५ कठि शोके । अत्र शोक. सोत्कण्ठस्मरणम् । उत्कण्ठामात्रे त्वकर्मक । मण्ठे प्राग्वत् क्विप् । सयोगान्तलोपश्च । उत्कण्ठितेति । कण्ठे कर्तरि क्त । पापमुन्भि । २६६ मुठि पालने । क्विप् । बुधहेड्भि । २६७ हेठ विबाधायाम् । २६८ एठ च । हेठे क्विप् । अनेठिताम् । एठे कर्मणि क्त । अहिण्डत । २६९ हिडि गत्यनादरयो लङ् ॥

> प्रहुण्डितानैक्षत चारुकुण्डलान्प्रवण्डितार्थानविमण्डिताशयान् ।
> स भण्डिलो भोजनृपालपिण्डमुक्प्रमुण्डितांस्तत्र जनानतुण्डकान् ३६॥

भण्डिल' स तत्र प्रहुण्डिताञनानैक्षत् । भण्डिलो दूत । प्रहुण्डितान् सघातीभूतान् । चारुकुण्डलान् चारूणि कुण्डलानि येषा तान् । प्रवण्डितार्थान् प्रवण्डिता सम्यक् विभक्ता अर्था पुरुषार्था धनानि वा येषा तान् । अविमण्डिताशयान् । अविमण्डितोऽविभक्त आशयो येषा तान् । एकमनस्कानित्यर्थ । प्रमुण्डितान् अत्यन्तशुद्धान् । अतुण्डकान् अहिंसकान् । पिण्डमन्नम् ॥—प्रहुण्डितानिति । २७० हुडि सघाते कर्तरि क्त । कुण्डलेति । २७१ कुडि दाहे । 'मृदिमण्डिकुण्डिकन्दिभ्योऽलच्' इत्यलच् । प्रवण्डितेति । २७२ वडि विभाजने । २७३ मडि च । द्वौ वेष्टनेऽपीत्येके । वण्डे कर्मणि क्त. । अविमण्डितेति । मण्डे कर्मणि क्त । भण्डिल इति । २७४ भडि परिभाषणे । तच्च परितो भाषणम् । सनिन्दवचनं वा । परिहास इत्येके । अस्मात् 'सलिकल्यनिभटिभण्डितण्डिभ्य इलच्' इतीलच् । पिण्डेति । २७५ पिडि सघाते । पचाद्यच् । प्रमुण्डितान् । २७६ मुडि मार्जने । शुद्धिन्यग्भावौ तत् । कर्तरि क्त । अतुण्डकान् । २७७ तुडि तोडने । दारण हिंसनं वा तत् । अस्माण् ण्वुल् ॥

> अभुण्डितोच्चण्डगतीनशण्डनान्कुमार्गवैतण्डिकपण्डितावृतान् ।
> स तानकण्डान्दधिखण्डनादिकस्वधर्मसक्तानगतहेडमानमत् ॥ ३७ ॥

स तान् गतहेडमानमत् । गतहेड गतावज्ञ यथा तथा नमस्कृतवान् । कीदृशान् । अभुण्डितोच्चण्डगतीन् अस्वीकृतक्रूरव्यापारान् । अशण्डनान् न शण्डन परिपीडा येषा तान् । कुमार्गवैतण्डिकपण्डितावृतान् असन्मार्गस्य वैतण्डिका खण्डनैकपरा ये पण्डितास्तैरावृतान् मिश्रान् । अकण्डान् मदरहितान् । दधिखण्डनादिकस्वधर्मसक्तान् दधिखण्डनादिके दधिमथनादिके स्वधर्मे सक्तान् ॥—अभुण्डितेति । २७८ भुडि वरणे । स्वीकारस्तत् । हरण इत्येके । कर्मणि क्त । उच्चण्डेति । २७९ चडि कोपे । पचाद्यच् ।

स्फुरतार्थो व्यवनया । शण्डनेति । २८० शडि रुजायां संघाते च । लुट् । शैतण्डि केति । २८१ तडि ताडने । अस्मात् गुरोश्च' इत्यकारे वितण्डा परपक्षस्य ताडनं नि रसनं तया दीव्यति व्यवहरतीति वैतण्डिकः ॥—पण्डितेति । २८२ पडि गतौ । ज्ञान प्रकारे पण्डा ज्ञानं मतपर्याणां ज्ञानार्थत्वात् । अस्मात् तारकादित्वादितचि पण्डित । मकण्डान् । २८३ कडि मदे । यम् । कण्डनेति । २८४ खडि मन्थे । लुट् । हे डेति । २८५ हेडृ २८६ होडृ अनादरे हेडेमम् ॥

अहोऽवनीयानल्पसुपाकयानसौ अपश्यदानन्दपयोधिनाऽऽवितः ।
सुपाकविद्राणिफलाळिभिर्द्रुमैस्त्रियानविप्राविलचारुभाविकान् ३८

असौ पद्मपाक्यानपश्यत् । कीदृश इत्यत्राह—आनन्दपयोधिनाऽऽवितो मोदपयोधाप्लुत । कीदृशानित्यत्राह—अहोऽवनीयान् अनादृतैरसेव्यान् । सुपाकविद्राणिफलाळिभि र्द्रुमैः । त्रियान् । सुपाकेनातिपक्वतया विदरणशीलाः फलानां आल्यो येषां तैर्द्रुमैः त्रि यान् निविडान् । अविप्राविलचारुभाविकान् अविप्राविला अविदीर्णमहरीयुक्ता अत एव चारव आल्यो येषु तान् । 'सेवाद्विमाया' इति वप् ॥—अहोऽवनीयानिति । होडेरनीयर् । चाविलेति । २८७ चाडृ आलम्बे । आलम्बनं तत् । कर्तरि क्त । वि द्राणि । २८८ द्राडृ २८९ ध्राडृ विशरणे । द्राडेर्णिनिः । डल्योरभेदस्तु दकारे णाड्डान्तरम् इत्युक्त्या डस्य ळः । अविप्राविलेति । प्राडे कर्तरि क्तः । धावीति । २९० शाडृ श्लाघायाम् । डळयोरभेदाल्लकारः । अन्यासीनामिक इन् । अङ्गस्य उदात्ता अनुदात्तेतः ॥

पद्मपाक्यानेव वर्णयति पञ्चदशभिः(सप्तभि)—

प्रशौटवृक्षाण् ।यौटितान्विकान्मेटवृपाम्रेडितपोपमेदुपान् ।
अम्लेटकैश्चाकटुचाटुभाविवैरटैः पटत्संरटिताचनोत्करैः ॥ ३९ ॥

प्रशौटित्रिपर्वांयमायेस्थानमपेगोणी । यौटितं संवद्धसन्धिकं येषां तान् । म टता मायता वृत्ताम्रामाम्रेडितेन पुनः पुन श्रवणेन योषेण मर्दनेन मेदुरान् पूर्णान् । अम्लो त्करैः पटत्संरटितान् पटत् श्राम्यत् संरटितं आल्यो येषां तान् । कीदृशैः । अम्लेटकैर मायाभिः । अकटु अतीव्रम् चाटु प्रियं भाषितं येषां तैः । अटैः संचरद्भिः ॥—प्रशौट दिति । २९१ शौटृ गर्वे । गम्भन्ता उदात्ता उदात्तेतः । अस्मात्क्वन्त । यौटितेति । २९२ यौटृ बन्धे । कर्मणि क्तः । मेटतीति । २९३ मेटृ २९४ म्रेडृ २९५ म्लेटृ उन्मादे । मेटेः शता । म्रेडेः कर्मणि क्त । आम्रेडितानुकरणं । अम्लेटकाः । म्लेटे र्ण्वुल् । अकटु इति । २९६ कटे वर्षावरणयोः । चाटे इत्येके । कटेः 'फलिकम्यमि म्यश' इत्युत्प्रत्ययः । चाटिति । 'दृसनिजनिचरिचटिरहिभ्यो ञुण्' । अटैः । २९७ अट २९८ पट गतौ । अटेः पचाद्यच् । पटेः शता । संरटितेति । २९९ रट परि भाषणे । नपुंसके भावे क्तः ॥

लाटार्हशाटीवटितैर्वटुव्रजैर्वृतान्खलैश्चाकिटितान्प्रखेटकैः ।
अशेटनीयैः सुधियामसेटकैर्युताञ्जटाझाटधरैश्च कैश्चन ॥ ४० ॥

वटुव्रजैर्वृतान् व्याप्तान् । कीदृशैः । लाटार्हशाटीवटितैः । लाटार्हाभिर्वाल्ययोग्याभिः शाटीभिर्वस्त्रैर्वटितैर्वेष्टितैः । प्रखेटकैः खलैरकिटिताश्च । प्रखेटकैस्त्रासकैः । अकिटितान् अत्रासितान् । कैश्चन जटाझाटधरैश्च युतान् । जटाझाटो जटासंघः । कीदृशैः । सुधियामशेटनीयैरत्यन्तमादर्तव्यैः । स्वयं चान्येषामसेटकैरादर्तृभिः ॥—लाटेति । ३०० लट बाल्ये । घञ् । शाटीति । ३०१ शट रुजाविशरणगत्यवसादनेषु । घञन्तात् 'जातेरस्त्रीविषयाद्–' इति ङीष् । वटितैः । ३०२ वट वेष्टने । कर्मणि क्त । वट्विति । 'वटिवटिचञ्चिभ्यश्च' इति भोजोक्त्या तस्मादेव उन् । अकिटितान् प्रखेटकैरिति । ३०३ किट ३०४ खिट त्रासे । त्रासनायामित्यर्थः । भीमार्थे च द्रुमे । कर्मणि क्त । ण्वुल् च अशेटनीयैः । ३०५ शिट ३०६ षिट अनादरे । शिटेरनीयर् । असेटकैः । षिटेर्ण्वुल् । जटाझाटेति । ३०७ जट ३०८ झट संघाते । जटेरच् । झटेर्घञ् ॥

कचिद्भटाधिष्ठितवेदिकातटान्कचिच्च खट्वाविहरन्नटीजनान् ।
कचिच्च पेटीशतपूर्णहाटकान्कचित्सटालोटनलोलघोटकान् ॥ ४१ ॥

भटैरधिष्ठित आस्थितो वेदिकानां तट उन्नतप्रदेशो येषु तान् । खट्वाया विहरन्तः क्रीडन्तो नटीजना येषु तान् । पेटीशतेषु पूर्णानि हाटकानि हेमानि येषु तान् । सटाना बालरोम्णां लोटनेन क्षोभणेन लोलाश्चलन्तो घोटका अश्वा येषु तान् ॥— भटेति । ३०९ भट भृतौ । भृतिर्वेतनप्राप्तिः । अस्मात्पचाद्यच् । तटेति । ३१० तट उच्छ्राये । अच् । खट्वेति । ३११ खट काङ्क्षायाम् । 'अशिप्रुषिलटिकणिखटिविशिभ्यः क्वन्' इति क्वन् । नटीति । ३१२ णट नृत्तौ । हिंसायां च द्रुमे । नृत्तिर्नर्तनम् । तच्चात्र नटव्यापारः । अस्मादचि जातिङीष् । पेटीति । ३१३ पिट शब्दसंघातयोः । घञन्ताद् गौरादिङीष् । हाटकानिति । ३१४ हट दीप्तौ । संज्ञायां ण्वुल् । बाहुलकात् स्त्रीत्वाभावः । सटेति । ३१५ षट अवयवे । अजन्ताट्टाप् । लोटनेति । ३१६ लुट विलोटने । 'लुल' इत्यन्ये । लुटेर्ल्युट् । लोलेति । लुलेरच् ॥

चेटैर्विटैश्चानुगतानवेटकैरेटत्पशूत्केटिरजःकटन्मलान् ।
अकण्टितारोदयदंशुमण्डितैरकुण्डरत्नैर्मुडितार्कदीधितीन् ॥ ४२ ॥

चेटैर्विटैश्चानुगतान् व्याप्तान् । कीदृशैः अवेटकैरनाक्रोशकैः । परेषामनिन्दकैः । एटन्त्यः पशुभ्य उत्केटिभिरूर्ध्वं गच्छद्भी रजोभिर्हेतुभिः कटद्वपगच्छन् मलं पापं येभ्यस्तान् । अकुण्डरत्नैरकुण्डैरविकलैः संपूर्णैः रत्नैः पद्मरागादिरत्नैर्मुडिता मर्दिता तिरस्कृतार्कप्रभा येषु तान् । कीदृशै रत्नैः । प्रकण्डितारोदयदंशुमण्डितैः । प्रकण्टितारं व्याप्तदिक्कं

१ 'विरुजा' पा०. २. 'वित्रासे' पा०.

यथा तनोऽप्यभिवृश्चरिभिस्तुभिर्मिथिलैस्त्वर्ज्यते ॥—पेटैरिति । ३१७ पिट परप्रेष्ये । अच् । पेटैः । ३१८ पिट शब्दे । इगुपधलक्षणः कः । अपेटके । ३१९ विट आ-क्रोशे । ण्वुल् । एटरिति । ३२० हट ३२१ किट ३२२ कटी गतौ । हटेः घञ् । पञ्चकेटीति । 'बहुलमाभीक्ष्ण्ये' इति णिनि । कटैरिति । कटेः घञ् । प्रकम्पितेति । इषिरेव कटिभिश्चलन्ति केचिदन्ये तमेवेतम् । इषातुमत्र प्रक्षिप्तमधात् वा परे जगुः ॥ इतुकेः कटेरित्यपक्षे कर्मणि क्तः । उपचरिति । इषातुप्रक्षेपपक्षे घञ् । मण्टिते । ३२३ मटि भूषायाम् । कर्मणि क्तः । अकुण्ठेति । ३२४ कुठि वैकल्ये । अच् । मुण्डितेति । ३२५ मुड ३२६ मुडि मर्दने । कर्मणि क्तः ॥

अमुमनुन्मुण्डितपुण्डरीकसत्सर श्रियो रुण्डकलु इनोम्भितान् ।
अस्फोटदभ्यस्फटिकादिभाजनान्पाठोत्सुकैर्वावठरैर्विसन्मठान् ॥ ४३ ॥

अमुमयनस्थीमनन्मुनुन्मुण्डितान्यवर्णितानि । अनिकस्थितामीति यावत् । पुण्डरी-काणि विभ्रति यानि सरांसि तैः श्रीः शोभा येषां तान् । तथा रुण्डकला घोराणां लुण्डनेन वार्तमोज्झितास्सरवान् । अस्फोटनम्यामिमानि अन्यापि भजानि स्फटिकादि-भाजनानि येषां तान् । पठ्यमानस्थान् अवठरैरमूर्खैः पाठोत्सुकैर्विसन्मठांश्च । पाठो विद्या-भ्यास । मठे एवमिति पदम् ॥—अमुमिति । ३२७ मुडि अप्रमिताने । क्विप् । अमुन्मु-ण्डितेति । ३२८ मुडि खण्डने । मुडीत्येके । मुण्डेः कर्मणि क्तः । पुण्डरीकेति । 'ऋफरी-कादयश्च' इत्यत्र मद्रीक-तन्तिरीक-वाहीक-चर्चरीक-कस्मरीक-पुण्डरीक-मखरीक-प्रतीक-चसीक-मृविकादयश्च' इत्यत्र(1) योगेन निपातितः । रुण्डक-लुण्डनेति । ३२९ रुटि ३३० लुटि स्तेये । 'रुठि लुठि' इत्येके । 'रुटि लुटि' इत्यपरे । ण्वुलपुटौ । अस्फोट-दिति । ३३१ स्फुटिर् विशरणे । स्फुट स्फुटि स्फुटे इत्येके । स्फुटेः घञ् । स्फटिकेति । नञिकविद्भिस्फटिकान्याय इति योगोपमा स्फटेः ठिकन् । पाठेति । ३३२ पठ व्यक्तायां वाचि । घञ् । अवठरैरिति । ३३३ वठ स्थौल्ये । अस्मादौणादिकोऽरप्रत्ययः । मठेति । ३३४ मठ ३३५ कठ मदनिवासयोः । मठेर्घञर्थे कः ॥

यनाभ्रयत्वेऽपि सकाठपर्वठरठन्मृगालीहठकर्मवर्जितान् ।
रोठभृत्सलुठितैरनोठकैर्युवान्यनात्पर्भणिपीठसंभवे ॥ ४४ ॥

यनाभयत्वे सद्यठं यमद् यथा तथा पर्वठन्ताः पारन्ता रठन्ता मन्त्रायमाणाना मृगाल्या हठकर्मणा क्रूरकर्मणा वर्जितान् । मणिपीठसंभवे यनाभ्यर्थितान् । पीडयैः । रोठ भृपशालुठितै । रोठर्द्विरुक्तैर्युपयी मूलैरलुठितैरपीडितैरनोठकैरम्येपामहिंसकैः ॥—य-ठेति । कठेर्यम् । पर्वठरिति । मठ गतौ' इत्यप्येके । घञ् । रठरिति । ३३६ रठ परिभाषणे । [रठ इत्येके ।] घञ् हठेति । ३३७ हठ प्लुतिशठत्वयोः । बलात्कार इत्येके । घञ् । रोठरिति । ३३८ रुठ ३३९ लुठ ३४० उठ उपघाते । रुठेत्येके । रठेः घञ् । मतुटिठैरिति । लुठेः कर्मणि क्तः । ओठकैरिति । उठेर्ण्वुल् । पीठेति । ३४१ पिठ हिंसासंक्लेशनयोः । घञर्थे कः । अन्येषामपि दृश्यते' इति दीर्घः ॥

शठत्वमार्गे शुठितैरकुण्ठितैरलुण्ठिताशुण्ठितसौहृदान्वितैः ।
प्ररुण्ठितार्थैरनुलुण्ठकैर्हरेः प्रचुड्डबोधाड्भिरतीव शोभितान् ॥ ४५ ॥

हरेरनुलुण्ठकैरतीव शोभितान् । अनुलुण्ठकैरनुचरै । अतीवात्यर्थम् । कीदृशै । शठत्वमार्गे शुठितै प्रतिहतगतिभि । अकुण्ठितै स्वकृत्येष्वप्रतिहतै । अलुण्ठितेनाप्रयासेनाप्रतिहतेन वा अशुण्ठितेनाशुष्केण क्षीणेन च सौहृदेनान्वितै । प्ररुण्ठितं सम्यग्गतमर्थ येषा तै । प्रचुड्डस्य अभिप्रायाविष्करणस्य बोधे अड्भिरभियुक्तै ॥—शठत्वेति । ३४२ शठ कैतवे च । अस्मात्पचाद्यजन्तात् त्वप्रत्यय. । शुठितै । ३४३ शुठ गतिप्रतिघाते । ३४४ कुठि च । अयं प्रतिघातमात्र एवेति माधव । आलस्ये गतिप्रतिघाते वास्ति द्वमे । शुठे कर्मणि क्त । अकुण्ठितै । कुठे कर्तरि क्त । अलुठितेति । ३४५ लुठि आलस्ये प्रतिघाते च । कर्तरि क्त । अशुण्ठितेति । ३४६ शुठि शोषणे । प्राग्वत् क्त । प्ररुण्ठितेति । ३४७ रुठि ३४८ लुठि गतौ । रुण्ठे कर्तरि क्त । लुण्ठेर्ण्वुल् । प्रचुड्डेति । ३४९ चुड्ड भावकरणे । अभिप्रायाविष्करण तत् । अस्माद् घञ् । अड्भिरिति । ३५० अड्ड अभियोगे । दोपधादस्मात् क्विपि सयोगान्तलोपः ॥

अकड्ढरिक्रीडनधूततोडकान्प्रहूडितान्होदडरोड्यभिक्षुकैः ।
प्ररोडकानङ्गविलोलितैर्वृतान्रतावडद्भिर्ललनाजनैः कलैः ॥ ४६ ॥

अकड्ड अकर्कशेन हरिक्रीडनेन धूता निरस्तास्तोडका पीडका येषु तान् । होडद्भि सचरद्भिः । अरोड्यै आदरणीयैर्भिक्षुकै सन्यासिभि प्रहूडितान् प्राप्तान् । ललनाजनैर्वृतान् । कीदृशै । प्ररोडकेन सर्वोन्मादकेन अनङ्गेन विलोलितैर्मादितै । रतावडद्भिरुद्यच्छद्भि । कलैर्मधुरै ॥—अकदिति । ३५१ कड्ड कार्कश्ये । चुड्डादयस्त्रयो दोपधा । डोपधाश्च द्वमे । कड्डे प्राग्वत् क्विप् । क्रीडनेति । ३५२ क्रीड विहारे । ल्युट् । तोडकानिति । ३५३ तुड्ड तोडने । 'तूड्' इत्येके । तोडनमुपघ्म् । तुडेर्ण्वुल् । प्रहूडितान् । ३५४ हूड्ड ३५५ होड्ड गतौ । हुड्ड इत्येके । हूडे कर्मणि क्त । होडदिति । होडे शता । अरोड्येति । ३५६ रौड्ड अनादरे । ण्यत् । प्ररोडकेति । ३५७ रोड्ड ३५८ लोड्ड उन्मादे । रोडेर्णिजन्ताद् ण्वुल् । विलोलितै लोडेर्णिजन्तात् कर्मणि क्त । अडद्भि । ३५९ अड उद्यमे । शता । ललनेति । ३६० लड विलासे । लडेर्युच् । कलै । ३६१ कड मदे । कडि इत्येके । कडेरच् । शौटादय उदात्ता अयतिवर्जं(?) उदात्तेत ॥

अथ गोपगृहान् पश्यतोऽक्रूरस्य हर्षातिशयमाह—

अतिप्स हर्षाश्रु धृतिश्च तेपिता गृहानिमान्प्रस्तिपितार्ति पश्यतः ।
अस्तेपितानन्दरसस्य तस्य न व्यग्लेपि चाङ्गैर्विपिनाध्वकेपनात् ॥ ४७ ॥

इमान् गृहान् प्रस्तिपितार्ति पश्यत. तस्य हर्षाश्रु अतिप्स । प्रस्तिपिता क्षरिता गता आर्तिर्येस्मिन् तथा पश्यतस्तस्याक्रूरस्य हर्षाश्रु अतिप्साक्षरत् । धृतिश्च तेपिता गता ।

विपिनाभ्यवेपनादृतैर्न व्यग्लेपि च । विपिनाध्वनो वनमार्गस्य वेपनात् संचरणाद्धेतोर्न व्यग्लेपि न विशेषतः ग्लानीभूतम् । कीदृशस्य । अक्लेपितोऽमतः आनन्दातिशयो यस्य तस्य ॥—अक्लिपितेति । २६२ तिपृ २६३ तेपृ २६४ ष्टिपृ २६५ ष्टेपृ क्षरणार्थाः । 'तिपृ तेपृ' इत्येके । तेपृ कम्पने च । ष्टुमाम्ता अनुदात्तेतः उदात्तादिष्टिपिवर्जम् । तिपेहट् । तेपितेति । अक्लिपितेति । अक्लिपितेति । तेप्यादीनां त्रयाणां कर्तरि क्तः । व्यग्लेपि । २६६ ग्लेपृ दैन्ये । भावे लुङि चिण् । विपिनेति । २६७ टुवेपृ कम्पने । 'वेपितृप्रोम्हसश्च' इत्यौनम् । वेपनात् । २६८ केपृ २६९ गेपृ २७० ग्लेपृ च । चकारात् कम्पने गतौ च । वेपेर्ल्युट् ॥

अगोपनोऽग्लेपत स व्रज यथा रविस्तथामेपत पश्चिमा दिशम् ।
अरेपितात्कोरकतां सरोरुहात्वलेपि सूत्रै कुमुदं त्रपान्वितैः ॥ ४८ ॥

स यदा व्रजमग्लेपत तदा रविः पश्चिमां दिशममेपत गतवान् । अगोपनो निर्लक्ष्मीः । तदा च त्रपान्वितैर्वृत्तैः कोरकतां अरेपितात् प्राप्तात् सरोरुहात् कुमुदमक्लेपि प्राप्तम् ॥—अगोपनेति । गोपे अनुदात्तेतश्च— इति युच् । अग्लेपत । ग्लेपेर्लङ् । अमेपतेति । २७१ मेपृ २७२ रेपृ २७३ लेपृ गतौ । मेपेर्लङ् । अरेपितात् । रेपेः कर्तरि क्तः । अलेपि । लेपेः कर्मणि लुङि चिण् । त्रपेति । २७४ त्रपूष् लज्जायाम् । 'षिद्भिदादिभ्योऽङ्' इत्यङि त्रपा ॥

संध्यां वर्णयन्नाह—

सकम्पहेरम्बसमानकम्बना समाप्रवन्नम्बितपङ्क्तिकास्वराः ।
प्रकम्पसात्त्वा कवरत्विषो तृषा अक्षीबिता क्षीबतयाविक्षीमरा ॥४९॥

तदा तृषा समाप्रवन् वनाद्वागतवन्त । कीदृशा इत्यत्राह—सकम्पं हेरम्बेण गणेशेन समानं कम्बनं शब्दो येषां ते । अक्षीबिता अतिप्रगल्भाः क्षीबतया मत्तत्वेनाविक्षीमरा नितरां रम्याः । अम्बिता शब्दिता पङ्क्तिका येषां ते । प्रकम्पा अवस्रस्ता [सम्रा येषां ते] कबरा नानारूपा त्विट् येषां त ॥—सकम्पेति । २७५ ककि चलने । घञ् । हेरम्बेति । २७६ रबि २७७ लबि २७८ अबि शब्दे । २७९ लबि अवस्रंसने च । हे इत्येवं रम्बते इति हेरम्बः । रम्बेः कर्मण्यण् । कम्बनेति । कम्बेर्ल्युट् । अम्बितेति । अम्बेः कर्तरि क्तः । प्रकम्पेति । अवस्रंसनार्थात् कम्बेः पचाद्यच् । कबरेति । २८० कबृ वर्णे । पाठुश्च कबरप्रसवः । अक्षीबिताः । २८१ क्षीबृ अबाल्ये । कर्तरि क्तः । क्षीबतयेति । २८२ क्षीबृ मदे । अनुपसर्गात्फुल्लक्षीब— इति निष्ठायामिड्भावो लोपश्च निपातितः । क्षीमरा । २८३ क्षीमृ चलने । २८४ चीमृ च । पूर्ववत् प्रत्ययः ॥

प्रचीम्यरेभे पश्चतोऽम्भसां निधिमरम्भणस्तम्भिमचेलता प्रसम् ।
अस्कम्भिता प्राप्य दिवानुसज्जम्भनानुजृम्भद्रूपां स्तिलिद्रू सष्टस्तमनम्

पशव प्रचीभ्यरेभे. सह व्रजमागता प्रचीभ्याः प्रशसनीया रेभा शब्दाले । कीदृशं । अम्भसा निधे: समुद्रस्य प्ररम्भण शब्दं स्तम्भयितुं रोद्धु शील येषा ते । अस्कम्भिता शिशून् प्राप्य उज्जृम्भहर्षा सशलभनं लिलिहु । अस्कम्भिता. प्रतिबन्धरहिता । उज्जृम्भो वर्धमानो हर्षो यासा ता. । सशलभन शलभनेन सहितं यथा तथा । शलभन श्लाघा । लिलिहु । शिशून् विशिनष्टि—सजम्भनान् जम्भनेन सहितान् । जम्भन जृम्भा ॥—प्रचीभ्येति । चीभेर्ण्यत् । रेभे । ३८५ रेभृ शब्दे । अभि रभि इत्येके । रेभेर्घञ् । अम्भसामिति । अम्भेरसुन् । अम्भसानिधीति 'तत्पुरुषे कृति बहुलम्' इत्यलुक् । प्ररम्भणेति । रम्भेर्ल्युट् । स्तम्भिभिरिति । ३८६ ष्टभि ३८७ स्कभि प्रतिबन्धे । स्तम्भेर्णिजन्ताण्णिनि. । अस्कम्भित' । स्कम्भे कर्तरि क्त । सजम्भनान् । ३८८ जभि ३८९ जृभि गात्रविनामे । आय ईदिदित्येके । जम्भेर्ल्युट् । रधिजभोरचीति नुम् । उज्जृम्भेति । जृम्भे पचाद्यच् । सशलभनम् । ३९० शलभ कत्थने । ल्युट् ॥

वल्भप्रगल्भाः पथिकाश्च तत्क्षणं सुश्रम्भणस्तोभयुतानगुर्गृहान् ।
गोपायता धर्ममधूपितात्मना जल्पान्विमुच्याभवदुद्यमो जपे ॥ ५१ ॥

पथिकाश्च तत्क्षण गृहान् अगु. । यथा गावस्तथा पान्था अपि त कालमभिव्याप्य सन्ध्यावलितिरितपर्यन्त(?)मागता । कीदृशा । वल्भे भोजने प्रगल्भा. समर्था । कीदृशान् गृहान् । सुश्रम्भणस्तोभयुतान् समीचीनपाकव्यापारयुक्तान् । [ततश्च] धर्मं गोपायतामधूपितात्मना जल्पान् विमुच्य जपे उद्यमोऽभवत् । गोपायता परिरक्षताम् । अधूपितोऽसतप्त आत्मा मनो येषा तेषा सतामित्यर्थात् ॥—वल्भेति । ३९१ वल्भ भोजने । घञ् । प्रगल्भा । ३९२ गल्भ धार्ष्ट्ये । पचाद्यच् । सुश्रम्भणेति । ३९३ श्रम्भु पाके । ल्युट् । स्तोभेति । ३९४ ष्टुभु स्तम्भे । अयं व्यापारार्थे प्रसिद्ध । अस्मात् घञ् । तिपादयोऽनुदात्तेत । तिपिवर्जमुदात्ता । गोपायतामिति । ३९५ गुपू रक्षणे । स्तम्भान्ता उदात्ता उदात्तेत । अस्मात् 'गुपूधूपविच्छिपणिपनिभ्य आय ' इत्यायप्रत्ययान्त. शता । अधूपितेति । ३९६ धूप सतापे । कर्तरि क्त. । जल्पान् । ३९७ जल्प ३९८ जप व्यक्तायां वाचि । जप मानसे च । जल्पेर्घञ् । जप इति । 'व्यधजपोरनुपसर्गे' इत्यप् ॥

चेपु सपन्तोऽसचितां प्रियां प्रियाः संध्येति रेपुः कललापिनः शुकाः ।
श्येनाश्चुपित्वा तुतुपु. कपोतकान्काकानतुम्पन्नभितुन्नुपुः शशान् ॥ ५२ ॥

प्रिया सपन्तोऽसचिता प्रिया चेपु । प्रिया पादप्रणामादिभिर्मिलिता असचिता प्रिया सान्त्वयामासु । कललापिन शुका. सध्या इति रेपुर्व्यक्तमवदन् । श्येनाश्चुपित्वा कपोतकास्तुतुपु । पक्ष्याखेटाय विसृष्टा श्येनाश्चुपित्वा मन्दं गत्वा तुतुपुरपीडयन् । काकान् अतुम्पन् विव्यधु । शशानभितुन्नुपुरहिंसन् ॥—चेपुरिति । ३९९ चप सान्त्वने । लिट् । सपन्त. । ४०० षप समवाये । पचेत्येके । समवाय सबन्ध सम्यगवबोधो वा । सपे शता । असचिताम् । सचे कर्तरि क्तः । रेपु । ४०१

रप ४०२ लप व्यक्तायां वाचि । रपेर्लिट् । ररम्फपिन । ररोपीविनिः । लुलोपिथ ।
४०३ चुप मन्दायां गतौ । अस्मात् समानकर्तृकयोः पूर्वकाले इति क्त्वा । चुचुपु ।
४०४ तुप ४०५ तुम्प ४०६ त्रुप ४०७ त्रुम्प ४०८ तुफ ४०९ तुम्फ ४१०
त्रुफ ४११ त्रुम्फ हिंसार्थाः । तुपेर्लिट् । अतुम्फन् । तुम्फेर्लङ् । अभितुतुपु ।
तुपेर्लिट् ॥

अतुम्फ्यथाथाऽऽनमिन प्रतोफितुं अतुम्फशीलाग्निभवोऽथ राक्षसान् ।
अत्रोफकास्तुम्फितुमुद्यता लतैर्व्यापीमपर्पन्नरफन्नथ द्विजाः ॥ ५३ ॥

अथ द्विजा अतुम्प्यथाथाथमिन प्रतोफितुं मिक्ताः राक्षसान् अत्रैस्तुम्फितुमुद्यता व्यापीमपर्पन् । मवीमरफन् । अतुम्प्यमतिर्सं धाम तेजो यस्य तमिनं सूर्यं प्रतोफितुं हिं सितुं मिक्ता संपीमथतो राक्षसान् मन्देहनाम्नो अत्रै संध्यावन्दिभिस्तुम्फितुं हन्तुमपप मपप्सन् । केचित् मवीमरफन्नपप्सन् । वीरधा द्विजा । अत्रोफका अहिंसका वीरधान् राक्षसान् । अतुम्फशीलान् । प्रतुम्फो हिंसन शीलं येषां तान् ॥—अतुम्प्येति । तुम्पेर्लट् । प्रतोफितुम् । तुफेस्तुमुन् । अतुम्फेति । तुम्फेयम् । अत्रोफका । तुम्फे-र्ण्वुल् । तुम्फितुम् । तुम्फेस्तुमुन् । अपर्पेमिति । ४१२ पर्प ४१३ रफ ४१४ रफि ४१५
मर्व ४१६ पर्व ४१७ लर्व ४१८ वर्व ४१९ मर्व ४२० कर्व ४२१ खर्व ४२२
गर्व ४२३ शर्व ४२४ षर्व ४२५ चर्व गतौ । अर्पायमो मोपधा इत्येके । पर्पेर्लङ् ।
रफेश्च लङ् ॥

इये सुरम्फैर्हुतमर्पतो रवे पर्वद्भिराक्रम्यत रफ्मिा करैः ।
प्रचर्म्य शैलानुपमर्म्य पद्मिनी प्रकर्म्य चाशा भ्रमशोषिवैरिव ॥ ५४ ॥

सुरम्फैर्ह्वेर्हुतमर्पतो रवे पर्वद्भिः करैः रफिमा आक्रम्यत । सुरम्फैः शोभनगमन-शीलैः । अवत गच्छत । पर्वद्भिः प्रसरद्भिः करैः रश्मिभिः । रफिमा रक्तत्वम् । आक्रम्यत सम्यगयापि । शैलम् प्रचर्म्य पद्मिनीमुपमर्म्य आशाः प्रकर्म्य च भ्रमशोषि तैरिव । शैलभ्रमणेन पद्मिनीप्राप्त्या सर्वदिक्संचारेण च जातेन परिभ्रमेण शोषितै रिव ॥—सुरम्फैरिति । रम्फेघञ् । अर्वे गता । पर्वेण । आक्रम्यत । कर्मणि लङ् । चर्विमर्विकर्वीनां ल्यप् ॥

अखर्वि शैलाग्रमगर्वि सौधभूरशर्वि शाखाशिखरं च रश्मिभिः ।
ऊर्ध्वप्रसर्पाच्च तु चर्विता मही विजुम्भितेऽर्के परिजुम्भिताम्बुजे ॥ ५५ ॥

रश्मिभिः शैलाग्रमखर्वि । सौधभूरगर्वि । शाखाशिखरं च अशर्वि । सर्वत्र प्राप्तमि त्यर्थः । अर्के परिजृम्भिताम्बुजे विजृम्भिते ऊर्ध्वप्रसर्पात् मही न तु चर्विता । परिजृम्भि तानि अर्दितानि अम्बुजानि येन तस्मिन् अर्के दिवाप्रकाशिते सति । ऊर्ध्वगमनात् शैलो-मौ्ली रश्मिभिः न प्राप्ता अचर्वि । अगर्वि । अशर्वि । एषु कर्मणि लिङ् । प्रसर्पेति ।

सर्वेर्घञ् । चर्वे कर्मणि क्त । कुम्बितेति । ४२६ कुवि आच्छादने । प्राग्वत् क्त । परिलुम्बितेति । ४२७ लुवि ४२८ तुवि अर्दने । लुम्बे प्राग्वत् क्तः ॥

वियोगसंतुम्बितकोकचुम्बिता सतापस्तृब्धापि जगाद तद्वधूः ।
मा त्वां स्मरः सृम्भतु शोभनाकृते चिन्ता न शुम्भेन च सुम्भतु व्यथा ५६

वियोगसंतुम्बितकोकचुम्बिता तद्वधूः सतापस्तृब्धा अपि जगाद । वियोगेन भविष्यता संतुम्बितेनार्दितेन कोकेन चुम्बिता तद्वधूस्तस्य कोकस्य वधूः स्वयं सतापेन स्तृब्धा पीडिता अपि जगाद । हे शोभनाकृते भासमानाकृते प्रिय, त्वा स्मरो मा सृम्भतु पीडयतु । चिन्ता न शुम्भेत् न स्फुरतु । पीडयतु वा । व्यथा न च सुम्भतु ॥— संतुम्बितेति तुवे कर्मणि क्तः । ४२९ चुवि वक्त्रसंयोगे । प्राग्वत् क्त । स्तृब्धा । ४३० सृभु ४३१ सृन्भु हिंसार्थौ । षिभु षिन्भु इत्येके । स्तृभे प्राग्वत् क्त । सृन्भेर्लोट् । शोभदिति । ४३२ शुभ ४३३ शुन्भ भाषणे । हिंसाया च भासन इत्येके । शुन्भेलन्ये । शुभे॰ शता शुभेर्लिङ् । सुन्भेर्लोट् । शुपादय उदात्ता उदात्तेत ॥

प्रघिण्य भूपाः परिघुण्य मालिकाः प्रघृण्य घोणापुटघूर्णिचन्दनम् ।
पणाय्यरूपाः पनिताकृतीन्ययुर्भामिन्य एवाक्षमया स्वकामुकान् ॥५७॥

भामिन्य एव भूपा प्रघिण्य मालिकाः परिघुण्य घोणापुटघूर्णिचन्दनं प्रघृण्य च अक्षमया स्वकामुकान् ययु । भामिन्यः प्रणयकुपिता स्त्रिय । एवेत्यप्यर्थे । भूपा मालिका चन्दन च गृहीत्वेत्यर्थ । घोणापुट नासान्तर्भाग घूर्णयति भ्रमयतीति तथा । कीदृश्यः । पणाय्यं स्तुत्यं रूप यासा ता । कीदृशान् कामुकान् । पनिता स्तुता आकृतिर्येषा तान् ॥—प्रघिण्य । परिघुण्य प्रघृण्येति । ४३४ घिणि ४३५ घुणि ४३६ घृणि ग्रहणे । इदित्त्वाद् नुमि ष्टुत्व ल्यप् । घोणेति । ४३७ घुण ४३८ घूर्ण भ्रमणे । घुणेरचिक्लोडादिनिपातनात् टाप् । घूर्णीति । घूर्णेर्णिजन्ताण्णिनि । पणाय्येति । ४३९ पण व्यवहारे स्तुतौ च । ४४० पन च । पन स्तुतावेव। 'गुपूधूप—' इत्यायान्ताण्ण्यत् । पनितेति । पने कर्मणि क्त । भामिन्य । ४४१ भाम क्रोधे । घञन्तान्मत्वर्थीय इनि । अक्षमयेति । ४४२ क्षमूष् सहने । षित्वादङ् । कामुकानिति । ४४३ कमु कान्तौ । कान्तिरिच्छा । 'लषपत—' इत्यादिना उकञ् । घिण्यादय उदात्ता अनुदात्तेतः ॥

अणद्दिशः केलिरणैर्मनोज्ञया वाण्या भणन्तो मणिभूषणोत्कणाः ।
वनात्कुमाराः क्वणिताग्र्यवेणवो व्रणद्विपाणध्रणिताभ्रमाययुः ॥ ५८ ॥

कुमारा वनात् क्वणिताग्र्यवेणवो व्रणद्विपाणध्रणिताभ्रमाययु । व्रणता शब्दायमानेन विषाणेन ध्रणितं शब्दितमभ्रमाकाशं यस्मिन् तथा आययु । कीदृशा बाला । केलिरणै अणद्दिशो अण्यन्त्य शब्दायमाना दिशो येषां ते । मनोज्ञया वाण्या भणन्त । मणिभूषणै उत्कणा सशब्दा । क्वणिता अग्र्या वेणवो येषा ते ॥—अणदिति । ४४४ अण ४४५ रण ४४६ वण ४४७ भण ४४८ मण ४४९ कण ४५० क्वण

४५१ मण ४५२ भ्रण ४५३ ध्वण शब्दार्थाः । भण इत्येके । अणे क्त्वा । म णीति । मणेरौणादिक इन् । उत्कण्ठा । कणेरप् । कणितेति । कणे कर्तरि क्तः । भ्रण दिति । भ्रणे क्त्वा । भ्रणितेति । भ्रणे भावक्तः ॥

ध्वणच्छिरन्धा समोषिताशुमाञ्झोणान्मुमोषिजनो दुदोह च ।
भ्रमोषिताश्चैपनविभ्रणश्चिवीनतुल्यधाम्धेनुगणान्कनत्स्वनान् ॥५९॥

मुमोषिजनो धेनुगणान् दुदोह । गोपस्त्रीजनो नवसूतान् वत्सगणान् अमुचत् (?) । कीरणान् । अपच्छिरन् शब्दायमाना बोधा येषां तान् । धामसमोषिताशुमान् धाणेन शब्देन सम्यगोषितमपनीतमशुभं येषां तान् । शोणान् रक्त किपिशवर्णान् । प्रश्लोषि तान् एकत्र संघातीभूतान् । प्रेम्णैव गत्या विभ्रणन्ती शब्दायमाना क्षितिर्येषां तान् । अ तुल्यधाम्न् सौम्यान् । कनन्तः शोभमानाः स्वना येषां तान् ॥—ध्वणदिति । ध्वणे शता । धाणेति । धाणेर्घञ् । शोणितेति । ४५४ शोणृ वर्णगतौ । कर्मणि क्तः । शोणान् । ४५५ श्रोणृ वर्णगत्योः पचाद्यच् । श्रोणीति ४५६ श्रोणृ संघाते । ४५७ श्लोणृ च । श्रोणेरिन् । प्रश्लोणितान् । श्लोणे कर्तरि क्तः । प्रेम्णेति । ४५८ प्रैणृ गतिप्रेरणश्लेष णेषु । ['पैणृ' इत्यपि क्वचित्पठ्यते ।] ल्युट् । विभ्रणदिति । ४५९ भ्रण शब्दे । भण इत्येके । भ्रणेः शता । 'रधाम्नाम्' इति पा । स्वनणेति । क्वणेः पचाद्यच् । कनदिति । ४६० कनी दीप्तिकान्तिगतिषु । शता । स्वनेति । ४६१ स्तन ४६२ ध्वन शब्दे । पचाद्यच् ॥

वनाद्वनं सानुममन्दमभ्रमद् व्याघोत्करोऽहमतिर्मीमिताशय ।
चान्तामिषश्छान्तजलः फलावली जान्त्वा क्षमं चेमनमक्मीद्गुहाम् ॥६०॥

वनाद् वनं सानुं चामन्, एवं भ्रमन्, व्याघोत्करः चान्तामिषः छान्तजलः फला वल्लीं जान्त्वा जेमनं क्षमन् गुहामक्मीत् । अमन् संचरन् । भ्रमन् प्राप्नुवन् । चान्तं भक्षितं मांसं येन सः । छान्तं पीतं जलं येन सः । जान्त्वा भुक्त्वा । जेमनं जेयं आहारम् । क्षममन् । अक्मीत् प्रविवेश । अहमतिः अज्ञानं तम मीमितः प्राप्तः आशयो यस्य सः ॥—वनादिति । वनेरप् । वनमिति । ४६३ वन ४६४ षण संभक्तौ । अर्थभेद मात्रेण पुनः पठितस्य वनेरप्यप् । सानुमिति । 'दसनि' इति सनेः ञुण् । अमन् । ४६५ अम गत्यादिषु । आपुच्छेः शब्दसंभक्तिरोगेषु । असाध्यता । भ्रमन् । ४६६ भ्रम ४६७ हम्म ४६८ मीमृ गतौ । मीम शब्देऽपीत्येके । भ्रमेः शता । अहम्मतिः । हम्मेर्भावे क्विप् अप् च । हम्मतिशामम् । नञ्समासः । मीमितेति । मीमेः कर्मणि क्तः । चान्तेति । छान्तेति । ४६९ चमु ४७० छमु ४७१ जमु ४७२ झमु अदने । जिमेति चैके । चमिछम्योः कर्मणि क्तः । जान्त्वा । जमे क्त्वा क्षमन् क्षमे शता । जेमनम् । जिमेर्ल्युट् । अक्मीत् । ४७३ क्रमु पादविक्षेपे । लुङ् ॥

१ 'माला' इति पाठः.

अन्तस्थया कौतुकमूर्च्छया व्रजं तदायतासौ वयमानवात्सकम् ।
पय. प्रदोहादिरताः प्रमय्य तं प्रैक्षन्त नूत्नाचयितं कुतूहलात् ॥६१॥

असौ तदा अन्तस्थया कौतुकमूर्च्छया व्रजमायत् आगच्छत् । कीदृशं व्रजम् । वयमानं ततस्ततो गच्छत् वात्सक वत्ससमूहो यस्मिंस्तम् । पय प्रदोहादिरता जना प्रमय्य नूत्नाचयितं त कुतूहलात् प्रैक्षन्त । प्रमय्य प्राप्य नूत्नया आचयित आगतम् ॥—आयतेति । ४७४ **अय** ४७५ **वय** ४७६ **पय** ४७७ **मय** ४७८ **चय** ४७९ **तय** ४८० **णय** गतौ । पय इत्यप्येके । 'तय णय रक्षणे च' इत्येके । अयेर्लङ् । वये शानच् । पयेरसुन् । मयेर्ल्यप् । आचयित । चये कर्तरि क्त ॥

प्रतय्य किंचिन्नयितो गृहान्तिकं ददर्श धन्य. स दयालुमीश्वरम् ।
गोदोहदेशे रयितं सहाग्रजं तमूतसत्कीर्तिमपूतिभिर्गुणैः ॥ ६२ ॥

धन्य स किंचित् प्रतय्य गृहान्तिकं नयितः दयालुमीश्वर सहाग्रजं ददर्श । प्रतय्य चरित्वा । नयित प्राप्त । कीदृशमीश्वरम् । गोदोहदेशे रयितमुपगतम् । अपूतिभिर्गुणैरूतसत्कीर्तिम् । सुरभिभि सर्वेन्द्रियानन्दिभि स्वगुणरूपैर्गुणैस्तन्तुभिरूता कृता सती प्रशस्ता कीर्तिरूपा पटी येन तम् । प्रतय्येति । तयेर्ल्यप् । नयित णये कर्तरि क्त । दयालुमिति । ४८१ **दय** दानगतिरक्षणहिंसादानेषु । 'स्पृहिगृहिपतिदयि–'इत्यादिनालुच । रयितम् । ४८२ **रय** गतौ । कर्तरि क्त. । ऊतेति । ४८३ **ऊयी** तन्तुसताने । कर्मणि क्त । अपूतिभिरिति । ४८४ **पूयी** विशरणे दुर्गन्धे च । क्तिन् ॥

ईश्वर विशिनष्टि चतुर्दशभि —

प्रक्नोपयन्तं मुरलीं महीभरक्ष्मायं चलस्फीतसुपीनदोर्युगम् ।
अशेपतां भ्रूशलनैर्वलदृशा प्रवल्लमानं प्रियवल्लवीशुचम् ॥ ६३ ॥

मुरलीं प्रक्नोपयन्त शब्दयन्त महीभरक्ष्मायं महीभरस्य क्ष्मायं विधूनयितार त्वत्कार चलेन स्फीतमतिस्थूलं दोर्युगं यस्य तम् । भ्रूशलनैर्भ्रुवोश्चलनैरशेपतामशेपस्य तायितार पालकम । वलदृशा । वलन्त्या सचरन्त्या दृशा प्रियवल्लवीशुचं प्रवल्लमान छादयन्तम् ॥—प्रक्नोपयन्तमिति । ४८५ **क्नूयी** शब्दे उन्दे च । 'अस्माण्णिचि अर्तिह्री–'इत्यादिना पुकि शता । भरक्ष्मायम् । ४८६ **क्ष्मायी** विधूनने । कर्मण्यण् । स्फीतसुपीनेति । ४८७ **स्फायी** ४८८ **ओप्यायी** वृद्धौ । द्वयो कर्तरि क्त । अशेपता । ४८९ **तायृ** सतानपालनयो । क्विपि 'लोपो व्यो ' इति यलोप । शलनैरिति । ४९० **शल** चलनसवरणयो । ल्युट् । वलदिति । ४९१**वल** ४९२ **वल्ल** सवरणे सचरणे च । अनुदात्तेता तङोऽनित्यत्वाद्वले शता । प्रवल्लमानमिति । वल्लवीति वल्ले शानच् । औणादिकोऽवक्च ॥

मामल्यमानं स्मितमल्लिकावलीमामाल्यदैत्याधिपभल्लनोद्धुरम् ।
कलोरुकल्लोलकलिन्दजाजले वालैस्तयूभिः सह देवनोत्सुकम् ॥ ६४ ॥

स्मितमभिमयवती मामस्यमानं पुनः पुनः मारयन्तम् आमात्यानामहिंसानां हैसा भिपानां मानने हिंस्रे मङ्गलसुमुखम् । तमूभिः कीककैवाभिः सह कुधाः सम्बाधमाना छरवो महान्तः फलेका यासिंसारसे कन्मिद्रयासके रेवनोत्सुक कीकनोत्सुकम् ॥—मामस्यमानमिति । ४९३ मख ४९४ मख्ल धारणे । मखेर्यङ् । मखिकेति । मोकः 'सं ग्रामाम्' इति ल्युट् । आमात्येति । ४९५ मख ४९६ मख्ल परिभाषणहिंसादानेषु । मखेर्ण्यत् । मखनेति । मखेर्युद् । कलेति । ४९७ कल शब्दसंख्यानयोः । पचाद्यच् । कलेकेति । ४९८ कल्ल अव्यक्ते शब्दे । 'बहुलमन्यत्रापि' इत्यसुन्प्रत्ययः । तमूभिरिति । ४९९ तेवृ ५०० देवृ देवने । तेवेः 'किपि एद्' इत्यूठि अयादेशः । देवनेति । देवेर्युद् ॥

सेव्य सतां सकरगेव्यमव्ययम् खेव्य सुरैः पेव्यमसेव्यमुन्मदैः ।
प्रम्लेवितं रेवितवत्सम कली मव्यक्रियामीरवनेरसूर्क्ष्यकैः ॥ ६५ ॥

सतां सेव्यं सेवितव्यं शंकरेण गेव्यं सेवनीयम् अव्ययमुपा खेव्यं सेव्यं सुरैः पेव्यं सेवितुं शक्यम् उन्मदैरसेव्यं सेवितुमशक्यम् आमीरवर्गैः प्रम्लेवितं सेवितम् । कीदृशैः । रेवितानामुत्प्लुत्य गच्छतां वत्सानां मव्यकैः मव्यक्रियैर्बद्धैः । असूर्क्ष्यकैरन्योन्यमीर्ष्यां मकुर्वद्भिः ॥—सेव्यं गेव्यं खेव्यं पेव्यं असेव्यमिति । ५०१ षेवृ ५०२ गेवृ ५०३ ग्लेवृ ५०४ पेवृ ५०५ मेवृ ५०६ म्लेवृ सेवने । पचादीनां ण्यत् । प्रम्लेवित । म्लेवेः कर्मणि क्तः । रेवितेति । ५०७ रेवृ प्लवगतौ । प्लवगतिः प्लुतगतिः । अयादय उदात्ता अनुदात्तेतः । मव्यक्रिः । ५०८ मव्य बन्धने । अयान्ता उदात्ता उदात्तेत । असूर्क्ष्यका । सूर्क्ष्यकैः । ५०९ सूर्क्ष्य ५१० ईर्क्ष्य ५११ ईर्ष्य ईर्ष्यार्थाः । सूर्क्ष्येर्ण्वुल् ॥

रामाकृवेर्क्ष्योकच्छहारवभोकनादीर्ष्या हयन्त्या रमया प्रमोदितम् ।
प्रद्युम्न्य सोम कृतहर्यवैर्नुतं समाक्षित पुष्करपोरुमाळया ॥ ६६ ॥

रामाकृवेर्क्ष्योकच्छहारवभोकनात् रामाकृतस्य ईर्ष्योकच्छस्य वचनादीर्ष्या अप्रमा द यन्त्या प्राप्नुवत्या रमया प्रमोदितं सोमं प्रद्युम्न्य कृतहर्यवैर्नुतं प्रद्युम्न्यमिमुख कृतो हर्यतो यज्ञो यैस्तै । कुमसरोजमालया समाक्षितं विभूषितम् ॥—ईर्ष्या । ईर्ष्यो इति । गुरोश्च हलः' इत्यकारः । हयन्त्या । ५१२ हय गतौ 'मक्तिसम्पयोः' इत्येके । अभ्रन्ता ङीप् । प्रद्युम्न्येति । ५१३ शुच्य अभिषवे । अभिषवो निष्पीडनस्नपनसुरासन्धानमथनानि । ल्यप् । हयतेति । ५१४ हर्य गतिकान्त्योः । असात् 'भृमृदृशियजिपर्विपच्यमितमिनमिहर्यिभ्योऽतच्' इत्यतच् । समाक्षित । ५१५ अक्ष भूषणपर्याप्तिवारणेषु । कर्मणि क्तः । कुमेति । ५१६ मिफला विसरणे । तस्य विशीर्णत्वम् । विकसनम् । 'मनुपसर्गात्फुल्ल—' इत्यादिना निपातितः ॥

धन्मीळनरमीळनकीळया दसोदत्मीळितकमीळितविम्बविद्रुपम् ।
पिष्पलसमा पीळितनीळकुन्तळ मीळेन संकीळितळोकमानसम् ॥ ६७ ॥

दृशोरुन्मीलनश्मीलनलीलयोन्मीलननिमीलनरूपया लीलयोत्स्मीलितं प्रकाशितम् क्ष्मीलित तिरोहितं च सर्वविष्टपं येन तम् । पिच्छस्रजा पीलितं बद्धं नीलकुन्तलं येन तम् । शीलेन सकीलितं बद्ध वशीकृतं लोकमानसं येन तमीश्वरम् ॥—उन्मीलनश्मीलनेति । **५१७ मील ५१८ श्मील ५१९ स्मील ५२० क्ष्मील** निमेषणे । सकोचन तत् । मीलश्मीलाभ्या ल्युट् । उत्स्मीलितक्ष्मीलितेति । स्मीलक्ष्मीलाभ्या णिजन्ताभ्या कर्मणि क्त । पीलितेति । **५२१ पील** प्रतिष्टम्भे । रोधन तत् । कर्मणि क्त । नीलेति । **५२२ णील** वर्णे । इगुपधत्वात् क । शीलेनेति । **५२३ शील** समाधौ । समाधिनिष्ठाकरणम् । घञ् । सकीलितेति । **५२४ कील** बन्धने । कर्मणि क्त ॥

सन्मार्गसंकूलिषु शूलदायिनं दहन्तमेनांसि च तूलपूलवत् ।
मूलं फलं वाप्यदतामचुल्लतां प्रफुल्लभक्त्युन्नतिचिल्लचेतसाम् ॥ ६८ ॥
अवेलितानां प्रतिचेलधारिणामकेलिलोले हृदि बद्धखेलनम् ।
फणीश्वरक्ष्वेलरुधं प्रवेल्लितस्रजं मुहुः पेलववातफेलनात् ॥ ६९ ॥

सन्मार्गसकूलिषु सन्मार्गनिरोधशीलेषु दुष्टेषु । शूलदायिनं पीडाकरम् । तूलपूलवदेनासि दहन्त च । प्रतिचेलधारिणा प्रतिचेलानि वल्कलादीनि दधानाना यमिनामकेलिलोले हृदि बद्धलेखनं कृतपीडनम् । मूल फलं वा अपि अदता भक्षयताम् अचुल्लतामनाविष्कृताभिप्रायाणा प्रफुल्लया विकसितया भक्त्युन्नत्या चिल्लचेतसामार्द्रीभवन्मनसामवेलिताना केनाप्यचलिताना फणीश्वरक्ष्वेलरुधं कालियस्य विषं रुन्धन्तम् । पेलवस्य मृदोर्वातस्य फेलनाच्चलनान्मुहु प्रवेल्लितस्रजं दोलायमानवनमालम् ॥—सन्मार्गसकूलिष्विति । **५२५ कूल** आवरणे । णिनि । शूलेति **५२६ शूल** रुजाया सघाते च । घञ् तूलपूलवत् । **५२७ तूल** निष्कर्षे । निष्कोषण तत् । **५२८ पूल** सघाते । द्वयोर्घञ् । मूल फलम् । **५२९ मूल** प्रतिष्ठायाम् । **५३० फल** निष्पत्तौ । द्वयो पचाद्यच् । अचुल्लताम् । **५३१ चुल्ल** भावकरणे । शता । प्रफुल्लेति । **५३२ फुल्ल** विकसने । पचाद्यच् । चिल्लेति । **५३३ चिल्ल** शैथिल्ये भावकरणे च । अच् । अवेलितानाम् । **५३४ वेल ५३५ चेल ५३६ केल ५३७ खेल ५३८ क्ष्वेल ५३९ वेल्ल** चलने । वेले कर्मणि क्त. चेलेति । चेलेरच् । केलीति । केलेरिन् । खेलनमिति । खेलेर्ल्युट् । द्वयो क्रीडार्थत्वं धातूनामनेकार्थत्वात् । क्ष्वेलेति क्ष्वेलेर्घञ् । प्रवेल्लितेति । वेल्लेे कर्तरि क्त । पेलवेति । **५४० पेल ५४१ फेल ५४२ शेल** गतौ । 'कुडिकितिपणिपेलपल्लिवल्लिगालिभ्योऽवक्' इति पेलेरवक् फेलनात् फेलेर्ल्युट् ॥

सुमार्गशेलात्स्खलतां खलात्मनां गलच्छिदार्थं सलितं महीतलम् ।
दलत्तनुप्रश्वलितान्परान्प्रतिप्रश्वल्लिताखोडसुदर्शनायुधम् ॥ ७० ॥

सुमार्गशेलात् सन्मार्गगमनात् स्खलता चलता खलात्मना गलच्छिदार्थं महीतलं सलितं प्राप्तं युद्धे दलत्तनु विदीर्यमाणदेह यथा भवति तथा प्रश्वलितान् आशु गतान् परान्

प्रति प्रथमिलितमात्र ।मितमखोऽमप्रविहत।ति मखखं सुदर्शनायुधं येन तम् ॥— सेवास्विति । क्षेसेर्यम् । स्वाक्षताम् । ५४३ स्खल संचलने । प्रतिवासेऽप्यस्ति । यता । खसेति । ५४४ खल संचये । पचाद्यच् । खलेति । ५४५ गल अदने । अच् । खलितम् । ५४६ घल गतौ कर्तरि क्तः । वलितेति । ५४७ वृक्ष विदारणे । क्ता । प्रघस्तितान् । ५४८ श्वल ५४९ श्वल्ल आशुगमने । श्वले कर्तरि क्तः । प्रधावितेति । धात्वर्थेयस्मात् कर्मणि क्तः । अखोरेति । ५५० खोल ५५१ खोर्ऋ गतिप्रति घाते । खोरेरप् । तस्योरभेदात्क्तः ॥

अखोरधोरत्पतगेन्द्रवाहन खसेविनां त्सित्सरिपां निराकृतिनम् ।
क्ष्मरन्मनोदुर्गमभ्रमेचक वभ्रमूविभ्रमवृष्टिमभ्रितम् ॥ ७१ ॥

अखोरमप्रतिहतगति यथा तथा घोरचतुरं पक्षम् पतगेन्द्रवाहनं यस्य तम् । खसे विनो त्सित्सरिवो व्याप्तकरमेघ्या निरसितुं शीलं यस्य तम् । क्ष्मरतां कुटिलानां मनसो दुर्गमम् । अभ्रमिव मेचकम् । वभ्रन्तीनां चरन्तीनां वधूनां विभ्रमवृष्टिभिर्भ्रितं प्राप्तम् ॥— अखोरेति । खोरेः पचाद्यच् । घोरतेति । ५५२ घोर्ऋ गतिचातुर्ये । क्ता । त्सिरसरि पति । ५५३ त्सर छद्मगतौ । समन्तात्सर । क्ष्मरतेति । ५५४ क्ष्मर हूर्च्छने । कौटिल्यं तत् । क्ता । भ्रमेति । ५५५ अभ्र ५५६ वभ्र ५५७ मभ्र ५५८ चर गत्यर्थाः । अभ्रे पचाद्यच् । वभ्रेः क्ता । मभ्रेः कर्मणि क्तः ॥

सचारनिष्ठ्यूतनमेन्दुचन्द्रिक लोके जयन्तं सकलैकजीवनम् ।
अपीवितां नाप्यतिमीमितां भिव तनुं सुपीवोऽमनीवमध्यमाम् ॥७२॥

पूर्वार्धं स्पष्टः । न अपीवितामतिमीमितामपि तनुं धितम् । अपीवितां कृशाम् । अतिमीमितां अतिस्थूलाम् । कौरवी तनुम् । सुपिवी सम्यक् पीनास्तू वसात्याम् । अनीवं कृशं मध्यमं मध्यप्रदेशो यस्यास्ताम् ॥— संचारेति । चारेर्यम् । निष्ठ्यूतेति । ५५९ ष्ठिवु निरसने । आसामिःधारणं तत् । छ्व्ोःशूडनुनासिके च इति ऊठा माव । कर्मणि क्तः । जयन्तम् । ५६० जि जये । जय उत्कर्षप्राप्तिः जीवनम् । ५६१ जीव प्राणधारणे । ल्युट् । अपीविताम् । अतिमीमिताम् । ५६२ पीव ५६३ मीव ५६४ तीव ५६५ नीव स्थौल्ये । पीविमीव्योः कर्तरि क्तः । तीविनीव्योरिगुपधलक्षणः ॥

प्रष्ठ्यूतगोपीशुचमूर्णपूतन तूर्णान्तस धूर्णकाविदानवम् ।
दुदूर्विपूम् धूर्वितुमेव गूर्वण भूवन्तमापूर्वितपर्वताम्बरम् ॥ ७३ ॥

प्रष्ठ्यूता निरस्ता गोपीनां शुक् येन तम् । ऊर्णा हिंसिता पूतना येन तम् । तूर्णं च पाइन्तमन शकटं येन तम् । धूर्णा हताः कपावितानवाः येन तम् । दुदूर्विपून् हन्तुमि च्छुन् । धूर्वितुं हन्तुमेव गूर्वणमुद्यम मूर्वन्तं बध्नन्तं परिक्रामन्तमिसर्व । आपूर्वितः संपूरितो निर्वर्तितः पर्वताम्बरो येन तत् ॥—प्रष्ठ्यूतेति । ५६६ ष्ठिवु ५६७ क्षेवु निरसने ।

कर्मणि क्त । ['क्ष्यूतगोपी' इति पाठे क्षेवुधातुर्बोध्यः ।] ऊर्णेति । **५६८ उर्वी ५६९ तुर्वी ५७० थुर्वी ५७१ दुर्वी ५७२ धुर्वी** हिंसार्थाः । ऊर्वे कर्मणि क्त । 'लोपो व्योर्वलि' वलोपे । 'रदाभ्या' इति नत्वम् । 'र्वोरुपधाया दीर्घ इकः' । तूर्णद्रूर्णेति । तुर्वीथुर्व्यो प्राग्वत् क्त । दुदूर्विषून् । दुर्वे· सन्युप्रत्यय· । धूर्वितु । धुर्वेस्तुमुन् । गूर्वणम् । **५७३ गुर्वी** उद्यमने । ल्युट् । मूर्वन्तम् । **५७४ मुर्वी** बन्धने । शता । अपूर्वितेति । **५७५ पुर्व ५७६ पर्व ५७७ फर्व ५७८ मर्व** पूरणे । अन्त्यो गतौ च द्रुमे । पूर्वे कर्मणि क्त । पर्वतेति । 'भृमृदृशि–' इत्यादिना पर्वेरतच् ॥

अफर्विताकाङ्क्षितमर्वकं सतां मांसादिसंचर्वकदुष्टभर्वकम् ।
कर्वद्वधूकेलिरसेन खर्वितं गर्वार्वकं शर्वपरेण सर्वताम् ॥ ७४ ॥

सतामफर्वितस्यापूर्णस्याकाङ्क्षितस्य मर्वकं पूरकम् । मांसादे सचर्वकाणां दुष्टानां भर्वक हन्तारम् । कर्वन्तीनां दर्पयन्तीनां वधूनां केलिरसेन खर्वितं मायन्तम् । शर्वपरेण हिंसापरेण सर्वता लोकं हिंसता गर्वस्यार्वकं नाशकम् ॥—अफर्वितेति । फर्वे कर्तरि क्त । मर्वकम् । मर्वेर्ण्वुल् । सचर्वकम् **५७९ चर्व** अदने । ण्वुल् । भर्वकम् । **५८० भर्व** हिंसायाम् । ण्वुल् । कर्वदिति । **५८१ कर्व ५८२ खर्व ५८३ गर्व** दर्पे । आद्य ईदिदित्येके । तस्माच्छता । खर्वितम् । खर्वे कर्तरि क्त । गर्वेति । गर्वेर्घञ् । अर्वकमिति । **५८४ अर्व ५८५ शर्व ५८६ षर्व** हिंसायाम् । अर्वेर्ण्वुल् । सर्वेति । शर्वेर्घञ् सर्वताम् । सर्वे शता ॥

विश्वेन्वितं स्रङ्मधुपिन्विताङ्गकं मिन्वन्तमुच्चैः कृपयैव निन्वकान् ।
हिन्वन्तमाभीरकुलं विलासिनीर्दिन्वन्तमाधिन्वितदेवमण्डलम् ॥७५॥

विश्वस्मिन्निन्वितं व्याप्तं सर्वैः प्रीणितं वा । स्रङ्मधुना पिन्वितानि सिक्तानि अङ्गकानि यस्य तम् । कृपया कृपामृतेन एव निन्वकान् सेवकान् उच्चैरधिक मिन्वन्त सिञ्चन्तम् । आभीरकुल हिन्वन्त प्रीणयन्तम् । विलासिनीर्दिन्वन्त तोषयन्तम् । आधिन्वितं सम्यक्प्रीणित देवमण्डलं येन तम् ॥—इन्वितमिति **५८७ इवि** व्याप्तौ । प्रीणने चैके । इदित्वानुम् । कर्तरि क्त । पिन्वितमिति । **५८८ पिवि ५८९ मिवि ५९० णिवि** सेचने । सेवन इत्येके । पिन्वे कर्मणि क्त । मिन्विन्तम् । मिन्वे शता । निन्वकान् । निन्येर्ण्वुल् हिन्वतम् । दिन्वन्तम् । **५९१ हिवि ५९२ दिवि ५९३ धिवि ५९४ जिवि** प्रीणनार्थाः । हिन्विदिन्व्यो शता । आधिन्वितेति । धिन्वे· कर्मणि क्त ॥

जिन्वन्तमुर्वी निजरिण्वनैः सता रण्वन्तमन्तर्भवधन्वपादपम् ।
कृण्वन्तमाश्चर्यगतीरमूर्तिदं जगन्त्यवन्तं त्रिदशोपधावितम् ॥ ७६ ॥

निजरिण्वनैरात्मीयसचारैरुर्वी जिन्वन्त प्रीणयन्तम् । सतामन्तर्मनो रण्वन्तं प्राप्नुवन्तम् । भवरूपे धन्वनि मरुभूमौ पादपं छायाकर वृक्षम् । आश्चर्यगती कृण्वन्तं कुर्वन्तम्

अमूर्तिर्बन्धाभावस्य मोक्षस्य दातारम् । जयन्ति भवन्त रक्षन्तम् । त्रिदशैरुपचायितं स्तुत सेवितं वा ॥—जिन्वन्तम् । जिन्वेः शता । रिन्वने । ५९५ रिवि ५९६ रवि ५९७ धवि गत्यर्थाः । रिन्वेर्लुट् । रन्वन्तम् । रन्वेः शता । धन्वेति । कनिन्युवृषितक्षिराजिधन्विद्युप्रतिदिवः इति धन्वेः कनिन् । कृन्वन्तम् । ५९८ कृवि हिंसाकरणयोश्च । चाद् गतौ । शता । अमूर्तीति । ५९९ मव बन्धने । ज्विरि ज्वर त्वर— इत्यूठ् । अवन्तमिति । ६०० अव रक्षणगतिकान्तिप्रीतितृप्त्यवगमप्रवेशश्रवणस्वाम्यर्थयाचनक्रियेच्छादीप्त्यवाप्त्यालिङ्गनहिंसादानभागवृद्धिषु । 'दानभागवृद्धिषु' इति वा पाठः । अस्मात्पचाद्यच् । अस्मात्पच उपात्ता अपतिपर्वमुदात्तेत् । उपधावितम् । ६०१ धावु गतिशुद्ध्योः । शुद्धिः शोधना । जवे च हुमे । उपपूर्वत्वात् शुद्ध्यर्थता । उदात्त स्वरितेत् । अस्मात् कर्मणि क्तः ॥

ईदृशं भगवन्तं रामतोऽक्रूरस्य भाग्यमभिनन्दति—

संधुक्षमाणमरिभिक्षकमूर्ध्नि धार्त्रं
सप्लुष्यवेद्यमवधिक्षकमिक्षुगन्धम् ।
संक्षेक्षितस्वकवपक्षणदीक्षितं च
प्रेक्ष्यैव जन्मफलमीपिवदान्महात्मा ॥ ७७ ॥

एव तं प्रेक्ष्य जन्मफलमीपिवान् आप्तवान् । कीदृशमित्याह—अरीणां विपक्षं क्लेशक दाहक वा । जन्मकालं प्रतापं संधुक्षमाणं संदीपयन्तम् । जन्मान्तपापुवाजन्मत्रासन्वते इति भाति । संवृक्त्य संवरणीयं परिमार्यं वात् यैवमत तस्य पिक्षकैरन्यास्कैभिक्षुभिर्गन्धम् । संक्षेक्षिता सम्यक्कृक्षिता लक्षणा धैक्षेपा दक्षणे वर्णनायां वीक्षने वा दीक्षितं संप्राप्तमालम् ॥—संधुक्षमाणमिति । ६०२ धुक्ष ६०३ धिक्ष संदीपनक्लेशनजीवनेषु । धापान्वा उदात्ता अनुदात्तेत । धुक्षे शानच् । पिक्षकमिति । पिक्षेर्ण्वुल् । संवृक्ष्येति । ६०४ वृक्ष वरणे । ल्यप् । पिक्षकेति । ६०५ पिक्ष निपोपादाने ण्वुल् । भिक्षु इति । ६०६ भिक्ष याच्ञायामलाभे लाभे च । ईषोच्यकामा याचि पेशेके । सनाशंसभिक्ष उः इति उः । सं क्षेक्षितेति । ६०७ क्लेश अव्यक्तायां वाचि । बाधन इत्येके । उपतापे च हुमे । कर्मणि क्तः । दक्षेति । ६०८ दक्ष वृद्धौ शीघ्रार्थे च । ल्युट् । दीक्षितमिति । ६०९ दीक्ष मौण्ड्येज्योपनयननियमव्रतादेशेषु । असार्थों व्रतसंप्रासित्वप्रेवाः कथिता इमे । सा च मौण्ड्यात् क्वचित् क्वापि दीक्ष मौनादिकेज्यया ॥ उपनीया क्वचित् क्वापि नियममहमा व्रत' । क्वचिद् गुर्वादिमन्वे ते व्रतमस्तिपति शासनात् ॥ —दीक्ष्यते यज्ञी यजमानस्तु मानवः । तपसं च महानाम्नी तत्र चादेशमा व्रतम् ॥' अस्मादीक्षेः कर्तरि क्तः । प्रेक्ष्येति । ६१० ईक्ष दर्शने । ल्यप् ईपिवानिति । ६११ ईष गतिहिंसादर्शनेषु । क्वसुः ॥

मापितुं स खलु हर्यवर्यितो गेपितुं समुचितं च नाशकत् ।
वेपमानहृदिजेपसंभ्रमाजेपितस्तुतिरवेपितो रयात् ॥ ७८ ॥

स खलु हर्षवर्षितो हर्षेण वर्षित स्निग्धीभूत पूर्णः सन् भाषितुं समुचितं च गेषितुमन्वेष्टुं नाशकत् । येषणात्सहरिजेषसम्भ्रमात् येषणात्तेन प्रयत्नलब्धेन हरिजेषेण श्रीकृष्णप्राप्त्या जातात् सम्भ्रमाद्धेतोर्नेषितस्मृतिर्गतस्मृती रथात् अपेषितोऽपगतोऽवतीर्णवान्॥—भाषितुम् । ६१२ भाष व्यक्तायां वाचि । तुमुन् । वर्षित । ६१३ वर्ष स्नेहने । स्नेहनं स्निग्धीभाव । कर्तरि क्त । गेषितुम् । ६१४ गेषृ अन्विच्छायाम् । ग्लेषृ इत्येके । गेषेस्तुमुन् । येषणेति । ६१५ येषृ प्रयत्ने । ल्युट् । जेषेति । ६१६ जेषृ ६१७ णेषृ ६१८ पेषृ ६१९ प्रेषृ गतौ जेषेर्घञ् । नेषितस्मृति. । अपेषित । नेष्पेष्यो कर्तरि क्त ॥

सुप्रेषितान्पथि सरेषवृके सहेषं
हेषास्तकासरमदानतिभासुराङ्गान् ।
नासोत्थरासलसितान्नसितेन दाम्ना
सूतो ययाम समराभ्यसितांस्तुरंगान् ॥ ७९ ॥

सूत सारथिर्नसितेन सम्यग्वर्तनात् कुटिलेन दाम्ना तुरगान् ययाम बबन्ध । कीदृशान् । सरेषवृके सशब्दवृके पथि मार्गे सहेष सशब्द यथा तथा सुप्रेषितान् सम्यक् चरित्वा गतान् । हेषया शब्देनास्तो निरस्त. कासराणा महिषाणा मदो यैस्तान् । अतिभासुराङ्गान् । नासोत्थेन रासेन शब्देनश्वास्वभावजेन शोभितान् । समरेऽभ्यसितानमीतान् ॥—सुप्रेषितानिति । प्रेषेः कर्तरि क्त । रेषेति । ६२० रेषृ ६२१ हेषृ ६२२ ह्रेषृ अव्यक्ते शब्दे । अत्र रेषिर्वृकशब्दे हेविरश्वशब्दे ह्रेषेति चाश्वशब्दे पठितव्यम् । रेषेर्घञ् । हेषेरकार. । हेषेश्च । कासरेति । ६२३ कासृ शब्दकुत्सायाम् । रोगजे कुत्सितशब्देऽय प्रसिद्ध । शब्दमात्रे शोभार्थेऽप्याह भट्टि । 'सुन्दिकन्दिमन्दिमन्यिमञ्जिपञ्जिपिञ्जिपिठिकासिकुटिकुशिकदिवेदिभ्योऽरन्' इति भोजोक्त्या कासेररन् । भासुरेति । ६२४ भासृ दीप्तौ । 'भञ्जभासमिदो घुरच्' इति भासेर्घुरच् । नासेति । ६२५ णासृ ६२६ रासृ शब्दे । नासेरकार । रासेर्घञ् । नसितेति । ६२७ णस कौटिल्ये । कर्तरि क्त । अभ्यसितान् । ६२८ भ्यस भये । प्राग्वत् क्त ॥

आशंसितासिमुदितो भुवनग्रसिष्णुं
विष्णुं तमेनमसतां ग्लसमानमीहाम् ।
अक्रूर एत्य वहुधागतमंहिताहा
गर्होज्झितोऽपतदगल्भतमे पदाब्जे ॥ ८० ॥

अक्रूर एन तं विष्णुमेत्याशंसितासिमुदितोऽगल्भतमे पदाब्जेऽपतत् । अगल्भतमेऽत्यन्तमगर्हणीये । कीदृश । वहुधा गत मंहित प्रवृद्धमंहो यस्य स । गर्हयोज्झित । कीदृशम् । भुवनस्य ग्रसिष्णु संहर्तारम् । असतामीहा चेष्टामिच्छा वा ग्लसमानं ना-

शयन्तम् ॥—मार्गवितेति । ६२९ माछः वाछि इच्छायाम् । मोपधोऽयमित्येके । कर्मणि क्तः । प्रशिष्णु । ६३० म्रक्षु ६३१ गल्भुमु अदने । मुक्ष' इति वकारादि ण्युप् । स्मृतेः धामन् । रैखाम् । ६३२ ईह चेष्टायाम् । महुषेति । ६३३ महि ६३४ महि इलौ । मंहिनलोपश्च इत्युपलक्षण । संख्याया विधार्थे धा' इति धाप्रत्यय । महे' कर्तरि क्तः । मंह इति । ६३५ मंह गतौ । मौणादिकोऽसुन् । गर्हेति । ६३६ गाह ६३७ गल्ह कुत्सायाम् । गर्हेरकार' । गम्हेम्पत् ॥

बर्हप्रबल्हसमकृतिपलिक्षि
प्रोत्थाप्य बर्हकनिबल्हकुल धमीस ।
क्रीडाविशालुरमरक्षितिवेहितोर्वी-
भैषज्यजेहपरया निजवाहयैव ॥ ८१ ॥

ईदृशं प्रोत्थाप्य निजवाहया एव आश्लिष्य । कीदृशः । बर्हप्रबल्हेन बर्हभेदेन समकृतिर्यस्य सः । कीदृशम् । बर्हकाणां हिंसकानां निबल्हेन हिंसया कुलमुपलक्षतम् । कीदृश्या वाहया । क्रीडाविशालां उत्पत्य विशालतामधुपण्या मरक्षती वेहितायाः सम यनाया उर्व्या भैषज्यजेहे चिकित्साकरणे परया तत्परया ॥—बर्हप्रबल्हेति । ६३८ बर्ह ६३९ बल्ह प्राधान्ये । द्वयो पचाद्यच् । बर्हकनिबल्हेति । ६४० बर्ह ६४१ बल्ह परिभाषणहिंसाच्छादनेषु । दाने च द्वमे । परिमाषणमत्र कथनवाद्यः । बर्हेर्ण्वुल् । बल्हेर्घञ् । क्रीडाविशेति । ६४२ स्निह गतौ । स्निहुशन्वृषनश्लेिनक्षेदनछेदन्मूर्भनभम बैमनिषिषपच्यनपरिक्षमनभाशिनमपचन् इति स्निहेः कनिनि दीर्घो निपातित । वेहि तति । ६४३ वेह ६४४ जेह ६४५ वाह प्रयत्ने । वेह इत्येके । वेहितौ । न वेहेः कर्तरि क्तः । वेहेयम् । वाहेरपि टाप् ॥

शाढित शुभपथप्रकाशने सस्वजेऽथ समनूहवैभव ।
गाढभैभरस डूघमाणवीभूषण स्वहनधुपितो बलः ॥ ८२ ॥

अथ बल्लमहूरं सस्वजे आश्लिष्टवान् । कीदृश' । शुभपथप्रकाशने सन्मार्गप्रवर्तने शाढितः समिद्धः । अनूहमतर्क्यं वैभवं यस्य सः । गाढेनातिमात्रेण भैक्षरसेन बन्धुत्वाक देन गृह्यमाणा वशीक्रियमाणा धीर्यस्य सः । भूषणानां स्वहनेन धारणेन धुषितः इच कान्ति' ॥—शाढितेति । ६४६ शाढ निशामने । क्षेपे चेत्येके । कर्तरि क्तः । प्रकाशनेति । ६४७ काशृ दीप्तौ । ल्युट् । ऊहोति । ६४८ ऊह वितर्के । ण्यत् । गाढेति । ६४९ गाहू विलोडने । लोभश्च तत् । लक्षणया अतिशयवत्यर्थेऽपि । भावे क्तः । गृह्यमाणेति । ६५० गृहू ग्रहणे । ६५१ ग्लहू च । गृहेः कर्मणि शानच् । स्वहनेति । स्वहेर्ल्युट् । धुषितेति । ६५२ धुषि कान्तिकरणे । घषी इत्येके । धर्षेस स्ये । धुषारम उदात्ता अनुदात्तेत । कर्तरि क्तः ॥

घोषद्भूषः पङ्कजाक्षस्तमूचे पापश्रेणी तक्षणे त्वष्टृधर्मा ।
उक्षन्नेनं मन्दहासेन रक्षन्विश्वन्निक्षन्वल्लवीस्तृक्षिताघाः ॥ ८३ ॥

पङ्कजाक्षस्तमूचे । कीदृश । घोषन्त्य शब्दायमाना भूषा यस्य स । पापश्रेण्यास्तक्षणे तनूकरणे त्वष्टुरिव तक्ष्ण इव धर्मो व्यापारो यस्य स । एनमक्रूर मन्दहासेनोक्षन्नार्द्रीकुर्वन् । तृक्षिताघा गताघा वल्लवीर्निक्षन् चुम्बन् ॥—घोषदिति । ६५३ घुषिर् अविशब्दने । ऋदित्येके । अर्हान्ता उदात्तेत शिषिवर्जमनुदात्ता । आविष्कृताभिप्राय वचन विशब्दनम् । तद्यतिरिक्तेऽर्थेऽयं धातु । सचार्थे शब्दमात्रे वा यथाप्रयोगमन्यो वा । अस्माच्छता । पङ्कजाक्ष । ६५४ अक्षू व्याप्तौ । सघाते च द्रुमे । अस्मादौणादिकेऽन्नन्तादक्षिशब्दात् समासान्त पच् । तक्षणे । ६५५ तक्षू ६५६ त्वक्षू तनूकरणे । तक्षेर्ल्युट् । त्वष्टृ । 'नप्तृनेष्टृत्वष्टृ–'इत्यादिना तृन्नन्तो निपातित । उक्षन् । ६५७ उक्ष सेचने । रक्षन् । ६५८ रक्ष पालने । निक्षन् । ६५९ णिक्ष चुम्बने । त्रिभ्य शता । तृक्षितेति । ६६० तृक्ष ६६१ ष्टृक्ष ६६२ णक्ष गतौ । तृक्षे कर्तरि क्त ॥

आस्तृक्षितोऽद्य वितनोषि महत्सुखं नो
नक्षत्रराडिव परं विकलङ्कवक्षाः ।
संमृक्षितोरुगुलमाक्षिकहृद्यवाच-
स्तक्षन्ति नाम शुचमिष्टकरा' सपक्षाः ॥ ८४ ॥

हे अक्रूर, आस्तृक्षित आगतस्त्वमद्य नो महत् सुख वितनोषि । नक्षत्रराट् चन्द्र इव । पर केवल विकलङ्कवक्षा विकलङ्क निर्दोष वक्षो हृदय यस्य स । चन्द्रस्तु सकलङ्कमध्य इत्येव भेद । तवास्मासु सुखकरणं न चित्रम् । यस्मात् सम्मृक्षितोरुगुलमाक्षिकहृद्यवाच· सम्मृक्षित· सघातीकृत उरुगुलो माक्षिक मधु च । ते इव हृद्यवाक् येषा तादृशा· प्रियतरा सपक्षा, बन्धव· शुचं तक्षन्ति नाम च्छादयन्ति खलु ॥—आस्तृक्षिता इति । ष्टृक्षे कर्तरि क्त । नक्षत्रेति । 'अमिनक्षियजि–' इत्यादिना नक्षेस्त्रन् । वक्ष इति । ६६३ वक्ष रोषे । सघात इत्येके । सघातीभवन्त्यस्थीन्यत्रेति असुन् । सम्मृक्षेति । ६६४ मृक्ष सघाते । म्रक्ष इत्येके । मृक्षे कर्मणि क्त । माक्षिकेति । 'पिपीलिकेतिकहृदिकमक्षिकाद्यप्' इति भोजेन निपातिता मक्षिका । तस्मात् 'तेन कृतम्' इत्यर्थे अण् । तक्षन्ति । ६६५ तक्ष त्वचने । तच्च सवरण त्वचो ग्रहणं वा । ग्रहणमात्रे च द्रुमे । पक्षेत्यप्येके । तक्षेर्लट् । पक्षेति । पक्षेरच् ॥

सूक्ष्र्ये त्वदीक्षा चिरकाङ्क्षिता नो वाङ्क्षाम्यमाङ्क्ष्यान्न तु नीचलोकान् ।
द्राक्षां जनो वाञ्छति नो फलानि ध्राङ्क्षद्ध्रुध्वाङ्क्षविदूषितानि ॥ ८५ ॥

१ माधवस्तु 'कुन् शिल्पिसञ्ज्ञयो' इत्यनेन कुनि मक्षिकारूपसिद्धिमाह.

हे सूर्म आदरणीय सखे अक्रूर स्वकीयां भक्तिरसाद्भुता। अहममाद्रुपान् आद्रितु मयोन्मवान् नीतक्षेपकान् न तु बाहामि प्रवुमिच्छामि। यतो। द्राक्षां वाञ्छति। द्राक्षि पौरं सम्धायमानैर्बहुभिर्न्नौर्हिर्धूपितानि पीतरसानि फलानि नो वाञ्छति॥—सूर्त्सेति। ६६६ सूर्क्ष आदरणे। भ्वा०। काङ्क्षितेति। ६६७ काक्षि ६६८ वाक्षि ६६९ माक्षि काङ्क्षायाम्। धातु कर्मणि क्त। वावृत्वेद्। माक्षिर्भूत्। द्राक्षामिति। ६७० द्राक्षि ६७१ ध्राक्षि ६७२ ध्वाक्षि घोरवासिते च। चात् काङ्क्षायाम्। द्राक्षारभरे द्राक्षा। द्राक्षेति यथायो निपातनामाक्षेपः। ध्राङ्क्षिति। ध्राङ्क्षः वत्स। ध्वाङ्क्षि। ध्वाङ्क्षस्। निधूपितानि। ६७३ धूप पाने। कर्मणि क्त॥

तूप तनोपि कमलस्य यथैव पूषा
खेदं च मूपसि कृपारसरूपितात्मन्।
यूपन्द्राक्षोरन्तवयूपमजूपकस्त्वं
मूपस्त्वनूपमविरीपमुर्जा प्रियः स्माम्॥ ८६॥

हे कृपारसरूपितात्मन् कृपातिशयेन रूपितो रचितः आत्मा यस्ये यस्य तादृश हे अक्रूर त्वं तूपं संतोषं तनोषि। पूषा सूर्यः कमलस्य यथा तथा। खेदं मूपसि हरसि च। त्वं रुमां भूपसि अलंकरोपि। प्रियसखत्वम्। तत्राह—रक्षोः पानपात्रभूतयोरन्तर्यूपं यमीभूतामृतरसं यूपमुत्सारयन्। अजूपकोऽहिंसकः। अनूपा अन्येषामपीडाकरा मतिर्यस्य सः। ईपमुनामुख्यानां प्रियः॥—तूपमिति। ६७४ तूप तुष्टौ। भ्वा०। पूषेति। ६७५ पूष वृद्धौ। मजुषान्— इत्यादिना कनिन् निपातित। मूपसि। ६७६ मूप स्तवे। भ्वा०। रूपितेति। ६७७ तूप ६७८ रूप मायायाम्। स्म आत्मन इत्येके। रूपेः कर्मणि क्त। यूपमिति। ६७९ यूप प्रसवे। स आत्मनुशा। 'या पीडा भवतापि क्षौति (?) महती (वा) मोक्षुक्यपीडासिकम्' इत्यत्र क्षीरेकपादानार्थप्रयोगात् उपादानमपि प्रसवः असाक्षकता। यूपमिति। ६८० यूप हिंसायाम्। ६८१ जूप च। यूप्यते हिंस्यते पाकेनेति यत्नि यूपो यमीभूत क्षीरादि। अजूपकः। रूपेर्ण्वुल्। भूपसि। ६८२ भूप अलंकारे। भ्वा०। अनूपेति। ६८३ ऊष रुजायाम्। पचाद्यचि नञ्समास। ईपति। ६८४ ईप उच्छे। भ्वा०॥

इत्युक्त सुरका विशापिषसायूवे अगच्छेपका
मिलें ते अपने कृपार्द्रवपुषे रक्षश्चमूशायिषे।
केश्यादीन्यपणोरसुकृत्ता अद्यमते भूयोऽपि रोपिष्यते
रेपोऽत्यान्भपतो नमोस्तु कमलाकोप्यस्तन जोपते॥ ८७॥

१ 'माधिते' इति पाठः.

इत्युक्तोऽसौ सुरकाषिण सुरहिंसाशीलान् असुरान् खषितु हिंसितुं शीलं यस्य तं श्रीकृष्णमूचे । किमूचे तत्राह—क्षपादिवपुषे ते नमोऽस्तु । कीदृशाय । जगत शेषकान् हिंसकान् नित्यं जषते हिंसते । रक्षश्चम्वा शाषिणे हननशीलाय । वषणे हिंसने उत्सुकान् केश्यादीन् प्रषमते हिंसते । अन्यान् भषत श्वरवसमशब्दं कुर्वतः पिशुनोक्ति वा कुर्वतो रेषो हिंसकान् भूयोऽपि रोषिष्यते हनिष्यते । कमलाया लक्ष्म्या कोष्णस्तनं जोषते सेवमानाय ॥—सुरकाषिखाषिणमिति । **६८५ कष ६८६ खष ६८७ शिष ६८८ जष ६८९ झष ६९० शष ६९१ वष ६९२ मष ६९३ रुष ६९४ रिष** हिंसार्था । कषिखष्योर्णिनि । शिषेर्ण्वुल् । जषे शता । झषेर्घञर्थे कः । शषेर्णिनि । वषेर्ल्युट् । मषे शता । रुषेर्लृटि शता । रिषे 'अन्येभ्योऽपि दृश्यते' इति विच् । भषत । **६९५ भष** भर्त्सने । तच्चेह श्वरव । पिशुनोक्तौ च द्रुमे । शता । उष्णेति । **६९६ उष** दाहे । 'इण्सिञ्जिदीडुष्यविभ्यो नक्' इति नक् । जेषते । **६९७ जिषु ६९८ विषु ६९९ मिषु** सेवने । जिषे शता ॥

> वेषैर्मेष्यतमैः प्रपोषदशुभप्रश्रेषिभिः श्लेषति
>
> प्रोष्यान्प्लुष्टजनान्कृपामृतपृषद्वर्षी भवान्दानवान् ।
>
> सामर्षं परघर्षिणोऽपि हृषितास्त्वां नोपयान्त्याहवे
>
> तोसह्रासविहीनशङ्खजनितह्लासाद्रसद्दिक्तटम् ॥ ८८ ॥

भवान् वेषैर्मत्स्यादिरूपैर्दानवान् श्लेषति भस्मीकरोति । कीदृशो भवान् । कृपारूपस्यामृतस्य पृषत बिन्दुं वर्षितुं शील यस्य स. । कीदृशैर्वेषै । मेष्यतमैः सर्वैरुपास्यतमैः । प्रपोषन्तं वर्धमानमशुभ प्रश्रेषितु दग्धु शील येषा तै. । कीदृशान् दानवान् । प्रोष्यान् भस्मीकर्तुं योग्यान् । प्लुष्टा दग्धा जना यैस्तान् । सामर्षं सक्रोधं यथा तथा परान् घर्षितुमभिभवितु शील येषा तेऽपि हृषिता प्रतिहता आहवे त्वा नो उपयान्ति । कीदृश त्वाम् । तोसस्य शब्दस्य ह्रासेनाल्पतया विहीनो य. शङ्खस्तेन जनितात् ह्लासात् शब्दाद्धेतो रसन्त. शब्दायमाना दिक्तटा यस्य तम् ॥—वेषैरिति । विषेर्घञ् । मिषेर्ण्यत् । प्रपोषदिति । **७०० पुष** पुष्टौ । शता प्रश्रेषिभि । **७०१ श्रिषु ७०२ श्लिषु ७०३ प्रुषु ७०४ प्लुषु** दाहे । श्रिषेर्णिनिः श्लिषे लट् । प्रुषेर्ण्यत् । प्लुषे कर्मणि क्त । पृषदिति । **७०५ पृषु ७०६ वृषु ७०७ मृषु** सेचने । आद्यौ हिंसाक्लेशयोश्च । मृषु सहने च । मृषु हिंसाक्लेशदैन्येष्वित्येके । पृषे. 'वर्तमाने पृषद्बृहत्' इत्यतो निपातित. । वृषेर्णिनि. मृषेर्घञ् । परघर्षिण । **७०८ घृषु** संघर्षे । णिनिः । हृषित. । **७०९ हृषु** अलीके । तुष्टौ च द्रुमे । कर्तरि क्त. । 'हृषेर्लोमसु' इतीड्विकल्प । तोसह्रासेति । **७१० तुस ७११ ह्रस ७१२ ह्लस ७१३ रस** शब्दे । ह्रसिरल्पीभावेऽपि । तुसिह्रस्योर्घञ् । ह्लसेरपि घञ् । रसे. शता ॥

इत्यादिवादिनमसौ लसितस्मितस्तं
सत्वार्य घर्मपयसस्तुषेनोक्ष्य ।
जीमूतवर्षिरवमर्शिरवापहृद्यं
येनैव चानुपिसिषो निकाय्य पिपेस ॥ ८९ ॥

अथ इत्यादिवादिनं तं लसितस्मितः सन् सद्यो अर्के स्तुत्येति संवार्य येनैव च अनुपिसिषोऽनुगत्य सन् निकाय्य पिपेस प्राप्तवान् । अयोऽसौ । घर्मपयवसराणां घर्ममार्गनायकानां दुर्मेनानाम्नुम उद्वीक्षितः । निकाय्य निलयम् । जीमूतवर्षिं मेघान् वर्षितुं शील यस्य तादृशो रवो यस्य तेन आमर्शनाथेन हृद्यम् ॥—लसितेति । ७१४ लस श्लेषणक्रीडनयोः । लोमायां प्रसितः । कर्तरि क्त । घस्मरेति । ७१५ घस्लृ अ दने । 'सृघस्यदः क्मरच्' इति क्मरच् । वमः । ७१६ ऊर्स ७१७ वर्ष ७१८ हृष परिभाषणहिंसाच्छन्दनेषु । 'वर्से' क्विपि रात्सस्य' इति संयोगान्तलोपः । 'अत्व सन्तस्य' इति दीर्घस्तु चानुत्वात । जीमूतवर्षि । वर्षः क्विप् । आमर्शर' । अनुपिसिषः । ७१९ पिस ७२० पेसृ गतौ । पिसृ पेसृ इत्येके । पिसेः कर्मणि क्तः । पेसेर्लिट् ॥

नृपापिशङ्गवपिपेसरूमाममित्र
मक्रूरमागतमवेक्ष्य हसन्स नन्द ।
संभाव्य साधु सम्मुखो निशि पर्यपृच्छ-
न्मेघोद्धुतारिमशकस्य नृपस्य वृत्तम् ॥ ९० ॥

स नन्द आगमिममक्रूरमागतमवेक्ष्य साधु संभाव्य हसन् सम्मुखो निशि नृपस्य वृत्तं पर्यपृच्छत् । अक्रूरमक्रूरम् । नृपाणां पिशङ्गया रम्या पेशलं मनोहरम् । मेघोद्धुतस्य नृपस्य । मेघेन कोपेन क्रम्पेन धोद्धुतास्तम्भ्या आरिस्मा मशका येन तस्य ॥—पिशङ्गेति । 'पचेरङ्च् पशिभिः' मिदादिभ्य किद्' इत्यत्र 'कुषिपिशिपिपिभ्यः किद्' इति भोजोक्तेः पिशेरङ्च् पेशलमिति । [औणादिके कलप्रत्यये बाहुलकाद्गुण ।] हसमिति । ७२१ हसे हसने । धाता । निशीति । ७२२ णिश समाधौ । अधिकरणे संपदादि क्विप् । मेघेति । ७२३ मिध ७२४ मेधृ वधे रोषकृते च । कम्पश्लेषयोरिति इ मोऽप्या रोषकृतं रोष एव । मिधोपम् । मशकस्य मशोः कुत्सितस्मिसंज्ञयोः इति कुन् ॥

१ अत्र ऊर्स वर्षे एषां धकारोपान्त्येषु पाठ उचितः । 'नरिहोष्मान्त्येषु' इति प्रौढ मनोरमा ॥ नरिहेति । केचित्तु—आद्यो दन्त्योष्मान्त्य । द्वावन्त्यौ दन्त्याल(ष्ट्य)ौ—इत्याहु'। मूल त्वाद्यस्यापि च न तृतीयान्त्यत्वमिति मते मोष्मम्' इति शब्दरत्नम् ॥ माधवोऽपि— वर्ष शब्दोस्तुपादौ पठिष्यमाणयोरिह पाठः स्या(दाव)र्थ इति दोषमेवैवमुत्प्रेक्षरेषु । ऊष्मान्त्येषु पाठोऽन्यानुरोधादिति मैत्रेयः' इति च वेदान्तोष्मान्त्यत्वमभिप्रैति । 'वर्स' इति पाठे 'अत्वसन्तस्य' इति दीर्घप्राप्ता यथा, 'वर्स्व' इति पाठे 'रात्सस्य' इत्यस्लोप प्राप्तो वृथा इति वेद्या एव निराकुर्वन्तु ॥

सोऽप्यूचे शवतां गतस्य शशिवंशोत्थस्य भोजेशितु-
र्वृत्तं प्रस्तुतमत्र शस्त्रनिलये शस्तं च चापोत्सवम् ।
चाहेनामहितस्य चास्य निधनोद्योगं रहस्यूचिवा-
नन्तव्यं खलु रंहसेति च दृढामाज्ञां प्रभोरभ्यधात् ॥ ९१ ॥

सोऽपि भोजेशितुर्वृत्तमत्र शस्त्रनिलये चापोत्सवं प्रस्तुतं चोच उक्तवान् । कीदृशस्य कंसस्य । शवता गतस्य मृतप्रायस्य शशिवंशादुत्थितस्य जातस्यास्य निधनोद्योगं च रहस्यूचिवान् । चाहेन दम्भेन शाठ्येन चामहितस्यापूजितस्य निन्दितस्य रहसा गन्तव्यं खलु इति । प्रभोर्दृढामाज्ञामभ्यधात् चाभिहितवांश्च ॥—शवतामिति । ७२५ शव गतौ । अजन्तात्तल् । शशीति । ७२६ शश प्लुतगतौ । अजन्तान्मत्वर्थीय इनिः । शस्त्रेति । ७२७ शसु हिंसायाम् । 'सर्वधातुभ्य ष्ट्रन्' इत्यौणादिक ष्ट्रन् । शस्तम् । ७२८ शंसु स्तुतौ । हिंसायामित्येके । कर्मणि क्त । 'अनिदिताम्' इति नलोप. । चाहेन । ७२९ चह परिकल्कने । घञ् । अमहित । ७३० मह पूजायाम् । कर्मणि क्त । रहसि । ७३१ रह त्यागे । रंहसा । ७३२ रहि गतौ । द्वयोरसुन् । दृढाम् । ७३३ दृह ७३४ दृहि ७३५ बृह ७३६ बृहि वृद्धौ । बृहिर् इत्येके । बृहि शब्दे च । स च गजशब्द । दृहे 'दृढ. स्थूलबलयो.' इति निपातित. क्त ॥

तच्छ्रुत्वा परिदृंहितादरमसौ नन्दो वृहद्भोजनै-
र्यानैरप्युपबृंहितो विहितवान्प्रातः प्रयातुं मनः ।
गोविन्दस्तुहिनांशुरम्यवदनः कंसं जगद्दोहिनं
प्रोहिष्यञ्जगदर्हणीयमहिमा मोदेन निन्ये निशाम् ॥ ९२ ॥

असौ नन्द परिदृंहितादर परिवृद्ध आदरो यत्र तथा तच्छ्रुत्वा वृहद्भोजनैर्यानैरप्युपबृंहित. पूर्ण. सन् प्रात. प्रयातु मनो विहितवान् । गोविन्दो जगद् दोहितुं मर्दयितु शीलं यस्य तादृशं कस प्रोहिष्यन्नधिकमर्दयिष्यन् निशा मोदेन निन्ये नीतवान् । जगतामर्हणीयो महिमा यस्य तादृशो गोविन्द ॥—परिदृंहितेति दृंहे । वृंहे कर्तरि क्त. । वृहदिति । वृहे. 'वर्तमाने पृषद्बृहद्' इति वृहेरतिर्निपातित । उपबृंहित इति । वृंहेः कर्तरि क्त । तुहिनेति । ७३७ तुहिर् ७३८ दुहिर् ७३९ उहिर् अर्दने । 'वेपितुह्यो.' इति तुहेरिनच् । जगद्दोहिनमिति । दुहिरो णिनि । प्रोहिष्यन्निति । उहिरो लृटः शता । अर्हणीयेति । ७४० अर्ह पूजायाम् । योग्यत्वेऽपि अनीयर् । घुषादय उदात्तेत शिषिवर्जमुदात्ता ॥

इति सव्याख्याने धातुकाव्ये प्रथम सर्ग. ।

द्वितीयः सर्गः ।

एवमहरस्य प्रथमप्रहरस्य पूर्वदिनवृत्तान्तमुक्त्वा द्वितीयदिनवृत्तान्तं वक्तुमारभते—

प्रद्योतनस्योदयमाप्य गोपाः श्वेताम्बुकोन्मेदुरचारुवेषाः ।
अक्ष्विण्णघोटकलुठ्यमानमार्गा जवेनाक्षुटिता निरीयुः ॥ १ ॥

गोपाः प्रद्योतनस्योदयमाप्य जवेनाक्षुटिता निरीयुः । प्रद्योतनः सूर्यः । उदयमाप्य लब्ध्वा इत्युदयमात्रस्य कामस्येनोक्त्या तेषां प्रस्थाने कौतुकातिशय उक्तः । अक्षुटिता अप्रतिहताः । कीदृशा इत्यत्राह—श्वेताम्बुकेनोन्मेदुराः स्निग्धः पोषमसौ चारुर्वेषो येषां ते । अक्ष्विण्णा अमृदुला अगता रुक् शोभा प्रीतिर्वा येषां तैर्घोटकैरश्वैर्लुठ्यमानमार्गाः ॥—
प्रद्योतनस्येति । ७४१ द्युत दीप्तौ । ल्युपर्यन्ता उदात्ता अनुदात्तेतः । अनादिल्युट् । श्वेतेति । ७४२ श्विता वर्णे । पचाद्यच् । उन्मेदुरेति । ७४३ ञिमिदा स्नेहने । मद्भासमिदो घुरच् । अक्ष्विण्णेति । ७४४ ञिक्ष्विदा स्नेहनमोचनयोः । मोहनयोरित्येके । क्ष्विदेः कर्तरि क्तः । रुचिरेति । ७४५ रुच दीप्तावभिप्रीतौ च । भावे सम्पदादि क्विप् । घोटकेति । ७४६ घुट परिवर्तने । ण्वुल् । लुठ्यमानेति । ७४७ रुट ७४८ लुट ७४९ लुठ प्रतिघाते । लठ्येके । रुटेः कर्मणि शानच् । क्षुटेः कर्तरि क्तः ॥

कृष्णमिहमप्यहमहमिकया सहैव प्रस्थानमाह—

कृष्णोऽपि धाम्नोद्धुठितारिशोभो मारस्य मारक्षुभितो महौजाः ।
अनभ्रसंक्षोभकजीवसंघाय पापध्वदयं प्रतस्थे ॥ २ ॥

अयं कृष्णोऽपि मारेण क्षुभिताखिलाः महौजा अनभ्रस्यनभ्राच्यमहिंसानां संक्षोभकस्य निहन्तुः कंसस्य जीवसंघाय प्राणे निमित्ते सप्तमी प्रतस्थे जगाम । पापध्वत् पापनाशकः । धाम्नोद्धुठिता प्रतिहताऽरिशोभा यस्मात् सः । उद्धुठितेति ॥—लुठेः कर्मणि क्तः । शोभेति । ७५० शुभ दीप्तौ । भिदादित्वादङ् । 'नास्ति तु पुंस्त्वं प्राविकम्' इति वामनस्यापि शोभनम् । क्षुभितेति । ७५१ क्षुभ संचलने । तत्र पूर्वप्रकृतिविपर्यासो भवतं वा । भावेऽपि कर्तरि क्तः । अन्यत्र कर्मणि । अनभ्रसंक्षोभकेति । ७५२ णभ ७५३ तुभ हिंसायाम् । नभेः 'पोरदुपधात्' इति यत् । क्षुभेर्ण्वुल् । संघायेति । ७५४ स्रंसु ७५५ ध्वंसु ७५६ भ्रंसु अवस्रंसने । ध्वंसु इत्येके । ध्वंसु गतौ च । अयं माधवे प्रसिद्धः । संघेर्घञ् । पापध्वदिति । ध्वंसेः क्विपि सौ वसुस्रंसुध्वंसु— इति दः ॥

अभ्रस्रविस्रम्भयुजा बलेन समं प्रभुर्गो भुवनाभिवन्द्ये ।
अघार्थनैर्गोपकुलैः सहासौ ययौ कृपासम्पदुदग्रमोदे ॥ ३ ॥

असौ गोपकुलैः सह ययौ । अभ्रस्रविस्रम्भयुजा बलेन समं भुवनाभिवन्द्ये प्रवृत्त । अभ्रस्तं अतिशयितं एवं श्रीकृष्णे विस्रम्भं विश्वासं युनक्ति सेवते इति तथा तेन बलेन ।

१ 'पुंभूम्नि असवः' इति मेदिनीतो जीवनार्थकप्राणशब्दस्य बहुवचनान्तस्यैव प्रा-णाम्' इत्युचितम्. २ 'स्नातवितम्' इत्युचितं प्रतिभाति

कीदृशैर्गोपकुलै॰ । अशर्धनैः कुत्सितशब्दमकुर्वाणैः । कृपास्यन्देन कृपामृतप्रवाहेण सम्यक्क्लृप्तो मोदो येषा तै ॥—अभ्रस्तेति । भ्रंसे कर्तरि क्त । विस्रम्भेति । ७५७ स्रम्भु विश्वासे । घञ् । प्रवृत्त इति । ७५८ वृतु वर्तने । कर्तरि क्त । अभिवृद्धौ । ७५९ वृधु वृद्धौ । क्तिन् । अशर्धनै । ७६० शृधु शब्दकुत्सायाम् । युच् । स्यन्देति । ७६१ स्यन्दू प्रस्रवणे । घञ् । सुक्लृप्तेति । ७६२ कृपू सामर्थ्ये । सामर्थ्यं शक्तिर्योग्यता वा । अन्तर्गतण्यर्थात् कर्मणि क्त । 'कृपो रो ल॰' इति कुत्वम् । द्युतादय उदात्ता अनुदात्तेतः । वृत् । द्युतादयो वृत्ता इत्यर्थ । वृदिति वृतेर्भूते क्विप् ॥

अतिप्रियस्य भगवत प्रस्थाने गोपीना वृत्तमाह—

गोपीघटाः प्रव्यथितास्तदानीं पृथूपतापप्रसमानचिन्ताः ।
मृदुस्वभावाः स्खदिताः स्मरास्त्रैः प्रक्षञ्जिते प्राणसमे विषेदुः ॥ ४ ॥

गोपीना घटा समूहास्तदानीं प्राणसमे प्रियतमे श्रीकृष्णे प्रक्षञ्जिते गते विषेदु । कीदृश्य । प्रव्यथिता भीता, दुःखिता वा । पृथुनोपतापेन पीडया प्रसमाना वर्धमाना चिन्ता यासा ता अतीक्ष्णस्वभावा॰ । स्मरास्त्रै स्खदिता विदारिताः ॥—घटा इति । ७६३ घट चेष्टायाम् । क्वचित्संगमादौ । एतदादयः फणान्ता 'घटादयो मित' इति मित॰ । आदितस्त्वरान्ताना तु 'घटादय षित॰' इति षित्वम्, अनुदात्तेत्त्वं च । घटे षित्त्वात् । 'षिद्भिदादिभ्य॰' इति सगच्छन्तेऽत्र समूहिन इत्यधिकरणेऽङ् । प्रव्यथितेति । ७६४ व्यथ भयचलनयो । दुःखचलनयोरित्येके । कर्तरि क्त । पृथु इति । ७६५ प्रथ प्रख्याने । विस्तारेऽप्यस्ति । 'प्रथिम्रदिभ्रस्जा सम्प्रसारणं सलोपश्च, इत्युप्रत्यय । प्रसमानेति । ७६६ प्रस विस्तारे । शानच् । मृदु इति । ७६७ म्रद मर्दने । म्रदे प्राग्वदुप्रत्यय । स्खदिता । ७६८ स्खद स्खदने । विदारणं तत् । ण्यन्तात् कर्मणि क्त । मित्त्वाद्ध्रस्व । प्रक्षञ्जितेति । ७६९ क्षजि गतिदानयो॰ । क्षज इत्येके । क्षञ्जे कर्तरि क्त ॥

दक्षापरेणात्तकृपेण तासामकान्दि चेतः कदनैः स्मरेण ।
शरीरमक्रान्दि वचोऽपि वेगादक्लान्दि चक्रे मरणत्वरापि ॥ ५ ॥

स्मरेण तासा चेत कदनैर्विक्लवीकरणै । पीडाभिरिति यावत् । अकान्दि विक्लवीकृतम् । शरीरमक्रान्दि । वचोऽप्यक्लान्दि । उभयत्रापि पूर्ववदर्थ । मरणत्वरापि चक्रे । कीदृशेन । दक्षाया हिंसाया परेण त्यक्तकृपेण ॥—दक्षेति । ७७० दक्ष गतिहिंसनयो । 'घटादिषु त्विहापूर्वपठिता॰ सर्वदा मित । वहि स्थस्येह पाठे तु मित्त्वमुक्तेऽर्थ एव हि ॥' इत्युक्तेर्न्द्व्यर्थतया प्राक्पठितस्य दक्षेरनयोरर्थयोर्मित्त्वम् । षित्त्वादङ् । कृपेति । ७७१ क्रप कृपाया गतौ च । 'क्रपे सम्प्रसारणं च' इति भिदादिपाठात् सम्प्रसारणमङ् च । अकान्दि । अक्रान्दि । अक्लान्दि । ७७२ कदि ७७३ क्रदि ७७४ क्लदि वैक्लव्ये । वैकल्य इत्येके । त्रयोऽप्यनिदित इत्यन्ये । इदिता कन्दादीनां णिजन्तात् कर्मणि चिणि

['चिण्णमुले दीर्घोऽन्यतरस्याम्' इति दीर्घः ।] कदने । मनिश्रितः कर्वेर्लुट् । स्वरेति । ७७५ भित्त्वरा संभ्रमे । भित्त्वादत् ॥

गोपीनां घनोत्कण्ठ्यावृत्तिं प्रपञ्चयति—

ता सञ्ज्वरन्तीर्गलदश्रुधारा विमोहयंस्ता हिडयन्वियोगः ।

मिथो निजार्तिं मटयांचकार हरेश्च चेष्टा मटयांचकार ॥ ६ ॥

वियोगस्ता विमोहयंस्ता हिडयन् वधां कुर्वन् मिथो निजार्तिं मटयांचकार । हरे श्चेष्टाश्च मटयांचकार । उभयत्र मापयांचकारेत्यर्थः ॥—संज्वरन्तीः पीड्यमानाः गलद श्रुधाराः । संज्वरन्तीरिति । ७७६ ज्वर रोगे । कृदन्तात् उगितः उगितश्च । ज्वरे शतरि ङीप् उगितश्चेति । ७७७ गड सेचने । तत्र पचादौ पतनमात्रम् । गडे घञ् । हिडयन् । ७७८ हेड वेष्टने । घौ मित्त्वाद्ध्रस्वः । एव हेड् । घटा । मटयांचकार । मटयांचकार इति । ७७९ मट ७८० मट परिमाणे । मेट (?) इत्येके । माप योर्णौ लिट् ॥

वियोगवह्निं नटयन्नवाप्यपूर्तिं च न प्रथकयन्नावोऽसौ ।

कृष्णः पुरस्त्रीश्चकयेद्दिवानी नर्माणि चोक्त्वा कक्षयेद्रमाम् ॥ ७ ॥

नोऽस्माकमन्तर्मनसि वियोगवह्निं मटयंश्चकयन् दीपयन्, धृतिं प्रथकयन् प्रति हतां कुर्वन् गतोऽसौ कृष्ण इदानीं पुरस्त्रीश्चकयेत् तर्पयेत् नर्माण्युक्त्वा कक्षयेत् हासयेत् । इयो संभावने लिङ् । मतेति केचित् । इति वयं रयामः शङ्कामहे ॥—मटयन्निति । ७८१ घट वृत्तौ । पूर्वं मठ्यापारेऽयं मातृरूपः । अत्र तु मर्दनव्यापारवचनाभिमं वृत्तिः । तत्र मित्त्वम् । घट गतावित्येके । मतान्तिमत्त्वे । प्रथकयन् । ७८२ प्रक प्रतिघाते । इयोर्णौ शता । चकयेत् । ७८३ चक तृप्तौ । कक्षयेत् । ७८४ कक्ष हसने । इयो लिङ् । रयामः । ७८५ रगे शङ्कायाम् । लट् ॥

श्रीकृष्णविरहं च भावयितुमशक्ता काचिदाह—

क्षम इदन्ते हगये कथ वा रागं कथं नु ह्रगयामि तापम् ।

असग्यमात्मा स्थगये कथं वा कगामि किंवा हरयेऽकिंचाय ॥ ८ ॥

अहं इदन्ते क्षमं क्षयं रागं कथं वा हगये चलापयामि । तापं च कथं नु ह्रगयामि छा दयामि । असग्यं छादयितुमशक्यमात्मानमुत्कर्षं कथं वा स्थगये च्छादयामि । रागतापयो रन्तःस्थत्वेनाऽस्पष्टत्वेऽपि तयोरुपाख्योऽयमो मुखार एवेति भावः । अकिंचाय कुत्सितं मताय त्यागेन प्रस्थिताय हरये हरिं मार्गुं किं वा कगामि करोमि । न किंचिदपि कर्तुं शक्नोमि सर्वैः ॥—क्षममिति । ७८६ लगे संगे । क्षुब्धस्वान्तध्वान्त— इत्यादिना ध्वान्तो निपातितः । हगये । ह्रगयामि । ७८७ हगे ७८८ ह्रगे ७८९ षगे ७९० स्थगे संवरणे । तथात्र तिरोधानमेव । स्थगेर्ण्यन्तस्य तिरोधापनार्थदर्शनात् । मापयोर्णौ लट् । असग्यम् । षगेर्णौ ष्यङ् । स्थगये स्थगेर्णौ लट् । कगामि । ७९१ कगे नोच्यते ।

क्रियासामान्यार्थत्वादनेकार्थत्वाच्च 'अस्यायमर्थः' इति नोच्यते । नोच्यत इत्यवचनमर्थ इत्यन्ये । अस्माल्लट् । अकिताय । ७९२ अक ७९३ अग कुटिलायां गतौ । अके कर्तरि क्तः ॥

पीडातिशयादक्रूरं शपन्ति—

अगन्मनीषः कणयन्मुकुन्दमस्मान्वियोगं रणयन्स दूतः ।

चणन्विपादं विशणन्विचिन्तां श्रणन्विमोहं श्रथितोऽस्तु सद्य. ॥ ९ ॥

मुकुन्दं कणयन् गमयन् । हेतौ शता । तस्माद्धेतो । अस्मान् वियोगं रणयन् प्रापयन् । तत एव विपादं चणन्, विचिन्ता विशणन्, विमोहं श्रणन् । त्रिपु प्रयच्छन्नित्यर्थः । अस्तम्यमित्यर्थात् । स दूत सद्य श्रथितो हिंसितोऽस्तु । कीदृशः । अगन्ती कुटिलीभवन्ती मनीपा यस्य स ॥—अगदिति । अगे शता । कणयन् रणयन्निति । ७९४ कण ७९५ रण गतौ । द्वयोर्णौ शता । चणन् विशणन् श्रणन्निति । ७९६ चण ७९७ शण ७९८ श्रण दाने च । एपां शता । श्रथित । ७९९ श्रथ ८०० श्लथ ८०१ क्रथ ८०२ क्लथ हिंसार्थाः । श्रथेः कर्मणि क्तः ॥

सर्वरक्षिणो भगवत स्वरक्षादोपमाशङ्क्य परिहरन्ति—

श्लथ्यात्मना क्राथयताच्युतेन किं नाङ्गजो नः क्लथयन्नचानि ।

वनाम किं प्रज्वलितो हरेण सोऽद्यापि यद्विह्वलयत्यनङ्गः ॥ १० ॥

श्लथ्यात्मना हिंस्यस्वरूपान् क्राथयता । 'जासिनिप्रहण—' इति कर्मणि पष्ठी । अच्युतेन नोऽस्मान् क्लथयन् हिंसन् अङ्गज किं न अचानि कस्मान्न हिंसित । हरेण प्रज्वलित सोऽनङ्गोऽद्यापि विह्वलयति यत् यस्मात् तस्मात् किं वनाम करवाम । न किंचित् ॥—श्लथेर्ण्यत् । क्राथेर्णिजन्ताच्छता । 'जासिनिप्रहणनाटक्राथ—' इति निपातनाद्दीर्घ । क्लथेर्णौ शता । श्लथादीनां णिजन्तानामपि हिंसामात्रमर्थ । जास्यादिसूत्रे हिंसायामित्युक्ते । 'हन्त्यर्थाश्च' इति चुरादिपाठाद्वा । अचानि । चन च । हिंसार्थ इति शेप । अस्माण्णौ चिण् । वनाम । ८०३ वनु च नोच्यते । कणिवदयमपि क्रियासामान्याद्यर्थ इत्यर्थ । अस्माल्लोट् । प्रज्वलित । ८०४ ज्वल दीप्तौ । णौ कर्मणि क्तः । विह्वलयति । ८०५ ह्वल ८०६ ह्मल चलने । ह्वलेर्णौ लट् ॥

भगवतो वाल्यकृत दुर्ललितत्वमप्यतिदुर्विस्सरमित्याह—

प्र(अ)ह्मल्यचित्ता स्मरयत्यसौ मां नन्दात्मजः संदरकः खलानाम् ।

अनारि येन श्रपितं पयोऽपि वालैर्मुहुः संज्ञपितासुरेण ॥ ११ ॥

असौ नन्दात्मजो मां स्मरयति सोत्कण्ठं ध्यापयति । खलानां सदरको भीषयिता ।

१. अत्र पुस्तकद्वयेऽपि सर्वत्र 'कृथ्यात्मना' इति पाठः. श्रथ-श्लथेत्यत्रापि क्रथेति पाठः.

प्र(भ)सभं चलयितुमशक्यं चित्तं यस्यास्ताम्। येन क्षपितं पाक पयोऽपि चालैः प्रयोज्यै
र्दुर्भिरमारि नाशितम्। मुहुरिति अन्वक्षिप्तुमयत्नात्मेति। मुहुः संक्षपिता मारिता
असुरा येन येन॥—प्र(भ)सभेति। शक्यौ ण्यत्। स्मरयति। ८०७ स्मृ आध्याने।
सोत्कण्ठस्मरणे तत्। णौ घञ्। संवरकः। ८०८ वृ भये। णौ ण्वुल्। अमारि। ८०९
मृ नये। णौ चिण्। क्षपितम्। ८१० क्षा पाके। पाके णिजिति। पायविमालोर
क्षिपर्ये मिलय या कर्मणि क्तः। संक्षपितेति। मार ।तोपमनिधानमनेषु ८११ क्षा। निधा
मत्र प्रदर्शना। निधालेभिस्पीके। मारणार्थे कर्मणि क्त॥

तापयानन्यामन्यतोपायं संभावयन्ति—

> तमेव किं विक्षपयेम मार येनाच्युतं प्रक्षपयेम चापान्।
>
> करे सरोजं चलयन्नपास्य स किं मुरारिश्छदयेत्पुनर्नः॥ १२॥

वयं तं मारमेव विक्षपयेम तोषयेम। किम्। येन तोषमेवाप्यच्युतं प्रक्षपयेत् प्रदर्श
येत्। चापान् न प्रक्षपयेत् निपातयेत्। स मुरारिर्लीलया करे सरोजं चलयन् नः छद
येत् किं प्राणन वा कुर्यात्। अपास्य। मायावन्यकार्यं अन्यत्र हर्तुं नेतुं सविचिन्त्य
नेतुं निरसितुं च वा न शक्यात्॥—विक्षपयेमेति। तोषये णिचि लिङ्। प्रक्षपयेदिति।
निधानननिधानयोः। चलयन्निति। कम्पने ८१२ चलिः। णौ घटा। अपास्य।
कम्पनादन्यत्र मित्त्वाभावे चित्तत्वाप्यत्। अन्यथाकरणं हरणं क्षेपो वा तस्यावा।
छदयेत्। ८१३ छदिर् ऊर्जने। बलन प्राणन वा तत्। छदेर्णौ लिङ्॥

भगवतो दशनमेव प्रार्थयन्ते—

> यद्दर्शने को लडयेन जिह्वां भक्ष्यांश्च सुखान्मयूरयल्यं च।
>
> टङ्येव येषु स्तनयन्कषां या स नन्दसूनुः स्तनयन्कलापम्॥ १३॥

यद्दर्शने को जिह्वां न लडयेत् क्षोभयेत्। यो भक्ष्यान् सुखार्थं मदयति असर्वं
हृष्यति दीनयति च। स नन्दसूनुर्येषु भ्रमयन् ध्मापयन् कलाप स्तनयन् अनर्दलीकुर्वन्
कश्च तासामिर्दयेत॥—लडयेदिति। जिह्वोन्मथने ८१४ लडिः। तन्मथन क्षोभणम्।
तच जिह्वायाः। जिह्वायाः क्षोभणं वा। जिह्वायाः क्षोभणार्थे णिचि लिङ्। मदयति।
८१ मदी हर्षग्लेपनयोः। ग्लेपन शून्यम्। घट्। स्तनयन्। ८१६ स्तन शब्दे। णौ
घटा। स्तनयन्। ८१७ स्तम अवतंसने च। स्वाष्मद। णौ घटा॥

दशनप्रकार एव प्रार्थ्यते—

> दल दल धैर्यभर कटाक्षान्वल चल मत्स्खलयन्मनो न।
>
> त्रप त्रप नर्मगिरा विपाय क्षप क्षप किं जनयेस्स मोदम्॥ १४॥

मनः मस्यक्षमयन्नमन् स भीरुणा कटाक्षान् चल चलं पुनः पुन संचारयन् धैर्यस्य
भरमविधर्मं दल दल पुन पुनर्विदारयन् नर्मगिरा त्रपं त्रपं पुनः पुनर्लज्जयन् विपार्य

[illegible] [illegible] [illegible] ॥— [illegible] 'कलि-
चलि सकलि-प्रपि हपयस्य' इति [illegible] [illegible] ।
[illegible] इति [illegible] । [illegible] इति [illegible] ।
[illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] । 'अनो नृप् [illegible]
ऽमन्नाथ' इति [illegible] ॥

[illegible] —

वाग्मिर्विशङ्का [illegible] मार्ग परि[illegible] [illegible] ।

[illegible] [illegible] गृहं [illegible] न [illegible] नः ॥ १५ ॥

[illegible] । [illegible] । [illegible]
[illegible]
[illegible] ॥— [illegible] । [illegible] ।
'[illegible]' [illegible] । [illegible] । [illegible] । '[illegible]
[illegible]' इति पाठे [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] '[illegible] —' इति
[illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] । '[illegible]
[illegible]' इति [illegible] ॥

[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] ।

अक्षान्वि[illegible] [illegible] [illegible] पुनो नः ॥ १६ ॥

[illegible] [illegible] [illegible]
[illegible], [illegible] च । [illegible] । [illegible]
[illegible] । [illegible] [illegible] ॥—
[illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible]
[illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] ।
[illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] । '[illegible] वनु व-
मां च' इति [illegible] ॥

भगवतो [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]
मनो [illegible] —

यः स्नाप्यमानः स्नपयंस्तथाम्भान्हृत्स्थं च वान्यं वनयञ्चरंस्त ।

अवामयत्संयमिताम्बुजा यो चक्रेण तं कामयते मनो नः ॥ १७ ॥

योऽस्माभि स्नाप्यमानः सिच्यमानोऽस्मान् स्नपयन् प्रतिषिञ्चन् [illegible] पान्यम-
स्माभि. कारयितव्यं बहु कर्म वनयन् कारयांश्चरन् [illegible] । यो यमिताम्बुजा ए-
[illegible] चक्रेण अवामयत् छर्दयामास तं नो मनः कामयते ॥—स्नाप्यमानः स्नपयन्निति ।
स्नायातोर्णौ शानच्छता च । वान्यं वनयन्निति । वनेर्ण्यच्छता च । अवामयत् वमितेति ।

शमेर्णौ लङ् । कर्मणि तप । कामयते इति । 'न कम्यमिचमाम्' इत्यमित्त्वे मिति ह्रस्वः ॥

दर्शनमेव प्रार्थयमाना विरमन्ति—

शमामयन्त्य क्षिपतस्तृण गाः प्रणामयन्त्य क निशामयेयम् ।

निशम्यया मञ्जुगिरा कदा नः स यामयेद्या यमनादिकार्ये ॥ १८ ॥

त क काले देशे वा निशामयेय पश्येयम् । कीदृशं तम् । क्षिपत आमयन्तं पीडय न्तम् । गास्तृणं प्रणामयन्तमास्वादयन्तम् । स निशम्यया भाम्यया मञ्जुगिरा कदा नो यम नादिकार्ये परिवेषणादिकर्मणि यामयेत् व्यापारयेत् ॥—आमयन्तमिति । अमेर्णिचि शतरि मित्त्वाभावे दीर्घः । प्रणामयन्तमिति । णमेः प्राग्वत् । निशामयेयमिति । ८१८ 'शमो दर्शने' इत्यमित्त्वे णौ लिङ् । निशम्यया । अदर्शनार्थत्वेन मित्त्वे मिति ह्रस्वः । यामयेत् । ८१९ 'यमोऽपरिवेषणे' इत्यमित्त्वे णौ लिङ् । व्यापारणार्थः । यमनेति । परिवे षणार्थे णौ मित्त्वे ल्युट् ॥

तत्र गोपीविलापमुपसंहरति—

इत्याद्यवस्थाभिवमानसाला बाला परिस्तादिवधैर्यबन्धा ।

दुधानपस्नावृषिषु प्रयाते कृष्णे विलेपु फणिता विमोहम् ॥ १९ ॥

कृष्णे दुधानपस्नावषिर्तु विहारविषु प्रयाते सति । ता बाला विमोह फणिता प्राप्ता इत्यादि विलेपुः । कीदृश्यः । अवस्थाभिर्विहारिर्त मानसं यासां ताः । परिस्ता सितो नाशितो धैर्यबन्धो यासां ताः ॥—अवस्थाभिरिति । ८२० 'स्खदिर् अवपरिभ्यां च' इति मित्त्वनिषेधाण्णिचि दीर्घे कर्मणि क्तः । परिस्खादितेति तद्वत् । अपस्खादयि तुमिति । अपाच्च परिभ्यां चेत्येके इत्यपात् परस्य स्खदेरमित्त्वे णिचि तुमुन् । फणिता इति । ८२१ फण गतौ । कर्तरि क्तः । इट् गत्यर्थेति । अत एव उदात्ता उदात्तेत् ॥

प्रस्थितस्य भगवतः श्रीकृष्णस्यावस्थामाह—

कृष्णोऽपि रेजे पथि गोपबालैर्भ्राजिष्णुभिर्भ्राशितपार्श्वदेशः ।

विभ्राजितेऽक्रूररथे सरामः समस्यमोदस्तनमाजि विष्टम् ॥ २० ॥

कृष्णोऽप्यक्रूररथे सराममधिष्ठन् पथि रेजे । भ्राजिष्णुभिः शोभमानैर्गोपबालैर्भ्रा शितपार्श्वदेशः शोभितपार्श्वभागः । समस्यमोदस्य शब्दायमानमेघस्य स्तनमिव स्वनं भ जमानं यथा भवति यतस्मिन् रथे ॥—रेजे इति । ८२२ राजृ दीप्तौ । उदात्तः स्वरितेत् । अस्माल्लिटि 'फणां च सप्तानाम्' इत्येत्वाभ्यासलोपविकल्पः । ८२३ टुभ्राजृ ८२४ टुभ्राशृ ८२५ टुभ्लाशृ दीप्तौ । उदात्ता अनुदात्तेत । भ्राजेः भ्रंशकृप् भाविना ताच्छील्ये इष्णुच् । भ्राशितभ्राशितेति । इतो कर्तरि क्तः । समस्येति । ८२६ स्यमु ८२७ स्वन ८२८ ध्वन शब्दे । समानता उदात्ता अनुदात्तेत । स्यमे' पचा । स्वनेति स्वनहसोर्वा इत्यप् । स्वनान्ता' अत्र घटादयः ॥

गोपैर्ध्वनद्भिः समितैर्वृतोऽपि देवो न तस्ताम विचिन्त्य गोपीः ।
ज्वालेन तापेन चला जडाङ्गीरटालशोकद्वलितप्रतापाः ॥ २१ ॥

ध्वनद्भि शब्दायमानैः समितैरविक्लवीभवद्भिर्गोपैर्वृतोऽपि देवो गोपीर्विचिन्त्य न तस्ताम अविक्लवीबभूव पीडित एवासीत् । ज्वालेन दीप्तेन तापेन सतापेन चला कम्पिता । जडान्यसमर्थान्यङ्गानि यासा ताः । अटालेन पूर्णेन शोकेन द्वलिता विक्लीभूता प्रलापा यासा ताः ॥—ध्वनद्भिरिति । ध्वने. शता । समितै. । ८२९ षम ८३० ष्टम अवैक्लव्ये । समे कर्तरि क्त । तस्ताम । स्तमेर्लिट् । ज्वालेन । ८३१ ज्वल दीप्तौ । 'ज्वलितिकसन्तेभ्य' इति णः । चला. । ८३२ चल कम्पने । पचाद्यच् जडेति । ८३३ जल धान्ये । धान्यमतैक्ष्ण्यम् । अच् । लडयोरभेदाद् । अटालेति । ८३४ टल ८३५ द्वल वैकल्ये । टलेर्ण । द्वले कर्तरि क्त ॥

स्थलीर्हली सन्नलिनीश्च तीर्त्वा पलन्हरिश्चात्मवलप्रपोलः ।
कुलीरशालह्वलिताम्बुपूरह्मलत्पतङ्गां यमुनामवाप्तौ ॥ २२ ॥

पलन् हरिर्हली चोभौ स्थली सन्नलिनीश्च तीर्त्वा यमुनामवाप्तौ । पलन् गच्छन् । स्थलीरकृत्रिमदेशान् । अवाप्तौ प्राप्तौ । आत्मवलेन स्ववलेन प्रपोलो महान् कुलीराणा कर्कटकाना शालेन गमनेन ह्वलिते चलिते अम्बुपूरे जलपूरे ह्मलन्तो गच्छन्त पतङ्गाः पक्षिणो यस्या ता यमुनाम् ॥—स्थलीरिति । ८३६ ष्ठल स्थाने । अस्मादचि स्थलम् । स्थलशब्दात् 'जानपदकुण्डगोणस्थल–' इत्यादिना अकृत्रिमार्थे ङीपि स्थली । हलीति ८३७ हल विलेखने । कर्षणं तत् । अचि हल तस्मात् 'अत इनि' इतीनि । नलिनीरिति । ८३८ णल गन्धे । बन्धन इत्येके । अस्मात् 'बहुलमन्यत्रापि' इति कठिनवदिनचि नलिनम् । तस्मादिनौ ङीप् । पलन् । ८३९ पल गतौ । शता वलमिति । ८४० बल प्राणने धान्यावरोधने च । धान्यावरोधनं कुसूलादिव्यापार । अस्मादचि वलम् । प्रपोल इति । ८४१ पुल महत्त्वे । ज्वलादिण. । कुलीरेति । ८४२ कुल सस्त्याने बन्धुषु च । सतान इत्येके । सस्त्यानं सघात । अस्मात् सघाती भवतीति 'कुलेश्च मोज ।' इतीरक् । शालेति । ८४३ शल [ह्वल ह्मल] ८४४ हुल ८४५ पत्ल गतौ । शलेर्घञ् । ह्वलितेति । ह्वले कर्तरि क्त. । ह्मलदिति । ह्मले. शत पतङ्गेति । 'पतेरङ्गच् पक्षिणि' इत्यङ्गच् ॥

यमुना वर्णयति षड्भि.—

अह्मोलसरवा रविरश्मिजालेऽप्यविकथन्ती तटपाथिपाथाः ।
तापं मथन्ती कणिका वमन्ती भ्राम्यत्तरङ्गा क्षरति स्फुटं या ॥ २३ ॥

१. धातुपाठे तु 'घातने' इति पाठ . २ स्थलेति धातुपाठपाठ ३. 'ह्वलतेर्ह्मलतेश्च घटादिपठितस्येह पाठो णविकल्पार्थ . घटादिपाठस्त्वर्थविशेषे मित्वार्थ इति बोद्धव्यम्' इति माधवग्रन्थानुरोधेन ह्वलह्मलौ पठितौ इति बोध्यम्.

या भ्राम्यत्तरङ्गा स्फुटं क्षरति। भ्राम्यन्तश्चञ्चलास्तरङ्गा यस्यां सा क्षरति प्रवहति। अहोल-सत्त्वा अहोलम्भ्याहिंसघ्नि सत्त्वानि जलजन्तवो यस्यां सा रमिररश्मिजालेऽप्यमिश्चन्त्यप च्यमानानुष्मीभवन्तीत्यर्थः। तटपाथिपाथ तटं पथितुं पन्तु शीलं यस्य तादृशं पाथो यस्या सा। तापं मथन्ती क्षोभयन्ती घ्नन्ती। कमिता भिन्दन् मथन्ती चद्दिरन्ती॥—अहोलेति। हुल हिंसासंवरणयोरित्येके। अस्मात् । जमितलग्नी। ८४६ क्षये निष्पाके शतरि ङीप्। तटपाथि। ८४७ पथे गतौ। णिनि। अनुमपि। मथन्ती ८४८ मथे विलो-डने। शतरि ङीप्। घ्नन्ती। ८४९ जुषम् जहिरणे। भ्राम्यमिति। ८५० भ्रमु चलने। वा भ्राशम्लाश— इति श्यनि रूपम्। क्षरति। ८५१ क्षर संचलने। चलनं तद्। 'क्षर संचये' इति पैके। चमे च हुमे। समादय उदात्ता उदात्तेत॥

सेहे च रामाजनखेलन या कुचोऽसीवत्परिशङ्कतोया।
क्रोशैर्जना कोकगणान्मराळान्नोधन्ति यत्राम्बुरुहां विकासे॥२४॥

या रामाजनखेलनं सेहे च। खेलनं क्रीडा। अपवर्गीकारणमनुभूतवती। चेति समुच्चये। कुचोऽसीवत्परिशङ्कतोया। कुचोऽसिभिः स्तनसदृशैर्भिरिवापाश्येन सीदत् पीड्यमानं परिशङ्कि विघटनशीलं तोयं यस्यां सा इति संभावना शङ्कायां हेतुः। यथा यत्राम्बुरुहां पद्मानां विकासे क्रोशैः रोदनैः सत्वाकृतमलमेना मराळम् हंसान् कोक-गणान् कुटिलीभवत्पक्षान् नोधन्ति बाधन्ति॥—सेहे इति। ८५२ षह मर्षणे। उ दात्तोऽनुदात्तेत्। क्विप्। रामेति। ८५३ रमु क्रीडायाम्। अदित्वमस्यानार्षम्। अ नुदात्तोऽनुदात्तेत्। अस्माण्ण्ये टाप्। सीदविति। ८५४ षद्लृ विशरणगत्यवसादनेषु शतरि पाघ्राध्मा— इति सीदादेशः। परिशङ्क इति। ८५५ षद्लृ शातने। शीलार्थमातत्वत्। विशीर्णेतरामिलेके। गताभ्यामि। 'शामेदशितसदः' इति रूः। क्रोशैः। ८५६ क्रुश आह्वाने रोदने च। घम्। उदात्तोऽनुदात्ता उदात्तेतः। नोधेति। ८५७ कुच संपर्चनकौटिल्यप्रतिष्टम्भविलेखनेषु। अस्माण्णः। ८५८ बुध अवगमने। उद्बोधनाने अस्यापीविलयकर्मक- सकर्मकश्च। अस्मात्। अम्बुरुहामिति। ८५९ रुह बीजज न्मनि। अस्मात् क्विप्। विकास इति। ८६० कस गतौ। विपूर्वत्वात् स्फुटनमथवा। अस्माद् घम्॥ कुचादय उदात्ता उदात्तेतो रुहिवर्जम्॥

हिक्किर्मरुद्भिः सुरभ च्यवानैर्लीढेश्चकिर्मधु याचमाने।
रेटत्पटा या खलु चातकेभ्य चाथ जलं मोयति दाहुकुर्म्योम्॥२५॥

या खलु चातकेरपि चाथ प्रायमीर्णं यत्तं कणसम दात्युर्म्यौ मोयति पर्याप्नोति च यथा भवति। हिक्किभिः...कुर्वाणे सुर्यं यथा तथाप्यमाम स्वतस्त संचरन्निव। पञ्चमवत्सविरोधनम्। अवहिक्कयमाने मधु पुष्परसं याच मानैरिव च। एतद्वयं भ्रमरविशेषणम्। तादृशैर्मरुद्भिर्वीय रेटत्पटा शब्दायमानतीरा। अनेन यमुनायाः सर्वजन्तूनां पुष्करत्वमुपकारित्वं चोक्तम्॥—हिक्किरिति। ८६१

हिक्क अव्यक्ते शब्दे । शता । अञ्चमानै । अचद्भि । ८६२ अञ्चु गतौ याचने च । अचु इत्येके । अचु गतावित्यन्ये । अञ्चे शानच् । अचे शता । याचमानै । ८६३ डु याचृ याच्ञायाम् । डु याचृ इत्येके । शानच् । रेटदिति । ८६४ रेटृ परिभाषणे । याचने च द्रुमे । शता । चातकै । ८६५ चते ८६६ चदे याचने । चतेर्ण्वुल् । चायम् । चदेर्ण्यत् । प्रोथति । ८६७ प्रोथृ पर्याप्तौ । अयं शब्दार्थोऽपि । अपपूर्वस्तु मारणे हुङ्करणे वा । अस्माल्लट् ॥

यमुनाया अतिपुण्यत्वं शैत्यातिशयं चाह—

नित्यं प्रमोहामिदितोरुमेदैः प्रमेधिता सद्भिरनिद्यमानैः ।
या नेदितोर्वीपरिशर्धिवीचीविमृद्धवृक्षादिविवोध्यशैत्या ॥ २६ ॥

या सद्भिर्नित्यं प्रमेधिता सगता । प्रमोहेणामिदितोऽपीडित उरुमेदो मेघा येषा तैः सद्भिः । अनिद्यमानैरकुत्स्यमानैः । नेदितोर्वी नेदिता समीपभूतामुर्वीं भुवं परिशर्धितुमुन्दितुं सेक्तुं शीलं यासा ताभिर्वीचीभिर्विमृद्धैरुन्दितैर्वृक्षादिभिर्विवोध्य शैत्य यस्या सा ॥—अमिदितेति । ८६८ मिदृ ८६९ मेदृ मेधाहिंसनयोः । मिथृ मेथृ इत्येके । मिधृ मेधृ इत्यन्ये । ८७० मेधृ सगमे च । मिदे कर्मणि क्त । अनिद्यमानै । ८७१ णिदृ ८७२ णेदृ कुत्सासनिकर्षयो । निदेः कर्मणि शानच् । नेदितेति । नेदे कर्तरि क्तः । परिशर्धि, विमृद्ध इति । ८७३ शृधु ८७४ मृधु उन्दने । शृधेर्णिनिः । मृधेः कर्तरि क्त । विवोध्येति । ८७५ वुधिर् वोधने । तत्तु ज्ञानमेव । अस्माण्ण्यत् ॥

प्रवुन्ध्यवेणीजववेनमाना खातान्तिका चीवरिभिर्निषादैः ।
चाय्या व्ययद्दाशविलोकभेषभ्रेषज्झषा यासदघं स्पशन्ती ॥ २७ ॥

या अघं स्पशन्ती परिहरन्ती आसदशोभत । प्रवुन्ध्येन दर्शनीयेन वेणीजवेन प्रवाहवेगेन सह वेनमाना गच्छन्ती । चीवरिभि पटचरवद्भिर्निषादै खातान्तिका । चाय्या पूज्या । दर्शनीया वा । व्ययता गच्छता दाशाना विलोकेन यो भेषो भयं तेन भ्रेषन्त सचरन्तश्चलन्तो झषा यस्या सा ॥—प्रवुन्ध्येति । ८७६ उवुन्दिर् निशामने । दर्शनं तत् । ण्यत् । वेणीति । ८७७ वेणृ गतिज्ञानचिन्तानिशामनवादित्रग्रहणेषु । वेनृ इत्येके । वादित्रग्रहणं वाद्याना वादनार्थमादानम् । अस्मादौणादिके इनि 'कृदिकारादक्तिनः' इति ङीष् । वेनमाना । वेने शानच् । खातेति । ८७८ खनु अवदारणे । कर्मणि क्त । चीवरिभि । ८७९ चीवृ आदानसवरणयो । अनुदिदित्येके । अस्मादुणादौ 'छित्वरच्छत्वर—' इत्यादिना निपातितश्चीवरशब्द । अत इनि । चाय्या ८८० चायृ पूजानिशामनयोः । ण्यत् । व्ययदिति । ८८१ व्यय गतौ । शता । वित्तत्यागे त्वस्य नित्य तद्न्तैव । दाशेति । ८८२ दाशृ दाने । 'दाशगोघ्नौ सप्रदाने' इत्यच् । भेषेति । ८८३ भेषृ भये । अगतावित्येके । घञ् । भ्रेषदिति । ८८४ भ्रेषृ गतौ । चलन इत्येके ।

८८५ म्लेछृ इत्यन्ये । अपि धता । भाधरिति । ८८६ मक्ष गतिदीप्त्यादानेषु । मष इत्येके । मक्षेर्लट् । मक्षन्ति । ८८७ स्पश बाधनस्पर्शनयोः । पस्पेत्येके । पस्पेत्यन्ये । हिंसार्थ बोध्यसूचन स्पशनम् । स्पशोः शतरि ङीप् ॥

क्षपितेषु चापातुरक्षपिताक्षपिता प्रम्लक्ष्य मक्षन्ति यदम्बु नीपाः ।

या दासते मोदममा समक्षा गूढाशयानामपि तापसानाम् ॥ २८ ॥

नीपा"क्षपिताम् हिंसितापायान् क्षपकान् क्षयेणेक्षमा क्षपिता आशाय यस्य च प्रम्लक्ष्य मक्षयित्वा यदम्बु यस्या जलं मक्षन्ति पिबन्ति । या तापसानामपि मोदं दासते ददाति । ममाममेव नाम येषां तेषाम् । गूढो गुप्त आशयो येषां तेषाम् । अनेन नीपानामुत्तमानां च सुखकरत्वमुक्तम् ॥—क्षपेणेति । ८८८ क्षप क्षान्तौ । क्षान्तिरिच्छा । क्षन् बाधान् । ८८९ क्षप भक्षणे । कर्मणि घञ् । क्षपितान् । ८९० क्षप हिंसायाम् । कर्मणि क्तः । क्षपिता । ८९१ क्षुप आदानसंवरणयोः । क्त्वा । प्रम्लक्ष्य । ८९२ म्लक्ष अदने । ८९३ मक्ष इत्येके । मक्षेत्यन्ये । म्लक्षेर्ल्यप् । मक्षन्ति । मक्षेर्लट् । दासते । ८९४ दासृ दाने । लट् । ममामेति । ८९५ माङ् माने । क्विप् । गूढेति । ८९६ गुहू संवरणे । क्तः । ढत्वादय इत्यादि सरिषेव ॥

यमुनायामक्रूरस्य व्यापारं वक्तुमारभते—

भज तमत्र स्वरये निवेश्य भियं भरन्तीं हरिकान्तिमुस्याम् ।

भूतप्रमोदो दुरितापनेत्री स्नातु नदीमाप स गान्दिनेयः ॥ २९ ॥

स्पष्टार्थः श्लोकः । अक्रूरस्य गान्दिनेय इति च नाम ॥—भियमिति । ८९७ भिसृ सेवायाम् । उदात्त उभयतोभाषः । 'क्विब्वचिप्रच्छिश्रिस्रुद्रुप्रुज्वां दीर्घोऽसंप्रसारणं च' इति कर्मणि क्विप् । दीर्घश्च । भरन्तीम् । ८९८ भृञ् भरणे । पूर्वेणैवेति भाष्यः । शतरि ङीप् । हरीति । ८९९ हृञ् हरणे । प्रापणं स्वीकारः स्तेयं नाशनं वा । असादौणादिक इन् । इत्वेति । ९०० धृञ् धारणे । कर्मणि क्तः । अपनेत्रीमिति । ९०१ णीञ् प्रापणे । प्रापणं गमनं । तृचि ङीप् । भृञादयोऽनुदात्ता उभयतोभाषाः ॥

पश्यन्नसौ पिकविलासमदं स कृष्णं म्लानिं त्यजन्यानमठे जलान्ते ।

निद्रायदिन्दीवरभाजि भजन्प्रणयादिमत्र च न ददर्श ॥ ३० ॥

स इति कृष्णं पश्यन् पिकभयासमीरयुक्तमीषदपि म्लानिं त्यजन् । पीडाक्षागायेतोः । जलान्ते मज्जन् तत्र च तत्रापि जले स कृष्णं ददर्श । अ जानवश्चिन्मदीयपोर्न यार्न म्याहृत निरस्तं मठे यस्मिन् जलान्ते निद्रायन्ति मीलयन्ति मुकुलितानि इन्दीवराणि यत्र तीति निद्रायदिन्दीवरमाक् तस्मिन् ॥—पयमिति । ९०२ धेट् पाने । शता । धम्मनेति ।

---

१ स्पर्शनयो इति धातुपाठे २. 'क्विब्वचिप्रच्छिश्रिस्रुद्रुप्रुज्वां दीर्घोऽसंप्रसारणं च' इति औणादिकपाठ

९०३ ग्लै ९०४ म्लै हर्षक्षये। हर्षक्षय शक्तिक्षयः। ग्लैधातो कर्तरि क्त । 'संयोगादे'—' इति निष्ठानत्वम् । म्लानिम् । म्लायते. 'ग्लाम्लाज्याहाभ्यो निर्वाच्य ' इति नि । था- नेति । ९०५ द्यै न्यक्करणे । न्यङ्कविधान इत्येके । कुत्सिताङ्गकरण तत् । कर्मणि क्त । आध्वनत्वम् । निद्रायदिति । ९०६ द्रै स्वप्ने । शता । अघ्राणेति । ९०७ घ्रै तृप्तौ । कर्तरि क्तः । धीरिति । ९०८ ध्यै चिन्तायाम् । क्विपि 'ध्याप्यो' संप्रसारणम्' इती- त्वम् ॥

भगवद्दर्शनकौतुकेन जलादुन्मग्नस्यावस्थामाह—

रायद्ध्वयस्त्यानरुचौ रथेऽपि तं भक्तितिष्ठापयिषुं स दृष्ट्वा ।

खाताशयोऽक्षाममुदा पुनश्च मग्नोऽन्यथापश्यदजानमीशम् ॥ ३१ ॥

स त भक्ते तिष्ठापयिषु सघातीकर्तुं वर्धयितुमिच्छु सन्तं रथेऽपि दृष्ट्वा । अक्षाम- मुदा पूर्णमोदेन पुनश्च पुनरपि मग्न' सन्नीशमन्यथा अपश्यत् । रायद्ध्वये शब्दायमानाश्वे स्त्यानरुचौ प्रवृद्धशोभे रथे खाताशय स्थिरीभूतमना अगाधमना वा अजानमक्षयं नित्यम् ॥—रायदिति । ९०९ रै शब्दे । शता । स्त्यानेति । ९१० स्त्यै ९११ ष्ट्यै शब्दसघातयो । आद्यात् कर्तरि क्त । नत्वम् । तिष्ठापयिषुम् । द्वितीयाण्णिजन्तात् सन्यु । 'स्तौतिण्योरेव—' इति षत्वम् । तदर्थमेव षोपदेशस्य पाठ' । खातेति । ९१२ खै खदने । तच्च स्थैर्यहिंसे । 'खै खनने' इत्येव शंकराचार्य । तस्मात् कर्तरि क्त । अक्षामेति । ९१३ क्षै ९१४ जै ९१५ षै क्षये । क्षैधातो कर्तरि क्ते 'क्षायो म ' इति मत्वम् । अजानन् । जैधातोर्ल्युट् ॥

अन्यथेत्युक्त रूपं वर्णयति—

प्रसातकातर्यसुरोपगीतं पूज्यं श्रृतास्राणहविर्विशेषै. ।

आपातमाल्यं शयितं सुवानकाशत्विषि स्तातनौ फणीन्द्रे ॥ ३२ ॥

प्रसातकातर्यै. प्रक्षीणभयै सुरैरुपगीतं स्तुतं श्रृतास्राणैः पक्वापक्वैश्चरुपुरोडाशक्षीरनव- नीतादिरूपैर्हविर्विशेषै पूज्यम् । अपातमशुष्कमम्लान माल्य यस्य तम् । सुवानकाशस्य सम्यक्शुष्ककाशमञ्जर्यास्त्विड्विवातिधवला शोभा यस्य तस्मिन् । स्ताता वेष्टिता कुण्ड- लीकृता तनुर्यस्य तस्मिन् । फणीन्द्रे शयितम् । ईदृशमीशमपश्यदिति पूर्वेणान्वय ॥— प्रसातेति । सायते. कर्तरि क्त । कातर्येति । ९१६ कै ९१७ गै शब्दे । कायते 'का- राभ्यान्तरन्' इति भोजोक्तरनि कातर. । तस्मात् ष्यञ् । उपगीतमिति । गायते श- ब्दविशेषार्थत्वात् सकर्मकात् कर्मणि क्त । श्र्तेति । ९१८ श्रै[2] ९१९ स्नै पाके । श्रा- यते 'श्रृतं पाके' इति निपात. । अस्राणेति । स्रैधातो कर्तरि क्ते यण्वत्त्वान्नत्वम् ।

१ 'ध्यायते संप्रसारणं च' इति वार्तिकेनेति सारम् यथाश्रुतस्य तु क्वनिपि सप्रसार- णविधायकस्योणादिसूत्रस्य 'धीवा' इत्युदाहरणम्. २. 'शै श्रै' इति धातुपाठे

अपावेति। ९२० पै ९२१ ओ वै शोषणे। पैधातो: कर्तरि क्तः। सुपानेति। पै-धातो प्राग्वत् क्त। ओविरत्रामसत्वम्। स्त्यायेति। ९२२ ष्टै वेष्टने। ९२३ ष्ट्यै इत्येके। ष्ट्यै शौच इत्यन्ये। ष्टैधातोः कर्तरि क्तः॥

एवम्भूतं पश्यतोऽक्रूरस्य आर्तिमाह—

ज्ञातावपदात् स पिबन्नुदग्रां जिघ्रन्सुगन्धं विषमप्रपानि।
तिष्ठन्निहास्मिन्नसितेन तमस्तौत्स्फुटेनाकृतधी स्वरेण ॥ २३ ॥

स ज्ञातावपदस्तः ज्ञातमावपदमस्य कुतः सन् उदग्रां पिबन् सुगन्धं जिघ्रन् विषमप्रपानि वि-धर्मस्थलमिह तिष्ठन् स्फुटेन स्वरेण तमस्तौत् स्तुतवान्। आत्मायग वेदपदम्। अकृता कुटिला धीर्यस्य सः॥—स्त्यायेति। ष्ट्यै शौचे। कर्तरि क्तः। अवपातः। ९२४ दैप् शोधने। पकारः अदाप् इति सामान्यग्रहणार्थः। शोधनं शुद्धिः। अस्मात् कर्तरि क्तः। पिबन्। जिघ्रन्। विषमम्। तिष्ठन्। ९२५ पा पाने। ९२६ घ्रा गन्धोपादाने। ९२७ ध्मा शब्दाग्निसंयोगयोः। इह शब्द उच्यते। अग्निसंयोगश्च मुखवायुना धमनया विभून्ने संतापेन पूरणे च। ९२८ ष्ठा गतिनिवृत्तौ। चतुर्णां शतरि 'पाघ्रा-इत्यादिना पिबत्यादेशाः। आम्रायेति। ९२९ म्ना अभ्यासे। प्राग्नेमाङ्पूर्वः। कर्मणि घञ्। इहवेति। ९३० दाण् दाने। 'पाघ्रा- इत्यादिसूत्रे दाणिति विशेषणार्थो णः। अस्मात् आतोऽनुपसर्गे कः। अकृतेति। ९३१ ह्वृ कौटिल्ये। कर्तरि क्तः। स्वरेणेति। ९३२ स्वृ शब्दोपतापयोः। अस्मात् गुण्यस्वान्त- इति सूत्रे स्वरेति निर्देशात्॥

स्मार्यं शुभद्वारमुपासरामि त्वत्पादमृच्छामि न मोहगर्तम्।
घृणास्तु ते विश्रुतभूरदैवभ्रुतालसितक्षुभ विश्वसोत ॥ २४ ॥

अहं त्वत्पादमुपासरामि प्राप्नोमि मोहस्य गर्तं न ऋच्छामि न प्राप्नोमि। स्मरो आ-ध्यानां भूतबन्ध' इति वचनात् प्रार्थनायां लट्। कीदृशं पादम्। स्मार्यं चिन्तनीयम्। शुभद्वारं शुभकरमित्यर्थः। विश्रुतभूरदैवभ्रुतालसितक्षुभः विश्रुतेभ्यो हिंसितेभ्य' भूर-देवेभ्यः कुबेराद्यैः रचितं सितक्षुभं यस्य तादृश हे विश्वसोतः जगत्कारणत्वात्सर्वस्य उत्पादकर्तः ईश्वर इति वा। तव घृणा दया मयि अस्तु॥—स्मार्यमिति। ९३३ स्मृ चिन्तायाम्। ण्यत्। द्वारमिति। ९३४ दृ वरण इत्यप्येके। घञ्। उपासरामि। ९३५ सृ गतौ। लट्। सर्त्तेर्धावादेशस्तु इतरत्राप्य। ऋच्छामि। ९३६ ऋ गति प्रापणयोः। लटि ऋच्छादेशः। गर्तम्। ९३७ गृ ९३८ घृ सेचने। असिप्रसिन्ताभि दसप्रभृतिभ्यस्तन्' इति कर्मणि तन्। तत्र गरतेरपि ग्रहणात्। घृणा। 'इण भूषस्भूष घृणादय' इति मोघोकेर्धरतेर्धः। विश्रुतेति। ९३९ ध्वृ हूर्च्छने। कौटिल्यं वत्।

१ आम्रा' इति पाठः २ 'भृ इति धातुपाठे.

हिंसार्थेऽप्यस्ति । कर्मणि क्त । ९४० स्नु गतौ । स्नुतौ च द्रुमे । श्रु स्रु गताविल्येके । 'शुसिचिमिजां दीर्घश्च' इति क्रन् । स्नुतेति । स्नुधातोः कर्तरि क्तः । सोतः । ९४१ षु प्रसवैश्वर्ययोः । प्रसवोऽभ्यनुज्ञा । तृच् ॥

श्रुत्यन्तवाचा ध्रुवया प्रदूनं घोरद्रवच्चक्रजिताज्ञितारिम् ।

स्मितार्द्रवक्त्रं गवमानभूषं गै त्वां घुताशं कुतशङ्खघोषैः ॥ ३५ ॥

अहं त्वा गै प्राप्तं प्रार्थये । श्रुत्यन्तवाचोपनिषदा ध्रुवया नित्यया प्रदूनं ज्ञातम् । गत्यर्थोऽत्र ज्ञानार्थता । घोरं यथा तथा द्रवता चक्रेण जिता अभिभूता अज्ञिता अन्यैरनभिभूता अरयो येन तम् । स्मितेन मन्दहासेनार्द्रवक्त्रम् । गवमाना शब्दायमाना भूषा यस्य तम् । कुतशङ्खस्य शब्दायमानशङ्खस्य घोषैर्घुताशं शब्दितदिशम् ॥—श्रुतीति । ९४२ श्रु श्रवणे । 'श्रुयजिषिस्तुभ्यः करणे' इति क्तिन् । ध्रुवया । ९४३ ध्रु स्थैर्ये । बाहुलकात्कः । यद्वा 'ध्रुवमपाये' इति निर्देशात् साधुरिति माधव । प्रदूनम् । ९४४ दु ९४५ द्रु गतौ । दो कर्मणि क्त । 'दुग्वोर्दीर्घश्च' इति निष्ठानत्वदीर्घौ । द्रवदिति । द्रुधातो शता । जिताज्ञितेति । ९४६ जि ९४७ ज्रिं अभिभवे । 'जि ज्रि अभिभवे' इति लीलाशुक । जिज्र्यो कर्मणि क्त । धयत्यादयोऽनुदात्ता परस्मैभाषा । स्मितेति । ९४८ ष्मिङ् ईषद्धसने । नपुंसके भावे क्त । गवमानेति । ९४९ गुङ् अव्यक्ते शब्दे । शानच् । गै इति । ९५० गाङ् गतौ । लोट् । घुतकुतेति । ९५१ घुङ् ९५२ कुङ् ९५३ उङ् ९५४ ङुङ् शब्दे । कुङ् अव्यक्तशब्दार्थ इति केचित् । द्वयो कर्तरि क्त ॥

स्तोत्रावमानैर्दुतवेणुवीणैश्च्युताशुभैर्व्योमचरैर्ज्युतं ते ।

प्रवे भवाब्धिप्लवमारुतानां धृतामयं भक्तिनिमेयमङ्घ्रिम् ॥ ३६ ॥

अहं भक्तिनिमेयं भक्त्या निमेयं व्यत्यसनीयं दानपूर्वं परिग्राह्यं ते अङ्घ्रिं प्रवे प्राप्नोमि । कीदृशमङ्घ्रिम् । व्योमचरैर्दिव्यैर्ज्युतं प्राप्तम् । आरुताना प्राप्ताना धृतामयं ध्वस्तपीडम् । कीदृशैर्व्योमचरै । स्तोत्रेणावमानैः शब्दायमानैः । तथा दुता शब्दिता वेणवो वीणा च येषां तै । च्युतं गतमशुभं येषां तैः ॥—अवमानै । उङ्धातो शानच् । दुतेति । दुङ कर्तरि क्त । च्युतेति । ९५५ च्युङ् ९५६ ज्युङ् ९५७ प्रुङ् ९५८ प्लुङ् गतौ । क्लुङ् इति चैके । झुङ् इति चान्ये । च्युङ कर्तरि क्तः । ज्युतम् । ज्युङः कर्मणि क्त । प्रवे । प्रुङो लट् । प्लवम् । प्लुङ पचाद्यच् । आरुतानाम् । ९५९ रुङ् गतिरेषणयोः । रेषणं हिंसा । कर्तरि क्त । धृतेति । ९६० धृङ् अवध्वंसने । कर्तरि क्त । निमेयम् । ९६१ मेङ् प्रणिदाने । तच्च विनिमयः । प्रत्यर्पणं वा । अचो यत् ॥

दयस्व मां देव कृपाम्बुशीत प्यानौजसा त्रातजगत्त्रयं त्वाम् ।

पूताखिलं मूतबलिं सुडीतौ तार्क्ष्ये स्थितं प्राप्य तरामि मायाम् ॥ ३७ ॥

१. 'ज्रि' इति धातुपाठे. २ 'ङुङ्' इति धातुपाठे. ३. 'क्लुङ्' इति पाठ .

हे कृपाम्बुधीश येन त्वं मां दयस्व रक्ष । अहं त्वां प्राप्य मायां तरामि । ध्यानैर्मया मन्दपचेन परिपालितजगत्त्रयम् । मृगो नष्टो मक्षिर्येन तम् । पुरीतौ सोमभक्षणे तार्क्ष्ये स्थितम् ॥—दयस्वेति । ९६२ देङ् रक्षणे । छेत् । मीतेति । ९६३ श्यैङ् गतौ । कर्तरि च । द्रवमूर्तिस्पर्शयोः श्यः इति संप्रसारणम् । ध्यानेति । ९६४ ध्यैङ् वृद्धौ । प्राग्वत् क्तः । धन्यस्यामत्वम् । त्रातेति । ९६५ त्रैङ् पालने । कर्मणि क्तः । ष्णिङ्म्‌ दयोऽनुदात्ता आत्मनेभाषाः । पूतेति । ९६६ पूङ् पवने । सोपर्न तत् । कर्मणि क्तः । मूतेति । ९६७ मूङ् बन्धने । प्राग्वत् क्तः । पुरीतौ । ९६८ डीङ् विहायसा गतौ । क्विन् । पूङादय उदात्ता आत्मनेभाषाः । तरामि । ९६९ तॄ प्लवनतरणयोः । अभिभवे च हृये । अयं बलादाक्रमणस्या गमनम् । उदात्तः परस्मैभाषः । असाङ्क् ॥

अहं त्वां प्राप्य मायां तरामीत्युक्तम् । तत्र त्वत्कृपां विना त्वत्प्राप्तिरपि दुर्लभेत्याह—

जुगुप्सतेऽथाव्यसनं तितिक्षुर्मीमांसते ब्रह्म च यो महात्मा ।
स त्वद्बीभत्सितवृत्तिरर्थी तवारभेतापि कृपां लभेत ॥ ३८ ॥

योऽजस्रं जुगुप्सते अर्थं निन्दति । व्यसनं दुःखं तितिक्षुः क्षममाणो महात्मा च सन् ब्रह्म मीमांसते विचारयति । स खलु तवार्थमारभेत कृपां लभेत अपि । अबीभत्सित वृत्तिः बीभत्सितमन्येषां चित्तविकारो न यस्यां तादृशी वृत्तिर्व्यापारो यस्य सः ॥—जुगुप्सत इति । ९७० गुप गोपने । ९७१ तिज निशाने । ९७२ मान पूजायाम् । ९७३ बध बन्धने । एभ्यः क्रमात् निन्दायाम्, क्षमायाम्, पूजितविकारे दुर्गन्धादिना चित्तविकारे च सनुक्तः । निन्दाक्षमाव्याजचित्तविकारेषु धातोः पृथक्प्रयोगाभावात् योपमा धर्मकल्पे व्यर्थं इति हरदत्तादयः । 'गुप्तिज्किद्भ्यः सन्' इति सन् । एषामनुदात्तेत्त्वात् सनन्तस्यापि तङ् । ईकधात् गुपेर्नुट् । तितिक्षुरिति । तिजे सन्नुप्रत्ययः । मीमांसत इति । माने मान्बध- इति सनि अद् । अबीभत्सितेति । बधे सनि नपुंसके भावे क्तः । आरभेत । ९७४ रभ राभस्ये । उपक्रमार्थः । तत्रार्थं प्रयोगात्पूर्वं । लभेत । ९७५ डुलभष् प्राप्तौ । ह्रयो संभावने लिङ् ॥

त्वत्कृपया जितेन्द्रियाणां त्वं सुलभ इत्याह—

असत्कथोपेतपथं हिमाद्रिवन्निर्व्यपायैस्तव कन्दने वने वासे ।
यामादिकर्मैर्मनसाद्भुताधे सुप्योऽसि विष्णो यमिभिर्वितापे ॥ ३९ ॥

हे विष्णो त्वं यमिभिः सुप्योऽसि प्राप्योऽसि । असत्कथोपेतैरनाक्षिप्तपतीकैः । तदि पच्यभावात् पघ्ना हनेन पुरीपोत्सर्गेण ह्रदः स्वेदनैः अप्यपक्रमस्य कृताये यथ मृद्गृधैरस्कन्नोऽप्राप्तः अनभिभूतो वा वनान्ते वासो येषां ते । यामादिषु स्थायिभि कार्मैः ॥—असत्केति । ९७६ यत्र परिष्वङ्गे । कर्मणि क्तः । हनेति । ९७७ हद पुरीपोत्सर्गे । 'नपुंसके भावे क्तः' । रमादयोऽनुदात्ता अनुदात्तेतः । स्वेदादिति । ९७८

ञिक्ष्विद्। अव्यक्ते शब्दे । उदात्त उदात्तेत् । शता । अस्कन्निति । ९७९ स्कन्दिर् गतिशोषणयो. । कर्मणि क्त । यामेति । ९८० यभ विपरीते मैथुने । तत्र पुरुषायितम् । यभ मैथुन इत्येवैके । घञ् । नमनात् । ९८१ णम प्रह्वत्वे शब्दे च द्रुमे । ल्युट् । गतेति । ९८२ गम्लृ ९८३ सृप्लृ गतौ । गमे कर्तरि क्त । सृप्य । सृपे 'ऋदुपधाद्–' इति क्यप् । यमिभि । ९८४ यम उपरमे । उदिदिति केचित् । 'यम समुपनिविषु च' इति अवन्तान्मत्वर्थीय इनि । वितापे । ९८५ तप संतापे । घञ् ॥

अक्रूरस्य कृत्यशेषमाह—

त्यक्तार्तिरेवं तमसङ्गचेताः स्तुवन्नदृष्ट्वा च पुनः क्षणात्तम् ।
कृत्वा स कृत्यं दशनांशुगौरं कृष्णं ययौ दैत्यनिदाघमेघम् ॥ ४० ॥

स तमेवं स्तुवन् पुनस्त क्षणादृष्ट्वा च कृत्यमवश्यं कर्तव्य कृत्वा, दशनांशुगौर मन्दस्मितसितात्मान कृष्णं रथस्थ श्रीकृष्णं ययौ प्राप । त्यक्ता आर्तिर्येन स. । असङ्गं चेतो यस्य स । दैत्यरूपस्य निदाघस्य ग्रीष्मर्तो. मेघं वर्षर्तुम् । तन्नाशकमित्यर्थ ॥—त्यक्तेति । ९८६ त्यज हानौ । कर्मणि क्त । असङ्गेति । ९८७ षञ्ज सङ्गे । घञ् । अदृष्ट्वा । ९८८ दृशिर् प्रेक्षणे । क्त्वा । दशनेति । ९८९ दन्श दशने । दशनशब्देन दन्तार्थेन तत्क्रिया लक्ष्यते । 'दंशे करणे ल्युटि नलोपो वाच्य' इति नलोप । कृष्णमिति । ९९० कृष विलेखने । विलेखनमिहाकर्षणम् । 'कृषेर्वर्णे' इति नक् । निदाघेति । ९९१ दह भस्मीकरणे । घञि । न्यङ्क्वादित्वात्कुत्वम् । मेघमिति । ९९२ मिह सेचने । अचि प्राग्वत् कु । स्कन्धादयोऽनुदात्ता उदात्तेत ॥

भगवतोऽक्रूरानुग्रहमाह—

मोहं चिकित्सन्वचसास्य कृष्णो दीदांसुचित्तस्य सुविस्मितस्य ।
जगाम शीशांसितशस्त्रहस्तैर्गोपैः सहासौ परिपक्वपुण्यैः ॥ ४१ ॥

असौ कृष्णो वचसास्य मोहं चिकित्सन्नपनयन् गोपै सह जगाम । दीदांसुचित्तस्य दीदांसु ऋजूभवनशीलं चित्तं यस्य तस्य । शीशांसितशस्त्रहस्तै । शीशांसितं तीक्ष्णीकृत शस्त्रं हस्ते येषा तै ॥—चिकित्सन्निति । ९९३ कित निवासे रोगापनयने च । अयमुदात्तेत् । सन्नन्त । उदात्तेत्त्वात् सन्नन्तस्य परस्मैपदमेव । अत्र निवासार्थो व्यर्थ. । रोगापनयने हि सन्नुच्यते । संशयनिग्रहापनयननाशनादयश्चास्यार्था । अस्मात् 'गुप्तिज्किद्भ्य,' इति सनि शता । दीदांसु इति । ९९४ दान अवखण्डने । ९९५ शान तेजने । इमावपि नित्यसन्नन्तौ स्वरितेतौ । दानेरार्जवे सन्नुक्ते अवखण्डनोक्त्यर्थो । दाने 'मान्वध–' इति सनि उ । शीशांसितेति । शाने निशातने प्राग्वत्सनि कर्मणि क्त । परिपक्वेति । ९९६ डु पचष् पाके । कर्तरि क्त । 'पचो व ' इति निष्ठावत्वम् ॥

१ 'ञिष्विदा' इति धातुपाठे. २. 'न्यङ्क्वादित्वात्' इत्यादर्शे ३. 'खण्डने' इति धातुपाठे.

ते ससपन्तो धृतभक्तिरागाः कृष्णेन कर्ष मनसा सपन्तः ।
स्वेपन्मुखा इष्टिनिवापहीना कष्टां पुरीं प्रापुरुकूद्धयपर्णाः ॥ ४२ ॥

ते कृष्णेन संसपन्तः सेवाग्रस्ताः पुरीं प्रापुः । स्वेपत् दीप्यमानं मुखं येषां ते । इष्टिनि-वापहीनाम् । इष्टिर्देवपूजा निवापः पितृक्रिया ताभ्यां हीनाम् । अत एव कष्टां नि-न्दिताम् ॥—ससपन्त इति । ९९७ षच समवाये । स च संसम्य । शता । भक्तीति । ९९८ भज सेवायाम् । भिमजने च इमे । क्तिन् । रागेति । ९९९ रञ्ज रागे । घञ् । 'घनि च भावकरणयोः' इति नलोपः । सपन्तः । १००० सप आक्रोशे । शता । स्वेपदिति । १००१ स्विप दीप्तौ । शता । इष्टीति । १००२ यज देवपूजासंगतिकरण-दानेषु । क्तिन् । 'वचिस्वपि—' इति संप्रसारणम् । निवापेति । १००३ डुवप् बी-जसंताने । तत्र क्षेत्रे बीजानां विकरणम् । अयं केशवपनेऽपि । निपूर्वत्वात् पितृक्रिया गैता । घञ् । उद्धेति । १००४ वह प्रापणे । क्तीपि च । यजादित्वात्संप्रसारणम् । यजादयोऽनुदात्ताः कथिताः । यजिस्तुदात्तः ।

ततो निवत्स्यन्दिवसोर्ध्वभागे चारुत्वकीर्त्यम्बरवीतलोकः ।
हरिः समाहूय वदन्सहायान्पुरस्य बाह्योपवनं छुवाव ॥ ४३ ॥

ततो हरिर्दिवसोर्ध्वभागे निवत्स्यन् निवासं करिष्यन् सहायान् समाहूय वदन् पुरस्य बाह्योपवनं छुवाव प्राप । कीदृशः हरिः । चारुत्वकीर्त्यम्बरवीतलोकः । चारु यथा तथा ततेन विस्तारितेन कीर्तिरूपेण वस्त्रेण वीताच्छादितो लोको येन सः । निवत्स्यमिति । १००५ वस निवासे । अनुदात्त उदात्तेत् । 'सः स्यार्धधातुके' इति तत्वम् । ततेति । १००६ तनु विस्तारे । व्याप्तौ छादने चाह भट्टिः । कर्मणि क्तः । वीतेति । १००७ व्येञ् संवरणे । प्रागवत् क्तः । समाहूय । १००८ ह्वेञ् स्पर्धायां शब्दे च । शब्द धर्मस्तं चाह्वानम् । ल्यप् । येनाद्ययोऽनुदात्ता उभयतोभाषाः । वदन् । १००९ वद व्यक्तायां वाचि । उदात्त उदात्तेत् । शता । छुवावेति । १०१० टु ओश्वि ग-तिवृद्ध्योः । उदात्तः परस्मैभाषः लिट् । 'लिड्यभ्यासस्योभयेषाम्' इति संप्रसारणम् । यूव् । यजादयो वृत्ताः । भूवादयस्त्वद्यापि वृत्ताः । येन शुभम्यादीनां सपूर्वत्वं । शम्यिकर-णभूतादयो गताः ॥

अथ मधुरोपवनप्राप्त्यनन्तरं राजमार्गयानादिदिनशेषमाविनीमवस्थामाह—

अह्न्मधुघ्नो द्रिपते विसृज्य अवस्कम्भं विषमुपं दुहानः ।
भालेयदिग्धो जनदृष्टिलेखामधीमहीमां पुरमित्युपैवे ॥ ४४ ॥

मधुघ्नः श्रीकृष्णः अवस्कम्भमक्रूरं द्रिपते द्रिपन्तं कोपयितुं विसृज्य वदन् दुहानः सन् वयमिमां पुरं वसीमहि पश्येम इति । एवम्—सहायान् उपस्थोपैवे समीपममच्छत् । की-दृशः श्रीकृष्णः । भालेयेन चन्दनेन दिग्धो लिप्तः । अनेन निसर्गकमनीयस्यापि तस्य त-रुणीममम्यधानारूपश्रीमाविषयमाह । अत एव जनदृष्टिलेखा आस्वाद्यः न [illegible] तस्य एव ।

अत एवानुक्तसिद्धामपि सर्वमनस्तुष्टिं स्पष्टयति—विश्वेषां सर्वेषां मुदं दुहान: पूरयन्। तद्रूपममृतं क्षारयन् वा ॥—अदन्निति । १०११ अद् भक्षणे । 'व्यत्यदन्ति वृका मेषान्' इत्यादौ हिंसार्थोऽपि । अस्माच्छता । मधुघ्न इति । १०१२ हन हिंसागत्यो । 'अमनुष्यकर्तृके च' इति टक् । अनुदात्तावुदात्तेतौ । द्विषते । १०१३ द्विष अप्रीतौ । शता । दुहान । १०१४ दुह प्रपूरणे । प्रपूरणं पात्रादिपूरणार्थं क्षारणम् । तस्मात् शानच् । दिग्ध इति । १०१५ दिह उपचये । उपचयो लेपनम् । कर्मणि क्त । लेह्य इति । १०१६ लिह आस्वादने । ण्यत् । द्विषादयोऽनुदात्ता: स्वरितेत । चक्षीमहि । १०१७ चक्षिङ् व्यक्ताया वाचि । तत्र प्रायेणाङ्पूर्वोऽस्य दर्शनार्थोऽपि निमन्त्रणे लिङ् । उपैर्ते । १०१८ ईर गतौ । कम्पने च द्रुमे । अस्माल्लङ् ॥

पुरावलोकनव्याजेन भक्तानुग्रहार्थं प्रस्थितस्य तस्य प्रवृत्तिमाह—

ईड्योऽयमीशः समुपास्तिशीलैराशासितः पीतपटीं वसानः ।
स्वीयैश्चकंसे कशनीयकासी रमोष्ठनिंसी नतचित्तनिञ्जी ॥ ४५ ॥

अयमीश पीतपटीं वसानस्तदानीं विशेषरम्या परिदधान सन् स्वीयै: चकंसे सचरितवान् । पीतपटीं वसान इत्यनेन मनोहरत्वमुक्तम् । कीदृश । ईड्य: स्तुत्य । समुपास्तिशीलैराशासित: । समीचीनामुपास्तिं ध्यान शीलयन्ति अभ्यस्यन्ति ये तैराशासित इष्टः । कशनीयान् शासनीयान् कसितुं शासितुं शील यस्य स । रमाया ओष्ठं निंसितुं चुम्बितु शीलं यस्य स: । नताना चित्तं निञ्जयितुं शोधयितुं शीलं यस्य स ॥—ईड्य इति । १०१९ ईड स्तुतौ । ण्यत् । ईश इति । १०२० ईश ऐश्वर्ये । पचाद्यचि ईश । समुपास्तीति । १०२१ आस उपवेशने । उपपूर्वत्वात् सेवार्थत्वम् । क्तिन् । आशासित । १०२२ आङ् शासु इच्छायाम् । उदित्येके । कर्मणि क्त । वसान । १०२३ वस आच्छादने । शानच् । चकंसे । १०२४ कसि गतिशासनयो । कशेत्येके । कसेत्यन्ये । कंसेर्लिट् । कशनीयकासी । कशेरनीयर् । कसेर्णिनि । रमोष्ठनिंसी । १०२५ णिसि चुम्बने । णिनि । चित्तनिञ्जी । १०२६ णिजि शुद्धौ । अस्माण्ण्यन्ताण्णिनि ॥

भगवद्दर्शनेन पौराणा स्वस्ववासनानुरूपं विकार वक्तुमाह—

शिञ्जानपिञ्जानसुवर्णभूषासंपृञ्जितो वृज्यविवृञ्जिसेव्यः ।
पृक्ताग्रजः पृञ्जितगोपसूनुर्दृष्टोऽब्धिशायी स जनैर्युवद्भिः ॥ ४६ ॥

अब्धिशायी स पृक्ताग्रजः सयुक्ताग्रज पृञ्जितगोपसूनु सयुक्तगोपबालश्च सन् युवद्भि: कौतुकातिशयात् तत्र मिश्रीभवद्भिर्जनैर्दृष्ट । आसीदिति शेष । कीदृगित्याह—शिञ्जानाभिरव्यक्तशब्द कुर्वाणाभि पिञ्जानाभिर्वर्णाधिक्येन पिञ्जलीभवित्रीभि सुवर्णभूषाभि: सपृञ्जित पिञ्जलीभूतो वृज्यविवृञ्जिसेव्य: वर्जनीयवर्जनशीलै सद्भि सेव्य ॥—शिञ्जानपिञ्जानेति । १०२७ शिजि अव्यक्ते शब्दे । १०२८ पिजि वर्णे । पिञ्जलत्वं तत् ।

१. 'मद्रूप' इति पाठः. २. 'आङ. शस इच्छायाम्' इति पाठ..

संपर्चन इत्येके । अमयन इत्यन्ये । अम्पर्के पान्न इत्यपरे । पृचि इत्यप्येके शिविपिम्पोः धा मत् । पृचे कर्तरि क्तः । पृम्यमिपृचीति । १०२९ पृजी वर्जने । इविमिति केचित् । तस्मात् क्यप् । इदित्त्वपक्षे मिनि पृचेति । पृचिरेति । १०३० पृची संपर्चने । इदि दिति केचित् । पृचो कर्मणि क्तः । ईरादय उदात्ता अनुदात्तेतः । सुत्र । १०३१ पूङ् प्राणिगर्भविमोचने । 'पूङ क्त्व' इती पुः । भविष्यदायी । १०३२ दीङ् क्षये । उदात्ता वात्मनेभाषौ । दीङो मिनिः । पुवन्तिः । १०३३ पु मिश्रणे । अमिश्रणेऽप्येके । धाता ॥

अथ अन्तमप्रकामवस्थामाह—

केऽप्यत्र राम नुनुवुः सकेषु सुरस्तुतात्मानमसुं सुवाक्याः ।

सोऽनूपुंवोऽप्यौवनसुस्तुवत्या काम्येव कामं स्तुवतां सुवाप ॥४७॥

केऽप्यमेवमास्या असु सुवाक्या सुतो भक्तिलिङ्गत्वयत्या सुतो वाक्यप्रवाहो येषां तादृशाः । अत एव यत्नेनास्मो रामो नमितवा पुपुवुस्तदृशः । कीर्तयम् । सकेषु सुर्व नेषु सुरवत् स्तुतयेत्यिवशीस्य आत्मा मनो यस्य तम् । अमवतो सकेषु कृपावि षयमाह—सोऽनूपुंवोऽप्यौवनस्य एवात्मानं प्रकाशयन् । कुत्सा कन्त्या काम्या स्तुवतो कामभिष्टं पुष्माकं मवसिवि सुवाप इत्याचीत् तेपामभिमुखमपच्छन् । अमान् तत्तत्कर्मसु सौति प्रेरयतीति अनसुव । ईश्वर इति वा ॥—रातैवि । १०३४ क शब्दे । 'स्मस्सुटो बहुलम्' इति बाहुलकाद् अन् । तुनुवुः । १०३५ शु स्तुती । क्विद् । सुरेति १०३६ दुस्तु शब्दे । 'कत्रेम्र—' इत्यादिना रमि निपातितः । सौति यपनकाले कृदिति काम सौति सुरः । स्तुवेति । १०३७ स्तु तेमने । कर्मणि क्तः । सुवेति । १०३८ ष्णु प्रस्रवणे । कर्तरि क्तः । यौआदय उदात्ताः परस्मैभाषा । अनुर्णुव इति । १०३९ ऊर्णुञ् आच्छादने । उदात्त उभयतोभाषाः । कर्तरि क्तः । 'वाच्य ऊर्णोर्णुवद्भावः' इति णुवत्वेवक्य प्रत्ययनिरूपणम् । अर्थात् । १०४० शु अभिगमने । अङ् । 'उवो धातु—' इति इमितः । अमसुत् । १०४१ षु प्रसवैश्वर्ययो । प्रसवोऽनुज्ञा । ध्या पीता अपवापि सौति महतीमो- स्तुत्ववु'जास्तिकम्' । इति प्रयोगमुदाहरणमपि प्रसव । तस्मात् क्विप् । सुवता । १०४२ कु शब्दे । मवरि ङीप् । अनुदात्ता परस्मैभाषा । स्तुवताम् । १०४३ ष्टुञ् स्तुतौ । धाता । सुवाप । १०४४ यूञ् अपवार्यां वाचि । धातुम् । अनुदात्ता उभयतोभाषौ ॥

पुरान्तर्भागे गतस्य महामार्गप्राप्त्या सर्वसुकृतिजनानुभवमाह—

इत्थं स्वधीतोपनिषद्भिरेषामधीत्यरूप स वियत्क्रमेण ।

इयत्स्व राजपथं समायाद्यावाक्स्तोऽस्मात्पताकमीदः ॥ ४८ ॥

स ईशो वियम् संचरन् क्रमेण राजपथं समायात् प्राप । कीदृशः । स्वधीतोपनिष द्भिर्वेदान्तपारगैरिवाः प्राप्तुं शक्यः । एषां ज्ञानिनामधीर्वं सारणीयं रूपं यस्य सः । कीदृशं राजपथम् । इयत्तमियम्त ईतवतो गच्छन्तो जना यस्मिंस्तम् । तथा वातेन आकुम्

१ 'ततवातः' इति पाठः

उद्धाता- पताका यस्मिंस्तम् ॥—इत्य इति । १०४५ इण् गतौ । 'एतिस्तु-' इति क्यप् । स्वधीतेति । १०४६ इङ् अध्ययने । कर्मणि क्त । अधीत्येति । १०४७ इक् स्मरणे । 'इण्वदिक इति वाच्यम्' इति क्यप् । वियन् १०४८ वी गतिव्याप्तिप्रजनकान्त्यसनखादनेषु । जन्मोपक्रमत्वात् गर्भग्रहण प्रजन- । शता । इयदिति । वी ई इति प्रश्लेषादीधातोः शता । सामायात् । १०४९ या प्रापणे । इह प्रापणं गति । लङ् वातेति । १०५० वा गतिगन्धनयो- । 'गन्धनं सौरभ्यकरणम्' इति सहस्रनामभाष्ये । 'अर्दनं हिंसन च गन्धनम्' इति लीलाशुक । उद्धातेनि । १०५१ भा दीप्तौ । द्वयो कर्तरि क्त ॥

भगवद्दर्शनोत्सुकाना नारीणामवस्थामाह चतुर्दशभिः—

स्नान्त्यस्तदा श्राणमुपास्य चान्नं निद्रां गता- प्सातिपरास्तथान्याः ।
पान्त्यः शिशून्धान्यधनानि रान्त्यो लान्त्यश्च काश्चित्कुसुमानि दान्त्यः ॥ ४९ ॥
ख्यान्त्यः कथाः प्राणमुदां पतीनां निर्मान्त्य इष्टानि वचून्वचन्त्यः ।
नार्यो विदित्वोपगमं मुरारेरासन्गता राजपथं सुमृष्टम् ॥ ५० ॥

तदा नार्यो मुरारेरुपगमं विदित्वा सुमृष्टं सम्यक्शोधितं राजपथ गता आसन् । स्नान्त्यः स्नान कुर्वत्य । अन्या श्राणं पक्वमन्नमुपास्य भुक्त्वा निद्रा गता- । तथा—प्सातिपरा भोजनपराः । शिशून् पान्त्यो रक्षन्त्य । धान्यधनानि रान्त्य तत्तज्जनेभ्यो यच्छन्त्य । लान्त्य तान्येव तेभ्य आददानाश्च । काश्चित् कुसुमानि दान्त्य लुनत्य । कथा ख्यान्त्य कथयन्त्य । प्राणमुदा पूर्णहर्षाणा पतीनामिष्टानि निर्मान्त्य कुर्वाणा । वचून् प्रियवाक्यानि वचन्त्य भाषमाणाश्च । एवं तत्तत्प्रवृत्तिं कुर्वाणा ॥—स्नान्त्य इति । १०५२ ष्णा शौचे । शतरि ङीप् । 'आच्छीनद्योर्नुम्' इति नुम् । श्राणम् । १०५३ श्रा पाके । पाकोऽत्र विक्लित्ति । कर्तरि क्ते यण्वत्त्वान्नत्वम् । निद्राम् । १०५४ द्रा कुत्सायां गतौ । सा च पलायनस्वापौ । स्वापे निपूर्वे । 'आतश्चोपसर्गे' इत्यङ् । प्साति । १०५५ प्सा भक्षणे । क्तिन् । पान्त्य- । रान्त्य । लान्त्य । दान्त्य । ख्यान्त्य । १०५६ पा रक्षणे । १०५७ रा दाने । १०५८ ला आदाने । द्वावपि दानार्थावित्येके । १०५९ दाप् लवने । १०६० ख्या प्रकथने । क्शा इत्यपि केचित् । एभ्य शतरि ङीप् । प्राणेति । १०६१ प्रा पूरणे । कर्तरि क्ते नत्वम् । निर्मान्त्य । १०६२ मा माने । मानमिहान्तर्भाव । निष्पूर्वत्वादर्थभेद । शतरि ङीप् । वचत्य- । १०६३ वच परिभाषणे । शतरि ङीपि सत्यकाराभावाद् 'आच्छीनद्यो-' इति नुम् न । इणादयोऽनुदात्ता परस्मैभापा । इङ् त्वात्मनेपदी । विदित्वा । १०६४ विद ज्ञाने । क्त्वा । आसन् । १०६५ अस भुवि । लङ् । सुमृष्टम् । १०६६ मृजू शुद्धौ । शोधना सा । कर्मणि क्त ॥

विलम्बहेतोः समरोदन्या विलोक्य सुप्ता इव तस्थुरन्याः ।
उदश्वसन्प्राणमिवाप्य काश्चिद्दृष्ट्वा सलीलं मृदु जक्षतं तम् ॥ ५१ ॥

१- 'गतिप्रजनकान्त्यशनखादनेषु' इति पाठ-.

मन्या मृदु मन्दं पक्षार्थ इत्यस्य सखीव तं यूना विकम्पहेतोः पूर्वमेव वर्धमानभावेन हेतुना समरोदत । मन्या विलोक्य सुता इव तस्युः सम्याः सस इव तस्युः । काचित् प्राममाप्य करुणा इव सव्यसन् । सप्तासमञ्जनैन् ॥—समरोदमिति । १०६७ रुदिर् अश्रुविमोचने । कर्ति भव् गार्ग्यगालवयोः इत्यडागमः । लिवादय उदात्ता उदात्तेत । सुता । १०६८ भि ष्वप् भये । इव्यम्' इतीत्वप्रसङ्गात् 'भि ष्वप् भये इत्यप पाठः । मस्माद् कर्तरि के 'गमिकापि— इत्युत्वम् । सव्यसम् । १०६९ श्वस प्राणने । सम् । प्राप्यम् । १०७० मन च प्रेपूर्वस्यापुद् । पवातम् । १०७१ अक्ष सवहच नयो । प्रतरि नाम्यस्याप्लतु इति तुमसमाप । इत्यादि पञ्चकं गतम् ॥

स आमत दीनवरिष्ठपोपे चकासत आसतमप्रधान्वान् ।

ऐव स्फुरद्दीधितिमम्बुजास्यो वेव्यानमालोक्य विमोहमापु ॥ ५२ ॥

मम्बुजास्यो वेव्यान मच्छन्त तं वेवमालोक्य विमोहमापुः । कीदृशम् । दीनवरिष्ठपोपे आमतम् । दीनानामनाथानां वरिष्ठानां च पोषणे वर्धने च आमतमुभिरम् । चकासतं सतः शोभमानम् । मप्रधान्वान् । पर्युदासे नञ् । आसत विक्रयन्तम् । स्फुरद्दीधितिं प्रसरत्कान्तिम् ॥—आमतमिति । १०७२ आपृ निवासये । सता । दरिद्रेति ।१०७३ दरिद्रा दुर्गतौ । क । चकासतम् । १०७४ चकासृ दीप्तौ । शासतम् । १०७५ शासु अनुशिष्टौ । विविच्य शापन तद् । इयो घता । प्रागकुमसमाप । मसादय उदात्ताः परस्मैभाषाः । दीधितिम् । १०७६ दीधीङ् दीप्तिदेवनयो । देवनं क्रीडाविजिगीषादि । मस्माद् क्तिनि महाविलासिद् । वेव्यानम् । १०७७ वेवीङ् वेतिना तुल्ये । 'गी पतिप्रजनकान्त्यसनखादनेषु इत्युक्तेन वेतिना तुल्येऽर्थे इत्यर्थः । मसाच्चनन् ॥

कथा त्वह सखि सम रवान्ते प्रसवत्वयानेन यक्षानुगेन ।

इत्यादि संयोसुयवोऽभिलापांस्ता निह्नुवाना ददृशुस्तमीशम् ॥ ५३ ॥

ताः मह रतान्ते प्रसंवता निद्रां गतेन यक्षानुगेन स्वामीमवो भासेनानेन सह कथा नु सखि सपिमि इत्यादि संयोसुयत एवमापाद्महमिच्छा पुनः पुनश्चोपमानानभिलापान् निह्नुवानाराकाक्ष्यम्य: सख्यः तमीश ददृशुः ॥—ससीति । १०७८ षस १०७९ संस्ति स्वप्ने । ससेच्छ्द् । प्रसंवता । संस्तेः शता । इतित्वात् सकारात्पूर्वं नुम् । वक्षेति । १०८० वश कान्तौ । कान्तिरिच्छा । 'वशिरभ्योरभ्यासः इत्यप् । वशादय उदात्ता उदात्तेत । संयोसुयत इति । १०८१ चर्करीतं च इति सुपो यङ्लुकि सम्भवत् । परस्मैपदे ततः शता । निह्नुवानाः १०८२ हुङ् अपनयने । शानच् । अनुदात्त आत्मनेभाषः । इत्यि करणं समाप्तम् ॥

१ "प्रपूर्वोऽमपुर्वो इत्यस्य इति पन्म्" इति पाठो भवेत्. २ 'पवि' इति पाठः.
३ 'अपनयने' इति धातुपाठस्थपाठः.

एवं रागाकुलासु स्त्रीषु भगवतो वृत्तिमाह—

जुहृत्प्रियो भीरुजनं ह्रियार्तं पिप्रत्कृपाभारभृतैरपाङ्गैः ।
अमेयधामा स जहेऽघहानिं ददज्जनेभ्यो मुदमादधानः ॥ ५४ ॥

जुहृत्प्रिय स जहे । जुह्वतामग्निकर्मानुष्ठातॄणा प्रिय स कृष्णो राजमार्ग एव किंचित् सचरितवान् । कीदृश । कृपाभारेण भृतै पूर्णैरपाङ्गैर्भीरुजनं स्त्रीजनं पिप्रत् सकटात् पालयन् ह्रिया लज्जया आर्तं व्याकुलं स्त्रीजनं जनेभ्यो भक्तजनेभ्योऽघहानिं दुरितक्षयं ददत् प्रयच्छन् । मुदमानन्दातिशयमादधानश्च ॥—जुहृदिति । १०८३ हु दानादनयो । प्रीणनेऽपीति भाष्ये । दानमग्न्यादौ प्रक्षेप तन्त्रेण । शतरि 'नाभ्यस्ताच्छतु' इति नुमभाव । भीरु इति । १०८४ ञिभी भये । 'भिय क्रुक्लुकनौ' इति क्रु । ह्रिया । १०८५ ह्री लज्जायाम् । भावे क्विप् । ह्रादयोऽनुदात्ता. परस्मैभाषा । पिप्रत् । १०८६ पॄ पालनपूरणयो. । ह्रस्वान्त इत्येके । उदात्त परस्मैभाषा' । ह्रस्वान्तस्त्वनुदात्तः शता । भारभृतै । १०८७ डुभृञ् धारणपोषणयो । डु भृञ् इति द्रुमे । कर्मणि घञ् । क्तश्च । अनुदात्त उभयतोभाष । अमेयेति । १०८८ माङ् माने शब्दे च । 'अचो यत्' । जहे ।१०८९ ओहाङ् गतौ । लट् । भृञादित्रयं गतम् । अनुदात्तावात्मनेभाषौ । हानिम् । १०९० ओहाक् त्यागे । 'ग्लाम्ला–' इति नि । अनुदात्त परस्मैभाष । ददत् । १०९१ डु दाञ् दाने । शता । आदधान । १०९२ डु धाञ् धारणपोषणयो । दानेऽपीत्येके । शानच् ॥

मथुरा प्राप्तस्य भगवत स्वज्ञातीना यदूना प्रथमसगममाह—

प्रणेनिजद्भिर्मतिमर्थतत्त्वं सुवेविजानैर्यदुभिः स विष्णुः ।
घर्मोष्मभिस्तत्र समारताग्रे नभस्तुरैस्तैः प्रधने प्रवीणैः ॥ ५५ ॥

स विष्णुस्तत्र तस्मिन्देशे तैर्यदुभिरग्रे समारत सगतोऽभूत् । कीदृशैर्यदुभि । मतिं प्रणेनिजद्भि शुद्धा परिपुष्टा च कुर्वाणै । अर्थतत्त्वं पुरुषार्थाना सारासारतत्त्वं सुवेविजानै. सुतरा विभजद्भि. । घर्मोष्मभिर्ग्रीष्मसदृशप्रतापैर्नभस्तुरैर्मेघवद्वेगवद्भि. । प्रधने युद्धे प्रवीणै ॥—प्रणेनिजद्भि । १०९३ णिजिर् शौचपोषणयो' । शता । सुवेविजानैः । १०९४ विजिर् पृथग्भावे । शानच् । विष्णु । १०९५ विष्लृ व्याप्तौ । उदिदित्येके । इरिदिति द्रुमे । 'विषे किच्च' इति नुप्रत्यय । निजादयोऽनुदात्ता स्वरितेत । घर्मेति । १०९६ घृ क्षरणदीप्त्यो । समारतेति[1] । १०९८ ऋ गतौ । सपूर्वात् 'समो गम्यृच्छि–' इति तङ् । अनुदात्ता परस्मैभाषा' । नभ इति । ११०० भस भर्त्सनदीप्त्यो । उदात्त उदात्तेत् । नञ्पूर्वात् क्विप् । तुरैरिति[2] । ११०२ तुर त्वरणे । उदात्त उदात्तेत् । 'इगुपध–'इति क । प्रधनेति[3] । ११०४ धन धान्ये । अन्यमरणार्थादस्माद्धनर्थे क । अयमप्युदात्त उदात्तेत् । वृत् । जुहोत्यादयो वृत्ता । श्लुविकरण समाप्तम् ॥

१ अत्र '१०९७ हृ प्रसह्यकरणे' १०९९ 'सृ गतौ एतौ धातू नोदाहृतौ. २. अत्र '११०१ कि ज्ञाने' नोदाहृत ३ अत्र '११०३ धिष शब्दे ११०५ जन जनने ११०६ गा स्तुतौ' एतेऽपि नोदाहृता'.

अथ रजकवधप्रसङ्गमाह—

दीव्यन्देवो विचित्रस्युषमथ रजकं प्रैक्षताक्नूतमग्रे
दीव्यन्तं तत्रतत्र क्षुसितफलगणान्क्नोप्युप प्योसहीनम् ।
तं क्षुम्यद्दृष्टिनृत्यत्तुपमपि च गवत्रासमुत्कुप्यपत्तं
पोष्य प्रोथे खरेण स्वजनविगुधितं क्षिप्यता पुष्पमाप्वीम् ॥५६॥

अथ दीव्यन् चञ्चन् देवः क्रीडादि कुर्वन् हरिरग्रे आस्यूतमागतं रजकं प्रैक्षत । कीदृग्देव । क्नोप्युप कुटिलीभवन्तो स्युषः दाहकः । कीदृशं रजकम् । विचित्र स्युषम् । नानावर्णं सुषिचनी कुर्वन्तम् । क्षुसितान् मक्षितान् फलगणान् प्योसहीनं विमायमुक्तं यथा तथा तत्र तत्र दीव्यन्तं क्षेपणं कुर्वन्तम् । प्योसहीनमिति रजकविशेषणं वा । अपि च पुष्पमाप्वीं क्षिप्यता निरस्यता खरेण तं प्रोथे । कीदृशं तम् । क्षुम्यन्ती व्याकुलां दृष्टी नृत्यन्ती सद् यस्य तम् । उत्कुप्यत् पूतीमवदङ्गं यस्य तम् । पोष्यं हिंसनीयम् । स्वजनेन विगुधितं परिवृतम् ॥—दीव्यन्निति । ११०७ विवु क्रीडा विजि[1] गीषाव्यवहारद्युतिस्तुति । दिवु । व्यवहार उचितक्रियादिय । मिति (दिवि) रैनर्थापे इति देवतान्ताविसूत्रे प्राह एदः । अस्मात् शतर्यें श्यना । देव इति क्रीडायां पचाद्यच् । विचित्रस्युषम् । ११०८ षिवु तन्तुसंताने । क्विपि ऊठ् । आस्यूतम् । ११०९ ष्ठिवु गतिशोषणयो । कदित्येके अपरस्परशिष्य— स्यूट् । ष्ठीव्यन्तम् । १११० ष्णुसु निरसने । आसाभि घरणं तत् । श्यना । क्षुसितेति । ११११ ष्णुसु अदने । कर्मणि क्तः । १११२ ष्णसु निरसने इति केचित् । क इति । १११३ क्नसु ह्वरणदीप्त्योः । क्विप् । क्नुप । १११४ व्युष दाहे । व्युषच— इति कः । प्योषेति । प्युस विभाग इत्येके । घञ् । क्षुम्यन्निति । १११५ प्लुष च । दाहे इति शेषः । श्यना । नृत्यन्निति । १११६ नृती गात्रविक्षेपे । श्यना । त्रासेति । १११७ त्रसी उद्वेगे । घञ् । उत्कुप्यन्निति । १११८ कुथ पूतीभावे । दुर्गन्धीभावस्तद्(?) । श्यना । पोष्यम् । १११९ पुथ हिंसायाम् । ण्यत् । विगुधितम् । ११२० गुध परिवेष्टने । कर्मणि क्तः । क्षिप्यता । ११२१ क्षिप प्रेरणे । तत्र निरसनम् । श्यना । पुष्पेति । ११२२ पुष्प विकसने । घञर्थे कः ॥

तिम्यन्मते स्तिम्यति नाम मन्मन स्तीम्यस्तु वार्ड्डीसम्युते वदाम्यहम् ।
देहि प्रभो प्रेष्य सुसोहनाय मे जीर्णांशुकाय त्वमहीर्जमंशुकम् ॥ ५७ ॥

हे तिम्यन्मते आर्द्रीभवद्बुद्धे रजक मन्मनः स्तीम्यस्तु आर्द्रीभवत्तु स्तिम्यति आर्द्रीभवति नाम । तद् वस्मादहं मीर्लं सम्यग्भूते वदामि । हे प्रभो प्रेष्य (सुसोहनाय मे) जीर्णांशुकाय जिमाम्बराय मे मह्यं सुसोहनाय सम्यक्तृप्त्यर्थमजीर्णं नवमंशुकं देहि । जीर्णांशुः क्षीणशोभः अयो यस्य तस्य संबुद्धिः ॥—तिम्यन्निति । ११२३ तिम ११२४

1 'ष्ठिवि भोजनपराभवयाच्ञाग्निनिरवद्यु' इति धातुपाठस्थपाठः.

ष्टिम ११२५ ष्टीम आर्द्रीभावे । तीम इत्यप्येके । तिमे शता । स्तिम्यति । ष्टिमेर्लट् । स्तीम्यत्तु । [1]सविसाम्यात् तीम्यत्स्विति ना छेद । ष्टीमितीम्यो शता । व्रीलम् । ११२६ व्रीड चोदने । [2]चोदन लज्जा । प्रेरणे च द्रुमे । घञ् । प्रेप्य । ११२७ इष गतौ । ण्यत् । [3]सुसोहनाय । ११२९ पुह चक्यर्थे । स च तृप्ति· ल्युट् । सहेलप्येके । जीर्णे इति । झीर्ण इति । ११३० जृष् ११३१ झृष् वयोहानौ । द्वयो कर्तरि क्त । दिवादय उदाता उदात्तेत क्षिपिवर्जम् ॥

रजकवाक्यमाह—

> किं सूयसे गिरमदून नितान्तदीना-
>
> मुड्डीनकाकसम भूपतिधीनमेतत् ।
>
> मीयस्व रीणनय मा क्षितिपालयेऽस्मि-
>
> न्व्रीयस्व धार्ष्ट्यमिति दुर्मतिरीशमूचे ॥ ५८ ॥

हे अदून अपीडित, उड्डीनकाकसम, त्वं नितान्तदीना गिर सूयसे उत्पादयसि । एतत् त्वया याच्यमानमशुक भूपतिधीन भूपाधार तदायत्तम् । हे रीणनय गतविनय । अस्मिन् क्षितिपालये राजगृहे मा मीयस्व मृतो भव । धार्ष्ट्यं व्रीयस्व च्छादय । दुर्मतिरिति ईशमूचे ॥—सूयसे इति । ११३२ षूङ् प्राणिप्रसवे । प्राणिग्रहणमतन्त्रम । अयमनूयार्थोऽपि । अस्माल्लट् । अदून । ११३३ दूङ् परितापे । स्वादय ओदित इति ओदित्त्वान्निष्ठानत्वम् । दीनाम् । ११३४ दीङ् क्षये । उड्डीनेति । ११३५ डीङ् विहायसा गतौ । गतिमात्रे च । धीनम् । ११३६ धीङ् आधारे । एषु कर्तरि क्त । मीयस्व । ११३७ मीङ् हिंसायाम् । हिंसात्र मृति लोट् रीणेति । ११३८ रीङ् स्रवणे । प्राग्वत् क्त । आलये ११३९ लीङ् श्लेषणे । 'एरच्' । व्रीयस्व । ११४० व्रीङ् । वृणोत्यर्थे । छादन परिग्रहो वा तत् । लोट । स्वादय ओदित ॥

> आपीय तद्गिरममाननिरीतरोप·
>
> श्रीतिं श्यतोऽस्य स करेण शिरोधिमच्छात् ।
>
> धर्मावसायजनद: खलु योऽजनिष्ट
>
> दीप्तोष्मपूर्णभुजतूर्णविघूर्णवैरी ॥ ५९ ॥

स तद्गिरममापीय श्रुत्वा अमाननिरीतरोपोऽमानमनवधि यथा तथा निरीतो निर्गतो रोपो यस्य तादृश सन् स्वस्य श्रीतिं श्यतस्तनूकुर्वतो वासोदानाभावेन नाशयतोऽस्य रजकस्य शिरोधिं करेणाच्छात् चिच्छेद । य खलु धर्मावसायजनदो धर्मनाशकजनानामवखण्डिता सन् अजनिष्ट । दीप्तोष्मपूर्णेन भुजेन तूर्णं यथा तथा विघूर्णा हिंसिता वैरिणो येन स ॥—

१ 'खर्परे शरि वा विसर्गलोपो वक्तव्य ' इति विसर्गलोपे 'मन स्तीम्य' इति च्छेद . पक्षान्तरे 'मन तीम्य' इति वोध्यम्, २ 'चोदने लज्जाया च' इति धातुपाठ . ३. अत्र ११२८ षह चक्यर्थे नोपयुक्त..

आपीयेति। ११४१ पीङ् पाने। ल्यप्। अयानेति। ११४२ माङ् माने। ल्युट्। मिरी तेति। ११४३ ईङ् गतौ। कर्तरि क्तः। प्रीतिमिति। ११४४ प्रीङ् प्रीतौ। क्तिन्। अकर्मकोऽयम्। पूङादय आत्मनेपदिनः। पूङ् धूङ् कीङ्वर्जमनुदात्ता। स्यतः। ११४५ शो तनूकरणे। शाता। ओत श्यनि' इति लोपः। अच्छात। ११४६ छो छेदने। स्ति 'विभाषा घ्राधेट्शा—' इति सिज्लुक्। अवसायेति। ११४७ षो अन्तकर्मणि। अमद इति। ११४८ दो अवखण्डने। क्विप्। स्यत्यादयोऽनुदात्ताः परस्मैपदिनः। अजनिष्ट। ११४९ जनी प्रादुर्भावे। अयमुत्पादनमात्रमपि। लुङ्। दीप्तेति। ११५० दीपी दीप्तौ। पूर्णेति। ११५१ पूरी आप्यायने। अकर्मकोऽयम्। द्वयोः कर्तरि क्तः। तूर्णेति। ११५२ तूरी गतित्वरणहिंसनयोः। त्वरणमात्रे च द्रुमे। अस्मात् क्तः। विघूर्णेति। ११५३ घूरी ११५४ गूरी हिंसावयसोः। गूरे कर्मणि क्तः॥

गूर्णेऽस्मिन्बहुजन्तुघूरिणि खले जूर्णे द्यशंसे नृभि

स्तौरि धूरकार्णवतूरणपरः संतप्यमानः सताम्।

देवौघस्य तपन्मुदं च पतितावादृत्तमूर्त्यच्यसौ

धृत्वक्षेत्रीवरकावलत समं संवाश्यमाने स्वके ॥ ६० ॥

सौरिरस्मिन्खले गूर्णे हिंसिते सति जूर्णे ... धर्षणे स्तुतः। बहुजन्तुघूरिणि सर्वजन्तुघूरिणि सर्वजन्तुहिंसाशीले। कीदृशः सौरिः। धूरकार्णवतूरणपरः धूरकाणां हिंसकानां कर्मणकर्तृणां च दर्पस्य दाहपरः। सतां संतप्यमानः ईश्वरो देवौघस्य तपन् ईश्वरो भवन् मुदच पतिता ईशिता। दृत्तमूर्त्योऽसौ(साव) वादृत्तमूर्त्या अभि-व्याप्तदिविश्वयोऽपि सन् ... सक्रेवे। अत एव संवाश्यमाने 'जय केशव अच्युत' इति शब्दायमाने स्वके समनकालत वीतोऽभूत्॥—गूर्णेति। गूरे कर्मणि क्तः। जन्तुघूरिणि। ११५५ घूरी ११५६ जूरी हिंसावयोहान्योः। घूरेर्णिनिः। जूर्णे। जूरेः कर्तरि क्तः धूरकेति। ११५७ धूरी हिंसास्तम्भनयोः। ण्वुल्। चूरणेति। ११५८ चूरी दाहे। ल्युट्। संतप्यमानः। ११५९ तप ऐश्वर्ये वा। तपिरस्मिन्नर्थे वा तदङ्गनी प्रा-प्तोऽविकरणः। कोपे च द्रुमे। शानच्। तपन्। तदङ्गनोरभावेऽपि शता। पतिता। पत ऐश्वर्ये वा इत्येके। तस्मिन् पक्षे तृच्। वावृतेति। वृत्तेति। ११६० वृतु वरणे। केचित् पूर्वत्र [पठितं] वावृत्यमस्मारि कृत्वा 'वावृतु वरणे' इत्याहुः। द्वयोः कर्मणि क्तः। क्लेपेति। ११६१ क्लिश उपतापे। घञ्। अकाशत। ११६२ काशृ दीप्तौ। लङ्। संवाश्यमानेः। ११६३ वाशृ शब्दे। शानच्। जन्यादय उदात्ता अनुदात्तेत। तपिस्त्वनुदात्त॥

तन्मुप्यमाणस्वय शुष्यदर्कका मूला पुनद्ध बहुरक्तमशुकम्।

विसृज्य शप्यन्त इमं मद्रुह्यत कृष्णं मपेवे वसनान्यसेदवान् ॥६१॥

अथ पश्चात्समागमिवासिर्के कृप्यमाणा सहमाना पुनर्द मत्तावां निर्माय सम्य-

१ 'विमाय' इति पाठः.

रवद्ध बहु अनल्पमंशुकं विसृज्य त्यक्त्वा इमं शप्यन्तो निन्दन्त. प्रदुद्रुवु. । शुच्यदङ्गका. स्वेदादिभि पूतीभवत्कुत्सिताङ्गा. । रक्त कुसुम्भादिभि. कृतनानावर्णम् । कृष्णो वसनान्यंशुकानि प्रपेदे उद्धृतवान् ॥—मृष्यमाणा इति । ११६४ मृष तितिक्षायाम् । शानच् । शुच्यादिति । ११६५ ई शुचिर्[1] पूतीभावे । दुर्गन्धीभावस्तत् । शौचविशरणक्लेशेषु च द्रुमे शता । द्वावुदात्तौ । सुनद्धम् । ११६६ णह बन्धने । कर्मणि क्त । रक्तम् ।११६७ रञ्ज रागे। कर्तरि क्त । शप्यन्त. । ११६८ शप आक्रोशे । शता । त्रयोऽनुदात्ता' । मृषादय. पञ्च स्वरितेतः । प्रपेदे । ११६९ पद गतौ । लिट् । खेदेति । ११७० खिद दैन्ये घञ् ॥

प्राग्विद्यमानवसनेष्ववधृतैकभोगो
बुद्ध्वा ददौ च रिपुयोधजयी निजेभ्यः ।
कंसानुरोध्यणनहृन्मतिमद्युगर्च्यः
शेषं व्यसृज्यत पटौघमलिश्यमानम् ॥ ६२ ॥

ईशो विद्यमानवसनेष्वनर्घवस्त्रेष्वेक प्राक् अन्येभ्य. पूर्वमधृत परिहितवान्, बुद्ध्वा निजेभ्यो ददौ च । स्त्रीयाना तारतम्यमवगम्य दत्तवांश्च । शेषं पटौघं व्यसृज्यत त्यक्तवान् कंसानुरोध्यणनहृत् कंसानुवर्तिनामणनहृत् प्राणहृत् । मतिमद्युगर्च्यो मतिमता ज्ञानिना युजा समाधिकर्तृणामर्च्य । अलिश्यमानमनल्पीभवन्तं पटौघम् ॥—विद्यमानेति । ११७१ विद सत्तायाम् । शानच् । बुद्ध्वा । ११७२ बुध अवगमने ज्वलादिगतबोधतिवद्बुद्धोधो ज्ञान चार्थः । तस्मात् क्त्वा । योधेति । ११७३ युध सम्प्रहारे । अच् । कंसानुरोधीति । ११७४ अनो रुध कामे । अनुपूर्वो रुधि कामेऽर्थे तङ्श्यनौ भजते। तस्मादत्र तु णिनि. । अणनेति । ११७५ अण प्राणने । अन इत्येके । ल्युट् । मतीति । ११७६ मन ज्ञाने। क्तिन् । युगिति । ११७७ युज समाधौ । अकर्मकोऽयमिति माधव. । क्विप् । व्यसृज्यत । ११७८ सृज विसर्गे । स चोत्पादनत्यागौ । लङ् । अलिश्यमानम् । ११७९ लिश अल्पीभावे । शानच् । पदादयोऽनुदात्ता अण्यतिवर्जमनुदात्तेत ॥

राध्यद्द्वेषगुणोऽथ वायकवराद्दैत्याविदेपोऽपुष-
च्छोषं तोपकृतोऽस्य दोपविततेराश्लिष्टलक्ष्मीस्तन. ।
शक्यन्गर्वमशक्यमानमनसामास्विद्यदास्योऽक्रुधं
क्षुध्यद्भक्तदमाप मालिकवरं शुद्धं स सिद्धेप्सितम् ॥ ६३ ॥

अथैष दैत्याविद् दैत्यच्छेत्ता वायकवरात् सौचिकश्रेष्ठात् तद्दत्तोष्णीषादिभी राध्यद्द्वेषगुण सिध्यन्मनोज्ञवेष सन् तोषकृतोऽस्य दोषविततेर्नाशमपुषदवर्धयत् । तदनन्तर च स मालिकवर मालाकारश्रेष्ठमाप । कीदृश । अशक्यमानमनसामसहमानमनसा गर्वं शक्यन्

1. 'शुचिर्' अनादिद्द धातुपाठे

सह्यमानः । मास्मिपदाख्य ईषत् स्मितमुखं कीदृश मालिकमरम् । अकुर्वं कोपहीनम्
क्षुप्यतो बुभुक्षमाणानां भक्तमन्नप्रदम् । शुद्धं सिद्धप्रार्थितं च ॥—ताम्यतीति । ११८०
रधोऽकर्मकत्वादेव । इत्यर्थं इव । अकर्मकत्वेन राधेः श्यन् । अस्य तु सिद्धिरोदरे
वपर्यासेषनादयोऽर्थाः । सता वैक्षामित् । ११८१ व्युष सावने । तत्र प्रायेण सिद्धा
रुपयन्तम् । क्विपि 'मवि चविवपि— इत्यादिना दीर्घ । अपुषत् । ११८२ पुष पुष्टौ ।
अयमकर्मकोऽपि । इतो भणान्ताः पुषादयः । तेन पुषादिद्युतादि— इत्यङ् । शोषतोष
दोषेति । ११८३ शुष शोषणे । ११८४ तुष प्रीतौ । ११८५ दुष वैकृत्ये । वैकृत्य
विकृतता । अयामी चम् । आश्लिष्येति । ११८६ श्लिष आलिङ्गने । कर्मणि क्तः । अक्षमन्
अक्षम्यमानेति । ११८७ शक विभाषितो मर्षणे । विभाषित इत्युभयपदीनां पूर्वाचा
र्यसंज्ञा । कृतुधानश्चो । आश्लिषषितिति । ११८८ मि ष्विदा गात्रप्रक्षरणे । सता ।
अक्रुधम् । ११८९ क्रुध कोपे । भावे क्विप् । क्षुधमिति । ११९० क्षुध बुभुक्षायाम् ।
सत्य । शुध्यम् । सिद्धेति । ११९१ शुध शौचे । ११९२ षिधु संराद्धौ । संसिद्धि
षा । द्वयोः कर्तरि क्तः ॥

> रक्षारये सोऽयमनश्वराय तृप्यन्मना दृप्तजनद्रुहेऽस्मै ।
> मुग्धस्मितस्नोहितमुखाय माला विष्यन्दवो सादरमक्षमीच ॥ ६४ ॥

सोऽयमस्मै विष्यन्सादरं मालां ददौ अक्षमीच । कीदृशाय । अनश्वराय नित्याय ।
मुग्धस्मितस्नोहितमुखाय मुग्धस्मितेनोत्तिरैष्णीर्णं मुखं यस्य तस्मै । रक्षारये निरस्तरक्षसे ।
दृप्तजनद्रुहे दुष्टजनद्रोहे । तृप्यन्मना प्रीणितान्तरात्मा ॥—अक्षमीति । ११९३ रध हिंसा
संराध्यो । संराद्धिः पाकः । कर्मणि क्तः । अनश्वराय । ११९४ णश अदर्शने । इ
ण्नश- इति करप् । तृप्यन्निति । ११९५ तृप प्रीणने । तत्र तृप्तिस्तर्पणं च । सता ।
दृप्तेति । ११९६ दृप हर्षमोहनयोः । मोहनं गर्वः । मोहनमोरित्येक । कर्तरि क्तः ।
द्रुह इति । ११९७ द्रुह जिघांसायाम् । क्विप् । मुग्धेति । ११९८ मुह वैचित्ये ।
अविवेकस्तत् । कर्तरि क्त । स्नोहीति । ११९९ ष्णुह उद्गिरणे । णिनिः । स्निग्धन् ।
१२०० ष्णिह प्रीतौ । सता । इत् विकल्पितेट उदात्तेतो रभादयो इत्ताः ॥

> अशाम्यदात्मापि तमी नमामि दमिप्रियं श्राम्यिहरं भवन्तम् ।
> भ्राम्यामि भो क्षाम्य ममापराध क्लान्त मनो माद्यति दर्शनात्ते ॥ ६५ ॥

अहमशाम्यदात्मा अशान्तमना अपि त्वां नमामि । तमी त्वयि काङ्क्षावान् । संसारेण
पीडयतीतो वा । दमिप्रियं दमशीलजनाभिष्टम् । अहं भ्राम्यामि अनवस्थितो भवामि । भवा
भ्यासनिमग्नत्वात् । भो मम अनादरातिक्रमपराधं क्षाम्य क्षमस्व । क्लान्तं तवादर्शनात् पी
डितं मनस्ते दर्शनात् माद्यति । श्राम्यिहरं संसरणदुःखनिरासकम् ॥—अशाम्यदिति ।
१२०१ शमु उपशमे । शमि शमामष्टानाम्- इति दीर्घ । तमीति १२०२ तमु

१ गरण' इति पाठः.

काङ्क्षायाम् । ग्लानावेव प्रयोग । मुरारिस्तु 'द्रष्टुं वह्नुताम्यति' इति काङ्क्षायामेवाह । 'शमिलष्टाभ्य.' इति घिनुण् । दमीति । १२०३ दमु उपशमने । अयमकर्मकोऽपि । प्रागवत् घिनुण् । श्रान्तीति । १२०४ श्रमु तपसि खेदे च । क्तिन् । भ्राम्यामि । १२०५ भ्रमु अनवस्थाने । अयमकर्मक सकर्मकश्च लट् । क्षाम्येति । १२०६ क्षमू सहने । अयमषित् । लोट् । क्लान्तम् । १२०७ क्लमु ग्लानौ । कर्तरि क्त । माद्यति । १२०८ मदी हर्षे । हर्षोऽत्र गर्वे । वृत् । शमादयो वृत्ता ॥

अस्तायासविजस्तविश्वतसनो निर्दस्तवासैर्नुतो
वेदव्योषकृदप्लुषो विसितधीकुस्यज्जनांहोवुसम् ।
मुस्तामोष्यसमः किटिस्त्वमसमो लुठ्यन्खलानोकसो
भृश्यभ्रंशनवर्शकाकृशदयस्तृष्णाहरो हृष्य मे ॥ ६६ ॥

त्वं विसितधीकुस्यज्जनाहोवुसमप्लुष । विसितया प्रेरितया धिया कुस्यता सश्लिष्यता जनानामहोरूपं वुसमप्लुषो दग्धवानसि । कीदृश । अस्तायास त्यक्तप्रवास यथा तथा विजस्तविश्वतसन मोक्षितलोकक्षय । निर्दस्तवासैर्निर्दस्त उपक्षीणो वास स्तम्भो नम्रताभावो येषा तै । नुत. । वेदव्योषकृद् व्यासरूपेण वेदाना विभागकृत् । अमसोऽपरिमाण परिमाणहीनो वा त्वं मुस्तामोषी मुस्ताखण्डी किटिर्वराहरूपो असम परिणतवानसि । खलान् ओकस स्थानान् लुठ्यन् क्षोभयन् । भृश्यद्भ्रंशनवर्शकाकृशदयो भृश्यतामध पतता स्वभक्ताना भ्रशस्याध पतनस्य वर्शका छादयित्री अकृशा दया यस्य स तादृगस्त्वं मे हृष्य तुष्टो भव ॥—अस्तेति । १२०९ असु क्षेपणे । कर्मणि क्त । आयासेति । १२१० यसु प्रयत्ने । घञ् । विजस्तेति । १२११ जसु मोक्षणे । कर्मणि क्त । तसनेति । १२१२ तसु उपक्षये । ल्युट् । निर्दस्तेति । १२१३ दसु च । कर्मणि क्त । वासेति । १२१४ वसु स्तम्भे । वस्विलेके । वसेर्घञ् । शमादय· शमिदमि (मदि) वर्जमुदित । व्योषेति । १२१५ व्युष विभागे । व्युसेति । चैके । व्युपेर्घञ् । अप्लुष इति । १२१६ प्लुष दाहे । लुङि पुषाद्यङ् । विसितेति । १२१७ विस प्रेरणे । कर्मणि क्त । कुस्यदिति । १२१८ कुस सश्लेषणे । शता । वुसम् । १२१९ वुस उत्सर्गे । इगुपधात् क । मुस्तेति । १२२० मुस खण्डने । 'घ्रातालातमुतपुतचित्तनिमित्तमुस्त–' इत्यादिना भोजेन क्ते निपातित । मोषी । मुष इत्येके । णिनि । अमस । १२२१ मसी परिणामे । परिमाणे इति द्रुमे । असम इति । 'समी परिणामे' इति दन्त्यादिरित्येके । तस्माल्लुङि पुषाद्यङ् । लुठ्यन् । १२२२ लुठ विलोडने । शता । ओकस । १२२३ उच समावाये । 'ओक उच के' इति निपातित । भृशभ्रंशनेति । १२२४ भृशु १२२५ भ्रंशु अध पतने । द्वयो शतृल्युटौ । वर्शकेति । १२२६ वृश वरणे । ण्वुल् । अकृशेति । १२२७ कृश तनूकरणे । 'अनुपसर्गात्फुल्लक्षीवकृश–' इति निपातित ।

१. 'घिराण् इति पाठ . २. 'उपशमे' इति धातुपाठे. ३. 'विलोटने' इति पाठ .

तृप्येति । १२२८ तृप धिपासायाम् । 'तृषिमृषिकृशिभ्यः कित्' इति मन् प्रसङ्गः । इम्प । १२२९ हृप तुष्टौ । भेद ॥

दृप्यद्रिप्यद्वराविक्षेपक भिमो कोपादिगोपो न ते

किं चायोऽप्यविरोपिलोपक न वा लोमाविसंक्षोभिता ।

नम्यांस्तुम्प भिमो जयेति तुपते क्षिपन्प्रमेपाट्टुल

क्ष्विदभूक्षिम ट्रम्वेऽपि स विभुरश्वाक्षीयमाणो ददौ ॥ ६७ ॥

दृप्यतां कुप्यतां पतन् रिप्यतां हिंसतां च रिपूणां क्षेपक क्षेपक हे भिमो ते तव को पादिभिर्योपो व्याकुलत्वं च । किंच । अयोऽप्यविरोपिलोपक अयोऽप्यविरोपिनाममोक्षमो इयितृणां लोपक मोहक ते लोमाविसंक्षोभिता वा न । त्वं नम्यान् हिंसान् तुम्प हिं सय । भिमो त्वं जयेति गुपते तस्मै क्षिपन् कृपया आर्द्रीभवन् । प्रमेपाट्टुलं बलमानो पीडां क्ष्विदन् मोचयन् स विभुस्म स्वयमेव विभिन्स अश्वाक्षीयमाणोऽश्वेऽक्षीयमा ॥ मक्षीणासदपि ददौ ॥—दृप्यद्रिप्यदिति । १२३० दृप रोपे । १२३१ रिप हिंसायां चेत्येके । द्वयो शता । क्षेपक इति १२३२ क्षिप क्षेपे । ण्वुल् । कोपादियोप इति । १२३३ कुप कोपे । १२३४ गुप व्याकुलत्वे । द्वयोर्घञ् । अयोऽप्यविरोपिलोपकेति । १२३५ युपु १२३६ रुपु १२३७ लुपु विमोहने । क्रमेण ण्यन्तिनिण्वुलः । लो माविसंक्षोभितेति । १२३८ लुभ गार्ध्ये । १२३९ क्षुभ संचलने । द्वयोर्घञ् णिनिश्च (?) नम्यान् तुम्प । १२४० णभ १२४१ तुभ हिंसायाम् । भेद् च । क्षिपन् प्रमेपन् क्षिपमिति । १२४२ क्ष्विदू आर्द्रीभावे । १२४३ मिमिदा स्नेहने । १२४४ निक्ष्वि दा स्नेहनमोचनयो' । त्रयाणां शता । मिदेस्तु 'मिदेर्गुण' इति गुणः । द्वन्द्वम् । १२४५ क्षुधु दृप्तौ । क्षिन् । अपाक्षे । १२४६ मृधु अभिकाङ्क्षायाम् । नश्चि षधि— इति इ- । दृत् । दृपादयो दिवादयश्च इत्तः । दिवादयस्त्वनुदात्ता इत्येके । तेन स्वरसंधि क्षीयते इत्यादयपि । तत्र मृक्षोर्ल्यप् । क्षीयते भावप् । समासत्व उदात्ता उदात्तेत ॥

अथ कुब्जानुग्रहकथामाह—

मुम्बत्प्रिय तमथ रागसिताक्षिताम

मारोम्भितालनिचयास्तृतमानसान्वा ।

कुब्जा कृतारिपलमैक्षत कृष्णवती सा

पात्र समीरक्षुतसौरभयूतवक्षम् ॥ ६८ ॥

अथ सा कुब्जा सैरन्ध्री मुम्बत्प्रियं मुम्बन्तो यातं कुर्वन्तो द्विजाः प्रिया यस्य तं श्री कृष्णमैक्षत । कीदृशी कुब्जा । रागसिता रागेण बद्धा । सिताम्बेन मारोम्भितेन काम क्षितेनाभिनिचयेनास्तृतं छादितं मानसान्तं यस्याः सा । तथा—समीरक्षुतेन वायुपाक्षि-

1 रभ हिंसायाम्' इति धातुपाठे २ क्रमोऽप्यनुदिताः पुस्तके

तेन सौरभेण धूता सम्भ्रान्ता भृङ्गा यस्मिंस्तत् तादृशं पात्रं वृण्वती स्वीकुर्वती । कीदृशं हरिम् । कृतारिदलं कृत हिंसितमरिवलं येन तम् ॥—सुन्वदिति । १२४७ षुञ् अभिषवे । अभिषवो निष्पीडनस्नपनसुरासधानस्नानादि । शता सिता । १२४८ षिञ् बन्धने । कर्मणि क्त. । शितेति । १२४९ शिञ् निशाने[1] । प्राग्वत् क्त । उन्मितेति । १२५० डुमिञ् प्रक्षेपणे । प्राग्वत् क्त । निचयेति । १२५१ चिञ् चयने । 'एरच्' । आस्तृतेति । १२५२ स्तृञ् छादने । लक्षणया विक्षेपे । प्राग्वत् क्त । कृतमिति । १२५३ कृञ् हिंसायाम् । प्राग्वत् क्त । वृण्वती । १२५४ वृञ् वरणे । स्वीकारश्छादन वा तत् । शतरि ङीप् । धुवेति । धूतेति । १२५५ धुञ् कम्पने । धूञ्इत्येके । द्वयो. कर्मणि क्त । स्वादय उभयतोभाषा । अनुदात्ता धुञ्वर्जम् ॥

कन्दर्पेण दुता विलेपकुशला सा चान्तिकं हिन्वता
पृष्टा तेन पृता विलेपनमदात्स्पार्याय लोकस्मृते ।
संप्राप्यो निजशक्तिराद्धतपसः साधोः स देवोऽपि ता-
मृज्वीकर्तुमुपानशे सुकृतिनीं प्रस्तिघ्नुवानः खलान् ॥ ६९ ॥

कन्दर्पेण दुता पीडिता सा च विलेपे तत्सपादने कुशला अन्तिकं हिन्वता प्राप्नुवता तेन पृष्ठा पृता प्रीणिता स्पार्याय प्रीणनीयाय लोकस्मृते लोकपालकाय भगवते विलेपनं कलभमदात् । निजशक्तिराद्धतपसो निजशक्त्या स्वस्य सेवाशक्त्या राद्धं सिद्धफलं तपो यस्य तस्य साधो सप्राप्य स देवोऽपि तामृज्वीकर्तुमृजुदेहा कर्तुमुपानशे समीप प्राप । यत.—सा सुकृतिनी । कीदृशो देव. । खलान्प्रस्तिघ्नुवान् आस्कन्दन्नभिभवन् ॥—दुतेति । १२५६ टु दु उपतापे । कर्मणि क्त । हिन्वता । १२५७ हि गतौ वृद्धौ च । शता । पृता । १२५८ पृ प्रीतौ । कर्मणि क्त । स्पार्याय । १२५९ स्पृ प्रीतिपालनयो । ण्यत् । लोकस्मृते । स्मृ इत्येके । क्विप् । सप्राप्यः । १२६० आप्लृ व्याप्तौ । ण्यत् । शक्तीति । १२६१ शक्लृ शक्तौ । क्तिन् । राद्धेति । १२६२ राध १२६३ साध संसिद्धौ । राधे कर्तरि क्त । साधो । 'कृवापाजिमिस्वदिसाध्यशूभ्य उण्' इति साधेरुण्प्रत्यय. । द्वादयोऽनुदात्ता. परस्मैभाषा । उपानशे । १२६४ अशू व्याप्तौ सघाते च क्रुमे । 'अश्नोतेश्च' इति नुट् । प्रस्तिघ्नुवान. । १२६५ ष्टिघ आस्कन्दने । शानच् ।

ऋज्वीकर्तुमित्युक्तम् । ऋज्वीकृतिप्रकारमाह—

तामातिक्य पदे पदेन चिबुके चातिघ्नुवन्पाणिना
चक्रे सघ्नुवतां वधे दधृगसावृज्वीं मनोज्ञाकृतिम् ।
किं चादघ्नुवतीमिमां मम गृहानेहीति याच्ञापरा-
मेष्यामीत्यमुचत्समृद्धकरुणः क्षिण्वन्कटाक्षैर्धृतिम् ॥ ७० ॥

1. 'निशातने' इति पाठः

अथो तां पथे चरणे पर्वेनातिक्रम्य चिबुके पाणिना चालि गुणभाजनभूतश्रीमल्ल-
वेहां मनोज्ञाकृतिं चक्रे । कीदृश । सभुवतां हिंसतां मध्ये परद्रव्यमसमः । किं च मम
पद्मानेत्रि इति बाल्यापराधदृश्यवर्ती व्याजमकुर्वाणामध्यानमचाभिमानेव्यानीत्युक्त्वा मम
मद् । अत्र हेतुः—समुद्रकस्य । कृत्यार्थोऽपीति धैर्यं क्षिपन् नाशयन् ॥—भातिक्रम्येति ।
१२६६ तिक १२६७ तिग च यतनप्रत्यासन्दने । आयामकषम् । अतिमुखन् ।
तिगेः क्ता । सम्यकृतम् । १२६८ पम हिंसायाम् । क्ता । दादृ । १२६९ भिमृषा
प्रागल्भ्ये । 'ऋत्विग्दधृक्—' इति किप् । अदभ्रुवतीम् । १२७० वृम्भु दम्भे । दम्भो
लोकरञ्जनार्थं धर्मानुष्ठानम् । शतरि ङीप् । समक्षेति । १२७१ क्षणु दृसौ । अयमस-
मैकः सम्मीकृत्य । कर्तरि क्तः । क्षिपन् । *१२७३ रि १२७४ क्षि १२७५ चिरि
१२७६ जिरि १२७७ दाश १२७८ [illegible] हिंसायाम् । 'एषु छान्दसेषु क्षिणातुः
सर्वथा लोकेऽपि' इत्युक्तस्य क्षेः क्ता ॥

कुमारीसम्बन्धहरणानन्तरं केऽपि मानवन्तो भयवन्तं क्षतवन्त इत्याह—

> इमां ददृभुवन्मखयमिव्यमसनानि रिण्व-
> मृक्षिण्वता चिरयणैरपथं जिरिण्वम् ।
> कसं मदाशयमतिवुर्दैवमुदुदुपु-
> शछन्दश्रुतोऽपि स हि केचिदबोधि लोके ॥ ७१ ॥

छन्दःश्रुतश्छन्दसि वेदे एव श्रुतः प्रसिद्धोऽपि स लोके मनुष्याणां मध्ये कैश्चित् भाग्य
वद्भिरबोधि ईश्वरत्वेन ज्ञात आसीत् । कीदृशः । इमां मही ददभुवन् पालयन् मखयमिनां
ऋतुमखस्था(य)मिनां देवानां मखमानि तु चाषि रिण्वन् नाशयन् ऋक्षिण्वता हिंस-
कानां चिरमणैर्वैरपथं कुमार्गे जिरिण्वन् नाशयन् । प्रशस्तं हिंसमतिवुर्दैवमन्येषामसमर्थं
हिंसितुमशक्यं कसमुदुदुपुरवीरमिर्क हिंसितुमिच्छु ॥—ददृभुवमिति । १२७९ वृष भावने
पालने च शता । मखयमीति । १२८० यमु मक्षणे । णिनिः । रिण्वन् । रि क्षि
इत्यत्रादी धातोः शता । ऋक्षिण्वताम् । आय 'ऋक्षीत्येके' इत्युक्तस्य धातोः
शता । चिरयणैः । चिरिधातोर्मुल् । जिरिण्वम् । जिरेः शता । दुर्दैवम् ।
दृपाधोः खल् । उदुदुपुः । दुद् इत्यपि केचित् । इत्यस्य सन्युः । केचित् छ-
न्दस्यह व्यासौ इति पठित्वा पथापिर्गोकेऽप्याहुः । एतदेव छन्दःश्रुतोऽपीतिपादेन
द्योतितम् । तिङन्तस्य उपात्ततः । रिक्षिहतुष्करर्भमुपात्ता । पुरुद्धात्मनेभाप । पद ।
स्वादयो वृत्ता ॥

१ 'मदी च' इति धातुपाठे २. दम्भने' इति धातुपाठे ३ धातुपाठे [illegible] 'ट' इत्ये
वोपलभ्यते तथाच 'दुदवम्' इत्येव पाठः स्यात्. ४ १२७२ मह व्यासौ मोदाहरः

एवं राजमार्गसंचारेण तत्रत्यभक्तानन्दमुक्त्वा गोपुरान्तर्गतानां सुकृतातिशयेन तत्प्राप्तिमाह—

तुदन्कुचरिताञ्शुभे प्रणुदमान इष्टं दिश-
न्प्रभृष्टपललान्क्षिपन्नरिमतिं कृषन्माधवः ।
ऋषन्नजुषत क्रमान्नगरगर्भमुद्वेजय-
न्नलग्नमनसः खलानवशलज्जमानाङ्गनम् ॥ ७२ ॥

माधव क्रमात् तत्र तत्र विलम्बमान ऋषन् गच्छन् नगरगर्भमभ्यन्तरप्राकारान्तर्भागमजुषतासेवताश्रितवान् । तत्रत्यजनं प्रीणितवानिति वा । कीदृश कुर्वन्नित्यत्राह—कुचरितान् रजकादींस्तुदन् । मालाकारादीञ्शुभे प्रणुदमान. प्रेरयन् । तेषामेव इष्टं ददन्(त्) । प्रभृष्ट पक्वं पलल मास यैस्तान् दुष्टान् क्षिपन् प्रेरयन् निरस्यन् । अत एव अरिमतिं कृपन् विलिखन् विदारयन् । अलग्नमनसो दुर्व्यापारेषु अलग्नमलज्जितं मनो येपा तान् खलान् उद्वेजयन् भीपयन् कम्पयन् वा एतानि पट् तत्कालविशेषणानि । कीदृशं नगरगर्भम् । भगवत्प्रेम्णा अवशा व्याकुला लज्जमाना सलज्जा अङ्गना यस्मिंस्तम् ॥—तुदन्निति । १२८१ तुद व्यथने । शता । प्रणुदमान । १२८२ णुद प्रेरणे शानच् । दिशन् । १२८३ दिश अतिसर्जने । दानं तत् । शता । प्रभृष्टेति । १२८४ भ्रस्ज पाके । कर्मणि क्त । कित्वात् सम्प्रसारणम् । 'स्को'–' इति सलोप । क्षिपन् । १२८५ क्षिप प्रेरणे । निरसननिन्दादयोऽपि प्रेरणभेदा एव । कृषन् । १२८६ कृष विलेखने । तदत्र हलकर्म । द्वयो शता । तुदादयोऽनुदात्ता स्वरितेत. । ऋषन् । १२८७ ऋषी गतौ । शता उदात्त उदात्तेत् । अजुषत । १२८८ जुषी प्रीतिसेवनयो । लङ् । उद्वेजयन् । १२८९ ओविजी भयचलनयो । प्रायेणोत्पूर्व । अस्माण्णिचि शता । १२९० ओलजी १२९१ ओलस्जी व्रीडने । लजे कर्तरि क्त । लज्जमानेति । लस्जे शानच् । सस्य जश्त्वम् । 'ओलजी ओलस्जी व्रीलने' इति चान्द्रमतं माधवदूषितम् । जुषादय उदात्ता अनुदात्तेत ॥

नगरगर्भं वर्णयति पञ्चभि —

वृक्णाण्याचरसोञ्छती फलगणानव्युच्छितायां निशि
स्नान्ती नर्च्छेति मिच्छिता सुजनता यस्मिन्हितं जर्जती ।
चर्चन्ती कटु झर्झती बुधजनं दोषं त्वचित्वर्चती
नित्यं भूपतिमुञ्जनोज्झितमना यत्रास्त खल्या सुखम् ॥७३॥

सुजनता सज्जनसमूह । 'ग्रामजन–' इति तल् । 'सामूहिकेषु तदन्तविधिरिष्यते' इति जनान्तादपि । मिच्छिता क्लेशिता यस्मिन् न ऋच्छति प्राप्नोति । कीदृशी सुजनता ।

१. 'व्रीलने' इति पाठ .

वृश्चन्त्यावरता । वृक्षच्छिन्नो व्याचे व्याजे रस आग्रहो यस्याः सा । फलमयान् उञ्छती पृथक्पृथगाददाना । विधिष्वनुच्छितानामनतिक्रान्तानां प्रसूये एव ऋच्छन्ती । एतैरस्तु समस्तमुच्छम् । क्षितं भेव एव चर्चती सर्वतो वदन्तीति कंसस्यानिष्टत्वे हेतुः । त्वस्या च छद्मसूत्रे यत्र सुखं यथा तथा आस्तु स्थितवती । ऋचती स्तुत्या । ऋदु कूरं चर्चन्ती परिभाषमाणा । युद्धधर्मे झर्झती संतर्जयन्ती । भूपतिं राघानं रोषं त्वचिता आच्छाद्य भिक्षां सर्वदा ऋचती प्रशंसन्ती । उब्जमोज्झितमना । उब्जनेनार्जवेनोज्झितं त्यक्तं मनो यस्याः सा ॥—वृश्चेति । १२९२ ओव्रश्चू छेदने । कर्मणि क्तः । व्याचेति । १२९३ व्यच व्याजीकरणे । घञ् । उञ्छती । १२९४ उछि उञ्छे । शतरि ङीप् । 'आच्छी नद्योर्नुम्' इति विकल्पान्नुमभावः । अनुच्छितानाम् । १२९५ उछी विवासे । अतिक्रमणमवर्जनेषु च वुमे । कर्तरि क्तः । ऋच्छतीति । १२९६ ऋछ गतीन्द्रियप्रलयमूर्तिभावेषु । इन्द्रियप्रलयो मोहः । मूर्तिभावः काठिन्यम् । अस्माच्छतृ । मिच्छिता । १२९७ मिछ उत्क्लेशे । स च पीडा । कर्मणि क्तः । जर्जती । चर्चती । झर्झती । १२९८ जर्ज १२९९ चर्च १३०० झर्झ परिभाषणभर्त्सनयोः । आख्यानमपि मान्त्वाभिक्षेपे । एभ्यो शतरि ङीप् । त्वचिता । १३०१ त्वच संवरणे । क्त्वा । ऋचती । १३०२ ऋच स्तुतौ । शतरि ङीप् । उब्जनेति । १३०३ उब्ज आर्जवे । ल्युट् । उज्झितेति । १३०४ उज्झ उत्सर्गे । त्यक्तं मुक्तम् । कर्मणि क्तः ॥

> सानूल्लोभकरेफरीविदृपिता तृम्फाय तोषार्थिनो
>
> राज्ञो नित्यमतुम्फकान्विदृफती दम्भूम संतुम्फती ।
>
> युद्धेष्वदृपिता द्विषेष्वदृफिता यस्मिन्नदृफन्ती सुरा-
>
> न्दृम्फार्हा पृतना स्थिता सुगुफितैर्माल्यैः कचान्गुम्फती ॥७४॥

यस्मिन् पृतना स्थिता । पृतनां विशिनष्टि—सानूल्लोभकरेफरीविदृपिता । सानूल्लोभकस्य मोहकस्य रेफस्य युद्धस्य रीत्या कथनेनासामिरेव सानूनाकुलीकृतम् सुखं कृत-मिति परस्परोक्त्या तृपिता सदा संतुष्टा । तोषार्थिनो हिंसेच्छो राज्ञस्तृम्फाय संतोषाय अतुम्फकान् अहिंसकान् सदा वितुफती हिंसती च भूयः संतुम्फती हिंसती । तदृपिता तर्पैः हेषिता सत्रपो येषु तेषु युद्धेषु अदृपिता अहेषिता अप्रबला । सुरान् दृफन्ती हिंसती । एवरूपत्वात् दृम्फार्हा भगवतर्दं दमर्हतीति दृम्फार्हा । सुगुफितैः सम्यग्ग्रथितैर्माल्यैः कचान् गुम्फती ग्रथ्नती । अनेन तस्या वितथयुक्त्यमुक्तम् ॥—लोभकेति । १३०५ लुभ विमोहने । विमोहनं व्याकुलीकरणम् । ण्वुल् । रेफेति । १३०६ रिफ कत्थनयुद्धनिन्दाहिंसादानेषु । अस्मात् पचि रेफः । रीतीति । रिह इत्येके । क्विप् । तृपिता । १३०७ तृप १३०८ तृम्फ तृप्तौ । प्रीणनं तुमे । आद्यः तृफेत्येके । तृपेः

१ भर्त्सनयोः इति धातुपाठे. २. अयं च धातुर्दकारोपधः दकारस्य भत्वं भवति धुसंनिपाते तस्ये बत्वम्, तेन 'उब्जिजिषति' इत्यत्र सिद्धिरिति स्पष्टं इत्यत्रसूत्रे भाष्ये

कर्तरि क्त । तृम्फाय । तृम्फेर्घञ् । तोपेति । १३०९ तुप १३१० तुम्प १३११ तुफ १३१२ तुम्फ हिंसायाम् । तुपेर्घञ् । अतुम्पकान् । तुम्पेर्ण्वुल् । वितुफती । संतुम्फती । तुफितुम्फ्यो शतरि ङीप् । उद्दृपितेति । १३१३ दृफ १३१४ दृम्फ उत्क्लेशे । आद्योऽपि फान्त इत्येके । दृपे कर्मणि क्त । अदृफिता । दृम्फे कर्मणि क्त । नकारलोप. । ऋफन्ती । १३१५ ऋफ १३१६ ऋम्फ हिंसायाम् । ऋफेः शतरि ङीप् । ऋम्फेति । ऋम्फेर्घञ् । सुगुफितै । १३१७ गुफ १३१८ गुम्फ ग्रन्थे । गुफे कर्मणि क्त. । गुम्फतीति । गुम्फे शतरि ङीप् ॥

पीयूपोभितहेमकुम्भविशुभद्वक्षोजशुम्भत्तमा
दृब्धस्रग्धरचृत्तकैश्यविधितां शोभां जुडन्त्योऽजुनन् ।
नार्यः संमृडदालिकेलिपृडिता यस्मिन्पृणन्त्यः प्रिया-
न्नित्यं तैर्वृणिता मृणालकमनीयाङ्ग्यो वितोणाशयाः ॥ ७५ ॥

यस्मिन्नार्योऽजुनन्समचरन् । कीदृश्य । पीयूपेणोभित पूरितो यो हेमकुम्भस्तद्वद्विशुभद्भ्या शोभमानाभ्या वक्षोजाभ्या शुम्भत्तमा अत्यन्तं शोभमाना· । दृब्धस्रजो ग्रथिताया मालाया धर धारकं चृत्त भङ्ग्यनुरूप वद्ध च यत्कैश्य केशसमूहस्तेन विधिता विहिता शोभा जुडन्त्य प्राप्नुवत्य । समृडदालिकेलिपृडिता समृडन्तीना सुखायमानानामालीना केल्या पृडिता सुखिता. । प्रियान्पृणन्त्य । तैर्नित्यं वृणिता प्रीणिताः । मृणालकमनीयाङ्ग्यो मृणालवत्कोमलमङ्ग यासा ता । वितोणाशया । वितोणो विगतकौटिल्य आशयो यासा ता. । अनेन नगरगर्भस्य सुखकरत्वमुक्तम् ॥—उभितेति । १३१९ उभ १३२० उम्भ पूरणे । उभे कर्मणि क्त । कुम्भेति । केन जलेन उभ्यते इति कुम्भ । कुम्भे कर्मणि घञ् । पृषोदरादित्वादकारलोप । विशुभत् । शुम्भदिति । १३२१ शुभ १३२२ शुम्भ शोभार्थे । हिंसाया च द्वमे । द्वयो शता । दृब्धेति । १३२३ दृभी ग्रन्थे । कर्मणि क्त । चृत्तेति । १३२४ चृती हिंसाग्रन्थनयो । प्राग्वत् क्त । विधिताम् । १३२५ विध विधाने । प्राग्वत् क्त । जुडन्त्य । १३२६ जुड गतौ । जुन इत्येके । जुडे शतरि ङीप् । अजुनन् । जुनेर्लङ् । समृडदिति । १३२७ मृड सुखने । शता । पृडितेति । १३२८ पृड च । कर्मणि क्त । पृणन्त्य । १३२९ पृण प्रीणने । शतरि ङीप् । वृणिता । १३३० वृणेति च भाष्ये । कर्मणि क्तः । मृणालेति । १३३१ मृण हिंसायाम् । 'तमिविडिमृणिकुलिपलिपञ्चिभ्यश्च' इति भोजोक्ते कालन् । तोणेति । १३३२ तुण कौटिल्ये । घञ् ॥

चाणूरादयोऽपि पुरे सुखं स्थिता इत्याह—

ईशस्य पुण्यसुगमस्य वधं मुणन्तो
मल्लाश्च यत्र चुकुणुः शुनका इवोच्चैः ।

विक्रोशनेष्वभुणिता मदघूर्णदक्षा

युद्धे सुरानपि खरोत्कुरिता क्षुरन्त ॥ ७६ ॥

यत्र मत्ताश्च क्षुमन्तः माम इव उग्रैर्बुक्कुशः शब्दमकुर्वन् । कीदृशाः । पुण्यक्षुमगमस्य इधस्य यत्र क्षुणन्तः प्रतिमानागाः । विक्रोशनेषु हिंसासु अभुणिता अर्धभ्रान्ताः । मदेन घूर्णन्ति भ्रमन्ति अक्षीणि येषां ते मदघूर्णदक्षाः । युद्धे सुरानपि खरोत्कुरिता खरं पक्ष-पक्षुत्कुरितशब्दैस्तरस्ताभ्यो येषां तादृशाः । क्षुरन्तश्छिन्दन्त । अनेन पुरस्य दुःसेव्यत्वं द्योतितम् ॥—क्षुम्येति । १३३३ क्षुण कर्मणि क्षुभे । अनितदिक्षुभिभ्यः क्वप् इति सोवोचेः क्वप् । क्षुणन्तः । १३३४ क्षुण प्रतिज्ञाने । धाता । बुक्कुशः । १३३५ कुण शब्दोपकरणयोः । उपकरणं वाचवाचकसाधनभावः । क्विप् । क्षुनक्षः । १३३६ क्षुन गतौ । कुन् । विक्रोशनेषु । १३३७ हुण हिंसागतिकौटिल्येषु । स्युट् । अभुणिताः । १३३८ घुण १३३९ घूर्ण भ्रमणे । घुणे कर्तरि कः । घूर्णतीति । घूर्णः सदा । सुरान् । १३४० सुर ऐश्वर्यदीप्त्योः । इगुपध– इति कः । उत्कुरितेति । १३४१ कुर शब्दे । 'नपुंसके भावे क्तः' । क्षुरन्तः । १३४२ क्षुर छेदने । शता ॥

कंसस्य सुखासनस्थानमिवमित्याह—

सुरादिवन्धु क्षुरघोरचेता पुरन्स्वकान्तां जनजीवघर्ही ।

कंस स्थितो यत्र ततर्ह लोकं स्तृहामरस्तृहकरानभीप्सन् ॥७७॥

कंसो यत्र स्थितो लोकं ततर्ह हिंसितवान् । कीदृशः कंसः । सुरादयो बान्धवो यस्य स । क्षुर इव घोरं चेतो यस्य सः । स्वकान्तां पुरन् अग्रे गच्छन् । श्रेष्ठ इत्यर्थः । जनजीवघर्ही जनजीवमुन्मूलयितुं अर्हं शीलं यस्य सः । स्तृहा अर्दिता अमरा येन सः । स्तृह-करान् हिंसाकरान्जीवान् आमीक्ष्येण इच्छन् । एतैः कंसस्य लोकहिंसायां शौचकर्मनु-चम् ॥—सुरेति । १३४३ सुर संवेष्टने । कः सुरेति । १३४४ क्षुर विलेखने । च-मने च क्षुरे । कः । घोरेति । १३४५ घुर भीमार्थशब्दयोः । घम् । पुरन् । १३४६ पुर अग्रगमने । शता । जनजीवघर्ही । १३४७ वृह उद्यमे । उपगोल्मूलनम् । णिनिः । ततर्ह । १३४८ तृह १३४९ स्तृह १३५० तृन्ह हिंसार्थाः । तृन्ह इत्यप्येके तृहेर्लिट् । स्तृहेति । स्तृहेः कर्मणि क्तः । तृंहेति । तृंहेर्यम् । अभीप्सन् । १३५१ इष इच्छायाम् । केचित्सुरितं पठन्ति शता ॥

तत्रापि भाग्यवन्तो भगवन्तमनुसरन्तो दमन्त इत्याह—

गतनिमेषमुखैर्भिः किलन्निमिषुः सुकृतिभिः स जगत्तिलकाकृतिः ।

चिल्लितपीतपटेन चलभिल्लमविलितोल्कर्षां परितो दमम् ॥ ७८ ॥

किलन् क्रीडन् स विभुः सुकृतिभिर्गतनिमेषं यथा तथा ददृशे उदरचिर्कं दमः ।

---

१ 'उद्यमने' इति धातुपाठः २ घोपधिघोऽत्र पुस्तकद्वयेऽपि

विभु विशिनष्टि—चिलितपीतपटेन वेष्टितेन पीताम्बरेण चलन् विलसन् । जगत्तिलका-कृतिर्लोकालङ्कारभूतश्रीदेहः । अविलितोरुकृपामविलिता असंवृता प्रकाशिता उर्वी कृपा यस्या ता दृश परित इलन् प्रेरयन् । एतैर्भक्तानन्दकरत्वमुक्तम् ॥—निमेषेति । १३५२ मिष स्पर्धायाम् । अयमुन्मीलनार्थोऽपि । अस्माद्धत्रू । किलन् । १३५३ किल श्वैत्य-क्रीडनयो [श्वैत्य इत्येके ।] शता । तिलकेति । १३५४ तिल स्नहने । इगुपधात् केति क । अस्मादिवार्थे कन् । चिलितेति । १३५५ चिल वसने । कर्मणि क्तः । चलन् । इलन् । १३५६ चल विलसने । १३५७ इल स्वप्नप्रेरणयो । द्वयो शता । अविलितेति । १३५८ विल सवरणे । कर्मणि क्तः ॥

भक्तमनोनन्दाय अतिक्रूरेऽप्यत्र क्रीडितवानित्याह—

विलशयप्रतिमैर्निलिते पुरे स हि सुहृत्सु हिलन्नचरत्सुखम् ।
शिलितधान्यसिलप्रणतो हरिः प्रमिलतां हृदये लिखिताकृतिः ॥७९॥

स हरि । हि प्रसिद्धौ । विलशयप्रतिमे सर्पसमैर्दुष्टैर्निलिते गहनीभूते पुरे सुहृत्सु अक्रूरादिषु हिलन् स्वाभिप्रायं प्रकाशयन् यथा तथा अचरत् । कीदृश । शिलितधान्य-सिलप्रणत शिलितं कणश आत्त धान्याना सिल क्षेत्रविकीर्णबीज यैस्तै प्रणत. । प्रमिलता स्वस्मिन् सम्यक् सश्लिष्यता हृदये लिखिता तद्वत्स्थिरीभूता आकृति श्रीमूर्ति-र्यस्य स. ॥—विलेति । १३५९ विल भेदने । अस्याकर्मकत्वं स्वाम्याह । अस्मादिगु-पधात् क. । निलिते । १३६० णिल गहने । कर्तरि क्त । हिलन् । १३६१ हिल भावकरणे । अभिप्रायसूचन तत् । शता । शिलितेति । १३६२ शिल १३६३ षिल उञ्छे । शिले कर्मणि क्त । सिलेति । उञ्छ्यत इति सिल । घञर्थे क । प्रमिलताम् । १३६४ मिल श्लेषणे[1] । शता । लिखितेति १३६५ लिख अक्षरविन्यासे । कर्मणि क्त. ।

अथ कंसस्यातिभयेन दृढध्यानसिद्धये धनुर्भञ्जनं कृतमित्याह—

ततोऽतिकुटिलाशयैः प्रपुटितैः कुचज्जीवितै-
र्गुजद्भिरपि सैनिकैः सुगुडितां डिपद्भिर्जनान् ।
सुधाच्छुरितविस्फुटस्मितरुचैव धैर्यं मुट-
न्धनुस्त्रुटनतो मनाक्प्रतुटनाय शालामगात् ॥ ८० ॥

ततो धनुस्त्रुटनतश्चापच्छेदनेन मनाक् प्रतुटनाय कंसस्य कलहं कर्तुं शाला धनु शाला-मगात् प्राप्त । कथमगात् । सुधया छुरिता लिप्ता विस्फुटा विकसिता प्रकाशिता या स्मितरुक् तयैव धैर्यं मुटन् प्रमर्दयन् नाशयन् । कीदृशीं शालाम् । सैनिकैर्भटैर्योद्धृभि. । सुगुडिता सम्यग्रक्षिताम् । कीदृशैर्भटै । अतिकुटिलाशयैर्वक्रचित्तैः । प्रपुटितै सम्यगेकत्र सघातीभूतै । जनान् डिपद्भि. क्षिपद्भिर्निरस्यद्भि । गुजद्भि सदा क्रन्दद्भि. ।

1 'क्षेपणयो.' इति धातुपाठ .

कुचभीमितैः कुचत्संकुचितं गतप्रायं जीवितं प्राप्ता येषां तैः ॥—कुटिकेति । १२६६ कुट कौटिल्ये । इत' कुचन्ता' कुटादयः । अस्मात् 'गुपादिभ्यः कित्' इतीकन् । अत्र कित्वं वृथा । ङित्वेनैव गुणाभावात् । प्रपुटितैः । १२६७ पुट संश्लेषणे । कर्तरि च । कुचसिति । १२६८ कुच संकोचने । धाता । गुजन्निः । १२६९ गुज शब्दे । म न्यक्ष इत्येके । धता । सुगुजिताम् । १२७० गुड रक्षायाम् । कर्मणि क्तः । डिपद्भिः । १२७१ डिप क्षेपे । घाता । छुरितेति । १२७२ छुर छेदने । छेपनेऽपि इमः । कर्मणि क्तः । विस्फुटेति । १२७३ स्फुट विकसने । कः । त्रुटन् । १२७४ त्रुट आक्षेपमर्दनयोः । यता । त्रुटमत । १२७५ त्रुट छेदने । प्रायोऽस्य द्वैधीभावे वृत्ति' । स्तुट् । मसृणाय । १२७६ तुट कलहकर्मणि । स्तुट् ॥

पोक्ष्योऽय चुडवेति केऽपि जुडवेत्यन्ये कडन्तोऽस्तुठ

न्वेवे स्थैलुलिते कडत्विपि कुडन्नात्रे पुडित्स्वादरम् ।

ईर्ष्याभाधुटितस्तुडन्नस्तुभुव घोप पुडन्मस्फुट-

न्धाम स स्फुरितो जगाम मनुप' पार्श्वं क्षणादस्फुलम् ॥ ८१ ॥

केऽपि मत्या 'मम पोक्ष्योऽयम्' । एमं सर्वे जुडत छिन्त' इत्येवं वदन्तः अन्ये 'पु डत मज्जोत' इति वदन्तः कडन्तो मापयन्तः सन्तः स्थैरालमीवैलुलितैः संश्लिष्टे कडत्विपि धमीमयघ्यमेमे कुडन्नात्रे विषमभावेऽपि देवे आदरं बहुमार्न पुडित्वा अस्तरा अस्तुठन् संश्लिष्य संघातीभूता आसन् । ईर्ष्या ईयोऽपि अपुडितोऽअदिहत अस्तुठ तुडन् धार यन् नाशयन् रोषं तुडत्यान्धकारमन् असमसाधारणं धाम तेजः प्रभावं प्रस्फुटन् विशेषितं कुर्वन् स्फुरितः शोभमानः अस्फुलम्मनकम्पमानश्च सन् क्षणात्क्षीघ्र मनुप' पार्श्व समीपं जगाम ॥—पोक्ष्य इति । १२७७ पुड १२७८ मुड मर्दने । पुडेम्यंत् । पुडत । पु डेयोद् । मुडत । १२७९ त्रुड मज्जने । छेद् । कडन्त । १२८० कड मदे । घत्य । अलुठन् । १२८१ लुट संश्लेषे । लुडित्येके । लुठेर्भङ् । लसितेति । लुठेः क- र्तरि क्तः । कडन्निति । १२८२ कुड भक्षणे । सान्तता त्वत् । धता । कुडदिति । १२८३ कुड बाल्ये । धनात इत्येके । भक्षणे च इमे । धता । पुडित्वा । १२८४ पुड उत्सर्गे । क्त्वा । अपुडितः । १२८५ घुट प्रतिघाते । कर्तरि च । तुडन् । १२८६ तुड तोडने । तच भेदनम् । धता । तुडन् । प्रस्फुडन् । १२८७ घुड १२८८ स्फुड संवरणे । कुड घुड इत्येके । आद्यमो' धता । स्फुरित । १२८९ स्फुर १२९० स्फुल संचलने । स्फुर स्फुरणे । स्फुर संचलने इति केचित् । तत्र स्फुरणं शोभा । स्फुरेः कर्तरि क्तः । अस्फुलन् । स्फुले' घता ॥

क्षोभेण स्फुडित सजा निघुडितं पात्रोत्थशोभ मनु

गेहक्रोडदळे स मोदकुळितो दृष्टागुरिष्ट क्षणात् ।

---

१ 'कुट' इति धातुपाठे २ 'तुड' इति धातुपाठे ३ स्फुड इति धातुपाठे

नूत्या किं भयधूतविद्रुतगुवल्लोकं तदा तद्ध्रुव-
त्कोदण्डं कुवमानमैक्षि दलितं भोजेश्वराकूतवत् ॥ ८२ ॥

स क्षौमेण स्फुडितं छादितं स्रजा निचुलितं संवृतं चैवंरूपमप्यत्रोड्यशोभमनाच्छाद-नीयप्रभं धनुर्गेहक्रोडतले गृहस्य संवृतप्रदेशेऽन्तर्भागे दृष्ट्वा मोदे निमग्नः सन् क्षणात् शीघ्रमगुरिष्टोद्धृतवान् । नूत्या किं बहुप्रशंसया किम् । न किंचित् कार्यम् । तदा ध्रुवत् स्थिरीभवत् तत् कोदण्डं भयधूतविद्रुतगुवल्लोकं भयेन धूतो वेपितो विद्रुतो धावितो गु-वत् पुरीषमुत्सृजंश्च लोको जनो यस्मिञ्शब्दे तथा कुवमानं शब्दायमानं भोजेश्वरस्य कंसस्याकूतमभिप्राय इव दलितं खण्डितमैक्षि सर्वैर्दृष्टम् ॥—स्फुडितमिति । १३९१ स्फुड १३९२ चुड १३९३ ब्रुड संवरणे । कुडेत्यप्येके । स्फुडेः कर्मणि क्त । निचुलितम् । चुडेः प्राग्वत् क्त । अत्रोड्येति । ब्रुडेर्ण्यत् । क्रोडेति । ब्रुडेर्घञ् । कुलित । १३९४ कुंड १३९५ रुड निमज्जने इति चैके । कुडेः कर्तरि क्त । व्रश्चादय उदात्ता उदात्तेतः । अगुरिष्ट । १३९६ गुरी उद्यमने । उद्धरणं तत् । अयमुदात्तोऽनुदात्तेत् । लुङ् । नूत्या । १३९७ णू स्तवने । क्तिन् । धूतेति । १३९८ धू विधूनने । क्त । गुवदिति । १३९९ गु पुरीषोत्सर्गे । उवङ् । शता । ध्रुवत् । १४०० ध्रु गतिस्थैर्ययोः । ध्रुव इत्येके । द्वयोः सह शता । अनजन्तस्य सेट्त्वं भेदः । गुध्रू अनुदात्तौ । ध्रुव उदात्त । णूप्रभृतयः परस्मैभाषाः । कुवमानम् । १४०१ कुङ् शब्दे । शानच् । आकूतेति । कू-ङित्येके । क्त । वृत् । कुटादिर्वृत्तः ॥

अनेन धनुर्भङ्गेन कंसस्य महद् भयं जातमित्याह—

व्यापारेऽत्र तदामरानपि रियन्नाशाः पियन्नाधित-
कौर्योत्क्षीणधनुष्प्रसूतनिनदः कंसे व्यकारीद्गरम् ।
येनानादरवान्धृतोऽपि स चलन्पृच्छन्किमित्युत्सृज-
न्धैर्यं मग्नमनाश्च हृद्रुजि चिरं भुग्नाननस्तस्थिवान् ॥ ८३ ॥

तदा अत्रेदृशे व्यापारेऽमरानपि रियन्प्राप्नुवन्नाशा दिशः पियन्व्याप्नुवन्नाधितकौर्यो-त्क्षीणधनुष्प्रसूतनिनदः । आधितकौर्यं सम्यग्धारितकौर्यं, उत्क्षीणं उद्धृतं धनुषा प्रसूतं प्रेरितश्च यो निनदः स कंसे गरं विषं व्यकारीत्क्षिप्तवान् । अत्यन्तपीडामकरोदित्यर्थः । येन सोऽनादरवान्निरस्तबहुमानः सन् धृतोऽवस्थितोऽपि चलन्वेपमानः किमिदमिति पृच्छ-न्धैर्यमुत्सृजंस्त्यजन्हृद्रुजि मग्नमनाश्च चिरं भुग्नाननोऽवनतमुखस्तस्थिवान्स्थितोऽभूत् ॥—व्यापार इति । १४०२ पृङ् व्यायामे । स च प्रवृत्तिमात्रम् । प्रायेण व्याङ्पूर्वोऽयम् । घञ् । अमरान् । १४०३ मृङ् प्राणत्यागे । अच् । कुडादयोऽनुदात्ता आत्मनेभाषाः । कुङ्वर्जम् । रियन् । पियन् । १४०४ रि १४०५ पि गतौ । द्वयोः शता । आधितेति । १४०६ धि धारणे । गताविति द्रुमे । कर्मणि क्त । उत्क्षीणेति । १४०७ क्षि निवास-

१ 'कुड मृड निमज्जने' इति धातुपाठे २. 'उद्यमे' इति पाठः.

गम्योः । कर्तरि क्तः । 'निष्ठायामण्यदर्थे' इति दीर्घः । 'क्षियो दीर्घात्' इति नत्वम् । प्रस्तुतेति । १४०८ षू प्रेरणे । कर्मणि क्तः । न्यकारीत् । १४०९ कॄ विक्षेपे । लुङ् । परम् । १४१० गॄ निगरणे । लट् । रिषभ्यादयः परस्मैभाषाः । अनादरेति । १४११ दृङ् आदरे । अत्रैव निपातनात् पक्षाद्विः । क्तः । १४१२ धृङ् अवस्थाने । धारये च द्रुमे । अनुदात्तत्वादात्मनेपदी । पृच्छन् । १४१३ प्रच्छ ज्ञीप्सायाम् । लुङ् । धता । ग्रहिज्या- इति संप्रसारणम् । शत् । किरादिर्वृतः । उत्पृच्छन् । १४१४ सृज विसर्गे । विसर्ग उत्पादन स्यागश्च । सृष्टा । समेतेति । १४१५ टुमस्जो शुद्धौ । कर्तरि क्तः । रुचि । १४१६ रुजो भङ्गे । भावे क्विप् । भुग्नेति । १४१७ भुजो कौटिल्ये । कर्तरि क्तः ॥

पापरूपेषु हतेषु कंसः पराङ्मुखितोऽपि मनसुखोपायमकरोदित्याह—

रोषच्छुरितधियाय रोद्धुमभितो योधान्निषण्णेशकः।

नाक्लिष्टानभितो जघान धनुष खण्डेन मर्मस्पृशा ।

ते विच्छायवपुषा विषं प्रविविशुः कंसो विमर्शाकुलो

मल्लादीननुवत्सरेषुपि हरेरुत्सन्नसत्रोर्वधे ॥ ८४ ॥

अथ अभितो रोषच्छुरितया रोषेण युक्तया स्पृष्टया धिया हेतुभूतया रोद्धुं हन्तुमभितः सर्वत आक्लिश्यमानान् योधान् भटान् मर्मस्पृशा मर्मवेधिना धनुषः खण्डेन जघान । वीरवरान् योधान् । क्षिपतो रैवकान् हिंसकान् । ते योधाः विच्छायवपुषा मच्छवपुषा सन्तः विषं भगवल्लोकं प्रविविशुः । कंसो विमर्शाकुलश्चिन्तया व्याकुलोऽपि मल्लादीन् परेद्यवि कर्षस्थिते उत्सन्नसत्रोरपि हरेर्वधेऽनुवत्सरं प्रेरितवान् ॥—क्षुभेति । १४१८ क्षुप स्पर्शे । कर्मणि क्तः । रोद्धुम् । १४१९ रुधा १४२० रिक्षा हिंसायाम् । रुधेस्तुमुन् । रैवकान् । रिषेर्ण्वुल् । आक्लिश्यन् । १४२१ क्लिश गतौ । कर्तरि क्तः । मर्मस्पृशा । १४२२ स्पृश संस्पर्शने । 'स्पृशोऽनुदके-' इति क्विन् । विच्छायमिति । १४२३ विच्छ गतौ । गुपूधूपविच्छि- इत्यायान्ताच्छता । प्रविविशुः । १४२४ विश प्रवेशने । लिट् । विमर्शेति । १४२५ मृश आमर्शने स्पर्शने तत् । घञ् । अनुवत् । १४२६ णुद प्रेरणे । लङ् । उत्सन्नेति । १४२७ षद्लृ विशरण गत्यवसादनेषु । कर्मणि क्तः । शत्रो । १४२८ गाहूङ् स्थापने । अस्मात्प्रत्ययान्तात् 'रुधादिभ्यश्च' इति मोकोऽक कुन् । प्रच्छादय तदात्वेन अनुपात्ता विच्छिन्नवर्णम् ॥

मिथो समिलमान एत्य नगरोद्यान विमुच्यन्निर्भर

गोपानां भयळोपिवाग्मिरचळाविभ्राजुक्षेप मदम् ।

१ स्पर्शने' इति पाठः. २ धारे' इति पाठः. कौमुद्यां तु 'स्थादिभ्यां कुम् धातवधीति धातुः । मध्यवी पाठाप्रसरणम्' इत्युक्तम्.

भुक्त्वा गोरससिक्तमन्नमजितः कंसस्य कृन्तन्मुदं
तं खेत्स्यन्पिशिताशदारुणमसौ मोदेन निन्ये निशाम् ॥८४॥

असावजितो मित्रैः समिलमानो नगरोद्यानमेत्य भयलोपिवाग्भिर्भयनिरासकैर्वचनैर्गोपाना भयं विमुञ्चंस्त्यजन् अवलावित्तं कुब्जाया लब्धमनुलेपं वहन् धारयंश्च गोरससिक्तमन्न भुक्त्वा कंसस्य मुदं कृन्तंश्छिन्दन् निरस्यन् तं कस खेत्स्यन् निहनिष्यन् । हेतौ शता । मोदेन निशा निन्ये ॥—समिलमान इति । १४२९ मिल सगमे । उदात्तस्वरितेत् । शानच् । विमुञ्चन् । [१४३० मुच्लृ मोक्षणे ।] इत पर मुचादित्वान्नुम् । शता । भयलोपीति । १४३१ लुप्लृ छेदने । णिनि. । वित्तेति । १४३२ विदॢ लाभे । कर्मणि क्त । अनुलेपम् । १४३३ लिप उपदेहे । अस्य दहनार्थत्वमप्याह शकराचार्य । अस्माद्घञ् । सिक्तम् । १४३४ षिच क्षरणे । तच्चेहार्द्रीभवनम् । कर्मणि क्त । मुचादयोऽनुदात्ता स्वरितेत । विन्दि सेडिति[2] केचित् कृन्तन् । १४३५ कृती छेदने । उदात्त उदात्तेत् । छता । खेत्स्यन् । १४३६ खिद परिघाते । अनुदात्त उदात्तेत् । लृडन्ताच्छता । पिशितेति । १४३७ पिश अवयवे । अय दीपनायामपि । उदात्त उदात्तेत् । भक्षणार्थमवयवश. क्रियते इत्यर्थे 'पिशिपृषिभ्या कित्' इति भोजोक्तेरितच् । वृत् । तुदादयो मुचादयश्च वृत्ता. । शविकरणं समाप्तम् ॥

इति सव्याख्याने धातुकाव्ये द्वितीय सर्गः ।

तृतीय सर्ग. ।

अथानन्तामारहरणोद्यतस्यानन्तस्य भगवत श्रीकृष्णस्य तृतीयदिवसव्रतं सप्रपञ्चं वर्णयिष्यन् प्रथमतो रङ्गप्रवेशं वक्तुं पीठिका प्रतिष्ठापयति—

रुन्धन्दिशो दिनमुखेऽथ जगन्ति भिन्द-
न्प्रच्छिन्नसंशयमतिर्मुदमाशु रिञ्चन् ।
भेरीरवश्चतुरघातविविक्तताल-
श्चुक्षोद कर्णमुदयुङ्क्त च मल्ललोकः ॥ १ ॥

अथ दिनमुखे भेरीरव. कर्णं चुक्षोद श्रोत्रपुट चूर्णीचकार । कीदृशो भेरीरव । दिशो रुन्धन् पूरयन् । जगन्ति लोकान् भिन्दन् विभिद्य वहिर्गच्छन् । प्रच्छिन्नसशय। कंसव्यवसायबोधिनी मतिर्येन(?)स । अत एव सर्वेषा मुदं रिञ्चन् त्यजन्[1] चतुरेण विदग्धेन घातेनाभिहननेन विविक्ता स्पष्टीकृतास्ताला यस्मिन् स । मल्ललोक उदयुङ्क्त चोद्युक्तोऽभूच्च॥—रुन्धन्निति । १४३८ रुधिर् आवरणे । भिन्दन् । १४३९ भिदिर् विदारणे । द्वयो. शता । प्रच्छिन्नेति । १४४० छिदिर् द्वैधीकरणे । कर्मणि क्त । रिञ्चन् । १४४१ रि-

१. 'त्याजयन्' इति भवेत् २ 'सेडिसि' इति पाठ .

ष्विद् विरेचने । सता । पिपिषेति । १४४२ पिषिद् पूपगमाने । कर्मणि क्तः । शुक्षोद । १४४३ क्षुविद् संपेषणे । सिद् । उपक्षुद । १४४४ युजिर् योगे । क्तः । अपाचे र्प्यधन्तावप्युपधाॅगोतोऽमयते इति यत्नेन । उभायपोऽनुदात्ता [स्वरितेता उभयतो भाषाः] ॥

सन्धुक्ष्णगात्रमथ क्षात्रमवर्तिनस्ते
चाणूरमुष्टिकमुखा वसनान्यकृन्तन् ।
इन्धानसेदमुदविन्त विक्षिप्तलोकः
पेस्पस्तु माधवमभक्ष्मुखेषु तेषु ॥ २ ॥

अथ ते चाणूरमुष्टिकमुखाः संधुक्ष्णगात्रं सम्यक् दीप्तं गात्रं यस्मिन् तथा वसनानि मालमुखोचितानि अकृन्तन्नच्छिन्दन् । क्षात्रवर्त्मा शत्रूणां वधम् हिंसनमनादरो वा शीलं येषां ते मल्लाः । विक्षिप्तलोकाः उत्सवगस्त्वेषु माधवं पेस्यस्तु संचूर्णैर्व्याप्तः । हेतौ यथा । इन्धानवेदं बर्धमानं युद्धं यस्मिन् तथा । उदविन्त उच्चैर्विचारमकरोत् । अभक्षमुखेषु भक्षरहितः शक्तिरहितौ मुखो येषां तेषु ॥—सन्धुक्ष्णेति । १४४५ उत्क्षुविर् दीप्तिवे वनयोः । देवव कौशाम्बिकीयापि । ष्वीतिषमनयोरित्येके । अस्मिन् कर्तरि क्तः । क्षात्रवर्तिन । १४४६ उतृविर् हिंसानादरयोः । णिनि । धातुपाठे । उभायचाः स्वरितेत इत्यब । अकृन्तन् । १४४७ कृती वेष्टने । उपात्त उत्पातेत् । लङ् । इन्धानेति । १४४८ ञि इन्धी दीप्तौ । दीपनायामपि । अनुदात्तोऽनुदात्तेत् । अकर्मकत्वात् । बेदम् । १४४९ खिद् दैन्ये । शम् । उदविन्त । १४५० विद् विचारणे । लङ् । अनुदात्तावनुदात्तेतौ । वि क्षिप्तेति । १४५१ शिपृल् विशेषणे । सकर्मकत्वात् । अकर्मकत्वात् कर्तरि क्तः । पे स्पस्तु । १४५२ पिषृल् सञ्चूर्णने । क्तः हेतौ यथा । अभक्षेति । १४५३ भञ्जो आमर्दने । घञ् । मुखेति । १४५४ भुज पालनाभ्यवहारयोः । अनुमतेऽपि । भुजन्यु व्जौ पाण्युपतापयोः इति निपातितः । शिपादयोऽनुदात्ता [उदात्तेतः] ॥

को नस्तृणेढि हिनसाम समुत्तमास्ते
सं गोपसूनुमिति तैलकवाक्यमात्रा ।
सतर्कनग्नवसना परिवेगवृष्ट्या
रङ्गं समेत्य पपृचुः सकलांश्च मल्लाः ॥ ३ ॥

को नोऽस्मांस्तृणेढि हिनस्ति । न कोऽपि तं गोपसूनुमास्ते दर्पितः समुत्तं सिषार्थं कृत्वा वयं हिनसाम मारयाम । मल्ला इति एवमुक्त्वा तं क्षमेत्य सकलान् पपृचुर्योजित वन्तः । भिन्नता मल्लाः । सेतर्कं संकोचितं यथा तथा नग्नं वर्गं वसनं येषां ते । परिवेगेन म वेन कम्पेन वा दृष्टा दीप्ताः ॥—तृणेढीति । १४५५ तृह १४५६ हिसि हिंसायाम् ।

तृहेलट् । हिनसाम । हिंसेलोट् । समुत्तम् । १४५७ उन्दी क्लेदने । कर्मणि क्तः । 'नुद-विदोन्द–' इति नत्वाभावे रूपम् । अक्तेति । १४५८ अन्जू व्यक्तिम्रक्षणकान्तिगतिषु । व्यक्ति प्रकाशनम् । म्रक्षण मिश्रीकरणम् । अस्मात्कर्मणि क्त. । सतक्तेति । १४५९ तन्चू सकोचने । तन्जू इत्येके । द्वयोस्तन्त्रेण कर्मणि क्त । परिवेगेति । १४६० ओविजी भयचलनयो । घञ् । वृक्ता । १४६१ वृजी वर्जने । वृतौ च द्रुमे । 'रृची वरणे' इति केचित् । कर्मणि क्त । पपृचु । १४६२ पृची सपर्के । सकर्मकोऽयं भट्टिनोक्त । तस्माल्लिट् । तृहादय उदात्ता उदात्तेतः । धृत रुधादयो वृत्ता. । इति श्नम्विकरणम् ॥

तन्वन्स मञ्चभुवि सातरसः स्वबन्धू-
नक्षण्वतां क्षितिकरो मुदमर्णवानः ।
कंसस्तृणीकृतरिपुर्घृणिमान्वतार्प्तिं
मन्वान एकमथ मञ्चमलंचकार ॥ ४ ॥

अथ स कंस स्वबन्धून् मञ्चभुवि तन्वन् विस्तारेण निवेशयन् तत्तत्स्थानेषु कुर्वन् वा । वतार्प्तिं प्रार्थितप्राप्तिं मन्वान एकं मञ्चमलचकार अलंकृतवान् । सातरसो दत्त-रस । बन्धूनामित्यर्थात् । अक्षण्वतामहिंसकाना क्षितिकर हिंसनकृत् । मुदमर्णवानः प्राप्नुवन् । घृणिमाञ्शोभावान् ॥—तन्वन् । १४६३ तनु विस्तारे । अयं कृञर्थेऽपि । अस्माच्छता । सातेति । १४६४ षणु दाने । कर्मणि क्ते । 'जनसन–' इति आत्वम् । अक्षण्वताम् । १४६५ क्षणु हिंसायाम् । १४६६ क्षिणु च । क्षणे. शता । क्षितीति । क्षिणे क्तिन् । 'अनुदात्तोपदेश–' इति नलोप । अर्णवान । १४६७ ऋणु गतौ । शानच् । तृणीकृतेति । १४६८ तृणु अदने । घञर्थे क. । तृणम् । तस्मात् अभूततद्भावे इति च्वि. । घृणीति । १४६९ घृणु सदीपने । घण इत्येके । 'इकृषादिभ्य' इति घृणेरिक् । तनादय उदात्ता स्वरितेत । वतेति । १४७० वनु याचने । वने. कर्मणि क्त । मन्वान. । १४७१ मनु अवबोधने । शानच् । उदात्तावनुदात्तेतौ । वनु परस्मैपदीति चान्द्रा अलचकार । १४७२ डु कृञ् करणे । अनुदात्त उभय-तोभाप । अस्माल्लिट् । उविकरण समासम् ॥

अथ भगवतो रङ्गप्रवेशमाह—

क्रीणन्गुणैर्जनमति प्रियरूप ईशो
मासश्रियां प्रमयकृत्सितपीतचेलः ।

१. 'अनृतकृता इत्येके । तेन ऌनत्तीति सिद्धम्' इति क्वचिदधिकः पाठ.. २. 'दीप्तौ' इति धातुपाठे.

मोदस्फुलोऽथ कबरी प्रयुनन्सराम
क्नूनन्मुदक्षमिह रक्षसमगादरिक्षुः ॥ ५ ॥

अथेदः कबरी प्रयुनन् बध्नन् सरामो रामेण सहित इह अस्मिन् काले रक्षसमगात् । कीदृशः । मुणीजनमतिं कीपन् विनिमयन् वशीकुर्वन् मांसप्रियां मांसपायकानां तत्र स्त्रियां प्रमयकृत् हिंसकृत् सितपीतचेलो वस्त्रपीताम्बरो मोदे स्फुटः आप्लुतः । अरिक्षुः शत्रुहिंसकः । क्नूनन्मुदक्षम् । क्नूनन् शब्दायमानो मुदक्षो यस्मिंस्तं रक्षम् ॥—क्रीण-मिति । १४७३ डु क्रीञ् द्रव्यविनिमये । शता । प्रियेति । १४७४ प्रीञ् तर्पणे कान्तौ च । कान्तिः कामना । 'इगुपधज्ञाप्रीकिरः कः' इति कः । मांसप्रियाम् । १४७५ मीञ् पाके । क्विप् । प्रमयेति । १४७६ मीङ् हिंसायाम् । एरच् । सितेति । १४७७ षिञ् बन्धने । कर्मणि क्तः । स्फुटेति । १४७८ स्फुञ् आप्रवणे । आप्रवणं तत् । आवरणं इत्येके । उदुत्तामिति कृते । अस्मात्कर्तरि क्तः । युनन् । १४७९ युञ् बन्धने । शता । क्नाभ्योऽदुपाता उभयतोभाषाः । क्नूनमिति । १४८० क्नूञ् शब्दे । शता । अरिक्षुः । १४८१ द्रूञ् हिंसायाम् । इत्यप्येके । क्विप् ॥

द्वार पुनन्पदतलेन स लूनवैरी
स्तीर्णानन मदजलेन करीतुकामम् ।
नाग ववर्ष पटधूणमुखं धुनानं
कर्णौ श्रृणन्तमभिशिञ्जानमिपूर्वरोपम् ॥ ६ ॥

स श्रीकृष्णः पदतलेन द्वारं पुनन् श्रीपादारविन्द रजसा द्वारि निद्रयानः सन् । तत्र करीतुकामं हिंसितुमिच्छुं नागं कुवलयापीडाख्यं गजमेव ववर्ष । लूनवैरी छिन्नशत्रुः । कीदृशं नागम् । मदजलेन स्तीर्णानन छन्नवक्त्रम् । पटधूणमुखं पटच्छादितं मुखं यस्य तम् । कर्णौ धुनानं कम्पयन्तम् । अभिशिञ्जानं शृणन्तं हिंसयन्तम् । अभिपूतरोपं संपूर्णरोपम् ॥—पुनमिति । १४८२ पूञ् पवने । पवनं शोधनम् । शतरि 'प्वादीनां ह्रस्वः' इति ह्रस्वः । लूनेति । १४८३ लूञ् छेदने । कर्मणि क्ते 'ल्वादिभ्यः' इति नत्वम् । स्तीर्णेति । १४८४ स्तॄञ् छादने । कर्मणि क्तः । करीतुकामम् । १४८५ कॄञ् हिंसायाम् । तुमुनि 'तुमः कामे मनसपि' इति मलोपः । वृणेति । १४८६ वृञ् वरणे । भरण इत्यप्येके । धुनानम् । १४८७ धूञ् कम्पने । शानच् । क्र्यादय उदात्ता उभयतो भाषाः । श्रृणन्तम् । १४८८ शॄ हिंसायाम् । शता । अभिपूर्तेति । १४८९ पॄ पालनपूरणयोः । कर्तरि क्ते 'न ध्याख्यापॄमूर्छिमदाम्' इति नत्वाभावः ॥

तत्र स्परीतुमनसं रुपमाशृणन्त-
मम्याप्तुमुन्मदभरं स भृणन्यमापे ।

त्वामेष संप्रति मृणामि दृणामि नागं
नो चेज्जृणत्तम नरानकृणन्नृणीहि ॥ ७ ॥

स तत्राम्बष्ठं हस्तिपकं भृणन् भर्त्सयन् बभाषे । कीदृशं हस्तिपकम् । स्परीतुमनसं हन्तुकामम् । रुषमावृणन्तं स्वीकुर्वन्तं छादयन्तं वा । उन्मदभरमुद्भूतदर्पातिशयम् । एषोऽहं त्वा सम्प्रति मृणामि हिंसयामि । नाग गज दृणामि विदारयामि । हे जृणत्तम वृद्धतम नो चेत् एतन्नेच्छसि चेत् । त्व नरान् अकृणन् अहिंसन् ऋणीहि मार्गात् अपगच्छ ॥— स्परीतुमनसामिति । १४९० स्पॄ हिंसायाम् । तुमुन् । प्राग्वन्मलोप । आवृणन्तम् । १४९१ वॄ वरणे । शता । वॄ वरणभरणयोरित्येके । भरम् । भृणन् । १४९२ भॄ भर्त्सने । भरणे इति केचित् । 'ॠदोरप्' । शता च । मृणामि । १४९३ मॄ हिंसायाम् । दृणामि । १४९४ दॄ विदारणे । भये च । द्रुमे । द्वयोर्लट् । जृणदिति । १४९५ जॄ वयोहानौ । झॄ इत्येके । जृणाते शता । नरान् । १४९६ नॄ नये । पचाद्यच् । अकृणन् । १४९७ कॄ हिंसायाम् । शता । ऋणीहि । १४९८ ॠ गतौ । लोट् ॥

इत्थं हरौ गृणति हस्तिपकोऽपि कोपी
जीनोऽप्यहं न तु रिणामि भियेति वादी ।
पार्श्वे लिनन्नजमचोदयदुन्मदान्ध-
मल्लीनशक्तिमतिघोरजवं प्लिनन्तम् ॥ ८ ॥

हरौ इत्थं गृणति वदति सति, हस्तिपकोऽपि कोपी सन् अहं जीनो वृद्धोऽपि भिया न तु नैव रिणामि गच्छामीति वादी वदनशीलो गजं पार्श्वे लिनन् श्लिष्टो भवन् अचोदयत् हन्तुं प्रेरितवान् । उन्मदान्धमुद्भूतेन मदेनान्धम् । अल्लीनशक्तिमल्लीना आच्छादिता शक्तिर्यस्य तादृशं सन्तम् । अतिघोरजवं यथा तथा प्लिनन्तं गच्छन्तम् ॥— गृणतीति । १४९९ गॄ शब्दे । शता । शॄप्रभृतय उदात्ता परस्मैभाषा । जीनः । १५०० ज्या वयोहानौ । कर्मणि क्ते 'ग्रहिज्या—'इति सम्प्रसारणे 'हलः' इति दीर्घे ल्वादित्वान्नत्वम् । रिणामि । १५०१ री गतिरेषणयोः । रेषणं वृकशब्दः । लट् । लिनन् । १५०२ ली श्लेषणे । शता अल्लीनेति । १५०३ व्ली वरणे । गतौ श्लेषणे च द्रुमे । कर्मणि क्त । प्लिनन्तम् । १५०४ प्ली गतौ । शता । वृत् । प्वादयो वृत्ताः । ल्वादिषु गणान्त ॥

व्रीतावशत्रुंहितजुषाब्रिणता गजेन
भ्रक्षेतुमक्षमनसा समनुद्रुतेन ।
बद्धः करेण भगवान्विहर्ति वृणानः
श्रथ्नन्निबद्धममुमाशु तलैरमथ्नात् ॥ ९ ॥

१ अधातुपाठस्थोऽयम्.

प्रसेदुं हन्तुं समनुद्रुतेन वैगावधुगतेन गजेन करेण यत्रो भगवान् मिहार्ति दधान्‌ स्ती कुर्वन् निवर्तं यतन् विमोचनमशुं गज तत्रैराशु ममभाव् ताडयामास । मिरस्तेन म येन । भीतावधूंदृतत्वधा भीतार्थं भावितविकर्तं वृंहितं गर्जितं कुर्वता । अभिगता समीतेन ॥—भीतेति । १५०५ भी वरणे । गतौ च त्रुमे । कर्मणि क्तः । अभिमता । १५०६ मी मये । मरणे इति केचित् । यता । असम स्थापितमप्यस्ति द्रुमे । प्रहे शुम् । १५०७ क्षीप् हिंसायाम् । कुमुन् । मोहेति । १५०८ वा अवबोधने । 'इगु पधज्ञाप्रीकिरः कः' इति कः । चक्ष । १५०९ चम्य चम्मने । कर्मणि क्तः । ज्यावयो ऽनुरागात परस्मैभाषा । दधानः । १५१० मृड् संभक्ती । संभक्तिः स्वीकार । उदात्त आत्मनेभाषः । ज्ञावन् । भ्रमन् । १५११ मन्थ विमोचनप्रतिहर्षयोः । प्रतिहर्षो न प्रत । मसात्मकता । ममभाव । १५१२ मन्थ विलोडने । कद् ॥

> सन्नुन्यन परिहरन्नातिमिर्विकुञ्च्य
>
> पृष्ठे करोन्मुदितपुच्छमकर्षदेनम् ।
>
> भूयो निपात्य मुदितस्खलन स गुन्थ
>
> न्यन्तौ विकुञ्च्य गजमुत्क्षुभित व्यनभात् ॥ १० ॥

स श्रीकृष्णो मतिभिः संचारभेदैस्तदन्यनं तस्य बन्धनं परिहरन् वर्जयन् । एनं पृष्ठे विकुञ्च्य संक्षिप्य निलीय करोन्मुदितपुच्छं हस्तसंचूर्णितआहूत्वं सन्तमकर्षत् । क्रिया विशेषणं वा । भूयो गुम्भन् कुञ्चमुत्क्षुभितं गजं निपात्य दन्तौ विकुञ्च्य उन्मील्य व्यनभात् अहिंसीत् । मुदितस्खलनः क्षुभितचरणुमनः ॥—मन्थनमिति । १५१३ मन्थ संदर्भे । मन्थमपि केचित् पठन्ति । मन्येस्तुद् । विकुञ्च्य । १५१४ कुञ्च संक्षेपने । संक्षेपे इति केचित् । कुच इसेके । प्रयोक्तभेण ल्यप् । उन्मुदितेति । १५१५ मृद् क्षोदे । संचूर्णनं तद् । कर्मणि क्तः । १५१६ मुद च । क्षोदे इति शेषः । मुदे चेति केचित् । मुदने हस्तन्ये । भसात् कर्मणि क्तः । गुम्भन् । १५१७ गुध रोपे । यता । विकुञ्च्य । १५१८ कुप निष्कर्षे । स च बहिर्निःसारणम् । ल्यप् । उत्क्षुभितम् । १५१९ क्षुभ संचलने । कर्तरि क्तः । व्यनभात् । १५२० णभ १५२१ तुभ हिंसायाम् । कद् ॥

> आघोरणानपि च दन्तवरेण तुभ्नन्
>
> छिन्नन्मार्ति पललुरादिकमभर्ता स ।
>
> भ्रस्तं फलप्रकरमुग्रसिताम्भ खादी
>
> न्नावृद्भिरैप्यस्त गिरा परिपिष्टपापे ॥ ११ ॥

आघोरणान् हस्तिपकान् अपि च दन्तवरेण तुभ्नन् हिंसन् स श्रीकृष्णः प्रत्यग्रमुच्छ नैनार्जितं फलप्रकरमुग्रसितान् सम्यङ्नार्जितान् खादीव आवृद्भिर्मस्तकद्भिः सद्भिर्गिरा ऐ प्यत पुनः पुनः सर्व वा स्तुतोऽभूत् । भीरुपः श्रीकृष्ण । पललुरादिकं मांसमद्यादिकम

श्नता दुष्टाना मतिं क्लिश्नन् पीडयन् । परिविष्टं विप्रयुक्तमपगतं पापं येषां ते सद्भिः ॥— तुभ्नन्निति । तुभे· शता । क्लिश्नन् । १५२२ क्लिशू विबाधने । अश्नताम् । १५२३ अश भोजने । द्वयो· शता । ध्रस्तम् । उध्रसितान् । १५२४ उध्रस उञ्छे । उकार इदित्येके । मतद्वये कर्मणि निष्ठा । ऐष्यत । १५२५ ईष आभीक्ष्ण्ये । पौन.पुन्यं भृशार्थो वा आभीक्ष्ण्यम् । तच्च प्रकरणादिप्राप्ताया क्रियाया इत्यौचित्याज्ज्ञेयम् । अस्मा· त्कर्मणि लङ् । परिविष्टेति । १५२६ विष विप्रयोगे । कर्तरि क्त ॥

प्रुष्णन्सतां प्रियमयं प्लुषिताङ्गरागः
पुष्णन्मुदं मृगदृशां रिपुधाम मुष्णन् ।
वक्त्रारविन्दखचितस्मितखौनदाभो
रङ्गं गतोऽसभुवि दन्तवरं प्रगृह्णन् ॥ १२ ॥

अयं भगवान् असभुवि दन्तवर प्रगृह्णन् रङ्गं गतः प्राप्त । कीदृश· । सता प्रियं प्रुष्णन् पूरयन् । प्लुषितः स्निग्धो निविडो अङ्गरागो यस्य स· । रिपूणा धाम प्रतापं मुष्णन् । मृगदृशा मुद पुष्णन् । वक्त्रारविन्दात् खचितेन नितान्तोत्पन्नेन स्मितेन खौनती नितान्तं उत्पद्यमाना आभा यस्य स ॥—प्रुष्णन् । १५२७ प्रुष १५२८ प्लुष स्नेहनसेचनपूरणेषु । मोहनदाहनयोरप्याह शंकरः । प्रुषेः शता । प्लुषितेति । प्लुषेः कर्तरि क्त । पुष्णन् । १५२९ पुष पुष्टौ । मुष्णन् । १५३० मुष स्तेये । द्वयोः शता । खचितेति । १५३१ खच भूतप्रादुर्भावे । भूतप्रादुर्भावो नितान्तोत्पत्ति । खव इत्येके । हेट इत्यप्येके । खचे कर्तरि क्त । खौनदिति । खवेरनुनासिकादौ श्नि परे ऊठ् । तस्य शता । श्नन्यादय उदात्तेत· । क्लिशिविषिविवर्जमुदात्ताश्च । प्रगृह्णन् । १५३२ ग्रह उपादाने । उदात्त· स्वरितेत् । अस्माच्छता । इति श्नाविकरणम् ॥

अथ मल्लरङ्गं गते भगवति कंसस्यावस्थामाह—

संचोरयन्तमरिगर्वमशेषभद्रं
चिन्तन्तमन्तकमिवाप्रमयत्र्यवीर्यम् ।
प्रस्फुण्डयन्नपि तमप्युपलक्ष्य कंस-
स्तत्रास कुन्दकसुलालितमिन्दितश्रीः ॥ १३ ॥

प्रस्फुण्डयन् परिहसन्नपि कंस आसं प्रासं तं श्रीकृष्णमन्तकमिवाभ्युपलक्ष्य दृष्ट्वा तत्रास भीतवान् । कुन्दकै· अनृतभाषिभिः सुलालिता मिन्दिता प्रवृद्धा श्रीर्यस्य सः । कीदृशं तम् । अरिगर्वं सचोरयन्तम् । अशेषभद्रमशेषाणा मङ्गलम् । चिन्तन्तं निरूपयन्तम् । अयन्त्र्यमसकोच्यमनिवारणीयं वीर्यं यस्य तम् ॥—सचोरयन्तमिति । १५३३ चुर स्तेये । अकार उत्तयर्थ । 'णिचश्च' इति तङ् चुरादेर्नेति मतं माधवदूषितं ते-

१. 'सेवन' इति धातुपाठः.

लोभमपरित्यजमेव । अस्मात्पुरोर्णिचि सता । केचित्सर्वेषु धातूनामनित्यमण्यन्तता जगुः । येषां विकल्पमिदं स्यात्तेषामेवेति माधवः ॥ चिन्तान्तम् । १५३४ चिति स्मृत्याम् । चिचि मनिश्चिता इव— इति मलोपाप्रसङ्गात् तमिदेषमार्धमिदित्वादुपधो ॥ दिदिवा मियनिश्चः । तेन मियमाने चापि सता । भयमयेति । १५३५ यत्रि संकोचने । मित्र म्वातो यत् । प्रस्कुम्बयन् । १५३६ स्फुडि परिहासे । स्फुटि इत्येके । स्फुम्बे सता । जम्बुपक्षस्य । १५३७ लक्ष दर्शनाङ्कनयोः । स्वप् । कुम्बकेति । १५३८ कुबि अनृतभाषणे । कुत्र इत्येके । कुन्त्रेर्णुम् । कुमारिम्बेति । १५३९ लड उपसेवायाम् । कर्मणि क्तः । मिम्बितेति । १५४० मिदि स्नेहने । मिद इत्येके । मिन्देः कर्तरि क्तः ॥

> ओलण्डिताद्रिरपि आक्षितदिग्धथामा
>
> निष्पीडितारिरनुनादितमर्त्यभाव ।
>
> अभावबाधितमना स निरीक्षकाणा-
>
> मानन्दमन्तरपरत्परमूर्जयन्तम् ॥ १४ ॥

निपीडितमनाभावबाधितमना अप्रभवत्पीडितचित्तः सन् स भगवान् अन्तर्मनसि परमविस्मानन्दमपरत् पूरयामास । कीदृशः । ओलण्डिताद्रि चलितसमोवर्तनोऽपि चालितदिग्धामा अपितामावपत्रमाव । अनुनादितमर्त्यभाव अनुकूलमनुष्यस्वभावः । ऊर्जयन्तं बलीभवन्तमानन्दम् ॥—ओलण्डितेति । चालितेति । निष्पीडितेति । अनुनादितेति । १५४१ ओलडि उत्क्षेपणे । ओकार इत्येके । १५४२ जल अपवारणे । १५४३ पीड अवगाहने । तत्र बाधनम् । बाधनावगाहनयोरिति कृते । १५४४ नट अव स्यन्दने । तत्र नाट्येनार्थप्रकाशनम् । एवां कर्मणि क्तः । अथापेति । १५४५ श्रथ प्रयत्ने । प्रस्थाने इति केचित् । 'एरच्' । 'एरजण्यन्तानाम्' इति मते घञ् । बाधितेति । १५४६ बध संयमने । बन्धे इति केचित् । बाधे कर्मणि क्तः । अपरत् । १५४७ पॄ पूरणे । दीर्घोच्चारितकर्ण परितेतीलपिण्योश्च स्यादिति सिद्धिवकल्प । मियमाने चापि घम् । ऊर्जयन्तम् । १५४८ ऊर्ज बलप्राणनयोः । शता ॥

श्रीकण्ठदर्शनजनितानन्दानां संमावनमाहत्वमिः श्लोकैः—

> सपदि य उभिअटक्षेयमदाथि लोकै-
>
> रेषोऽप्यनिष्ट किल दुष्टविचूर्णनार्थम् ।
>
> अप्रार्थितो भजगृहेऽपि च पर्थिभूतोऽ-
>
> प्यासन्नभयजनमर्धि निजधाम्यरीमि ॥ १५ ॥

लोकैर्निगदतां तं संपश्य परिपाश्य दृष्ट्वा एवमर्थि कथितम् । एष दुष्टविचूर्णनार्थं भजनिष्ट किल । अपि च भजगृहेऽप्रार्थितोऽप्यस्मात् सन् पर्थितः प्रक्षिप्तोऽभूत् । निज

1 भयने इति पाठः

शाम्वरीभि स्वमायाभिर्जनमतिमासम्वयन् स्वसवन्धा कुर्वन् ॥—सपक्ष्येति । १५४९ **पक्ष** परिग्रहे । ल्यप् । अवर्णि । १५५० **वर्ण** वर्णने । प्रेरणेऽपीति केचित् । भावे चिण् विचूर्णनेति । १५५१ **चूर्ण** प्रेरणे । अस्य क्षोदनमप्यर्थ । तदेव वा प्रेरणमित्युक्तम् । असात्ल्युट् । अप्रार्थित. । १५५२ **प्रथ** प्रख्याने । क्षेपे च द्रुमे । कर्तरि क्तः । पर्थित । १५५३ **पृथ** प्रक्षेपे । पथ इत्येके । कर्मणि क्त । आसम्वयन् । १५५४ **पन्व** सवन्धने । १५५५ शम्वेत्येके । साम्वेत्यन्ये । साम्वे' शता । शाम्वरीभिः । शम्बेर्वाहुलकादरप्रत्यये शम्वर । तस्येयं शाम्वरी ॥

> सा पूतना च शिशुभक्षणकुट्टनोत्का
>
> जज्ञे प्रपुट्टितकृपेण विचुट्टिताघा ।
>
> वात्यासुरः पुनरनट्टयविसुट्टकः स-
>
> न्नेतेन लुण्ठितवलोऽजनि शाठितात्मा ॥ १६ ॥

एतेन सा पूतना जज्ञे । प्रपुट्टिताल्पीभूता कृपा यस्य तेन । शिशूना भक्षणे कुट्टने छेदने चोत्कोत्सुका विचुट्टितमल्पीभूतं गतमघ यस्या' सा । पुन —वात्यासुर एतेन लुण्ठितवलो मुषितवलोऽजनि जनित । अनट्टयविसुट्टक आदरणीयानामनादरकृत् सन् भवन् शाठितात्मा असस्कृतचित्त ॥—भक्षणेति । कुट्टनेति । १५५६ **भक्ष्य** अदने । १५५७ **कुट्ट** छेदनभर्त्सनयो पूरणे इत्येके । द्वयोर्ल्युट् । प्रपुट्टितेति । विचुट्टितेति । १५५८ **पुट्ट** १५५९ **चुट्ट** अल्पीभावे । द्वयो कर्तरि क्तः । अनट्टयविसुट्टक । **अट्ट** १५६० **पुट्ट** १५६१ अनादरे । अल्पीभावे च द्रुमे । क्रमात् 'अचो यत्' इति यत्, ण्वुल् च । लुण्ठितेति । १५६२ **लुण्ठ** स्तेये । अनादरे च द्रुमे । शाठितेति । १५६३ **शाठ** १५६४ **श्वठ** असस्कारगत्यो । श्वठि इति केचित् । सस्कारे च द्रुमे । आद्य आलस्ये च । लुण्ठिशाठ्यो कर्मणि क्त ॥

> आश्वाठितारिकुलतुञ्जविपिञ्जशीलः
>
> सपेसयन्गृहमसान्त्वयदेष गोपीः ।
>
> सुश्वल्कनाः सुमधुरप्रियवल्कनाभिः
>
> प्रस्नेहयन्न च कदाचिदसिस्मिटत्ताः ॥ १७ ॥

एष गृह सपेसयन् प्राप्नुवन् गोपीरसान्त्वयत् । आश्वाठितस्यागतस्यारिकुलस्य तुञ्जविपिञ्जशीलो हिंसा हणशील । हननशील इति यावत् । ता• सुमधुरप्रियवल्कनाभिः सुमधुरै प्रियभाषणै प्रस्नेहयन् स्निग्धा कुर्वन् कदाचिदपि नासिस्मिटदनादृतवान् । सुश्वल्कना शोभनोक्तीर्गोपी ॥—आश्वाठितेति । श्वठे कर्तरि क्तः । तुञ्जविपिञ्जेति । १५६५ **तुजि** १५६६ **पिजि** हिंसावलादाननिकेतनेषु । दाने च द्रुमे । तुज पिज इत्येके । लजि लुजि इत्यन्ये । तुजिपिज्योर्घञ् । सपेसयन् । १५६७ **पिस** गतौ ।

सता । अघान्तयत् । १५६८ पाम्त्व सामप्रयोगे । अद् । सुपान्त्वनेति । १५६९ श्वल्क १५७० वल्क परिभाषणे । श्वल्केर्लुङ् । वल्कनाभिः । वल्के 'न्यास धन्वा— इति लुक् । प्रसेहयन् । १५७१ ष्णिह स्नेहने । सता । असिष्णिहत् । १५७२ स्मिट अनादरे । हति चङ् ॥

कः स्नापयेत विभुमेनमसिष्णिहद्यः
पन्थन्नजेऽत्र भवपिच्छनमाग्भिरेव ।
छन्दन्मुदञ्च वरमक्षिमिणद्वाभितानां
सधाऊनैर्द्धपमवैत्यमवाकयन्त ॥ १८ ॥

योऽत्र मजे पन्थन् सेवरन् भवपिच्छनमानिभिः सेवारच्छेदैमानिभवपमधुभिभिरे षाषिष्णिहत् सेपर्कं प्राप्तवान् । एनं विभुं कः स्नापयेतानाद्रियेत । आभितानां छुपं छन्दन् नाशयन् वरं प्रार्थितमक्षिमिषत् दत्तवान् । सेवाकैः प्रहारैः धूपमवैत्यमवाकयत् विदारितवांश्च ॥—स्नापयेत । १५७३ स्मिङ् अनादरे इत्येके । स्मिटापठेन । असा सिङ् । मठ स्मिठ चतामिक्षण्यम्ये । असिष्णिहत् । १५७४ श्लिष श्लेषणे । छुचि चङ् । पन्थन् । १५७५ पथि गतौ । णपि सता । पिच्छनेति । १५७६ पिच्छ कुट्टने । लुट् । छन्दन् । १५७७ छदि संवरणे । णपि सता । अक्षिमषत् । १५७८ श्रण दाने । प्रायेण मिशृंदः । असाङ्गुरि चङ् । सेवाकने । १५७९ तड आघाते । कोमा- यांच हुमे । लुट् अवाकयन् । १५८० खड १५८१ खडि १५८२ कडि भेदने । अन्त्यो रक्षणे च हुमे । कडोऽस्य ॥

अश्व भवाण्वपूनक वपुषाभुपवी-
न्धेनूरकुम्बदभिगुण्ठितपीतचेल ।
किंच स्वगात्रमवकुण्ठयतो महाहे
र्दर्पं गुलुण्ठ विषमेष गुलाञ्छिवण्टम् ॥ १९ ॥

किं च । नर्वं भवकण्डम्, अघासुरादीन् अवकण्डत् । द्वयोरवकण्डयमित्यर्थं । धेनूरकुण्डत् रक्षितवान् । अभिगुण्ठित वेष्टितं पीतचेलं येन सः । स्वगात्रमवकुण्ठयतस्अरयतः । महाहेः कालियस्य गुलात् विषं विवण्टन् विभाजयन् दर्पयन् दर्पं गुलुण्ठ खण्डितवान् ॥—भवकण्डमिति । कण्डेः णपि अण् । अवकण्डत् । कण्डेर्भिंचि चङ् । अकुण्डत् । १५८३ कुडि रक्षणे । णपि अण् । अभिगुण्ठितेति । १५८४ गुडि वेष्टने । रक्षणे धंके । कुठि इत्यन्ये । गुण्ठेः कर्मणि क्तः । अवकुण्ठयतः । कुण्ठेः सता । गुलुण्ठ । १५८५ लुडि स्तेयने । विजमाये लिट् । विवण्टन् । १५८६ वटि विभाजने । वडि इत्येके । वण्टेः णपि सता ॥

१ छेदनाभिः पाठः २ 'संपर्कं' पाठः

वर्हादिमण्डितसुभण्डितविग्रहोऽसौ
प्रच्छर्दितः किल वकेन च पुस्तितार्तिः ।
संवुस्तिते गिरिमखे परिचोद्य गोपा-
न्प्रानक्यद्धरिमखं मदधक्कनार्थी ॥ २० ॥

वर्हादिमण्डित सुभण्डितो भृश कल्याणीभूतो विग्रहो यस्य स । असौ वकेन प्रच्छर्दित किल । पुस्तिता दत्ता वकस्यार्तिर्येन स । सवुस्तिते आदृते गिरिमखे गोपान् परिचोद्य प्रेरण कृत्वा मदधक्कनार्थी इन्द्रस्य दर्पनाशनार्थी सन् हरिमखं प्रानक्कयदनाशयत् ॥— मण्डितेति । १५८७ मडि भूषाया हर्षे च । सुभण्डितेति । १५८८ भडि कल्याणे । कर्तरि क्त । प्रच्छर्दित । १५८९ छर्द वमने । कर्मणि क्त । पुस्तितेति । १५९० पुस्त १५९१ वुस्त दानादरयो[1] । अनादरे च द्रुमे । कर्मणि क्त । सवुस्तितेति । प्राग्वत् क्त । परिचोद्य । १५९२ चुद सचोदने । सचोदनं प्रश्न प्रेरणा च । ल्यप् । प्रानक्कयत् । १५९३ नक्क १५९४ धक्क नाशने । नक्केर्लङ् । धक्कनेति । धक्केर्ल्युट् ॥

दुर्दान्तचक्पशुपचुक्कनमप्यरौत्सी-
त्प्रक्षालितक्षितितलातुलवर्षरोधी ।
संदोलयन्नधिकपोलितमद्रिराजं
संचोलितं सुवहुमूलितशाखिवृन्दैः ॥ २१ ॥

अद्रिराज गोवर्धन सदोलयन्नुत्क्षिपन् प्रक्षालितक्षितितल मार्जितभूतलमतुलं वर्षं रोद्धुं शील यस्य तादृश सन् । पशुपाना चुक्कन व्यथामरौत्सीत् निवारितवान् । दुर्दान्तचक् अशान्तपीडक । अधिकपोलितमतिमहान्तं सुवहुभिर्मूलितै प्ररूढै शाखिवृन्दै. सचोलितमत्युच्छ्रितं चाद्रिराजम् ॥—दुर्दान्तचगिति । १५९५ चक्क १५९६ चुक्क व्यथने । चिक्क इति चके । चक्के क्विप् । चुक्कनम् । चुक्केर्ल्युट् । प्रक्षालितेति । १५९७ क्षल शौचकर्मणि । कर्मणि क्त । तलेति । १५९८ तल प्रतिष्ठायाम् । अच् । अतुलेति । १५९९ तुल उन्माने । क । चुरादिणिचोऽनित्यत्वात् तदभाव । सदोलयन् १६०० दुल उत्क्षेपे । शता । पोलितम् । सचोलितम् । मूलितम् । १६०१ पुल महत्वे । १६०२ चुल समुच्छ्राये । १६०३ मूल रोहणे । त्रिभ्य कर्तरि क्त ॥

पाल्यप्रवेलनकरोऽयमवेलयद्रा-
गन्यांश्च तेलितकृप: खलु कंसचाल्यान् ।
संपालयेद्भिमतल्लृप्यपशुल्वभूमा
क्ष्मामेप राम इव शूर्पनखाविचोटी ॥ २२ ॥

1. 'आदरानादरयो.' इति धातुपाठे

कालप्रवेशनकरो निरसमीयानां निरासको भयमन्यांश्च कसचास्थान् दंससमान् प्राक् शीघ्रमवेल्लयत् चल विचारितवान् । सेश्छितरूपः निर्विषीभूतस्य एव सर्पनखादि चोटी सर्पनखाद्यच्छेदी राम इव क्ष्मां संपादयेत् । विमतलूपी प्रभुभावी । नपहुल्यमूला असमानमहिमा ॥—कालेति । प्रवेशनेति । १६०४ कल १६०५ षिल क्षेपे । दुगो र्यामुटौ । किप इत्यप्येके । अवेल्लयत् । १६०६ षिल्ल भेदने । लङ् । सेश्छितवि । १६०७ छिल भेदने । कर्तरि क्तः । चास्थान् । १६०८ चक्ष सृतौ । ण्यत् । संपादयेत् । १६०९ पाल रक्षणे । लिङ् । विमतलूपी । १६१० लूप हिंसायाम् । णिनि । तुल्येति । १६११ शुल्ब माने । घञ् । सर्पनखेति । १६१२ शूर्प मेषेके । तस्माद् घञि शूर्पं । शूर्पसदृशं नखमस्या इति शूर्पनखा । 'नखमुखात्संज्ञायाम्' इति न ङीप् । 'पूर्वपदात्संज्ञायामगः' इति णत्वं च संज्ञायामेवेति णत्वाभावश्च न । चिचोटी । १६१३ चुट छेदने । णिनि ॥

इत्यादिशाखिषु जनेषु विमोटितारि

पापप्रपञ्चिपदपांसुरवाच्यधामा ।

सुभ्राजितेन मनसा परिमार्ग्य एषां

तोषं व्यशुल्कयदसौ नयनप्रचम्पे ॥ २३ ॥

जनेषु इत्यादिशाखिषु सत्सु असौ नयनप्रचम्पे अध्यासर्वचारेषां तोषं व्यशुल्कयत् संपादितवान् । कीदृश । विमोटितारिः संचूर्णितशत्रुः । पापप्रपञ्चिपदपांसुः पापना शिपादरजः । अवाच्यधामा अनिर्वचनीयतेजः । सुभ्राजितेन सम्यक् संस्कृतेन मनसा परिमार्ग्य प्राप्य ॥—विमोटितेति । १६१४ मुट संचूर्णने । कर्मणि क्तः । प्रपञ्चि इति । १६१५ पचि १६१६ पसि विनाशने । पचेर्णिनि । पांसुरिति । अर्तिपृवपि- यजितनिधनितपि- इत्यादिना पंसे कुप्रत्ययो दीर्घश्च । अवाच्येति । १६१७ भ्राज मार्गसंस्कारगत्योः । अत्र इत्येक । भ्राजेर्ण्यत् । भ्राजितनेति । भ्राजे कर्मणि क्तः । परिमार्ग्य । मार्गेर्ण्यत् । मार्गसंस्कारो भास्वर्थे इत्येके । व्यशुल्कयत् । १६१८ शुल्क संचने । आर्जने छत् । वैश्रमणायपयोय इत्ये । लङ् । प्रचम्पे । १६१९ चपि ग त्याम् । घञ् ॥

सम्पखियामभिमतं स च कसपीडा

प्रख्यितस्वजनचिन्तनजातरोषः ।

---

१ शूर्पनखा' इति पाठमिति बहुविधे वैमात्यत्वाभाववर्णनं चिन्त्यम्; अतः श्री-लक्ष्मणसिद्धान्तकौमुदीस्थ पाठमितिश्चमपाक्रीकृतम् २ अतिस्पर्धने' इति धातु पाठे ३ वर्जन इति पाठः.

आश्वर्तितो रणभुवं सवलोऽत्र रेजे
विश्वभ्रिताभ्रकुहरे सति तूर्यनादे ॥ २४ ॥

तूर्यनादे विश्वभ्रिताभ्रकुहरे व्याप्ताकाशे सति स च सवल रणभुवमाश्वर्तित प्राप्तोऽत्र रेजे । क्षम्पद्भियामभिमत । क्षम्पन्ती क्षाम्यन्ती धीर्येषा तेषामिष्ट । कंसपीडया प्रक्षञ्जिताना कृच्छ्रेण जीवता स्वजनाना चिन्तनेन जातरोष ॥—क्षम्पदिति । १६२० क्षपि क्षान्त्याम् । शपि शता । प्रक्षञ्जितेति । आश्वर्तितेति । विश्वभ्रितेति । १६२१ क्षंजि कृच्छ्रजीवने । १६२२ श्वर्त गैत्या च । १६२३ श्वभ्र च । आद्ययो कर्तरि क्त । श्वभ्रे कर्मणि क्त । श्वभ्रि विलार्थे च द्रुमे ॥

चाणूर एनमथ विज्ञपयन्नृपाज्ञा
चण्डातकं सुयमयंश्चहको वभाषे ।
युध्यस्व भीतिरहितो वलयन्खलु त्वं
कीर्तिं चयस्व चपयापि नृपप्रसादम् ॥ २५ ॥

चाणूर एन नृपाज्ञा विज्ञपयन् वोधयन् वभाषे । हेतौ शता । चण्डातकं मल्लयुद्धोचितं वास. सुयमयन् दृढ वेष्टमानो वध्नन् । चहक शाठ्यकर्ता । वलयन् शक्तो भवन् । त्व भीतिरहितो युध्यस्व कीर्ति चयस्व नृपप्रसादमपि चपय । द्वयोरार्जयेत्यर्थ ॥—इत पर सप्त मित । ज्ञप मिच । अस्य ज्ञानज्ञापने अर्थाविति स्थितम् । विज्ञपयन्निति [१६२४ ज्ञप ज्ञानज्ञापनमारणतोपणनिशाननिशामनेषु ।] ज्ञपे शता । सुयमयन् । १६२५ यम च परिवेषणे । तच्चात्र वेष्टनम् । चकारान्मिदित्यनुषज्ञ । अस्माच्छता । चहक । १६२६ चह परिकल्कने । ण्वुल् । चप इत्येके । तस्य वा मित्त्व द्रुमे । रहित । १६२७ रह त्यागे । कर्तरि क्त । वलयन् । १६२८ वल प्राणने । शता । चयस्वेति । चपयेति । १६२९ चिञ् चयने । णिच्युभयपदित्वेन ञित्त्वफलाभावादस्य णिज्विकल्प । तत्र णिचि 'चिस्फुरोर्णौ' इति वा आत्वे पुक् । अन्यत्र वृद्धि । उभयत्र मित्वाद्ध्रस्व । अणिचि णिचि च लोट् । मितो गता । 'नान्ये मितोऽहेतौ' । अहेतुमण्ण्यन्तेषु एभ्योऽन्ये मितो न स्यु । तेन चुरादिषु अमन्तादीना मित्त्वं न ॥

बुद्धिर्न घट्टयतु तेऽस्तयतां जनानां
मध्ये न खट्टय वलं गजसट्टकोऽसि ।
न स्फिट्टयामि किमु चुम्बभिया स्थितोऽसि
किं पूलिताभ्रकुतपुंसनयात्र पुंसाम् ॥ २६ ॥

अस्तयता सघातीभवता जनाना मध्ये ते वुद्धिर्न घट्टयतु न चलतु । वलं न खट्टय

१ 'छजि' इति धातुपाठे २ 'गत्याम्' इति धातुपाठे. ३ 'श्रभ्र' इति धातुपाठे

म छदय । त्वं गजघाद्यो गजहिंसकोऽसि । अहं त्वां न स्फिट्ट्यामि न हिनस्मि । त्व तुम्बमिवा हिंसनमिया किमु स्थितोऽसि । अत्र लोके पुसां पुम्सिताभेन संघातीभूतेन अभेम कृतया पुंसनया देहाभिवर्धनेन सासत्यप्रकाशने किं फलम् । न किंचित् ॥— घट्टयसिति । १६३० घट्ट चलने । लोट् । अस्यताम् । १६३१ अस्त समाते । अत्ता । अस्य । १६३२ स्तम्भ संवरणे । लोट् । स्तम्भ । १६३३ पट्ट १६३४ स्फिट्ट १६३५ चुपि हिंसायाम् । आयो मध्यापानमिमासेपु च इमे । अन्त्यश्चुम्बने च । लोट्. स्तुम् । स्फिट्ट्यामि । स्फिट्टेर्लट् । तुम्बेति । तुम्बेर्मम् । व्याये व्यवसये इति मेके । आद्य प्रेरणे च इमे । पुम्सितेति । १६३६ पूल संघाते । कर्तरि क्तः । पुंसनया । १६३७ पुस अभिवर्धने । युच् ॥

सौधे विटङ्कशुषि पश्यति धूसितोऽय
राजारिकीटवलचूर्णनयातिपूल्य ।
अर्केण तेन समरेष्वविशोठितस्त्व
सम्मुण्ठिताहितभवेन विजोटितोऽसि ॥ २७ ॥

अयं राजा सौधे स्थित पश्यति । विटङ्कशुषि कपोतपालश्रिशिल्पायामिति सौधे धूसितोऽलंकारैः कृतकान्तिः । अरिकीटानां कुत्सकशत्रूणां चूर्णनया संकोचनेना तिपूल्यः । तेन त्वं समरेषु विशोठितः प्रेरितोऽसि समरेष्विति सर्वत्र योज्यम् । अ अर्केण स्तुसेन । संमुण्ठितः चोपितो नाशितोऽहितभवो येन तेन समरेष्वविशोठित आलस्यहीनस्त्वम् ॥—विटङ्केति । १६३८ टकि बन्धने । बीन् पक्षिवध्नवति वि टेन बध्नाति इति विटङ्क । पचाद्यच् । धूसितः । १६३९ धूस कान्तिकरणे । धूष इत्येके । धूष इत्यन्ये । धूसे कर्तरि क्तः । कीटेति । १६४० कीट वर्णे । मानावर्णो भवती स्यच् । चूर्णनया । १६४१ चूर्ण संकोचने । युच् । अतिपूल्यः । अर्केण । १६४२ पूज पूजायाम् । १६४३ अर्क स्तवने । तापगणोऽय इमे । तुरोप्यत् । अविशोठितः । १६४४ शुठ आलस्ये । कर्तरि क्तः । संमुण्ठितेति । विजोटितेति । १६४५ शुठि शोषणे । १६४६ जुड प्रेरणे । द्वयोः कर्मणि क्तः ॥

इयं मृगाजितमृदङ्गविमानमानि
सवार्य मर्चयति पारितसङ्गसस्निम् ।
कृष्ण प्रपञ्चरहिता घृतवेशितासे
वीरे. स्तुतां गिरमकीर्थवपातिवर्धी ॥ २८ ॥

मृगाजितानां सम्यग्याप्तानां मृदङ्गानां विमार्गमानि सप्तान् संवार्य अस्मिन् पामरे इयं पारितसङ्ग सप्तसङ्गं मवति मापमाणे सति कृष्णो घृतवेशितावर्ष्टवनिपातिप-

१ मुस्त इति धातुपाठे २ पुस इति धातुपाठे

तान्वैरिं स्तुतां प्रपञ्चरहितां मिताक्षरा गिरमकीर्तदभाषत। अरातिवर्धी शत्रुच्छेदी ॥—सुगाजितेति। १६४७ गज १६४८ मार्ज शब्दार्थौ। १६४९ मर्च चेत्येके। मार्जि. शुद्धौ च द्रुमे। गर्जे. कर्तरि क्त। विमार्जनानि। मार्जेर्ल्युट्। मर्चयति। मर्चे शाता। घारितेति। १६५० घृ प्रस्रवणे। स्रावणे इत्येके। छादने च द्रुमे। अस्मात् कर्मणि क्त। प्रपञ्चेति। १६५१ पचि विस्तारवचने। विस्तारमात्रे च द्रुमे। घञ्। तेजितेति। १६५२ तिज निशाने। कर्मणि क्त। अकीर्तत। १६५३ कृत संशब्दने। 'ऋदुपधाच्चाक्लृपिचृतेः' इत्यत्र तपरत्वेन ऋदुपधस्य व्यावर्त्यत्वाण्णिचि त्वृदुपधत्वफलाभावादस्य णिज्विकल्प। तत्र णिजभावे शपि लङ्। अरातिवर्धी। १६५४ वर्ध छेदनपूरणयो। णिनि. ॥

> किं कुम्व्यते सदसि लुम्वितवैभवोऽहं
>
> वालोऽस्मि तुम्वितविरोधिभयाश्च यूयम्।
>
> प्रह्लापये किमपरं परिचुण्टितारि-
>
> र्भूयोऽयमेलयति चेदिह को निषेद्धा ॥ २९ ॥

मया सदसि किं कुम्व्यते आच्छाद्यते। अत्र राजसदसि सर्वं प्रत्यक्षमेव वक्तव्यम्, न किंचिद्गूहनीयमस्ति। अहं लुम्वितवैभवोऽदृष्टसामर्थ्यो वालोऽस्मि। यूयं तुम्वितविरोधिभया नाशितशत्रुभयाश्च भवथ। अतोऽहमपरं किं प्रह्लापये। व्यक्तं वदामि। एतावदेव वदामि। परिचुण्टितारिश्छिन्नशत्रुरयं भूप एलयति युद्धार्थं प्रेरयति चेदिह लोके को निषेद्धा निषेद्धयति। न कोपि ॥—कुम्व्यते इति। १६५५ कुवि आच्छादने। कुभि इत्येके। कुम्वे कर्मणि लट्। लुम्वितेति। तुम्वितेति। १६५६ लुवि १६५७ तुवि अदर्शने। अर्दन इति केचित्। कर्मणि क्त। प्रह्लापये। १६५८ ह्लप व्यक्तायां वाचि। क्लृप इत्येके। लट्। परिचुण्टितारे। १६५९ चुटि छेदने। कर्मणि क्त। एलयति। १६६० इल प्रेरणे। लट् ॥

> यद्वा भियात्र किममृक्षकसूरिसेव्यो
>
> धर्मेतरम्यगनयम्रगयं हि राजा।
>
> अम्लेच्छलोकसहिते सदसीह तस्मा-
>
> त्को म्रूसयिष्यति शिशूननिवर्हणीयान् ॥ ३० ॥

यद्वा अत्र भिया किम्। न किंचित् भेतव्यम्। अयं राजा धर्मेतरम्यक् अधर्मच्छेत्ता। अनयम्रक् अनयच्छेत्ता च। हि यस्मात्—अमृक्षकाणां साधुशब्दभाषिणां सदाचाराणां सूरीणां सेव्यश्च। तस्मादम्लेच्छलोकसहिते सज्जनपूर्णेऽस्मिन् सदसि अनिवर्हणीयान् हन्तुमयोग्यान् शिशून् को म्रूसयिष्यति हनिष्यति। न कोऽपि। अतो न भेत-

१. 'शातने' इति पाठः.

ध्यम् ॥—मसृणकेति । १६६१ मृश म्रक्षणे । अपसम्बन्ने तत् । ल्युट् । घर्मेतरस्मक् । असमम्रक् । म्रक्ष म्रक्ष म्रक्षणे इति केचे । द्वयो किपि संयोगान्तलोपः । नम्रेक्ष्येति । १६६२ म्लेच्छ अव्यक्तायां वाचि । अपशब्दोक्ति सा । अच् मूसमिम्यति । १६६३ मूस १६६४ वर्ह हिंसायाम् । मूसेरच् । अनिवार्हणीयाम् । वर्हेरनीयर् ॥

स्वेदस्तिवयान्पटहगर्वेनगर्जितासे
रङ्गे सगर्वनसुगर्वितवीरलोके ।
म—ामपूर्वितनृपे शिशुना रण व
स्यावेव मानपरिजसकमीक्ष्यधामाम् ॥ ३१ ॥

असाकमियांस्तु वेगः । पटहानां गर्वेन शब्देन गर्वितासे दृप्यितस्थिते सगर्वनं साधनु सुगर्विताः पूर्वमेव स्थिताः वीरलोका यस्मिन् । मनामपूर्वित पूर्वनिषण्णो नृपो यस्मिन् । ईदृशे रङ्गे ईक्षमाणो सुखप्रमाणानां वो युष्माकं शिशुना एव मानापरिभंसक मानक्षयकरं स्यावेव ॥—गर्वनेति गर्वितेति । पर्द गर्व शब्दे । द्वयोर्ल्युट् कर्मणि क्तश्च । गर्वनेति । गर्व अभिमानाख्यायाम् इति केचे । ल्युट् । गुर्वितेति । १६६५ गुर्द पूर्वनिकेतने । पूर्वनिकेतनं पूर्वव्यवहार इत्येके । निवासपूर्वमाव इत्यन्ये । अस दीर्घविकल्पः । कीडार्थमात्रि इमे । असमात् कर्तरि क्तः । पूर्व पूर्वनिकेतने इति केचित् । अर्थ प्रा गुक्त एव । प्रागवत् क्तः । उपधायां च इति दीर्घः । परिभसकम् । १६६६ जसि रक्षणे । मोक्षणे इति केचित् । ल्युट् । ईक्षेति । १६६७ ईड स्तुतौ । ल्यट् ॥

इत्थ मवत्यसुरजासिनि पिण्डिताय
स्थेमाय रोपितमति प्रतिमक्षवेपी ।
प्रस्तूपितेन वपुषा हरिमाससाद
चाणूर आशु हलिनं खलु मुष्टिकोऽपि ॥ ३२ ॥

असुरजासिनि असुरहिंसके इत्थं भवति सति अथ चाणूरो रोपितमतिर्हरिमाससाद । हलिनं मुष्टिकोऽपि । कीदृशः । पिण्डितायत इव स्थेमा स्थैर्यं यस्य सः । प्रतिमक्षवेपी प्रतिमल्लनिरासी । प्रस्तूपितेनातिवृद्धेन वपुषोपलक्षितः ॥—असुरजासिनीति । १६६८ जसु हिंसायाम् । कर्ताधामिद्विकल्पार्थोऽनुविलक्षणावश्य विश्विकल्पः । तस्माण्णिनि । पिण्डितेति । १६६९ पिण्ड संघाते । हेतुमण्ण्यन्तात् कर्मणि क्तः । रोपितेति । १६७० रुप रोपे । रुट इत्येके । रोपेः कर्तरि क्तः । प्रतिमक्षवेपी । १६७१ क्षिप क्षेपे । णिनिः । प्रस्तूपितेति । १६७२ स्तूप समुच्छ्राये । कर्तरि क्तः ॥

१ 'म्रक्ष' इति धातुपाठे २. अत्र स्तुभपपुस्तकस्यपाठो व्याख्यानुसारं 'गर्वन' इति स्यात् ३ हलोपधोऽयं धातुपाठे

लोको हरेर्वलमचेतयमान एत-
द्युद्धं मृगेन्द्रशशदंशनवत्प्रदंसन् ।
संडापितः सदसि डेपितवृष्णिवीरे
भोजेन्द्रतत्रणविनिन्द्यममन्त्रतैवम् ॥ ३३ ॥

हरेर्वलमचेतयमानो जानँल्लोक एतद् युद्ध मृगेन्द्रशशयोरन्योन्यदंशनवत् अतिविषमं प्रदसन् पश्यन् । सदसि सडापित सघातीभूत. सन् भोजेन्द्रतन्त्रणविनिन्दी कंसराज्य-कार्यनिन्दाशील एवममन्त्रत गूढमभाषिष्ट । डेपिता सघातीभूता वृष्णिवीरा यस्मिन्॥— आकुस्मादात्मनेपदिन । कुस्मधातुपर्यन्तं णिच्यात्मनेपदिन एव । अचेतयमान इति । १६७३ **चित** सचेतने । तच्च ज्ञानम् । अस्माच्छानच् । दशनेति । १६७४ **दशि** दंशने । ल्युट् । प्रदंसन् । १६७५ **दसि** दंसनदर्शनयो[1] । दस इत्येके । दंसन वर्मग्रहणम् । दशनदर्शनयोरित्यन्ये । अत्राकुस्मीयस्तङ्णिज्योग एवेति इदित्वाण्णिजभावे तङ् न । तेन दंसे शपि शता । सडापित । १६७६ **डप** १६७७ **डिप** सघाते । डपे कर्तरि क्त. । डेपितेति । डिपेश्च पूर्ववत् क्तः । तन्त्रणेति । १६७८ **तन्त्रि** कुटुम्वधारणे । कुटुम्व इति पृथक् धातुरित्येके । तन्त्रेर्ल्युट् । अममन्त्रत । १६७९ **मन्त्रि** गुप्तभाषणे । लुडि चङ् ॥

प्रस्पाश्य मुष्टिमभितर्जयते प्रभर्त्स्यो[2]
मल्लो विवस्तयिपुरे[3]नमग[4]न्धनीयम् ।
किष्क्येत निष्कपमनिष्कितकान्तिरेष
बालोऽमुना नृपतिलालनयाद्य कष्टम् ॥ ३४ ॥

मल्लो मुष्टिं प्रस्पाश्य दृढं गृहीत्वा एनं विवस्तयिपु पीडयितुमिच्छुरभितर्जयते भर्त्सयते । अगन्धनीयं पीडयितुमयोग्यम् । अद्य नृपतिलालनया राजेच्छया अमुना एष बालो निष्कप किष्क्येत हिंस्येत कष्टम् । अनिष्कितकान्तिरपरिमितकान्ति । कीदृशो मल्ल. । प्रभर्त्स्यस्तर्जयितु योग्य ॥—प्रस्पाश्येति । १६८० **स्पश** ग्रहणश्लेषणयो ल्यप् । अभितर्जयते । १६८१ **तर्ज** १६८२ **भर्त्स** तर्जने । तर्जेर्लट् । प्रभर्त्स्य । भर्त्सेर्ण्यत् । विवस्तयिषु । १६८३ **बस्त** १६८४ **गन्ध** अर्दने । वस्ते सन्यु । अगन्धनीयम् । गन्धेरनीयर् । किष्क्येत । १६८५ **किष्क**[5] हिंसायाम् । हिष्क इत्येके । किष्के कर्मणि लिङ् । अनिष्कितेति । १६८६ **निष्क** परिमाणे । कर्मणि क्त. । लालनया । १६८७ **लल** ईप्सायाम् युच् ॥

आघूणिताक्षमपि च स्मिततूणितास्यं
भ्रूणस्य शाठ्यजनयक्ष्यमवेक्ष्य गात्रम् ।

१ 'दर्शनदशनयो' इति धातुपाठे २ 'प्रभत्स्यो' इति पाठ ३. 'रेतम' इति पाठः. ४. 'गर्धनीय' इति पाठ.. ५. 'विष्क' इति धातुपाठे.

अस्या मन क इव गूरयतेऽत्र मुष्टिं

नो खल्वक्षाम्यमिह लक्षयितुं क्षमा स्म ॥ ३५ ॥

अपि च गुणसार्भकस्य बालस्य पात्रमवेक्ष्य क इव अस्या मनोऽभिचार सन् मुष्टिं गूरयते प्रहरणार्थमुद्यमयति । न कोऽपि । कीदृशं पात्रम् । आकूणिताक्षं खस्मानन्धा मुमचाशीपत्संव्यवेचिनेत्रम् । सितवृणितास्य मन्दहासपूरितमुखम् । शाठ्यवनमसर्म श्लाघ्य जनैर्यस्य पूज्यं च । तस्मात् वयमयाम्य बहुमयोग्य कर्म इह लक्षयितुं इष्टुं नो नहि क्षमाः स्म सत्य भवामः ॥—आकूणितेति । तूणितेति । १६८८ कूण संकोचने । १६८९ तूण पूरणे । द्वयोः कर्मणि क्तः । मृणस्य । १६९० भ्रूण आशंसायाम् । आशंसने प्रार्थने इति पमर्षे क्तः । शाठ्येति यस्येति । १६९१ शठ श्लाघायाम् । १६९२ यक्ष पूजायाम् । द्वयोर्ण्यत् । क्षामनेति । १६९३ स्यम वितर्के । ल्युट् । गूरयते । १६९४ गूर उद्यमने । ण्वुल् । अक्षाम्यम् । १६९५ क्षाम १६९६ लक्ष आलोचने । क्षामे र्ण्यत् । लक्षयितुम् ल्क्षेस्तुमुन् ॥

कुत्स्या हि गालनपटा इव कष्टमेते ।

दुष्कीर्तिमालनपरा खलु कूटवृत्त्या ।

सद्भ्यन निरसितुं नहि वर्पिता स्म

किं कुर्महे खलजना इह मादयन्ताम् ॥ ३६ ॥

एते मालनपट्य इव योपमहणात् कुत्स्या हि कष्टम् । कूटवृत्त्या व्याजव्यापारेण दुष्कीर्तिमालनपरा दुर्यशःसंपादने तत्परा खलु वयम् । तथा सद्भ्यन व्याजेन शिष्टुपयसं व्यापारं निरसितुं नहि वर्पिता क्षपितसंबद्धाः स्मो भवामः । अतो वय किं कुर्महे । इह खलजना मादयन्तो दृप्ता भवन्तु ॥—कुत्स्या इति । १६९७ कुत्स अवक्षेपणे । ण्यत् । पाल्नेति । मालनेति । १६९९ गाल स्रवणे । १७०० मल आमन्डने । आमन्डनं मार्जनम् । द्वयोर्ल्युट् । कूटेति । १७०१ कूट अप्रदान । अप्रसादे इत्यन्ये । अप्रसाद कुरयापाकः कूटेरप् । १७०२ कुट्ट प्रतापन इत्यन्ये । चवनेति । १७०३ चञ्चु प्रलम्भने । ल्युट् । कलिरिक्षेके । तत्र निममाचे सर्वप्रेदकिल्य । वर्पिताः । १७०४ वृप संविभ पने । तत्र गर्भाधानसामर्थ्यं क्षपितसंबन्ध इति केचित् । असाद् क्वारि पः । मादयन्ताम् । १७०५ मद तृप्तियोगे । लोट् ॥

इत्यादि वाधदाषदेवनमध्य एव

श्लोक समालपदगारितकृष्णावीर्ये ।

१ आशाविषद्वयोः इति धातुपाठे २. '१६९८ गुठ छेदने' नोदाहृतः ३ आप्रदाने' इति धातुपाठः

कंसस्त्ववेदयमतिर्भयमानितोऽपि

निर्यावन: कुयुधि कुस्मयमान आस्त ॥ ३७ ॥

लोकोऽगारितकृष्णवीर्योऽज्ञातकृष्णवीर्य: सन् यावशतदेवनमध्ये एव यावशतस्य घोषमध्ये एव इत्यादि समालपत् । अवेदयमतिरज्ञमना कंसस्तु भयेन मानित: स्तब्धोऽपि कुयुधि कुत्सितयुद्धे निर्यावनो जुगुप्साहीन कुस्मयमान कुत्सितं स्मयमान आस्त॥—देवनेति । १७०६ दिवु परिकूजने । ल्युट् । अगारितेति । १७०७ गॄ विज्ञाने । विज्ञापने च द्रुमे । कर्मणि क्त । वेदयेति । १७०८ विद् वेदनाख्याननिवासनेषु । परिवादे चैके । वेदनं ज्ञानम् । 'अनुपसर्गाल्लिम्प–' इति शः । मानित: । १७०९ मान स्तम्भे । कर्तरि क्त । यावनेति । १७१० यु जुगुप्सायाम् । ल्युट् । कुस्मयमान । १७११ कुस्म नाम्नो वा कुत्सितस्मयने । कुत्सितस्मयनार्थो धातुरत्र पठितव्य । तस्माण्णिचि शानचि कुस्मयमान: । कुस्ममिति नामपदाद्वा तत्करोतीति णिचि तत्सिद्धिरित्यर्थ: । कुस्ममिति दृष्टं कुस्मयति (?) कारितमिति चेत् कोर्नित्यसमासत्वात् उपसर्गस्य च वाह्यत्वात् कारितमेव । एषामर्थो धातुखण्डे एव द्रष्टव्य ॥

संचर्चयन्नपनयानथ वुक्कयिष्णु:

श्वेवोग्रशब्दनपर: कररुद्धकाण: ।

मल्लो जिजम्भिपुरसूदितवीर्यमीशं

मुष्ट्या जजास वहु पाशितवांश्च दोष्णा ॥ ३८ ॥

अथ मल्ल ईशं जिजम्भिपुर्नाशयितुमिच्छुर्मुष्टया जजास प्रहतवान् । दोष्णा वहु वहुकृत्व पाशितवान् वद्धवाश्च । कीदृश । अपनयान् सचर्चयन्नावर्तयन् । श्वा इव वुक्कयिष्णुर्भषणशील । असूदितवीर्यमक्षीणवीर्यम् ॥—इत परं विकरणान्तरोक्ता एवोच्यन्ते । सचर्चयन्निति । १७१२ चर्च अध्ययने । अस्माच्छता । लक्षणया आवर्तनार्थता । वुक्कयिष्णु । १७१३ वुक्क भषणे । श्वरवस्तत् । इष्णुच् । शब्दनेति । १७१४ शब्द शब्दक्रियायाम् । ल्युट् । सोपसर्गस्त्वयमाविष्कृताविति द्रुमे । काण: । १७१५ कण निमीलने । एकनेत्रनिमीलने चेदम् । अस्मादच् । जिजम्भिषु । १७१६ जभि नाशने । णिजभावे सन्यु: । असूदितेति । १७१७ सूद क्षरणे । कर्तरि क्त । जजास । १७१८ जसु ताडने । णिजभावे लिट् । पाशितवान् । १७१९ पश वन्धने । पाशे क्तवतु ॥

द्रागामयन्विचटदस्थिकयाथ मुष्ट्या

आस्फोटयत्तमजितोऽपि स घाटिताङ्गम् ।

दिष्ट्यैष हिंसयति देव्यममुं युधीति

संमोदमर्जयति घोषति नाकिलोके ॥ ३९ ॥

१. 'चेतना' इति धातुपाठे २. 'विवासेषु' इति धातुपाठे. ३. 'ण ' इत्युभयत्र पाठ .

अथ नाकिलोके 'एष देवं सर्वनितम्बं भर्तुं युधि हिंसयति हिनस्ति रिपून्' इति घोषति सामिप्रायं प्रकाशयति संयोगमवगति वर्णयति सति अजितोऽपि निचटदस्ति क्षत्वा विद्यमानास्थिसंचया मुख्या झाग् आमयन् पीडयन् प्रास्फोटयत् निष्काममकरोत् । पाटितास्ते घनीभूतास्ते प्रहारमेवेन संकुचिताङ्गा वा ॥—आमयमिति । १७२० अम रोगे । घता । विघटयितेति । १७२१ घट १७२२ स्फुट भेदने । कटेर्गमोऽफ्लमेन पुराशिमिवोऽनि सत्वात् इपि घता । प्रास्फोटयत् । स्फुटेर्लङ् । चाटितेति । १७२३ घट संघाते । भेदने चेत्येके । कर्तरि क्तः । हिंसयति । इन्स्यर्थेऽथ' । एते च सार्थे णिचं मजन्तीत्सर्वैः । तेन हिंसेर्णिचि लट् । घटस्फुटवद्यानामपि इन्स्यर्थत्वमिष्यते । वीन्स्यर्थानामपि स्वा र्थिकणिचस्ति इमे । देश्यम् । १७२४ विधु मर्दने । परिकृत्मने इति केचित् । प्यात् । मवयति । १७२५ भर्ज प्रतियत्ने । येतो गुणान्तराधानं तत् (१) । आर्जनेऽप्यस्ति । अस्मात्क्त्वा । घोषति । १७२६ घुषिर् विशब्दने । शब्देन स्वामिप्रायप्रकाशनं तत् । स्तुतौ च इमे । अस्य मिश्रितक्त्वो नाम्यपोपः । तेन इपि घता ॥

> आक्रन्दयत्सु निभृतं नृपु शासिताशे
>
> पोथसमूपणविमोक्षणयार्हितामौ ।
>
> आज्ञापनामिह विभाज्य नृपेण दृष्टौ
>
> तौ अर्धनाय समयातयतां नियुद्धम् ॥ ४० ॥

नृपु निभृतं आक्रन्दयत्सु सततं क्रन्दत्सु तौ चाक्रकम्पौ (?) आज्ञापनां विभाज्य द स्वा नृपेण दृष्टौ । तावनाय अन्योन्यामिमवार्थं नियुद्धं बाहुयुद्धं समयातयतां संस्कृतवन्तौ सविशेषं कृतवन्तौ । शासिताशेषाशौ सकोपकाकवपवौ आमुर्तस्य च । अभ्यालं- कारानां च मुखार्थे स्थगेन अर्हितामौ पूजनीयविशेषयोमौ ॥—आक्रन्दयत्स्विति १७२७ आक्रः क्रन्द् सातत्ये । आक्रपूर्वः कन्दि सातत्ये मिचं भजते । घता । पथु(मु)क्षो राजकरोवतमो सातत्यं चेदम् । शासितेति । १७२८ लस शिल्पयोगे । शिल्पोपयोगे इति केचित् । अस्मात् कर्मणि क्तः उत्तमेति । १७२९ हसि १७३० भूष अलंकारे । दंशेर्भूषन् । भूषणेति । भूषेर्ल्युट् । विमोक्षणश्च । १७३१ मोक्ष असने । मुच् । अर्हितेति । १७३२ अर्ह पूजायाम् । कर्मणि क्तः । आज्ञापनाम् । १७३३ ज्ञा नियोगे । आङ्पूर्वं एवायम् । अस्माद्युच् । विभाज्येति । १७३४ भज विश्राणने । दानं तत् स्यप् । अर्धनाय । १७३५ मृधु प्रसहने । अमिमवश्च । स्युट् । समयातयताम् । १७३६ यत निकारोपस्कारयोः । परिभवसंस्कारौ तौ । वेदे च इमे । अस्मात्लङ् ॥

> नियोविदमहविमीसमविमहत्य
>
> महोऽय वासितविचारमयुष्यवस्स ।

1 सर्वकरणे' इति मातृपाठे 2 अतएव पाठः मातृपाठे नोपलभ्यते

रोषान्ध्यभावितमसृग्भिरकल्पयत्तं
कृष्णोऽपि नाकिजनराकितलाग्यवीर्यः ॥ ४१ ॥

अथ स मल्लो निर्यातितप्रहर्ति कृतप्रतीहारमीशमतितरां प्रहस्य वासितविचार छिन्नसंशय यथा तथा अचुच्यवत् जहास। कृष्णोऽपि रोषान्ध्येन रोषकृतेन मूढत्वेन भावितं मिश्रीकृतं तमसृग्भिरकल्पयत् मिश्रीकृतवान्। नाकिजनेन सुरजनेन राकितमास्वादितं लाग्यमास्वादनीयं वीर्यं यस्य स. श्रीकृष्ण. ॥—निर्यातितेति। निसथ धान्यादिप्रतिदाने। अस्मात् कर्मणि क्तः। वासितेति। १७३७ वस स्नेहनच्छेदापहरणेषु। 'उपहरणेषु' इति वा पाठः। तस्मात् प्राग्वत् क्त। विचारेति। १७३८ चर संशयने। असंशये च द्रुमे। घञ्। अचुच्यवत्। १७३९ च्यु सहने। हसने इति केचित्। च्युस इत्यन्ये। च्यावयतेर्लुङि चङ्। भावितम्। १७४० भुवोऽवकल्कने। अस्मावकल्कने णिच् स्यात्। तच्च मिश्रीकरणम्। अन्ये तु चिन्तने विपाचनेऽवकल्कने चेत्याहु। विपाचनम्। विपक्वीकरणम्। अस्मात् कर्मणि क्त.। अकल्पयत्। १७४१ कृपेश्च। मिश्रीकरणे णिच् स्यात्। अस्माल्लङ्। राकितेति। लाग्येति। १७४२ रक १७४३ लग आस्वादने। आद्योऽपि गान्त इत्येके। रक लघ इत्यन्ये। राके. कर्मणि क्त। लागेर्ण्यत् ॥

शौर्याञ्चितेन धृतलिङ्गितचेलकेन
संमोदितो हलधरोऽपि च मुष्टिकेन।
मुष्ट्या तुदन्मुहुरतित्रसदाशु दोर्भ्या-
मुभ्रासयज्जननुतस्तममोचयच्च ॥ ४२ ॥

हलधरोऽपि च मुष्टिकेन समोदित संसर्गं प्राप्तो मुहुर्मुष्ट्या तुदन् दोर्भ्यामाशु अतित्रसत् गृहीतवान् वारितवान् वा अमोचयच्च। कीदृशेन मुष्टिकेन। शौर्येणाञ्चिते नान्येभ्योऽधिकेन। धृतं लिङ्गित मिश्रीकृतं चेलं येन तेन। उभ्रासयद्भिरुञ्छवृत्तिभिर्जनैर्नुत' ॥—अञ्चितेनेति। १७४४ अन्चु विशेषणे। व्यावर्तनं तत्। कर्मणि क्त। लिङ्गितेति। १७४५ लिगि चित्रीकरणे। प्राग्वत् क्तः। समोदित.। १७४६ मुद संसर्गे। कर्तरि क्त.। अतित्रसत्। १७४७ त्रस धारणे। तच्च ग्रहणं वारण वा। लुङि चङ्। उभ्रासयदिति। १७४८ उभ्रस उञ्छे। उकार इदित्येके। उभ्रसे. शता। अमोचयत्। १७४९ मुच प्रमोचने। लङ् ॥

दोर्भ्यां भ्रासयतां प्रपोषितरुषां निर्दोलनोद्योगिनो
तेषां विक्रमणैरपाटि पटिमा शिक्षाप्यपोटि स्फुटम्।

१.'स्नेह' इति धातुपाठे. २. 'संशये' इति धातुपाठे.

स्थेमाछोटि जवोप्युसुंभि लघिमा चाभिज्यपिज्यभमो

रोपोऽल्लुम्भि रसो व्यमम्भि चलवत्ताल्रिह्वि चात्रसमी ॥ ४३ ॥

दोर्भ्यां भ्रास्यतां वत्तम्ममीस्थानेषु गृह्णतां प्रघोषितवतां सम्यग्धारितकोपानां परस्परं निर्दाम्नोद्योगिनां मुष्टिविदारणोद्योगिनां तेषां श्रीकृष्णरामचाणूरमुष्टिकानां विक्रमपै पराक्रमैः पटिमा पुरुसामर्थ्यं भपाटि कथितम् । स्थिता अभ्यासोऽपि सुष्ठमपोटि उच्च । स्थेमा देहस्थैर्यमछोटि । जव· प्रहारवेगोऽपि अतुम्भि । लघिमा शीघ्रका रित्वं चाभिज्यि । अध्यमः पीडाभावोऽपिपिज्यि । रोप कोपपौष्कल्यमल्लुम्भि । रसो युद्धकौतुकं व्यमम्भि । चलवत्ता एतावत् बलमिति अचलि । अमीभिर्भयाभावोऽत्रसि च । सर्वत्रापि भाषितं स्यात् प्रकाशितमित्यर्थः । एषां भाषार्थस्यापि सद्भावात् प्रकाशितमित्येव भावः ॥—श्रा स्वप· सप्तमीकात् । अतः परं स्थि(स्व)पर्यन्तेभ्य· कर्मसंभवे एव मिच् स्यात् । भ्रास्यतामिति । १७५० भ्रस भक्षणे । स्वता । प्रघोषितेति । १७५१ घुष पारणे । कर्मणि क्तः । निर्दाम्नेति । १७५२ दल विदारणे । घुष् । भपाटि । अपो टि अछोटि । अतुम्भि । चाभिज्यि । अपिज्यि । अल्लुम्भि । व्यमम्भि । अचलि । अत्रसि । इति । १७५३ पट १७५४ पुट १७५५ लुट १७५६ तुजि १७५७ मिजि १७५८ पिजि १७५९ लुजि १७६० भजि १७६१ लघि १७६२ त्रसि १७६३ पिसि १७६४ कुसि १७६५ दशि १७६६ कुशि १७६७ घट १७६८ घटि १७६९ बृहि १७७० बर्ह १७७१ बल्ह १७७२ गुप १७७३ धूप १७७४ विच्छ १७७५ चीव १७७६ पुथ १७७७ लोक १७७८ लोचृ १७७९ णद १७८० कुप १७८१ तर्क १७८२ वृतु १७८३ वृधु भाषार्थाः । एते एकत्रिंशत् । भासार्था इत्येके । पुतिपूर्णनेऽपि हमे । पदादिरस्यानां कर्मणि लुङि चिण् ॥

कश्चित्कष्टमविंसयद्गणमिम कुरु त्वया वद्धयतां

नाकुट्यं परिपाटयेति च परेणोद्धुप्टितोऽशुस्यत् ।

नाहं वर्हयितास्म्यवत्यमपि भो सर्वैरिह गोप्यते

धार्त्यं धूपय विच्छयन्क इव न त्वचीवनात्पोथयेत् ॥ ४४ ॥

तत्र प्रेक्षकेषु कश्चिदिमं रणं कष्टमवश्यमनोन्मभविंसयत्कथयत् त्वया कुर्मं च स्मतां वक्तु मोगमुष्यताम् । अकुट्य न परिपाटय अवकर्म्य न वद इति परेणोद्धुप्टित उक्तः पूर्ववादी व्यर्थुहयत् अकथयत । अहं न बर्हयितास्मि न वदिष्यामि । भोः हे भगवन्, अवस्त्यमवाच्यमपि इदं सर्वैर्गोप्यते कथ्यते । त्वं तान् सर्वान् धूपय कथय । विच्छयन् क इव त्वचीवनात् न पोथयेत् । एषु वदत्सु वदन् कामवतुष्णा न वदेत् । सर्वोऽपि वदेदेव ॥—भविंसयदिति । विशिक्षत् । कुंसम् । कुंसेर्णंत् । दंसयताम् । दंशेः कर्मणि क्षेत् । अकुंटसम् । कुंसेर्ण्यत् । परिपाटय । पाठेर्णेत् । उद्धुष्टित । कर्मणः क-

र्मणि क्त । अवृंहयत् । वृहेर्लङ् । वर्हयितास्मि । वहर्लुट् । वल्ह्यम् । वल्हेर्ण्यत् । गोप्यते । गोपे कर्मणि लट् । धूपय । धूपेर्लोट् । विच्छयन् । विच्छे. शता । चीवनेति । चीवेर्ल्युट् । पोथयेत् । पोथेर्लिङ् ॥

अलोचि चान्यैः समरेऽत्र कष्टतामलोकयन्दुष्यति नादयन्नपि ।
कोपः प्रभोः कोपयति प्रतर्क्यते पापश्च ही वर्त्यमवर्धयज्जनः ॥ ४५ ॥

अन्यैश्चालोचि अन्यैरपि एवमुक्तम् । अत्र समरे कष्टतामलोकयन् अकथयन् नादयन् कथयन् अपि दुष्यति । कुत । कोपयति वदति जने, प्रभो. कोप प्रतर्क्यते सर्वे प्रकाश्यते ऊह्यते वा वर्त्यमवर्धयन् वक्तव्यमवदन् पापश्च भवति । ही का वात्र गति । खेदार्थो हीशब्द' ॥—अलोचीति । लोचे कर्मणि लुङि चिण् । अलोकयन् । नादयन् । कोपयति । लोकेर्नादे कोपेश्च शता । प्रतर्क्यते । तर्किरूहेऽपि । तस्मात्कर्मणि लट् । वर्त्यम् । वर्तेर्ण्यत् । अवर्धयन् । वर्ध. शता ॥

भीतिं रोटय लञ्जयानयमसत्त्वाधञ्ज्यतां दंसय
कौर्यं भ्रंशय रुंसयाल्पमतितां भाग्यक्षयं रुंशय ।
मानं शीकय नाटयाकरुणतां दुर्वासनां घुण्टय
भ्रान्तिं जुञ्जय(?) भूपतेरिति जना गूढं मिथोऽरङ्घयन् ॥ ४६ ॥

भीतिं रोटय । अनय नयाभाव लञ्जय । असत्त्व आयञ्ज्यता प्रथमगण्यता दसय । कौर्यं भ्रशय । अल्पमतिता रुसय । भाग्यक्षय रुशय । मानं शीकय । अकरुणता नाटय । दुर्वासनां घुण्टय । भ्रान्तिमन्यथाप्रतिपत्तिं जुञ्जय (?) । सर्वत्रापि अकथयन्नित्यर्थः । प्रकाशितवन्त इति वा । जना भूपतेर्भूपतिमधिकृत्य इति एव गूढं अरङ्घयन् अकथयन् ॥—रोटय । लञ्जय । अञ्ज्यताम् । दंसय । भ्रशय । रुंसय । रुशय । शीकय । नाटय । घुण्टय । जुञ्जय । इति । १७८४ रुट १७८५ लजि १७८६ अजि १७८७ दसि १७८८ भ्रशि १७८९ रुसि[1] १७९० रुशि १७९१ शीक[2] १७९२ नट १७९३ घुटि १७९४ जिंचि[3] १७९५ रघि १७९६ लघि १७९७ अहि १७९८ रहि १७९९ महि चेति पञ्चदश चैके पठन्ति । १८०० लडि १८०१ तड १८०२ नैड[4] चेत्यन्ये । अर्थ प्राग्वत् । तत्र रोट्याद्येकादशाना 'समुच्चयेऽन्यतरस्याम्' इति सर्वलकारस्थाने विहितो लोट् । अञ्ज्येस्तु ण्यत् । अरङ्घयन्निति । 'समुच्चये सामान्यवचनस्य' इति अनुप्रयुक्तस्य रङ्घेर्लङ् । तेन लोडन्तानामपि भूतार्थता । अन्येषा भाषणीयविशेषवाचित्वात् रङ्घेस्तदभावात् सामान्यार्थता ॥

वीर्यं दुरंहमभिरंहय मंहयाभां
मौर्ख्यं प्रलण्डय च तोडय निर्भयत्वम् ।

१ 'रुशि शीक रुसि' इत्यय क्रमो धातुपाठे. २ 'शीकृ' इत्ययमनूदितधातुपाठे. ३. 'जि चि' इति द्वौ भिन्नौ धातू धातुपाठे. ४. 'नल' इति धातुपाठे.

संनाडयन्त्य इति पूरितरोजसहा

नार्यो हरेः समरकेलिमसिष्वपन्त ॥ ४७ ॥

दुर्धं खलु दुष्करं धीर्यमभिरंहय । आभाभसभूतानङ्गसोमां मंहय । मौग्ध्यं युद्धेऽपि मनोहरत्वं प्रकम्पय च । निर्भयत्वं अतिक्रूरभावमापातस्थेऽपि मयराहित्यम् तोलय । चतुर्थं कम्पवतीसर्पं । हरेः हरिसैन्यं इति संनाडयन्त्यः कथयन्त्यः पूरितरोजसहाः पूरितहरिहिंसाश्रद्धाः च सत्यः समरकेलिमनायासयुद्धमसिष्वपन्त आस्वादितवत्यः ॥—दुर्धमिति । धीरेः खलु । अभिरंहय । मंहय । प्रकम्पय । तोलय । रंहादिभ्यश्चुर्यो भागवमेद् । संनाडयन्त्यः । भावे कर्तरि ङीप् । एते मायार्या समुचिता एकैकमभावात ॥ —पूरितेति । १८०३ पूरी आप्यायने । हिंसित्वेन निश्चयामनिद्रत्वसामिन्त्येव संम वाम्भिविकल्पः । अस्मात् कर्मणि क्तः । रोजेति । १८०४ रुज हिंसायाम् । घञ् । असिष्वपन्त । १८०५ ष्वद आस्वादने । चंक्रमणे इत्येके । सादे इत्यन्ये । स्वदेर्लङ् । आत्मनेपदीया मताः ॥

कृष्णोऽथ बाहुयुगलैर्यदु योजयन्त

दोष्णा प्रपथ्यं रिपुमार्चत मुष्टिपातैः ।

तत्रासहन्तममुमैरदलाभिलाय

स्थैर्ये मुदूरमपयुक्तमुविमभाव ॥ ४८ ॥

अथ कृष्णोऽपि बाहुयुगलैर्यदु अधिकं योजयन्तं भ्रमन्त रिपुं दोष्णा प्रपथ्यं बद्ध्वा मुष्टिपातैरवष्टोपचारं कृतवान् । समरेऽस्य शोचितत्वात् प्रहार एवोपचारः । तत्प्रहरणमसहन्तममुं मुद्गरैरत्व क्षिप्तवान् च । अलाभिलम् अभिलाषितमतिकठिनमव इव स्थैर्यं यस्य तम् । अपयुक्तविरचितोऽयुक्तिस्वरूपावरण प्रथितः प्रमादो येन सः ॥—मा घूपाद्या । इतः परं यु(जु)मादीनां घपिपर्यन्तानां वा णिच् स्यात् । योजयन्तमिति । १८०६ युज १८०७ पृच संयमने । आद्यो योगे च हुमे । अन्त्यः संपर्चने च । योजेः शता । प्रपथ्य पथेल्यप् । आर्चत । १८०८ अर्च पूजायाम् । असाम्प्रिवि त्वैचे सेके । तेन तवि लङ् । असहन्तम् । १८०९ षह मर्षणे । अमिषि धपि शता । ऐरत् । १८१० इर क्षेपे । पक्षे च हुमे । कपि लङ् । अलाभिलेति । १८११ ली द्रवीकरणे । णिचि कर्मणि क्तः । अपयुक्तेति । १८१२ वृजी वर्जने । वृजेः कर्मणि क्तः । वृतीति । १८१३ वृञ् आवरणे । क्विप् ॥

अजरद्भूपवलिरिरचपीक पुनरभ्येत्य विशिष्टचिखवापि ।

प्रजहार हरिं रणेष्ववर्तयन्मुहर्त छर्दितमन्युरभयर्भन ॥ ४९ ॥

भगवता हरेः प्रक्षिप्तः स चाणूरो रणेषु अतपत् तृप्तिहीनः छर्दितमन्युः दीप्तकोपः । अभयर्भन् भीतिहीनः । अजरदूपवत् यौवनयुक्तो रूप इव गिरिरूपीको गतपीकः सन् ।

पुनरभ्येत्य हरिं मुहृढं प्रजहार ॥— अजरदिति । १८१४ जॄ वयोहानौ । १८१५ ज्रि इत्येके । जॄधातो शता । विरिक्तेति । १८१६ रिच वियोजनसंपर्चनयो । कर्तरि क्त । विशिष्टेति । १८१७ शिष असर्वोपयोगे । विपूर्वोऽतिशये । तस्मात् कर्तरि क्त । तापी । १८१८ तप दाहे । णिनि. । रिच्यादयस्त्रयो णिजभावेऽनिट । अतर्पन् । १८१९ तृप तृप्तौ । प्रीणने च द्रुमे । शपि शता । छर्दितेति । १८२० छृदी संदीपने । ईदित्त्वं नेति केचित् । अस्मात् कर्मणि क्त॰ । चृप छृप तृप दृप संदीपने इत्यप्येके । अप्रदर्भन् । १८२१ दृभी भये । शता ॥

कृष्णोऽविश्रथितारिभीरभिमयन्दोष्णा ग्रथन्भ्रामय-
न्क्राथ्यं प्रोथितवानशीकितमति भूमावचीकन्नमुम् ।
मल्लोऽर्द्यः स च हिंसितः पदमुपासात्सीद्धरेः शुन्धितः
तावत्स्वं बलमच्छदज्जुपितवान्मुष्ट्या हली मुष्टिकम् ॥ ५० ॥

कृष्णोऽविश्रथितारिभीस्त्यक्तशत्रुभयः सन्नभिमुखमयन् गच्छन् अमुं दोष्णा ग्रथन् बध्नन् भ्रामयंश्च भूमौ प्रोथितवान् अभिहतवान् । क्राथ्यं हिंस्यमशीकितमतिमसहनबुद्धिमचीकन्नसहमानोऽर्द्यो हिंसनीय स मल्लश्च हिंसित । शुन्धित शुद्ध सन् हरेः पदं श्रीविष्णुलोकमुपासात्सीत् प्राप्तवान् । तावत् तस्मिन्नवसरे हली स्वं निजं बलमच्छदन् मुष्ट्या मुष्टिक जुपितवान् हिंसितवान् ॥— श्रथितेति । १८२३ श्रथ मोक्षणे । बन्धे च द्रुमे । हिंसायामिति केचित् । कर्मणि क्त । अभिमयन् । १८२४ मी गतौ । शता । ग्रथन् । १८२५ ग्रथ बन्धने । शता । क्राथ्यम् । क्रथ हिंसायामिति स्वरितेतं केचिदाहु । तस्माण्ण्यत् । अशीकितेति । १८२६ शीक आमर्षणे । १८२७ चीक च । आद्य सेचने । शीके कर्तरि क्त । अचीकन् । चीके शता । अर्द्य । १८२८ अर्द हिंसायाम् । स्वरिवेत् । तस्माण्ण्यत् । हिंसितः । १८२९ हिसि हिंसायाम् । इदितोऽस्य युजादिफलं चिन्त्यम् । कर्मणि क्त । उपासात्सीत् । १८३१ ओङः षद् पद्यर्थे । पद्यर्थो गति । लुङि सिचि वृद्धि । शशपो॰ सदे॰ लृदित्वाल्लुङ्यङेवेति भेदः । शुन्धित । १८३२ शुन्ध शौचकर्मणि । कर्माविवक्षया कर्तरि क्त । अच्छदन् । १८३३ छद अपवारणे । स्वरितेदित्येके । शता । जुपितवान् । १८३४ जुष परितर्कणे । ऊहो हिंसा वा तत् । परितर्पणे इत्येके । अस्मात् क्तवतु । अस्येदित्त्वाभावादिट् ॥

कूटाद्येषु हतेषु धावितमतिष्वन्येषु धावत्सु च
स्वैरं तत्र जनान्प्रयन्विगलितश्रन्थान्कचान्ग्रन्थयन् ।
आपन्खेदमरिं तनञ्जनहितं चिक्रीड गोपैर्हरि-
स्तूर्योत्थो वितनन्ध्वनिर्दिवमगाद्दूतो यथा वादितः ॥ ५१ ॥

१ अत्र '१८२२ दम सदर्भे' इत्यय धातुर्नोदाहृत . २. अत्र '१८३० अर्ह पूजायाम्' नोदाहृत .

कृप्यत्सु दृप्तेषु अन्येषु चालितमतिषु भिया कम्पितचित्तेषु चायत्सु सत्सु हरिर्गोपैः सह तत्र स्वैरं विजहार । कथंभूतः । चमान् भ्रमन् । विगलितधन्वान् कचान् मन्थयन् । अरिं कोपं आपन् सम्मयन् । वनश्रियं तनन् भद्रान् इप्यन् । तूर्यैस्तो ध्वनिर्वितनन् दीर्घीभवन् चारित संवेष्टेन प्रेरितो घन इव देशान् प्रति गन्तुं विचमगात् ॥—चामितेति । १८३५ धूञ् कम्पने । कर्माविवक्षया अकर्मकत्वात् कर्तरि क्तः । प्रमन् । १८३६ प्रीञ् तर्पणे । चता । अन्वेति । १८३७ अम्व १८३८ ग्रम्थ संदर्भे । आपो हिंसायां च क्षुमे । अन्येर्णञ् । मन्थयन् । मन्थे चता । आपन् । तमन् । वितनन् । रिष्मादिवदनिट् । १८३९ आप्लृ लम्भने । १८४० तनु श्रद्धोपकरणयो । उपहती श्रद्धोपघाते च क्षुमे । उपसर्गाच दैर्घ्यं । त्रिस्य चता । १८४१ चन श्रद्धोपहननयोरिति मैत्रेये । चारित । १८४२ वद संदेशवचने । चारितेत् । वचने च क्षुमे । तस्मात् कर्तरि क्तः ॥

चपन्तो मानन्तो हरिविभवमानन्दभरिताः

बभूवुर्गर्हन्तो मनसि नृपतिं मार्गितखलम् ।

श्रियश्लोत्कण्ठन्तो बहुसुरजितं मृष्टवनव

नृपस्त्वेवमामर्षत रिपुजनाधर्षितवशः ॥ ५२ ॥

अखिलाः सर्वे जनाः हरेर्विभवं प्रभावं चपन्त कथयन्तो बहुमान्यमानानन्दं बभूवुः प्रापुः । नृपतिं मनसि गर्हन्तो निन्दन्तो मार्गितखलमन्विष्टदुर्जनं श्रियं उत्कण्ठन्तो रायविषया अखिलं दधुः । मृष्टवनाः सम्यक्कृताश्च अलंकृताश्च । नृपस्तु एवम् शौरुष्यप्रशंसाविकं न अमर्षत न सोढवान् । रिपुजनैरधर्षितवशोऽनभिभूतवश्यः ॥—चपन्तः । मानन्तः । १८४३ चप परिभाषणे । अनिट् । १८४४ मान पूजायाम् । द्वयोः शता । बभूवुः । १८४५ भू प्राप्तौ । आत्मनेपदी । भूधातुः प्राप्त्यर्थे वा भिन्नान् । भिन्नविधेर्यात्मनेपदी च स्यात् । अनित्यात्मनेपदं मैत्रेये तस्मात्सिद्धम् । गर्हन्तः । १८४६ गर्ह निन्दने । शता । मार्गितेति । १८४७ मार्ग अन्वेषणे । कर्मणि क्तः । उत्कण्ठन्तः । १८४८ कठि शोके । प्रायेणोत्पूर्व उत्कण्ठार्थः । अस्मात्परस्मै शीप् । मृष्टेति । १८४९ मृष शौचालंकारयोः । कर्मणि क्तः । अमर्षत । १८५० मृष तितिक्षायाम् । चारितेत् । लङ् । अधर्षितेति । १८५१ धृष प्रसहने । कर्मणि क्तः । धप कम्पने' इति केचित्पठन्तीत्येषु इच्छन्ति । आर्यागीय गतः ॥

कुचेनाकांक्षि चाप्यवर्यगणने शठ्येन भो सत्पतौ

सखी तौ भगतव्य पाशवटने पापौ विरम्यौ पुरात् ।

के मूढा स्तनयित्नुनिर्गदनवत्तूर्यध्वनिं कुर्वते

मल्लौघोऽपसर्यन्निरुं न तु [illegible] स पातोन्विव ॥ ५३ ॥

१ 'चिनिन्दने' इति पाठान्तरे

क्रुद्धेन तेन अकथि अपि कथितम् । अपिशब्दः पूर्ववाक्यार्थसमुच्चये । न केवलं नामर्षत् इत्येतावत् एवमुक्तं च । अवर्यगणने अनीप्सितव्यानां गणने । शठ्येन प्रथममेव कथनीयेन भो परिजना , मन्त्री श्वठ्यता सम्यक् भाष्यताम् । पापौ तौ कृष्णरामौ पाशाना वटनैर्वेष्टनैः प्रपटय्य सम्यग्बद्ध्वा पुरात् विरह्यौ त्याज्यौ । न तु हननपरिश्रमो मा भूत् वहूना सतोपातिदर्शनेन सविशेषवाद्यघोषश्रवणात् । कुपित आह । के मूढा स्तनयित्नुनिर्गदनवत् मेघघोषवत् तूर्यध्वनिं कुर्वते । मल्लौघ एव अपतयत् परिपातोचितः वधयोग्य । तु रिपुर्न पताचक्रे न पतित ॥—इत परमदन्ता॰ । अकथि । १८५२ **कथ** वाक्यप्रवन्धे । णिजन्तात् कर्मणि चिण् । अतोलोपस्य स्थानिवत्त्वान्न वृद्धि॰ । अवर्येति । १८५३ **वर** ईप्सायाम् । ण्यत् । गणने । १८५४ **गण** सख्याने । तच्च सख्याविज्ञानं भागशोऽवस्थान च । अस्माल्ल्युट् । शठ्येन । १८५५ **शठ** १८५६ **श्वठ** सम्यगवभाषणे । शठेरचो यत् । श्वठ्यताम् । श्वठे कर्मणि लोट् । प्रपटय्य । १८५७ **पट** १८५८ **वट** ग्रन्थे । 'वट वेष्टने' इत्येके । पटेर्ल्यप् । 'ल्यपि लघुपूर्वात्' इत्ययादेश । वटनै । वटेर्ल्युट् । विरह्यौ । १८५९ **रह** त्यागे । यत् । स्तनयित्नु इति । १८६० **स्तन** १८६१ **गदी** देवशब्दे । ईकारो द्विवचनकृत॰ । न त्वीदित्वार्थः । 'स्तनिहृषिपुषिगमिमदिभ्यो णेरित्नुच्' इति स्तनेरित्नुचि 'अयामन्ता' इत्ययादेश । निर्गदनेति । गदेर्ल्युट् । अपतयत् । १८६२ **पत** गतौ वा । अय गतौ वा णिज्वान् । तत्र णिचि लङ् । पताचक्रे । णिजभावेऽप्यदन्तत्वेन अनेकाच्त्वादाम्प्रत्यय । पातेति । पत गतौ वेत्यदन्तत्व विकल्प्यत इति मते अनदन्तत्वे घञ् । 'पत ऐश्वर्यगत्यो॰' इति द्रुमे ॥

झटिति पषयन्त्वस्माद्गोपाः स्वरापयताधिकं
रचयत मुहुर्दण्डाघातं वनं कलयन्त्वमी ।
चहकमहितं नन्दं वद्ध्वास्य सारयतो धनं
हरत कृपकस्यारेस्तातं हत श्रथयत्तमम् ॥ ५४ ॥

गोपा झटिति अस्मात् पुरात् पषयन्तु गच्छन्तु । एतान् अधिक स्वरापयत भर्त्सयत । [मुहुर्दण्डाघात रचयत ।] अमी वन कलयन्तु गच्छन्तु । नन्दं वद्ध्वा अस्य धनं हरत । चहकै शाठ्यवद्भिर्महित पूजितम् । सारयतो दुर्वलीभवत । कृपकस्य दुर्वलस्य अरे श्रीकृष्णस्य तात वसुदेवं हत विगतप्राण कुरुत । श्रथयत्तममतिदुर्वलम् ॥—पषयन्त्विति । १८६३ **पष** अनुपसर्गात् । अयमनुपसर्गो गतावदन्त॰ । वन्ध वाधास्पर्शेषु च द्रुमे । अस्मात् प्राप्तकाले लोट् । स्वरापयत । १८६४ **स्वर** आक्षेपे । 'कथादिपाति स्पायो(?)णौ पुग्लुक्त्वम्' इति शाकटायनसूत्रेण पुकि वृद्धि । प्राग्वल्लोट् । रचयत । कलयन्तु । १८६५ **रच** प्रतियत्ने । कृतार्थे च द्रुमे । १८६६ **कल** गतौ सख्याने च । द्वयोर्लोट् । चहकेति । १८६७ **चह** परिकल्कने । ण्वुल् । महितम् । १८६८ **मह** पू-

यायाम् । कर्मणि क्तः । सारयतः । १८६९ सार १८७० कृप १८७१ श्रथ दौर्बल्ये । दीर्घवतो पाठोऽप्यस्तीत्यर्थे । सारे णिच् । कृपकस । कृपेष्णुस् । श्रथय इति । भये घञ् ॥

यो मत्सुम स्पृहयते मयि भामितेऽपि
संसूचयत्परिगुणांश्च मदभ्रकोटी ।
स क्षोटितोत्थसमगोमितभूमिवत्त-
श्चश्रौ कुमारयति मारयतोमसेनम् ॥ ५५ ॥

तमुग्रसेन यश्रौ कुमारयति क्रीडति मारयत वियतप्राणं कुरुत । यो मम सर्वं स्पृहयते । मयि भामिते कुपिते अपि अरिगुणान् संसूचयति च । मदभ्रकोटी मदत्यागमसखी । निरताम् । क्षोटितौत्थसे क्षीयत्थम् । अगोमितायां अनुपलिप्तायां असंस्कृतायां भूमौ वसम् ॥—स्पृहयत इति । १८७२ स्पृह ईप्सायाम् । लट् । भामितेति । १८७३ भाम क्रोधे । कर्तरि क्तः । संसूचयति । १८७४ सूच पैशुन्ये । लट् । अभ्रकोटी । १८७५ कोट भक्षणे । कोड इत्येके । क्रोड इत्यपरे । कोटेर्णिनि । क्षय क्षेपे च कुमे । क्षोटितेति । १८७६ क्षोट क्षेपे । कर्तरि क्तः । अगोमितेति । १८७७ गोम उपलेपने । कर्मणि क्तः । कुमारयति । १८७८ कुमार क्रीडायाम् । लट् ॥

शीत्स्यं न सामनमभीप्सिह वेलयामि
पल्यूल्यतां यतुयनो मम वातकोऽपि ।
छिद्रं गवेषयितुमेव तु वासयन्ते
ये ते निवासितधियो ह्यसुभिर्विभाज्याः ॥ ५६ ॥

अहमभीप्सु यतुम्भिहेदायां सामनमनुसरणं शीत्स्यमभ्यसनीयं न वेलयामि प्राप्तकालतया नोपदिशामि । बहूनामनुसरणाभ्यासकालो न भवतीति वदामीत्यर्थः । मम वातकः सेवको यतुयनोऽपि पल्यूल्यतां छिद्यताम् । ये छिद्रं गवेषयितुमन्वेष्टुमेव वासयन्ते सेवन्ते तेऽसुभिर्विभाज्याः पृथक्कर्तव्याः मारयितव्याः । यस्मात् पल्यूल्यतां निवासितधियः आच्छादितबुद्धयः ॥—शीत्स्यमिति । १८७९ शील उपधारणे । अभ्यासत्वात् । 'अचो यत्' । सामनम् । १८८० साम सान्त्वप्रयोगे । ल्युट् । वेलयामि । १८८१ वेल कालोपदेशे । लट् । कालेऽपि धातुरित्येके । पल्यूल्यताम् । १८८२ पल्यूल लवनपवनयोः । कर्मणि लोट् । वातकः । १८८३ वात सुखसेवनयोः । गतिसुखसेवनेष्वेके । ण्वुल् । गवेषयितुम् । १८८४ गवेष मार्गणे । तुमुन् । वासयन्ते १८८५ वास उपसेवायाम् । लट् । निवासयति । १८८६ निवास आच्छादने । कर्मणि क्तः । विभाज्याः । १८८७ भाज पृथक्कर्मणि । यत् ॥

१ क्षेप इति धातुपाठे २ लवनपवनयोः इति धातुपाठे

ते मामद्य सभाजयन्ति भुवने यैरून्यते सत्पथो
न क्वापि ध्वनयन्तु वेदमुखरास्ते कूटनीया द्विजाः ।
इत्यूचे स हि केतयन्परिजनान्सेनापतीन्ग्रामय-
न्स्वामात्यान्कुणयन्भटांश्च गुणयन्नृणां मुदं स्तेनयन् ॥ ५७ ॥

यैः सत्पथः सन्मार्ग ऊन्यते त्यज्यते ते मामद्य सभाजयन्ति प्रीणयन्ति पश्यन्ति सेवन्ते च । वेदमुखरा न क्वापि ध्वनयन्तु शब्दं कुर्वन्तु । ते वेदाभ्यासशीला द्विजा कूटनीया परितापनीयाश्च । स कंस इति ऊचे । हि किमर्थं परिजनान्केतयन्, सेनापतीन् ग्रामयन्, स्वामात्यान् कुणयन्, भटान् गुणयन् । श्रावयन्निति सर्वत्रार्थः । हेतौ शता । नृणां सर्वजनानां मुदं स्तेनयन्नपहरन् ॥—सभाजयन्तीति **१८८८ सभाज** प्रीतिदर्शनयोः । प्रीतिसेवनयोरित्येके । लट् । ऊन्यते । **१८८९ ऊन** परिहाणे । कर्मणि लट् । ध्वनयन्तु । **१८९० ध्वन** शब्दे । लोट् । कूटनीया । **१८९१ कूट** परितापे । परिदाहे इति केचित् । कूड दाहे इति हरदत्तः । कूटेरनीयर् । केतयन् । ग्रामयन् । कुणयन् । गुणयन् । इति **१८९२ केत १८९३ ग्राम १८९४ कुण १८९५ गुण** चामन्त्रणे । चकारात् कूटेति च । केतादेः शता । **१८९६ केत** श्रावणे निमन्त्रणे च । श्रावणं समयोद्घोषणम् । निमन्त्रणमाज्ञा । **१८९७ कुण** संकोचने च । भासने च द्रुमे । स्तेनयन् । **१८९८ स्तेन** चौर्ये । शता ॥

तच्चाकर्ण्य सरोषमुत्पदयते स्मोत्तुङ्गमश्वं हरिः
प्रोत्तिष्ठन्नसिचर्मणी गृहितवान्कंसोऽपि मृग्योऽसताम् ।
द्रष्टृणा कुहकोऽथ शूरयितृभिः स्तुत्योऽसिना वीरयां-
चक्रे स्थूलितभीतिरर्थितवधाः सत्रा शनैर्गर्वितैः ॥ ५८ ॥

हरिश्च तत् कंसवाक्यमाकर्ण्योत्तुङ्गमश्वं सरोषमुत्पदयते स्म उत्पतितवान् । कंसोऽपि प्रोत्तिष्ठन्नसिचर्मणी गृहीतवान् । असतां जरासंधादीनां मृग्योऽन्वेष्यः । अथ द्रष्टृणा कुहको विस्मापकः सन्नसिना वीरयांचक्रे पराक्रमं चकार । शूरयितृभिः पराक्रमकृद्भिः स्तुत्यः । स्थूलितभीतिः परिवृद्धभयः सत्रा शनैर्यैर्ज्ञातविसर्गमुग्मिर्देवैरर्थितवधः । गर्वितैरिदानीमेव कंसनाशात् स्वेष्टसिद्धिः स्यादिति अहंकृतैः ॥—आ गर्वादात्मनेपदिनः । उत्पदयते । **१८९९ पद** गतौ । लट् । गृहीतवान् । **१९०० गृह** ग्रहणे । क्तवतु । मृग्य । **१९०१ मृग** अन्वेषणे । यत् । कुहक । **१९०२ कुह** विस्मापने । ण्वुल् । शूरयितृभि । **१९०३ शूर १९०४ वीर** विक्रान्तौ । शूरेस्तृच् । वीरयाचक्रे । वीरेर्लिट् । स्थूलितेति । **१९०५ स्थूल** परिबृंहणे । कर्तरि क्त । अर्थितेति । **१९०६ अर्थ** याच्ञायाम् । कर्मणि क्त । सत्रेति । **१९०७ सत्र** संतानक्रियायाम् । सततं दीर्घकालतया क्रियत इति सत्र । घञ् । गर्वितै । **१९०८ गर्व** माने । कर्तरि क्त । आगर्वीया गता ॥

१ 'सङ्केत' इति पठितोऽयं धातुपाठे. २ 'उपयाच्ञायाम्' इति धातुपाठे

आसूत्रयस्स हि तथाक्रमसिम्भारे
मोमुत्रितारिरविलक्षणया रणेषु ।
तुम्पारतुम्परितधीरणकृपपवेशो
नो चक्षमे पुटयितुं तमकत्रितोष्मा ॥ ५९ ॥

ईषा पुटयितुं संसर्गं प्राप्तुं स्प्रष्टुं यथा नो नहि चक्षमे शक्तोऽभूत् स तथा अक्षिम्र-
चारैः करक्रमगैरक्रमासूत्रयत् वेष्टितवान् । कीदृशः । तुम्पारतुम्परितधीरणकृपपारतुम्परि
ताम्पिपारक. । अकत्रितोष्मा अकत्रितोऽक्षिपित पूर्णे ऊष्मा यस्य सः । कीदृश कंसः ।
अक्षिस्स्वमया अतिकूरत्वेन मोमूत्रितारिः पुनः पुनः बद्ध वा मीपितशत्रुवर्ग: ॥—आसू
त्रयेति । १९०९ सूत्र वेष्टने । लङ् । मोमूत्रितेति । १९१० मूत्र प्रस्रवणे ।
अस्मात् सुप्सिसुत्रि' इति यङन्तात् कर्मणि क्त । लक्षणया । १९११ रूक्ष पारुष्ये ।
युच् । तिम्पारेति । १९१२ पार १९१३ तीर कर्मसमाप्तौ । पारेर्यम् । तीरणेति ।
तीरेस्युंट् । पुटयितुम् । १९१४ पुट संसर्गे । तुमुन् । अकत्रितेति । १९१५ कत्र
शैथिल्ये । कर्तरि क्तः ॥

त्वा लक्षयामि लक्षयन्त्वमुना जना मां
त्वं विष्टप गरुडयन्हरिरेव चेत्किम् ।
लोकोऽद्य घातयतु कृष्णमिति प्रलापी
त सपवनमपि न क्षमयितु स लेभे ॥ ६० ॥

अहं त्वां लक्षयामि वर्णं करोमि । जना अमुना मां लक्ष्यन्तु लक्ष्मावत्ताम् ।
त्वं विष्टपं सर्वलोकं गरुडयन् पक्षेणातिक्रामन् साक्षात् श्रीहरिरेवासि चेत् मम तेन
किम् । न बाधकोऽपि । लोकोऽद्य कृष्णं घातयतु कृष्णस्य वधं कथयतु । इति ॥
प्रलापी संपतन् स कंस त श्रीकृष्ण क्षमयितुं कालेन लेशमपि न लेभे । उपायं न लब्ध
वान् ॥—लक्षयामीति । 'प्रातिपदिकाद्धात्वर्थे बहुलमिष्ठवच्च' । एतदेव विवृणोति ।
तत्करोति तदाचष्टे' । लक्षयामि । करोत्यर्थे णिचि लट् । लक्षयन्तु । आख्यानार्थे
णिचि लोट् । गरुडयन्निति । 'तेनातिक्रामति' । अतिक्रमार्थे णिचि शता । 'धातुरूपं च' ।
कृदन्तान्णिचि धातुरूप भवन्ति । अनेन आख्यानात्कृतस्तदाचष्टे इति णिच् । कृत्प्रकृ-
तिप्रत्यापत्तिः प्रकृतिवच्च कारकम्' इत्येतदुक्तम् । तेन कृष्णस्य कर्मत्वम्, वधमाचष्टिरत्या
हमेर्णिजन्तत्वं च । तस्माल्लोट् । घातयतु । क्षमयितुमिति । कर्तृकरणाद्धात्वर्थे । कर्तृणि
करणानि परस्मपदीनि तेभ्यस्तद्धात्वर्थे णिच् स्यात् । इति क्षमयितुमिति तुमुन् ॥

लोके यष्कयतीह चित्रितमहामध्ये स्वयं चित्रय
न्दोष्णा सत्रसुर्यस्य तस्य चटयन्ड्स्याद दुहादसुम् ।

१ निष्पार' इति पाठः. २. १९१५ मेक दर्शने' इत्येके मायमुदाहवः.

धाम्नोच्चैर्लजयन्विमिश्रितजने रङ्गे निपात्याथ तं
द्राक्सङ्ग्रामयमाणशस्त्रजकिणस्तोम्ये पपातोरसि ॥ ६१ ॥

इह चित्रिते कृतचित्रलेखने महामञ्चे स्थितः श्रीकृष्णः लोके वष्कयति पश्यति दोष्णा स्वयं चित्रयन्नाश्चर्यं कुर्वन् उदस्य उच्चैराहत्य तस्य हस्तात् खड्गं वटयन् पृथक्कुर्वन्नमुमगृह्णात् । अथ तं विमिश्रितजने रङ्गे निपात्य तस्योरसि द्राक् पपात । धाम्नोच्चैर्लजयन् प्रकाशमानः । सङ्ग्रामयमाणशस्त्रजकिणस्तोम्ये सङ्ग्राममयमाणानां युद्धकर्तॄणां शस्त्रजकिणैः स्तोम्ये श्लाघनीये वक्षसि ॥—वष्कयतीति । १९१७ वष्क[1] दर्शने । शता । चित्रितेति । १९१८ चित्र चित्रीकरणे । आलेख्यकरणं तत् । कर्मणि क्तः । चित्रयन् । 'कदाचिद्दर्शने' । अद्भुतदर्शने चार्थे चित्रधातोर्णिच् । क्षणिकदर्शने । अस्माच्छता । उदस्य । १९१९ अंस समाघाते । विभाजने च द्वमे । ल्यप् । वटयन् । १९२० वट विभाजने । वटीत्येके । वटे शता । लजयन् । १९२१ लज प्रकाशने । लजीत्येके । वण्टिलञ्ज्योरिदित्त्वेऽप्यत्र पाठाददन्तकार्यं पुगादि स्यादेवेति माधवः । मिश्रितेति । १९२२ मिश्र सपर्के । कर्तरि क्तः । सङ्ग्रामयमाणेति । १९२३ सङ्ग्राम युद्धे । अयमात्मनेपदी । शानच् । स्तोम्ये । १९२४ स्तोम श्लाघायाम् । यत् ॥

यो ह्यच्छिद्रित एव वीर्यशतकृत्तस्मिन्पतत्यन्धय-
न्पिष्टाङ्गः स ममार दण्डितखलस्येशस्य पादाङ्कितः ।
कृष्णोऽप्यश्रुजलाङ्किते ऽतिसुखयत्यामुच्य पुष्पोत्करं
देवौघे हृतदुःखने रसयति व्याकर्षदेनं क्षितौ ॥ ६२ ॥

योऽच्छिद्रित एवाविद्धकर्ण एव तस्मात् पूर्वमेव पूतनावधादिवीर्यशतकृत् हि । तस्मिन् पतति पिष्टाङ्गोऽन्धयन् मोहं प्राप्तः स कंसो ममार । दण्डितखलस्य पीडितदुष्टजनस्य श्रीकृष्णस्य पादे अङ्कितो मुद्रितः । तदा च कृष्णोऽपि देवौघे अश्रुजलेन अङ्किते चिह्निते पुष्पोत्करमामुच्य अतिसुखयति भृशं सुखमनुभवति हृतदुःखने हृतदुःखानुभवे रसयति भगवद्धापारमास्वादयति सति च । एनं कंस क्षितौ व्याकर्षत् । कंसद्विष्टानां निजभक्तानां यदूनां पीडानिवृत्त्यर्थमेतत् ॥—अच्छिद्रितेति । १९२५ छिद्र कर्णभेदने । कर्णेति पृथग्धातुरित्येके । कर्मणि क्तः । अन्धयन् । १९२६ अन्ध दृष्ट्युपघाते । शता । दण्डितेति । १९२७ दण्ड दण्डनिपातने । कर्मणि क्तः । अङ्कित इति । अङ्कितेति । १९२८ अङ्क पदे लक्षणे च । १९२९ अङ्ग च । द्वयोः कर्मणि क्तः । अतिसुखयति । १९३० सुख १९३१ दुःख तत्क्रियायाम् । तत्क्रिया तदनुभवः । सुखे शता । दुःखनेति । दुःखेर्ल्युट् । रसयति । १९३२ रस आस्वादनस्नेहनयोः । शता ॥

नित्यं व्ययापितमलो हृदि रूपयंस्तं
अच्छेदितप्रकृतिरच्छदितस्वरूपम् ।

1. 'वल्क' इति धातुपाठे.

मक्षाविक्षस्मुकुन्दशालामित एष कंस
स्तत्पावसप्रणितमूर्तिरवर्णयेमाम्य ॥ ६३ ॥

मुकुन्दशालामित पूर्वेव मान्वे म ।ववमकोजनमातेन मुकुन्देन प्रेरित एष कंसखलं निर्स हरि रूपयन् तस्सारूम हदि स्थिरीकुर्वन् म्यमापितमक्षः क्षपितसर्वदोषः । तेनैव प्रच्छदित-प्रकृतिः प्रक्षीयमाणानितवासनालेश समच्छवितसकलमनातुतानन्दममक महाविशदं पदमनुभूतवान् । यत तदापि तस्पादर्षमर्पितमूर्तिममवच्छ्रीपावपरिक्षुभ्यस्पीरः । भवर्ष्ये मान्म इतरवनतुम्स्कतनमान्मविशेष ॥—म्यमापितेति । १९३३ म्याय विस्तमु स्सर्गे । कर्मणि क्तः । रूपयन् । १९३४ रूप रूपक्रियायाम् । सा च रूपस्य करण दर्शनं वा हेतौ णिच् । प्रच्छेदितेति । १९३५ छेद द्वैधीकरणे । अच्छादितेति । १९३६ छद अपवारणे इत्यप्येके । आमितेति । १९३७ लाम प्रेरणे । संशमितेति । १९३८ श्रम पात्रविचूर्णने । चतुर्थौ कर्मणि क्तः । अवर्ण्येति । १९३९ वर्ण वर्णक्रियाविस्तारगुणवचनेषु । यत् ॥

प्रपर्णितदिशं तथा क्षपितभूसुतोऽस्यानुजा
सतोनिवसितं हरिं यमुरतूत्स्थिताक्रा क्रुधा ।
अमूनचिन्त्मोजयमक्षिगजमन्दोल्य
न्मल स्फुटितदोर्बलान्समयधीरयदभिमान् ॥ ६४ ॥

अस्य कंसस्यानुजा कान्यमोघादयः सतोनिवसितं सदसि स्थितं हरिं क्रुधा समु त्थिताह्वा अमारतवर्मावरणा अभ्ययुः । तथा निजदेहकान्त्या प्रपर्णिता हरितीकृता दि शो येन तं हरिं क्षपिता भुजस्यो हता भूसतो भूपा यैस्ते । ततोऽमून् समयधीरयन् अनादरं कुर्वन् अभिमान् हतवान् । कथंभूतः । अधिक्रमोजयन् बाहुबलं प्रकाशयन् । अ यिकर्ज रक्षसान् अधिवन्दनान् अन्दोलयन् क्षोभयन् । अधीरान् कुर्वन्निभस्यैः । स्फुटि तदोर्बलान् विघीर्णबाहुबलान् ॥—प्रपर्णितेति । 'बहुलमेतन्निदर्शनम्' । एतच्चुरादावदन्त धातुप्रदर्शनं बहुलं ज्ञेयम् । तेनैताप्यपि सिद्धानीत्याह । १९४० पर्ण हरितभावे । अस्य हेतुमण्णिजन्तात् कर्मणि क्तः । क्षपितेति १९४२ क्षप प्रेरणे । माङानार्थोऽप्ययम् । अस्मात्कर्मणि क्तः । निवसितेति । १९४३ वस निवासे । कर्तरि क्तः । समुत्स्थितेति । १९४४ तुत्थ आवरणे । कर्मणि क्तः । ओजयन् । अन्दोलयन् । यता । स्फुटितेति । कर्तरि क्तः । समयधीरयन् । यता । एते बहुलमात्सिद्धाः । ओजेयलदीप्ती । अन्दोले यत्नम् । स्फुटेः प्रकाशमविदारणे । समयधीरेरवज्ञा इति हुम । एवं गम्यमतीति दि शार्थे । अर्थयतीत्यत्र यंन साम्य इति हरः । अपानयतीत्यपान इत्यादौ भानयतिपा-त्वन्तरमिति योगशास्त्रे ॥

१ अत्र १९४१ मिप्य दर्शने' मोदाहृत

अथ स्ववर्ग्यभूतेन केनचिदमानुपकर्मणि कृते गोपकुमाराणां प्रहर्षातिशयं वर्णयति—

हस्तयमानाः पादयमाना गोपकुमारा नृत्तमकुर्वन् ।
श्वेतयमानाश्चाश्वयमानास्तत्पुरमायन्केशवपक्ष्याः ॥ ६५ ॥

गोपकुमारा हस्तयमाना पादयमानाश्च हस्त पाद हर्षातिशयेन विक्षिपन्त सन्त. नृत्तं अकुर्वन् । केशवपक्ष्या कंसभयात् देशान्तर गता गता (?)केचित् केचित्(?)श्वेतयमाना' श्वेताश्वेन चरन्त । अन्ये अश्वयमाना अश्वतरेण गच्छन्तश्च तत् पुर मधुरापुर आयन् आगतवन्त ॥—हस्तयमाना । पादयमाना इति । 'णिङङ्गान्निरसने' इति द्वयोर्णिङ् । श्वेतयमाना । अश्वयमाना इति । 'श्वेताश्वाश्वतरगालोडिताह्वरकाणामश्वतरेतकलोपश्च' इति श्वेताश्वाश्वतरशब्दाभ्या णिङ् । अश्वशब्दतरशब्दयोर्लोपश्च ॥

खला विपुत्कुक्कुरवद्भयार्ता ययुश्च संभाण्डयमानभृत्या. ।
भयेन संचीवरिताः स्थिता ये ते तु प्रविष्टा नगरं प्रहृष्टाः॥ ६६ ॥

विपुच्छा कुक्कुरा इव अथ कृतपुच्छा श्वान इव भयार्ता खला सभाण्डयमानभृत्या समाचयमाना उद्धार्यं वस्तूनि एकीकृत्य वध्नन्तो भृत्या येपा ते तथाभूता सन्तो ययु । ये सज्जना भयेन सचीवरिताश्चीवरमर्जितवन्त परिहितवन्तो वा । पूर्वं स्थितास्ते तु प्रहृष्य नगर मधुरापुर प्रविष्टा ॥—विपुदिति । 'पुच्छादिपु धात्वर्थे इत्येव सिद्धम् । 'पुच्छभाण्डचीवराण्णिङ्' इति न वक्तव्यम् । 'प्रातिपदिकाद्धात्वर्थे' इत्येव णिच्सिद्धे वहुलोक्त्यात्मनेपदसिद्धेश्च । तत्र 'पुच्छादुदसने पर्यसने व्यसने वा' इति णिङि ततः 'क्विप् च' इति क्विप् । पुतं छादयतीति व्युत्पत्त्या पुच्छशव्दस्य सयोगान्तलोपे तकारशेषाद्विपुदिति स्यात् । सभाण्डयमानेति । 'भाण्डात्समाचयने' इति णिङि शानच् । सचीवरितेति । 'चीवरादर्जने परिधाने वा' इति णिङि कर्तरि क्त ॥

इति धातुकाव्यव्याख्याने तृतीय सर्ग ।

निहत्य कंसं मधुरानगर्यां निवेश्य राजानमथोग्रसेनम् ।
संप्रेष्य नन्दं विजहार कृष्णस्तत्रैव रामेण सहाखगेहे ॥ ६७ ॥

क्वचित्सुयोज्या धात्वर्थाः क्वाप्ययोज्या उणादिपु ।
क्वचित्कथंचिद्योज्याः स्युर्वक्ष्यन्ते तत्र तत्र ते ॥ ६८ ॥

हलन्त्यमुपदेशेऽजित्यादिर्ञिटुडवस्तथा ।
एभिर्धात्वनुवन्धानां लोपे स्यात्प्रत्ययः पुनः ॥ ६९ ॥

हलन्त्यमिति लुप्येते स्वरार्थावन्तिमौ हलौ ।
तरौ लचौ नपौ चेति स्वरार्थाः प्रत्ययेपु षड् ॥ ७० ॥

आरूढो गरुडं भुजान्तरलसच्छ्रीवत्समालावलि-
श्यामान्दोलितचामरानिलरयैः प्रोड्डीयमानोऽम्बरे ।
धन्वी नद्धसुवर्णकङ्कणधरो धाराधरश्यामलः
काले मे चरमे ममाक्षिपदवीमायातु नारायणः ॥ ७१ ॥

इति मातृकाव्यं समाप्तम् ।